

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192178

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No M 922 Accession No G M 177
V 34 B

Author H. S. ...
Title ...

This book should be returned on or before the date last marked below

--	--	--	--

एक सुवर्णोक्ति मविष्य

[पृष्ठ ३७]

“ हा वासुदेव खरे
पुढें खचित मोठा माणूस होणार
व
तो खात्रीने नशीब काढणार
हैं पक्कें समजा. ”

गुडागर येथील
माधवराव गाडगीळ वकील
यांचें हें मविष्य बखेर खरें ठरले.

करण,

वासुदेवशास्त्री खरे हे

अर्थः सुखं कीर्तिरपीह माऽभूत् ।

अनर्थ एवास्तु तथापि धीराः ॥

निजप्रतिज्ञां अनुरुध्यमानाः ।

महोद्यमाः कर्म समारमन्ते ॥

या फोटींतील पुरुष होते.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ पुणे, पुरस्कृत ग्रंथमाला-क्रमांक २१.

प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक
गुरुवर्य कासुदेव कामन शास्त्री खरे
चरित्र व ग्रंथपरिचय

—
पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध
—

लेखक

दामोदर मोरेश्वर भट

खरे शास्त्रीबुवांचा एक नम्र विद्यार्थी

—
शके १८५१, सन १९२९
—

किंमत २॥ रुपये

प्रकाशक—

दामोदर मोरेश्वर भट,
मिरज.

या ग्रंथासंबंधी सर्वे हक्क
लेखकाने आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत

मुद्रक—वामन वासुदेव अतीतकर, बी. ए.,
नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ भारत'
छापखाना, ९४७, सदाशिव, पुणे २.

पुरस्कार

कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांचे चरित्र त्यांचे एक शिष्य रा. दामोदरपत भट यांनी मोठ्या परिश्रमाने जुळवून ते आज छापून प्रसिद्ध करण्याचा सुप्रसंग साधला, याबद्दल कोणीहि त्यांचे कौतुकच करील. हा चरित्रग्रथ बराच मोठा आहे आणि कै. खरेशास्त्री यांच्या अधिक आठवणीचा व आख्यायिकाचा मनोरंजक भरणा हाती आला तर तो याहूनहि वाढेल

योर पुरुषांची चरित्रे अलीकडे बरीच प्रसिद्ध होऊ लागली आहेत गोखले, टिळक, रानडे, विजापूरकर, राजवाडे, हरिभाऊ आपटे, मडालिक, लोकहितवादी, तेलंग, भांडारकर इत्यादि प्रख्यात पुरुषांची चरित्रे अलीकडेच प्रसिद्ध झाली आहेत. थोरांमोठ्यांची चरित्रे हा एक राष्ट्रचा ठेवा आहे, ही गोष्ट आतां आमच्याकडे लोकांस पटत चालल्याचे हे स्पष्ट चिन्ह आहे. मरणावर स्मरण हा वेमालूम तोडगा आहे हे स्मरण जिवंत ठेवण्याच्या उपायांत चरित्रलेखन हा सर्वोत्तम उपाय होय.

कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांची कामगिरी अनेक दृष्टींनी सस्मरणीय झालेली आहे. पाठक शास्त्री, कळकळीचे शिक्षक, विनोदी कथाकथक, प्रासादिक कवि, लोकप्रिय नाटककार आणि विद्वन्मान्य इतिहाससंशोधक इत्यादि अनेक दृष्टींनी त्यांची कामगिरी व योग्यता महाराष्ट्राच्या प्रतीतीस उत्तम प्रकारे आलेली होती मूळ जरी काव्यनाटकांतच त्यांचे चित्त रगून गेलेले होते व तो रसिकपणाचा झरा अखेरपर्यंत जरी आटला नाही तरी रुक्ष समजले गेलेले इतिहाससंशोधन हाच त्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय होता म्हणजे काव्यनाटकादिकांच्या लौकिक रसापेक्षा इतिहाससंशोधनाचा अलौकिक रसच त्यास अधिक प्रिय होता, असा निष्कर्ष त्यांच्या चरित्रापासून निघतो. खरे यांची खरी कीर्ति ' खरा इतिहाससंशोधक ' म्हणूनच अधिक आहे.

असें आहे म्हणूनच हा ग्रथ भा. इ. स मडळाच्या पुरस्कृत ग्रथमालेत दाखल करण्याची रा. भट यांची विनंती मडळाने मान्य केली मडळाच्या उद्देशाचे दोन भाग आहेत:—एक प्रमुख उद्देश, आणि दुसरा आनुषंगिक उद्देश. पैकीं साक्षात् इतिहाससाधनग्रथादि प्रसिद्ध करणे हे प्रथम उद्देशाचें

फल समजावें, आणि इतिहासविषयक जागृतीला पोषक असा खरेचरित्रासारखा ग्रंथ पुरस्कृत करणें हे आनुषंगिक उद्देशाचें कार्य होय.

हा चरित्र ग्रंथ आहे. अर्थात् अनेक विषयांवरिल माहिती व अभिप्राय यांत आलेले आहेत. ही माहिती व अभिप्राय ही रा. भट यांची जबाबदारी, आणि स्थूल मानाने एकंदरीने ती पुरस्कार्य आहे असें ठरविणे ही मडळाची जबाबदारी होय. हा पुरस्कार करिताना खरे यांच्या काव्यनाटकादि कृतींचा विचार साहजिकच केला नाहीं. इतिहासविषयापुरते पाहिले तरी अनेक वादग्रस्त विषयासबर्षी खरेशास्त्री यांचे अभिप्राय किंवा रा. भट यांचें त्यांसबर्षींचे म्हणणें हें सर्वसमतच होईल, असे कोणी समजणार नाहीं. किंबहुना अशी समति देणे किंवा असमति दाखविणें ही दृष्टिच पुरस्करणांत ठेवावयाची नसते रा. भट यांची काचित् अपुरी किंवा सदिग्ध राहिलेली माहितीहि पुरी व निश्चित करितां येण्यासारखी आहे. ही उणीव किंवा आणखी कांहीं उणीवा कोणास आढळल्यास त्या सर्व लक्ष्यांत घेतल्या तरी, दुसऱ्या बाजूनें पाहिलें असतां रा. भट यांनीं आपलें कार्य किती श्रम करून, काळजीनें व सावधपणानें केलें आहे हें ग्रंथ वाचला असतां सहजच दिसून येईल. आणि अनेक अडचणींशीं झगडून रा. भट यांनीं ही चरित्रलेखनाची अवघड कामगिरी इतक्या उत्तम तऱ्हेने पार पाडली, याबद्दल त्यांस कोणीहि धन्यवादच समर्पील यात शक्य नाहीं. असो

महाराष्ट्र-इतिहाससंशोधनाचा इतिहास फार स्फूर्तिदायक आहे. आणि त्यांत खरेशास्त्री यांची कामगिरी फार भरीव व सदैव सस्मरणीय अशी झालेली आहे, रा. भट यांच्या या चरित्रानें कोणी सवाईखरे निर्माण व्हावा ही आशा आहे

मार्गशीर्ष शु ६।१८५१
पुणे

मडळाचे आज्ञेवरून
दत्तो वामन पोतदार,
चिटणीस, भा इ स मडळ.

¹ मडळाने ह्या ग्रंथाचा पुरस्कार केल्याबद्दल मी मडळाचा फार आभारी आहे.

चरित्रलेखक

चरित्र-लेखकाचे दोन शब्द

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ॥
यत्कृपा तमह वंदे परमानंदमाधवम् ॥

नमुनि ज्ञानद, वत्सल, शीलश्रीमंत पूर्वजां भावे ॥
स्थापूं प्रयत्नवादा शास्त्रिखरे-चरित योजिलें गावे ॥

आपल्या प्रिय महाराष्ट्र देशांत गेल्या र्शें पाऊणशें वर्षांत जे थोर पुरुष जन्मास आले, त्यांमध्येच प्रसिद्ध इतिहाससशोधक कै. वासुदेव वामन शास्त्री खरे यांची गणना केली पाहिजे. मराठी वाङ्मयांत इतिहास, काव्य, नाटक, या तीनहि शाखांत त्यांनी आपले नांव चिरतन करून ठेविले आहे, आणि इतिहास-सशोधन-कार्याच्या क्षेत्रातील त्यांची कीर्ति तर आजरांमर राहिल ह्यांत लवमात्र सशय नाही. महाराष्ट्रीय 'इतिहास-सशोधक-पचायतन' असें ज्यास म्हणतात त्या स्मृतिशेष सशोधकांपैकी कै. राजवाडे यांच्याखेरीज इतर कोणाचें चरित्र अद्यापि छापून प्रसिद्ध झालेलें नाही. खुद्द गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री खरे यांस कैलासवास घडून पांच वर्षे पूर्ण होऊन गेलीं! या अवधींत सन १९२६ च्या जूनमध्ये 'मिरज-विद्यार्थी-संघ' या संस्थेनें सहा महिन्यांची मुदत ठेवून केसरी-ज्ञानप्रकाशादिकांत प्रसिद्धि-पत्रे देऊन खरे यांच्या चरित्रावर अखिल महाराष्ट्रामधून निवध मागविले, त्यासाठीं सामग्री जुळविण्याचा प्रयत्न करून प्रस्तुत लेखकांनेंही एक विस्तृत निबंध लिहून भि. वि. स. या संस्थेकडे मुदतशीर पाठविला. सदर संस्थेने निवधाचे परीक्षण, दे. म. तात्यासाहेब केळकर, संपादक 'केसरी' व रा. सा. महाबळ, न्यायाधीश संस्थान जमर्बिडी यांजकडून करविले. आणि सुदैवानें माझा निबंध त्यांना पसत पडून त्यांनी त्यावर उत्साह-जनक उत्कृष्ट अभिप्राय लिहून दिले. तथापि छापण्यास लगणाच्या आर्थिक अनुकूलतेच्या अभावीं हा चरित्रपर निवध दोन वर्षे नुसता घरांत ठेवून स्वस्थ बसणें मला भाग पडलें ! !

अशा स्थितीत अनुकूल काळ येईल त्या वेळी, हे चरित्र सर्वांग परिपूर्ण होऊन लोकांपुढे यावे या दृष्टीने मग, खरेशास्त्री यांच्या लेखांशोपत्यांस, त्यांच्या व त्यांच्या ग्रथांच्या विद्वान् चाहात्यांस व त्यांच्या अनेक प्रिय विद्यार्थ्यांस पत्रे पाठवून किंवा शक्य तेथे समक्ष भेटून मी अधिक माहिती मिळविण्याचा उपक्रम चालू केला. तसेच खरे यांचे मूळ गांव गुहागर तेथे मी प्रत्यक्ष जाऊन पाहून आलों गतवर्षी, पुणे येथे भारत इतिहास-सशोधक-मंडळात खरे यांच्या भव्य तैलचित्राचा अनावरण समारंभ झाला. त्या सुप्रसंगी श्रीमंत राजश्री बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांची भेट अनायासे होऊन चरित्रप्रकाशनाच्या कामी फिरून तकवा घरावा अशी परिस्थिति श्रीमताच्या आश्वासनामुळे उत्पन्न झाली. अथापि तेवढ्याने सर्व कार्यभाग उरकण्यासारखा नव्हता. कारण, हा सुवारून वाढविलेला चरित्र-ग्रथ छापविण्यास पुष्कळच खर्च येईल असे शोधा अती समजले तरी पण, आता हे काम मागे न टाकता कसेही करून एकदा हातानिराळे करावयाचेच असा निश्चय करून चरित्राची पक्की प्रत लिहून काढण्यास मी गेल्या जानेवारीत प्रारंभ केला. आणि सकल्प असा की, शास्त्रीबुवांच्या ५ व्या पुण्यातिथीस-गेल्या ता. १५ जूनच्या सुमारास-पुस्तक प्रसिद्ध करावे. परंतु ईशसत्तेने तो योग सहा महिने उशीरा यावयाचा होता ! !

केसरीतील प्रसिद्धिपत्रक व खाजगी विनती-पत्रे यांच्या द्वारे माहिती मिळविणाऱ्या उद्योगांत, लो. टिळकांचे आठवणी-संपादक, श्री. सदाशिवराव बापट यांचाच अनुभव अल्प प्रमाणात मलाहि आला ! शास्त्रीबुवांचे कार्य सर्वत्रोपयोगी असले तरी त्यांनी ते एके जागी बसून केले असल्याने पर-टिकाणाहून विशेषशी माहिती न आल्याबद्दल मला फारसा खेद वाटला नाही. परंतु सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेल्या त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी (काही अदवाद वगळून) या कामी उदासीनपणे मौन स्वीकारावे हे मला बरे वाटले नाही असे.

मला माहिती पुरविणारांत प्रथम शास्त्रीबुवांच्या घरच्या मटळीचा उल्लेख केला पाहिजे मित्र रा. यशवतराव-शास्त्रीबुवांचे चिरजीव, श्रीमती मातुःश्री सत्यमामाबाई-शास्त्रीबुवांच्या पत्नी, आणि त्यांचे गुहागर व इंदूर येथील पुतणे या सर्वांनी, मी त्यांस वारवार विचारिलेली विविध माहिती मोकळ्या मनाने मला पुरविली. रा. यशवतराव यांनी घरची पुस्तके, १।२ हस्तलिखित टिपणे व

हस्ताक्षरें इत्यादींचा उपयोग करून घेण्यास मला परवानगी देऊन तीं मजकडे लागतील तितके दिवस राहू दिलीं इदूर येथील पुतणे रा. पुरुषोत्तमराव खरे, यांनी बरीच माहिती लिहून पाठविली व गुहागरास गेलीं असतां तेथील माहिती रा. रामशास्त्री व रघुनाथराव यांनी परिश्रमपूर्वक करून दिली. सातारा येथील अनेक गोष्टी श्री. बाबा कोल्हटकर, वे. शा. व्यंकटाचार्य उपाध्ये—माजी संस्कृताध्यापक बडोदा कॉलेज व वे. शा. शंकरशास्त्री महाजन (रहिमतपूर) यांनी सांगितल्या. शिवाय, रा. सा. माधवराव केळकर (रि. डे. कलेक्टर धुळे) व श्री. रा. नारायण मोरेश्वर सोमण, वकील (जळगांव—बुलढाणा), यांनी कांहीं गोष्टी लिहून कळविल्या. प्रो. आण्णासाहेब कर्वे व श्री. वाग्भटराव देशपांडे सं. 'ऐक्य' सातारा, यांनी कृपा करून १।२ महत्त्वाच्या बाबतींचा खुलासा लिहून पाठविला. खुद्द मिरज येथें रा. सा. गोगटे (पेन्शनर हेडमास्तर, मिरज हायस्कूल). यांचा शास्त्रीबुवांशी चांगला चाळीस वर्षांचा परिचय, त्यांनी पूर्वीच्या इकिकती पुष्कळच सांगितल्या गु. रा. गोविंदराव साठे मास्तर यांनीहि कांहीं माहिती दिली. निबधपरीक्षक दे. म. तात्यासाहेब केळकर यांच्या सूचनांचा व रा. सा. महाबळ, यांनी सुचविलेल्या कित्येक गोष्टींचा मला उपयोग झाला प्रो. लिमये (बु. कॉ. सांगली) प्रो. बनहट्टी (मॉ. कॉ. नागपूर) यांनी मूळ निबध वाचून केलेल्या सूचना व दिलेले उत्तेजनपर अभिप्राय आणि प्रो. भानु, प्रो. पोतदार श्री. सरदेसाई याजकडून पत्रद्वारां मिळालेलें प्रोत्साहन व रा. व. साने यांचा शुभ आशीर्वाद ह्या सर्वांमुळे हें चरित्र प्रकाशित करण्यास मला चांगलाच धीर आला. यास्तव या सर्व थोर व्यक्तींच्या विविधोपकर्तांबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

इ. स. १९०५ पासून मी शास्त्रीबुवांचा विद्यार्थी व स. १९१० पासून चार वर्षे सतत व पुढें मधून मधून त्यांचा लेखक होतो. ह्याखेरीज ते व त्यांच्या घरची मडळी आमच्या घराण्यावर अकारण अकृत्रिम लोभ करीत, यामुळे त्यांच्या घरीं माझे जाणें येणें नेहमीं असे तरी पण, लिहिण्याच्या वेळे-व्यतिरिक्त एन्हर्वा शास्त्रीबुवापुढे बसून मी फारसें कधीं बोलत नसे, कां कीं, त्यांच्यासबर्धी मनांत उगीच भय वागत असे. तसा प्रकार, मित्र रा. वि. गो. साठे अगर माझे बंधु चि. रा. व्यवकराव भट यांचा नव्हता, व लेखक वा नात्यानें शास्त्रीबुवांशी त्या दोघांचा सबळ अतिशय आलेला होता. तात्यर्य मला घरातून अधिक माहिती घेता आली तर, रा. व्यवकरावांच्या लक्षांत

त्यांचें स्वभाववैशिष्ट्य जास्त भरलें. प्रस्तुत चरित्र सजवितांना रा. व्यवकराव (एम. ए हेडमास्तर चिंतामणराव हायस्कूल शहापूर स सांगली) यांचें परोपरीचें सहाय्य मला झालें आहे केवळ गुरुवर्यांचें कार्य वा भक्तिपूर्ण भावनेनें आपलीं महत्त्वाचीं अनेक कामें सभाळून हे चरित्र लिहून होत असता त्यांनीं त्यासबर्षी पडले तें काम मोठया तत्परतेनें करून आपलें उत्कट बहुप्रेम प्रकट केले. तसेंच, परप्रांतीयांसहि खरेशास्त्रीबुवांच्या चरित्राचा थोडा तरी परिचय व्हावा व पर्यायानें ह्या चरित्रग्रथाचीहि प्रसिद्धि व्हावी या सद्बुद्धीनें त्यांनीं ह्याच्यावरून इग्रजींत सक्षित असें सुंदर चरित्र लिहून तें ' मॉडर्न-रिव्यू ' या बगालमधील इग्रजी मासिकात प्रसिद्धीसाठीं पाठविलें परतु, प्रो. यदुनाथ सरकार यांनीं तो मूळ लेख मार्गें टाकून त्याच्याच आधारें आपल्या नांवावर त्यांतील अगदीं त्रोटक हकीकत 'खरे चरित्र' म्हणून प्रसिद्ध केली ! ! (मॉडर्न रिव्यू जुलै स. १९२७ चा अक पृ. ६५ ते ६७ पाहा) असो. ह्याच प्रमाणें मित्र रा. कुलेंकर, चिटणीस (मि त्रि. स.) मित्र, रा.गुडोपत कंपली, इत्यादिकांकडूनहि मित्रभावाचें बरेंच सहाय्य मला झालें.

केसरी, ज्ञानप्रकाश वगैरे पत्राच्या जुन्या फायली व अनेक मासिकांचे जुने पुराणे अक आणि अनेक लहान मोठीं पुस्तके, ज्यांचा हे चरित्र टाकठीक करण्यास अगर अनेक स्थळीं प्रत्यतर-प्रमाणें पाहण्यास बहुत उपयोग झाला, त्या सर्वांचा प्रस्तुत पुस्तकांत बहुतेक जेथल्या तेथें टिपांत निदेश करून ' ज्याचा हव्याश त्याचा पुण्याश ' या न्यायानें श्रेयाचा वांटा ज्याचा त्याच्या पदरीं टाकिला आहे. पुस्तके सामान्यतः कोठेहि मिळतात. परतु वर्तमानपत्रांचे व मासिकांचे जुने अक बरेच दुर्मिळ असतात. परतु मिरज येथील 'लोकमान्य फुक्रट वाचनालया'चे चालक याजकडून मला असलें अवश्य ते साहित्य भरपूर मिळालें. उपर्युक्त सर्व मित्रमंडळींस प्रकट स्तुतीचा करभार मी येथें सतोषानें समर्पण करितो.

असो, या पुस्तकांत व्यक्तिगत चरित्र व ग्रंथपरिचय असे दोन भाग मीं काविले आहेत. पहिल्या भागांत शास्त्रीबुवांचें आमूलाग्र घरगुती वृत्तान्त आणि काव्य, इतिहास व नाटक यांसबर्षी त्यांचे इत्थभूत परिश्रम, त्यांच्या चरित्रा-पैकीं सार्वजनिक महत्त्वाचा भाग, त्यांच्या चरित्राचें रहस्य व त्यांचा बंधुवर्ग इतके विषय मुख्यतः आलेले असून दुसऱ्या भागांत त्यांच्या काव्येतिहास-नाटकादि त्रिविध ग्रंथकृतींचा वाचकांस पृथक् पृथक् परिचय करून दिला

आहे. आणि शेवटीं शास्त्रीबुवांच्या कामगिरीबद्दल व विशेषतः त्यांच्या इतिहास-संशोधन-कार्यासबंधें विद्वान् लोकांचे ८।१० निवडक अमिप्राय दिलेले आहेत.

व्यक्तिगत चरित्रांत यावच्छक्य ज्या गोष्टी अनेक प्रमाणांनीं सत्य अशा वाटल्या त्याच दिल्या आहेत. लग्न हौण्याच्या वयापर्यंत बहुतेक ठिकाणीं वासु-देवशास्त्री यांच्या नांवाचा एकवचनी उल्लेख केवळ अनुरूपतेसाठीं केला आहे, व माझ्यामते त्या वयांत असाच शब्दप्रयोग गोड दिसतो. पुस्तकातील बहुतेक अवतरणे कोठून तरी जर्शांच्या तशींच घेतलेलीं आहेत. परंतु, त्यांचे कित्येक संवाद होतां होईल तों त्यांच्या बोलण्याच्या पद्धतीस अनुलक्षून प्रसंगानुरोधानें मीं रचून घातले आहेत. मधून मधून येणाऱ्या संस्कृत वा इंग्रजी उताऱ्यांचें कांहीं जागीं शब्दशः भाषांतर तर क्वचित् कोठे गोळाबेरीज अर्थच दिलेला आहे हे वाचकांच्या सहज ध्यानी येईल. त्यांची जन्मपत्रिका आमच्या येथील विद्वान् जोतिषी वे. शा. दत्तभटनाथ जोशी यांनीं मोठ्या आनदानें निव्वळ सार्वजनिक हितबुद्धीनें वर्तवून दिली, याबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत व माझ्यावर त्यांचे हे स्मरणीय उपकार झाले आहेत.

चरित्राच्या उत्तरार्धास प्रथपरिचय असे मुद्दामच म्हटले आहे. कारण, मराठी वाङ्मयाच्या काव्य, इतिहास, नाटक, अशा तीनहि शाखांमधील ग्रथांचें परीक्षण अथवा तौलनिक विवेचन करणारावरची जबाबदारी मोठी आहे असें वाटून आणि तें काम अल्पावधींत न होणारे व या लहानशा चरित्रांत न सामावणारेहि असल्याकारणानें मी ती जबाबदारी बुद्धिपुरस्सर टाळली आहे हें येथें प्रारंभीच वाचकांस प्रांजलपणें सांगून ठेवितो. म्हणजे या भागाकडे नेहमींच्या सवयीप्रमाणे ते तर्ककर्कश दृष्टीनें न पाहतां परिचयाच्या सौम्य-दृष्टीने पाहतील, असो. या भागाच्या सजावटीसबंधीं पुष्कळ मतांतरे असण्याचा संभव आहे. माझा हा प्रयत्न काहीसा इंग्रजीतल्या 'Men of Letters' वाङ्मयसेवक-मालेमधील पुस्तकांच्या धर्तीवर गेलेला आहे. एकाद्या प्रथ-काराचें चरित्र, त्याच्या ग्रथांचें स्वरूप लोकांपुढें पुरतेपणीं नीट मांडिल्या-वांचून केवळ त्यांच्या खाजगी गोष्टी सांगून आटोपितां येतें असे मला खरो-खरच वाटत नाहीं, किंबहुना, हा दुसरा भागच अशा चरित्रांत महत्त्वाचा ठरतो. मला अशीहि जाणीव आहे कीं, हा भाग दुसरा कोणी उत्तम लेखक यापेक्षा अधिक चांगला लिहू शकेल. अथापि, माझें कर्तव्य मला जसे साधलें तसें

प्रामाणिकपणे मी सुज महाश्रीयांपुढे ठेविले आहे. उत्तरार्धातील काव्यभागापैकी 'यशवंतराय महाकाव्यां'चे विस्तृत विवेचन कॉलेजमधील मराठी विषयाच्या अभ्यासकांस अंशतः उपयुक्त होईल असे वाटते. नाटकांचे विवेचन याहून जरा निराळ्या प्रकारे व अधिक विस्ताराने करावयास पाहिजे होते, परंतु तीं जनतेच्या डोळ्यांसमोर नित्य असल्याने विस्ताराची तादृश जरूरी भासली नाही त्यांच्या ऐतिहासिक-लेखसंग्रहाच्या बारा भागांसबर्धो जितके लिहावे तितके थोडेच होणार आहे तथापि मी मात्र ह्या भागांतील अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी व व्यक्ती यांच्याविषयी अवश्य तेवढे बहुतेक लिहून बाकीच्याबद्दल वाचकांची जिज्ञासा वाढविण्यापुरती माहिती त्यास खात्रीने मिळेल एवढी तरतूद या उत्तरार्ध-भागांत केली आहे. शास्त्रीबुवांच्या तीनही प्रकारच्या ग्रंथांच्या ह्या अल्प परिचयाने देखील वाचकास स्वाभिमानाचे व स्वदेशाभिमानाचे स्फुरण खचित मिळेल मात्र तो सारा शास्त्रीबुवांच्या लेखणीचा पराक्रम होय त्यांत माझे काही नाही.

असे ही सेवा महाराष्ट्रीय वाचकांनी आहे तशी गोड करून घेतल्यास मला या प्रकारचे अधिक चांगले काम करण्यास उत्तेजन व संधि आणून दिल्याचे श्रेय त्यास लाभणार आहे. विशेषतः ज्यांच्या हार्ता हे चरित्र ग्रंथारभी मी देत आहे त्या माझ्या तरुण महाराष्ट्रीय मित्रांस ह्याच्या वाचनाने 'प्रयत्नवादाचा चांगला घडा' मिळाला तरी माझ्या श्रमाचे मी साफल्य मानीन.

ज्यांच्या आर्थिक सहाय्यामुळे हे चरित्र आज प्रसिद्ध होऊ शकले त्या उदारधी सजनांचा कृतज्ञतापूर्ण अंत करणाने नामनिर्देश करून 'मी त्यांचा सदैव ऋणार्थ आहे' हे नम्रभाजाने त्यांस व साऱ्या जनतेसहि येथे प्रसिद्धपणे निवेदन करितो

१ श्रीमंत सर आप्पासाहेब जमखिडीकर रुपये १५१

१ श्रीमंत राजश्री बाबासाहेब इचलकरंजीकर रुपये १५०

१ श्रीमंत राजश्री रावसाहेब भावे रामदुर्गकर रुपये ५०

१ श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब व्याकुडकर इनामदार रुपये ५१

१ रा. सा. ल. पां. कुलकर्णी पो. मा ज न्यू दिल्ली रुपये ५०

१ श्री. रा. वि. रा. वेलणकर, मालक, गज्जनन मिस्स, सांगली, रुपये ५०

ह्याखेरीज प्रो. कानेटकर, डॉ. आगाशे, प्रो. गोखले वगैरे शास्त्रबुवांच्या विद्यार्थ्यांनी व चाहात्यांनी दिलेल्या देणग्यांची बेरीज रु. १५० पर्यंत आहे. श्री. दादासाहेब वेलणकर यांनी रु. २५० व आणखी एका सदगृहस्थांनी रु. १०० मिळून रु. ३५० कर्जाऊ देण्याची कृपा, केवळ उत्तम वाङ्मयाचें प्रकाशन होत आहे या बुद्धीने केली व मला एक हजार प्रती जास्त काढण्यास प्रोत्साहन दिलें हें कर्जाचें सहाय्य मिळवून देण्याची खटपट गुरुवर्ष डॉ. पटवर्धनबुवा यांनी केली, व आणखी लागली ती हरएक प्रकारची मदत पितृमातृवत् प्रेमाने डॉ. गोपाळराव पळसुले (पुणे) यांनी केली. त्यांचे उपकार-ऋण येथे आभार मानून फिटणारे नाही. ते मस्तकी धारण करण्यातच खरी कृतज्ञता व्यक्त होणार आहे देणगीदाराना मी सांगितल्यापेक्षां सहा महिने उगीरां पुस्तक देत आहे, याबद्दल मला त्यांनी क्षमा करावी

प्रस्तावनाकार प्रो. चिंतामण गंगाधर भानु यांनी माझ्या विनतीवरून या पुस्तकास प्रस्तावना लिहून दिली. प्रस्तावनेच्या प्रारंभी त्यांनीच योजिलेली उपमा घेऊन मला असें म्हणतां येईल कीं, मला गरीबाला कन्यादान करावयाचे होते, साक्षात् वरदक्षिणा—हुडा—राहो पण जुन्या समजुतीप्रमाणें सालकून कन्यादान तर खरे ! परंतु माझ्याजवळ अलंकारहि वेताचेच. तेव्हां निदान एकादा तरी ठसठशीतसा दागिना तिच्या अगावर घालणारा भाषाशास्त्री सावकार मला हवा होना त्यांत शोध घेतां प्रो भानूसारखे शास्त्री-बुवांचे स्नेही आनदानें माझ्या विनतीस वळले व त्यांनी आपल्या प्रस्तावनारूप अलंकारानें हें चरित्र सुशोभित केले हा त्यांचा मजवर मोठा अनुग्रह होय. माझ्या बोंबड्या शब्दांनीं गेखाटलेले शास्त्रीबुवांचे चित्र प्रो भानु यांच्या सहज विविध-रंगी प्रस्तावनेच्या पार्श्वभूमिकेनें वाचकांस प्रियेप आदरणीय वाटेल. असो या उपकृतीबद्दल प्रो. भानु ह्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे

हें चरित्र लिहविण्यास 'मिरज विद्यार्थी सघ' या सस्थेस ज्यांनीं प्रेरणा दिली, त्या सदगृहस्थाचा या ठिकाणीं उल्लेख केल्याखेरीज माझ्याच्याने राहावत नाहीं मित्र रा. तात्याबुवा सहस्रबुद्धे या गरीब पण सत्त्वशील गृहस्थांनीं एक लहानशी देणगी या चरित्रपर निवघाच्या वक्षिसासाठीं सघाजवळ दिली. तिचें व्यावहारिक मोल काहींहि असो, नैतिक दृष्ट्या मात्र तिचे मोल शतपट अधिक आहे यांत सदेह नाहीं. या प्रेरक गृहस्थाचा येथे उल्लेख करणें माझें पवित्र

कर्तव्य आहे असें मी समजलों. त्याचप्रमाणें, कै. रा. व. गणेश कृष्ण आगाशे (माजी स्टे. का. मिरज) ह्यांच्या मनांत खरेशास्त्री यांचे चरित्र लिहिलें जावें असें फार होतें. चरित्राच्या परीक्षक-मडळांतहि त्यांचें नांव होतें. परंतु या चरित्राची लेखी प्रत त्यांच्या हातीं जाण्यापूर्वी एकाएकीं ते स्वर्गवासी झाले ही दुःखाची गोष्ट होय. आज येथें पूज्य बुद्धीनें मी त्यांचेहि स्मरण करितों.

रा. गजानन सदाशिव छत्रे यांनीं खरे मदिराचें छायाचित्र महत्प्रयासानें काढून दिलें, रा. दत्तात्रय रामचंद्र फडके (पुणे) यांनीं पुस्तकांतील सर्व चित्रांचे फल्क (ब्लॉक्स) आपलेपणानें मेहनत घेऊन तयार करून दिले, व आणखी ज्या कोणाची लहान मोठी मदत ह्या कार्मीं मला झाली त्या सर्वांचा मी फार आभारी आहे. हस्तलेखांत हस्तदोष, दृष्टिदोष इ. सुधारण्यासाठीं जसें काकपद व हरताळ अवश्य असतें तसेच छापील पुस्तकातील हे दोष व तिसरा मुद्रण-दोष टाळण्यासाठीं ' शुद्धिपत्र ' अगदीं अवश्य होऊन बसलें आहे. प्रस्तुत पुस्तकांतील ठळक ठळक अशा चुका पुढें शुद्धिपत्रांत दाखविल्या आहेत त्याप्रमाणे शुद्ध करून घेऊन पुस्तक वाचावे अशी वाचकांस विनंती आहे.

पुस्तकाच्या छपाई-खर्चाचा बोजा अन्नून थोडाबहुत शिल्क आहे. त्यांतून महाराष्ट्रीय वाचक मला लवकर मुक्त करितील अशी आशा आहे असी. ' समर्थभारत ' छापखान्याचे व्यवस्थापक यांनीं अनेक बाबतींत ज्या सोयी-सवलती मला दिल्या त्यांबद्दल त्यांचेहि येथे आभार मानणे जरूर आहे.

श्रीगीताजयती

मार्गशीर्ष शु. ११ शके १८५१ }
ता. १२ दिजवर स. १९२९ }

दामोदर मोरेश्वर भट.

* विशेष सूचना -समर्पणाच्या सस्कृत श्लोकातील ४।५ शब्दाचे अर्थ पुढीलप्रमाणे समजावे १ श्रीहरीशेन = हरि + ईश म्हणजे हर त्याने = तुग-भद्रातीरनिवासी श्रीहरिहरेश्वरानें २. ' खरे 'ऽन्वयं = ' खरे आहे अन्वय म्ह० वश ज्याचा त्याला ३ प्राचीन = जुना = ऐतिहासिक ४ गुणभानुभि = गुणरूपी किरणानी ५. वसुवेदपुराणाब्दे = (सस्कृतांत अक उलटे सागतात.) पुराणें १८, वेद ४, वसु ८, शके १८४८ सालीं. (मूळ निबध लिहिला ते वर्ष.)

अनुक्रमणिका

१. समर्पणाचे संस्कृत श्लोक व अर्पणपात्रिका
२. प्रो. चिंतामण गंगाधर भानु यांची प्रस्तावना पृ १ ते १४,
१. 'खरे' कुलाचा वंशवृक्ष व वासुदेवशास्त्री खरे यांची जन्मपत्रिका.

चरित्र—(पूर्वार्ध)

१. जन्मस्थान गुहागर — नांवाची उपपत्ति, वसतीचा काल, गांवाची रचना, भोवतालची परिस्थिति, गांवाचे दोन भाग, पेशव्यांचे महाबळेश्वर, उद्भिज सपत्ति, सृष्टिसौंदर्य, साधी राहाणी. पृ. १ ते ९ अखेर.

१ 'खरे' कुलाची पूर्वपीठिका—बुद्धिमत्ता व महाराष्ट्रीय ब्राह्मण, खरे मूळचे द्रविड देशचे, खरे पुराणिक कसे झाले ? खरे—पुराणिकांची महती, शास्त्रीबुवांचे पणजे, आजोबा, वडील—वामनशास्त्री. पृ. १० ते १७ अखेर.

१ जन्म व बाळपण—बाळपणचा स्वभाव, गुहागरच्या शाळेत शीघ्र कवित्व, अभ्यास—मराठी वाचन, एक घाडस, भूतचेष्टा, वामनशास्त्र्याचा अत. पृ. १८ ते २६.

१ आजोबांच्या शिस्तीखालची चार वर्षे—कविता व नाटके रचणे, आजोबांच्या मनाची तळमळ, पहिले पलायन, पाटण येथील सत्कार, शिमगांतील चोगी, देशावर येण्याचा निश्चय, पुन. प्रवास, मलाकापुरचे कवित्व, श्रीमत कागलकर यांची देणगी, लग्न, बायकोचा लहानपणचा स्वभाव, एक गमतीची गोष्ट. पृ २६ ते ३८ अखेर.

१. सातारा व पुणे येथील अभ्यास व इतर उद्योग—आचार्य गजेद्र-गडकर, चरितार्थासाठी स्वावलंबन, अध्ययन, सोबत्यांची थट्टा व संस्कृतांत कविता, तालीम, नेने मास्तरांशी सामना, पुण्यास प्रयाण [पृष्ठ ४६], काव्ये-तिहाससंग्रहाशी सबध, पुण्यातील ओळखी, स्वदेशी हरिदास, उरवडे येथे कीर्तन व वासुदेव बळवताशी प्रसंग, राष्ट्रीय त्रिमूर्तीशी सहकार्य, रा सा. कुंटे व न्यू इ. स्कूल, रा सा. कुंटे व खरेशास्त्री. पृ ३९ ते ५४ अखेर.

१. मिरजेस आगमन व शिक्षक या नात्याने त्यांची कामगिरी:—मिरजेस स्थिर का झाले ? मे रसेलसाहेब व खरेशास्त्री, प्रारंभीची कामगिरी, मारकट मास्तर, निर्भीड शिक्षक, संस्कृत शिक्षणाचा लौकिक, विद्यार्थ्यांशी मन-मोकळेपणा, सुभाषिते, त्यांच्या शिक्षणपद्धतीवर एक आक्षेप, आक्षेपानिरसन, केकावलीचे उत्तमत्व, केकावलिशिक्षक, आणखी एक दोन गोष्टी. पृ. ५५ ते ७४.

१. इंग्रजीचा अभ्यासः—प्रारंभ, दांडगे वाचन, प्राविण्य पृ. ७५ ते ७८.

१. काव्यदेवीची उपासना (स. १८८१ ते १८९१)—प्रास्ताविक, काव्यरचनेची दिशा व स्वरूप, कवि हे परिस्थितीचें संतान, त्यांच्या काव्यातील गुण, शीघ्र व सरस कवि, कांहीं अप्रकाशित कविता, राष्ट्रीयकवि-वाद, या वादांत शास्त्रीबुवांचें मत, गुणोत्कर्षाची मजेदार जन्मकथा, विद्वन्मान्य कवि, मार्मिक काव्यपरीक्षक. पृ. ७९ ते ९६ अखेर.

संशोधनकार्याचा व्याप—नानांचें चरित्र व मळेदसराची माहिती, इतिहासशास्त्र, ह्या कार्मी शास्त्रीबुवाची योग्यता, सामग्री जुळविणें, मळेदसराचें महत्त्व, बखरी आणि पत्रें यातील तारतम्य, पत्रांवर केलेले अनेक सस्कार, आणखी एक महत्त्वाचा सस्कार, ऐतिहासिकलेखसंग्रह मासिक, सन १९१३ अखेर, ह्या परिश्रमाची प्रशंसा, दोन महत्त्वाचे उतारे—(लो. टिळक व श्री. केळकर) [पृ. ११०] पृ. ९७ ते ११२ अखेर.

१. नाट्यकलेशी मनोविनोद (स. १९१३ ते स. १९२२)—नाटके लिहिण्याकडे कसे वळले ? प्रभावशाली नाटककार, एका कुस्मित आरोपास उत्तर, संस्कृत नाट्यरचनेचें अनुकरण व त्याचा नव्या रंगभूमीशी मेळ, नाटकांतील स्वाभाविकता, नाटकांत पेरलेले राष्ट्रीय विचार, या प्रकरणीं आणखी दोन शब्द पृ. ११३ ते १२२

१. कांहीं इतर माहिती—कार्यनिष्ठा, लेखन-परिश्रम, शास्त्रीबुवांचे मोडी व बालबोध अक्षर, सुखदुःखतितिक्षा, करमणुकीचे उद्योग, भाषणातील विनोद, कांहीं विनोदी चुटके, गायनाचा अभ्यास, वेदान्त, अलंकारशास्त्र, शाळेतील नोकरीखेरीज इतर सरकारी सेवाचाकरी. पृष्ठ १२२ ते १३७ अखेर.

१. घरगुती गोष्टी—परत कोंकणांत जावयाचे होते ते घर करून मिरजेंतच राहिले, सांपत्तिक स्थिति, स्वरूप व परिणामकारक भाषणपद्धति, स्वभाव सवयी, पोषाक, धार्मिक आचार, सामाजिक मते, जुन्यानव्याची जोड पृष्ठ १३८ ते १४५ अखेर.

१. शास्त्रीबुवांच्या पत्नी श्रीमती सत्यभामाबाई—गृहसौख्य, परस्पर प्रेमबंध, आदरातिथ्य, राजवाडे यांस शिदोरी, वडील बधूनी केलेली यष्टा, सुलेंबाळे-नातवंडे, बाईंचें देवापाशीं मागणें. पृष्ठ १४६ ते १५४ अखेर

१. सार्वजनिक महत्त्वाच्या बाबी—राजकीय मते, शिक्षणविषयक विचार, वक्तृत्व व व्याख्याने, शास्त्रीबुवांवर लोभ करणारी मोठी माणसे (गुणज्ञ सस्थानिक, विशेष परिचित विद्वान् गहस्थ) पृष्ठ १५५ ते १६७

१ लोकमान्य टिळक यांचा स्नेह—उत्तम मित्र, लो. टिळक यांच्या-विषयी आदर, गीतारहस्य आणि टिळक तत्त्वांचा प्रसार, जिव्हाळ्याचा स्नेह, ' हेमाद्रि ' उपमा. पृष्ठ १६७ ते १७१ अखेर.

१. शेवटचे दिवस व मृत्यु—शेवटचे दुखणे—प्रारंभ, एक हृदयस्पर्शी देखावा, रोगाचे निदान व त्याची शांत मनःस्थिति, स्वर्गवास, स्मशानयात्रा, दुःखप्रदर्शन. पृष्ठ १७२ ते १७६ अखेर.

१. स्मारके—खरे-मदिर, इतर कांहीं स्मारके, श्रीयुत यशवतराव वडिलांचे कार्य पुढे चालवितात. पृष्ठ १७७ ते १७९ अखेर.

१ खरेशास्त्री यांच्या चरित्राचे रहस्य—पुनर्जन्मकल्पना, मोठ्या लोकांच्या छोट्या गोष्टी, प्रयत्नवाद, अनेक जन्मसंसीद्धि, चरित्राचे समालोचन, कार्यातील उच्च हेतु, फलश्रुति, ईशप्रार्थना. पृष्ठ १८० ते १८८ अखेर

१. खरेशास्त्रीबुवांचा बंधुवर्ग—थोरले बंधु कृष्णशास्त्री यांची योग्यता, बंधुप्रेम, दुखणे, अत, परशुराम भटजी, चिंतामणशास्त्री-अध्ययन, व्यवसाय, राहाणी, ग्रथलेखन, चौधा बधूमधील सामान्य गुण, वासुदेवशास्त्री व चिंतामण-शास्त्री यांची तुलना, वशाविस्तार. पृष्ठ १८९ ते १९६ अखेर.

ग्रंथपरिचय—(उत्तरार्ध)

प्रकरण १ लें काव्ये

समुद्र—पृष्ठ १ ते ७ अखेर.

१. फुटकळ चुटके—(जन्मभूमि, गोपिकाबाईचा पुत्रशोक, उज्जयिनी,) तुंजीन आणि वाक्पुष्टा, राजाजवळचे दुष्ट लोक, मृत्यु, पृष्ठ ८ ते १६ अखेर.

१. अप्रकाशित स्फुट प्रकरणे—संस्कृत कविता, समवृत्त भाषांतरें, सर्कीर्ण उतारे. पृष्ठ १७ ते २१.

१. यशवंतराय महाकाव्य—सामान्य स्वरूप आणि या तऱ्हेच्या काव्य-रचनेचा हेतु, सविधानकासाठी कवीने कल्पिलेली भूमिका, यशवतराय महा-काव्याचे रम्य कथानक यशवतराय महाकाव्यातील निवडक वेंचे, उपसहार. पृष्ठ २१ ते ४८ अखेर.

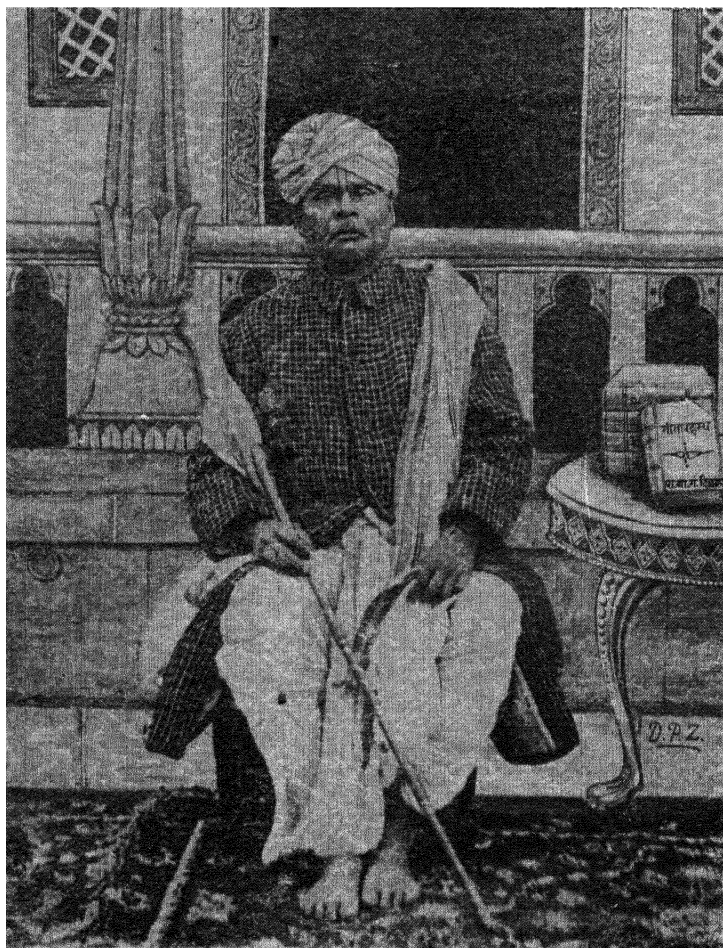
प्रकरण २ रे नाटके

१. गुणोत्कर्ष—कथानक, विशेष विवेचन. पृष्ठ ४९ ते ५४.
१. तारामंडळ—प्रस्तावना, कथानक, विशेष विवेचन पृष्ठ ५४ ते ६०.
१. चित्रवंचना—कथानक, विशेष विवेचन. पृष्ठ ६० ते ६६ अखेर.
१. कृष्णकांचन—परिस्थितीचा परिणाम, कथानक, विशेष विवेचन पृष्ठ ६७ ते ७३.
१. शिवसंभव—कथानक, विशेष गोष्टी पृष्ठ ७३ ते ७९.
१. उपमंगल—कथानक, उपकथा, विशेष गोष्टी पृष्ठ ७९ ते ८८.

प्रकरण ३ रे इतिहासग्रंथ

१. नाना फडनविसांचे चरित्र-पृ ८९
- १ अधिकार योग-पृ ९१.
१. हरिवंशाची बखर-पृ ९२.
१. इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास-पृ ९४
१. प्रो लट्टे व परशुरामभाऊंची छत्री-पृ ९६.
१. ग्रँट डफ्च्या चुकांचे हमे-पृ ९८.
१. चालू भाषेतील ऐतिहासिक शब्द-पृ १०१.
- १ 'मराठे व इम्रज' या ग्रंथाचा उपोद्घात-पृ. १०३.
१. मालोजी व शहाजी-पृ. १०५.
१. कांही किरकोळ स्फुट लेख-पृ. १०८.
- १ ऐतिहासिक लेखसंग्रह भाग १ ते १२—सामान्य स्वरूप, मराठे व मराठी इतिहास याविषयी त्यांचा अभिमान, पटवर्धनांचे महत्त्व व कामागिरी, (मिरज-प्रकरण, हैदरअल्लीवर तिसरी स्वारी,) फडनवीस व पाटीलबाबा, नाना आणि इम्रज, प्रधानाधिष्ठित-सयुक्त--संस्थानिक -मडळाचे राज्य, ऐ. ले. स. च्या १२ भागांचा समारोप, पृष्ठ ११० ते १४३ अखेर.
१. ऐ. ले. सं. मधील पत्रांतिल प्रकरणांची यादी-पृष्ठ १४४.
१. ऐ. ले. संग्रहासंबंधी विद्वानांचे अभिप्राय-पृष्ठ १४९
- * चित्रे—एक सुवर्णोक्त विविध. १. वासुदेवशास्त्री (अनुक्रमणिकेपुढे).
२. अत्यदर्शन पृ. १७६. ३. खरे मंदिर पृ. १७७ ४ चिंतामणशास्त्री पृ १९२.

कै. वासुदेव वामन शास्त्री खरे

जन्म शके १७८०
सन १८५८

मिरज

मृत्यु शक १८४६
सन १९२४

समर्पणम्

श्रीमद्देशावशेषेषु महागाण्डेषु दक्षिणे ॥
कृष्णाभीमरथीतुंगभद्राभिश्च समावृते ॥ १ ॥
श्रीदत्तपांडुरंगाभ्यां श्रीऋगीशेन पालिते ॥
रामदासादिस्माध्रनाम प्रियेऽस्मिन् भाग उच्यते ॥ २ ॥
षष्ठयुत्तरशताब्दानि राज्यम् भुक्तवताम् फिल ॥
पटवर्धनधीराणाम् धलबुद्धिप्रकाशनाम् ॥ ३ ॥
तथाऽन्यवंशसंभूतपुरुषाणाम् महात्मनाम् ॥
दिप्रियाऽद्यवर्धमानानाम् श्रीमताम् देवशालिनाम् ॥ ४ ॥
पद्मोदधिं समालोड्य नानाचित्रकथामयम् ॥
'ऐतिहासिक-लेखानाम् संग्रहम्' साग्दर्शकम् ॥ ५ ॥
कृतवंतम् गुहं पूज्यं वासुदेवम् 'खर'ऽन्वयम् ॥
वामनिं कौशिकं धिप्रं विद्योद्योगरतम् सदा ॥ ६ ॥
शाहं हिरण्यकेशीं च धारयन्तम् महामतिम् ॥
नानाशास्त्रविदम् धीरम् नित्यं संतुष्टमानसम् ॥ ७ ॥
प्राचीनलेखसंशोध-काव्य-नाटक-पाटवम् ॥
दर्शयन्तम् विराजन्तम् सहजैर्गुणभानुभिः ॥ ८ ॥
प्रथित्वा तत्कथाहारं नत्वा तं छात्रवत्सलम् ॥
वसुवदपुराणाब्दे शाके श्रीशालिवाहने ॥ ९ ॥
दामोदरो मयूरेश-तनयो भक्तिनम्रधी ॥
काव्यपो 'भट'वंशीयो प्रीत्या तस्मै समर्पये ॥ १० ॥

पठन्तु पुस्तकं सर्वे युवानो देशवां च वा ॥

महोद्यमं समाश्रित्य भव्यभाजो भवन्तु ते ॥ ११ ॥

समर्पणम्

श्रीमहेशविशेषेषु महागण्डेषु दक्षिणे ॥
कृष्णाभीमरथीतुंगभद्राभिश्च समावृते ॥ १ ॥
श्रीदत्तपांडुरंगाभ्या श्रीश्रीगणेशेन पालिते ॥
रामदासादिसाधनाम प्रियेऽस्मिन् भाग उत्तमे ॥ २ ॥
पद्युत्तरशताब्दानि राज्यम भुक्तवताम् िल ॥
पटवर्धनधीराणाम बलबुद्धिप्रकाशिनाम् ॥ ३ ॥
तथाऽन्यवंशसंभूतपुरुषाणाम् महात्मनाम् ॥
दिप्याऽद्यवर्धमानानाम श्रीमताम् देवशालिनाम् ॥ ४ ॥
पत्रोदाधिं समालोडय नानाचित्रकथामयम् ॥
'ऐनेहासिक-लेखानाम् संग्रहम्' सारदर्शकम् ॥ ५ ॥
कृतघंतम गुरुं पूज्यं वासुदेवम् 'खरे'ऽन्वयम् ॥
वामनिं कौशिकं धिप्रं विद्योद्योगरतम् सदा ॥ ६ ॥
शास्त्रं दिग्गजकेशी न धारयन्तम् महामतिम् ॥
नानाशास्त्रविदम् धीरम् नित्यं संतुष्टमानसम् ॥ ७ ॥
प्राचीनलेखसंशोध-काव्य-नाटक-पाठवम् ॥
दर्शयन्तम् विराजन्तम् सहजैर्गुणभातुभिः ॥ ८ ॥
प्रथित्वा तत्कथाहारं नत्वा तं छात्रप्रसलम् ॥
वसुवन्दपुराणाब्दे शाके श्रीशालिवाहने ॥ ९ ॥
वामोदरो मयूरेश-तनयो भक्तिनम्रधी ॥
काश्यपो 'भट्ट'वंशीयां प्रीत्या तस्मै समर्पये ॥ १० ॥

पठन्तु पुस्तकं सर्वे युवानो देशवांशवा ॥

महोद्यमं समाश्रित्य भव्यभाजो भवन्तु ते ॥ ११ ॥

॥ श्री ॥

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ॥

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

अशा सर्वत्र पूजनीय

श्री गुरुवर्यांच्या चरणी

स्याचीच

कथा-कुसुमें

प्रेमादरभरानें नम्रतापूर्वक

समर्पण कार्तां.

आणि

राष्ट्रोन्नतीसाठीं

स्वार्थनिरपेक्ष अविरत दीर्घपरिश्रम

करण्यास

धैर्य, उत्साह व प्रातस्थितींत संतोष

हे गुण

अंगी बाणलेले असले पाहिजेत

या सिद्धान्ताचें निदर्शक असें हें चरित्र

माझ्या

महाराष्ट्रीय

तरुण मित्रांच्या हाती

प्रेमानें देतो

चरित्र-लेखक.

प्रस्तावना

आपल्या सौभाग्याकाक्षिणी मुलीचें यथास्थित संगोपन करून तिच्या लग्नाची अथपासून इतिपर्यंत हौसेने तयारी करावयाची आणि आयत्या वेळी लग्नाचे देवदेवक दुसऱ्याकडून बसवावयाचे ही पद्धति जशी रमणीय नाही व स्पृहणीय नाही, त्याचप्रमाणे आपण स्वतः वर्षानुवर्ष खपून एखादा ग्रंथ लिहावयाचा आणि त्याची प्रस्तावना लिहिण्याचें काम एखाद्या 'शिष्ट गृहस्था'कडून करवावयाचे ही रूढ होत जाणारी पद्धतिहि फारशी रमणीय व आदरणीय आहे असे नाही. तथापि, कै. वासुदेव अण्णाशास्त्री खरे यांचे पट्टशिष्य श्री. दामोदरपंत यानी दिलेले आमंत्रण माझ्या भिडस्त स्वभावामुळे मला नाकारवेना. अर्थात् प्रस्तावना लिहिण्याचे मी कबूल केले

असो, श्री. भट यांनी आपल्या प्रिय व वंध गुरूंची माहिती फार श्रमाने मिळविली आहे. तसेच, ती माहिती व्यवस्थित रीतीने माडण्याची खबरदारी त्यांनी घेतली आहे. श्री दामोदरपंत भट रसाळ, रसिक व रसज्ञ भक्त आहेत. याची भाषा बालबोध असूनहि केव्हा केव्हां म्हणजे प्रसंगविशेषी ती स्वयंसिद्ध सौंदर्याने काव्योद्यानात प्रवेश करून तेथे रमताना व केव्हा केव्हा राजकीयासारख्या गभीर अरण्यात शिरून तेथेहि अस्खलित पदविन्यास करतांना दृष्टीस पडते प्रसंग वर्णीत असता किंवा टीका करीत असतां श्री. भटाचे विचार सात्त्विक स्वरूपाने प्रकट होतात. कोठे कोठे 'जशास तसे' या श्रीकृष्णसंप्रदायाचें कौतुक त्यांनी केले आहे, ते वर्ण्य विषयाच्या दृष्टीने अनुरूप असेच आहे. या पुस्तकांतील पूर्वार्ध, चरित्रनायकाच्या गंभीर पण विनोदी, वेदान्ती पण ललितकलाप्रिय, कष्टालु पण आनंदी चारित्र्याने आपाद-

मस्तक विखुरलेला आहे आणि म्हणून वाचनीय व अभ्यसनीय झाला आहे, उत्तरार्धात तर शास्त्रीबोआर्जीचे समग्र अंतःकरणच केव्हा काव्य-रूपाने, केव्हां नाटकरूपाने आणि केव्हा इतिहासरूपाने उघडें झालें आहे; म्हणूनच या उत्तरार्धाची जितकी पारायणे आमचे राष्ट्र-प्रेमी तरुण बंधुबंधव करतील तितकीसुद्धा थोडीच होणार ! अर्थात् त्याचें पांक्त अध्ययन अत्यंत अवश्य आहे; असो. पूर्वार्ध वाचीत असता ज्या एक दोन गोष्टी माझ्या मनांत चागल्या ठसल्या त्याचा अवतार माझ्या उत्साही तरुणास बोधप्रद होईल अशी अपेक्षा आहे.

चरित्रभाग

(अ) लहानपणी 'वासूअण्णा' उनाड, खोडकर, स्वैरवृत्तीचे असल्या-मुळें ते खऱ्याच्या बाळबोध कुलाल कलंक लावणार की काय अशी भीति त्यांच्या आजोबास व वडिलांस होती. परंतु, श्रीशिवप्रभूसारखा किंवा क्लाइव्हूसारखा स्वावलंबी 'पोर' उनाड व स्वच्छंद असतो तरी-नव्हे, असतो म्हणूनच-तो पुढे, सत्संगतीने म्हणा, स्वयं-विचाराने म्हणा, मोठा कुलदीपक होतो, असा अनुभव आहे. स्वावलंबी वृत्तीला तीव्र ग्राहकतेची, यौगिक एकाग्रतेची मुंगळ्याच्या चिकाटीची जोड मिळाली म्हणजे मग 'किं अशक्यं महात्मनां ?' शिवाय, वासूअण्णाला स्वयंस्फूर्तीचें साह्य होतेच. याप्रमाणे 'टाकाऊ' म्हणून घरच्या मंडळींनी नाद सोडलेला स्वावलंबी तरुण 'वासू' प्रथम साताऱ्यास सुप्रसिद्ध गजेंद्रगडकरांचा अंतेवासी असतां हि चार ओळी खरडून त्याच्या मोलावर गुजरण करीत करीत व्याकरण-तर्कादि शिकला, भंड्यांत विजयी होऊन पुण्यास 'स्वदेशी काका'च्या तालर्मात कर्तनकार झाला, कै. टिळक, अगरकर, चिपळूणकर, नाम-जोशांच्या शाळेंत संस्कृताध्यापक झाला आणि शेवटी 'वासुदेवशास्त्री'

होऊन मिरजेस कायमचा राहिला. मिरजेच्या शाळेत काव्यनाटका-
दिकांतील गोड गोड रसांचें पेय विद्यार्थ्यांस प्रेमभराने पाजीत असतांच
या ब्रह्मादराने 'विशी विद्या' म्हणतात, त्या वयाच्या पुष्कळ पुढे इंग्लिश
भाषेचें असे चोख ज्ञान स्वतःच्या बळानें संपादिलें की मोठमोठ्या
बी. ए., एम्. ए. नीहि 'आम्ही चुकलों, शास्त्रीबाबा, तुमचाच अर्थ जास्त
सरस व जास्त मार्मिक आहे' असें खाली माना घालून म्हणावे !! हें कशाचे
फळ ? चिकाटीचे, अव्यभिचारी एकाग्रतेचें, ज्ञानलालसेचे, स्पृहणीय
स्पर्धेचे हें फळ. 'राम्या शिष्याचा' 'रामशास्त्री' झाला तसाच 'उनाड
वासूचा' आंग्लभाषापंडित 'वासुदेशास्त्री' झाला. तात्पर्य, 'नर करनी
करे तो नरका नारायण होय' ही कबीरमहाराजाची उक्ति सार्थ
करणारे वासुदेशास्त्री झाले, हें माझ्या तरुण पण निरुत्साही, तरुण पण
हताश, तरुण पण रडव्या बंधुभागिनीनी लक्ष्यात ठेवावें.

(आ) सामान्य गरीबी स्थितीत वेदान्ती आनंद अखड ठेवून प्रचंड
उद्योग-लटपटणाऱ्या तक्क्याच्या व मिणमिण जळणाऱ्या समईच्या
साह्याने-करणे संभाव्यच नव्हे, तर शक्य आहे, असे आमच्या आत्म-
श्रद्ध चरित्रनायकाने सिद्ध केले. मंडळीत शास्त्रीबुवा आहेत आणि
विनोदाच्या गंभीर चमत्कारांनी सात्त्विक हास्यरस पिकला नाही, असे
झालेच नाही. " राहाणी तर सार्थी पण उच्च विचारांची परमा-
वधि " हें या चरित्राचें परमरहस्य आहे. मला पुष्कळ वेळा वाटते
की, नित्य उत्साही महाराष्ट्राची सधःकालीन विपत्ति आणखी काही
वर्षे राहिली तर भांडारकर, रानडे, टिळक, गोखले, अगरकर, कर्वे,
कीर्तने, साने, खरे प्रभृति कर्त्या पुरुषांनी चालूं केलेल्या प्रचंड उद्योगांच्या
राशी प्रसृत करणारी कर्तृत्वसपन्न माणसे आमच्या येथे अजूनहि
खास अवतीर्ण होत राहतील. मी नेहमी प्रार्थना करितों, " देवा !
रावबाजी, मल्हारजी निर्मिणारी संतति आम्हांस धर्मास नको !

आम्हांला तुकाराम हवे, रामेश्वर भटजी नकोत ! एकनाथ हवेत, हरिशास्त्री नकोत, विष्णु शास्त्री पंडित हवेत, प्रतिगामी पंतविठ्ठल नकोत; गुंजाळ ठांक पण-XXX नको ! ! ”

शास्त्रीबावाच्या राष्ट्रप्रेमाची ज्योति त्याच्या तरुणपणातच पेटली. त्यांची भाषणे, त्याचे स्नेही, त्यांची काव्ये, त्याची नाटके, त्याचे इतिहाससंशोधन, ही सर्व एकमुखाने ‘ त्यांचे मायभूमीवरील प्रेम निस्सीम होते ’ अशी साक्ष देतात “ हे पुढिगा ! तुझ्या मांडीवर सुखाने आराम घेण्याचे भाग्य मला लाभो ! ” या ‘ जन्मभूमि ’ काव्यांतील प्रार्थनेपासून तों “ डॉ. वाटवे ! वसईच्या तहाचे अशुभ वर्तमान लिहीपर्यंत तरी मला जगू दे रे ! ” या शेवटच्या आकाक्षेपर्यंत येणारे शास्त्रीबावाच्या मुखातलें प्रत्येक वाक्य, प्रत्येक शब्द, मायभूमीवरील प्रेमाने ओथवलेला आहे मात्र हे प्रेम नाटकी नव्हते, टाळ्याच्या कडकडाटात प्रकट होणारे नव्हते, कच्चें, पोवळ नव्हते. तें भरीव असे. मराठ्यांचे दोष शास्त्रीबावा दाखवीत, मराठेशाही मराठ्यांच्या अज्ञानाने, यादवीने, लघुचेतसी वृत्ताने, ‘ अह विशेषः ’ या बुद्धीने बुडाली, असें शास्त्रीबावा अधिकारवाणीने सागत. पण मराठ्यांची चिकाटी, त्याची आत्मश्रद्धा, त्याचा साधा रुआव, त्याची उद्योगप्रियता, त्यांची धर्मबुद्धि त्यांचा नेमस्तपणा आणि विशेषतः ‘ सर्व भारतवर्षभर सर्वत्र स्वराज्याचा भगवा झेडा रोवण्याची त्याची शिष्टवंदनीय आकाक्षा ’ इ. मराठ्यांच्या गुणाबद्दल त्यास आदरपूर्ण अभिमान वाटे. शास्त्रीबावांचे लेख म्हणजे निःपक्षपाती न्यायाधीशाचे ठरावच होत. त्याची बुद्धि तीव्र, स्मरणशक्ति चिचिट आणि भावना उत्कट असत. हे गुण त्यास निसर्गाने दिले म्हणा, आनुवंशिक संस्काराने प्राप्त झाले म्हणा, त्याच्या पूर्वसंचिताने त्यास मिळाले म्हणा, ही गोष्ट सोडा, पण त्यांच्या जबरदस्त उद्योगाने त्यांची बुद्धि प्रफुल्लित झाली, त्यांच्या

सात्त्विक शीलानें त्यांच्या भावना जास्त तेजस्वी झाल्या, त्यांच्या अखंड निदिध्यासनानें त्यांची स्मरणशक्ति त्यांची दासी झाली, हे विसरूं नका. त्यांनी श्रम केले आणि हे फल त्यास मिळाले तुम्हीं आम्ही असेच विचारपूर्वक श्रम केले तर, आपण सर्वजण शास्त्रीबावा का नाही होणार ? त्याचा स्वार्थत्याग ध्यानात धरूं या. 'तारामंडळ,' 'उग्रमंगल' सारखीं अनेक नाटकेच त्यांनी लिहिली अन्तर्ती तर त्यांच्या सेवेला लक्ष्मीमातुःश्री उभ्या राहिल्या असत्या ! पण, त्यांनी नाटकें लिहिली कशाकरिता ? ऐतिहासिकलेखसंग्रहाचे काम जोरानें चालविता यावे, म्हणून ! तात्पर्य, लक्ष्मीचा हव्यास हे त्याचे ध्येय नव्हतें. ऐतिहासिक साधनाच्या प्रकाशनाने, महाराष्ट्रातील मराठ्यांचे महाराष्ट्रप्रेम 'अंगाई' करून खुशाल घोरत पडले आहे ते खडबडून जागे करावे म्हणून शास्त्रीबावांनी ऐ. ले. संग्रहाचे यज्ञकंकण हातात बाधिलें आणि ४०।४५ वर्षे सरस्वतीची अखंड सेवा केली ! !

अशा सत्पुरुषाचे चरित्र रा. भट यानी भक्तिपूर्ण रसाळपणाने गाडले आहे. शास्त्रीबावांच्या कुलाचा वंशवृक्ष देऊन बहुतेकांची हर्काकतहि त्यांनी थोडक्यात सांगितली आहे, त्यावरून हे कुटुंब द्रव्याने गरीब पण शीलाने श्रीमंत असावें असें दिसते. तसेच पूर्वायांतील वर्णनावरून शास्त्रीबावांनी प्रपंचाचा बहुतेक सर्त्र भार आपल्या सुशील व साध्वी पत्नीवर टाकिला व त्यानीहि पतिसेवा उत्तमोत्तम केली हे उभयतासहि भूषणास्पद होय, असो. आता आपण उत्तरार्थातील शास्त्रीबावाकडे वळू.

ग्रंथपरिचयभाग

काव्यें व नाटकें--शास्त्री खरे कवि होते, ते शीघ्र कवि होते. गम्मत ही की, ते. शास्त्री असूनहि नामाकित कवि होते ! मिल्टन्ची किंवा भवभूतीची गहन गंभीरता त्यांच्या काव्यांत

झळकत नाही, टेनिसनचा किवा कालिदासाचा आनंदी प्रसादहि तुम्हास सर्वत्रच मिळावयाचा नाही हें खरें, पण विश्रांतीचे वेळी, चार सुभाषितप्रिय मंडळी बसली असता ' यशवंतराय ' किंवा ' समुद्र ' काव्यांतील एखादे प्रकरण वाचावयास घ्या, म्हणजे शास्त्रीबावाची करामत आधुनिक कवीपेक्षां किती श्रेष्ठ दर्जाची आहे हे तुम्हां रसिकाना सहज कळेल. मार्मिक विचार, समर्पक पदयोजना, स्थायी-भावाला अनुरूप असणारा छंद व अलंकार, कुतूहल उत्पन्न करणारा नाजूक विनोद तुम्हास ठायी ठायी आढळेल मात्र तो तोडी लावण्यापुरता-विनोदच तो, वर्ण्यविषय नव्हे. ' यशवंतराय महाकाव्या 'त वीररस तर आहेच आणि त्याला उपकारक म्हणून शृंगार व करुण हे सहचर घेतले आहेत. यशवंतरायाचे कथानक कल्पितच पण निसर्गालाहि लाजविणारे आहे. मी स्वतः किंवा परत हि कवि नाही, नाटककर्ताहि नव्हे, नेव्हा, या ललित वाङ्मयासंबंधे श्री. दामोदरपंत भट यांनी जे विचार प्रकट केले आहेत त्यासच मी अनुमोदन देतो आणि काव्यांतील जे उतारे घेतले आहेत, ते बहुतेक सर्व चांगले आहेत असें म्हणतो. शास्त्रीबावाची काव्ये सरकारी शिक्षणक्रमांत आली हेंच त्या त्या काव्याच्या गभीरतेचे व बोधकतेचे मुख्य गमक होय.

शास्त्रीबावांच्या गुणोत्कर्षादि सर्व नाटकाची संविधानके शास्त्री खरे याच्या भाषेतच ' लॅम्ब्रूस् टेन्स 'च्या धर्तीवर प्रसिद्ध झाली, तर मोठ्या बहारीची गोष्ट होईल. मुलाबाळास पुष्टिकारक वाङ्मयाचे खाद्य मिळेल आणि गंभीर विचारात ' मस्कराची कुस्करा न करणारा ' विनोद मिश्र केला तर रूक्ष गाभीर्याला ललितत्व कसे प्राप्त होते हे होतकरू लेखकास चांगलें कळेल. श्री. यशवंतराव खरे अगर प्रस्तुत चरित्र-लेखक रा. भट यांस ही सूचना मान्येल अशी मला उमेद आहे.

ऐतिहासिक ग्रंथ—(अ) मालोजी व शहाजी—हा निबंध मराठ्यांचे कार्यक्षमत्व, त्यांचा धाडसीपणा, त्यांचे उच्च राष्ट्रीय ध्येय, परवशतेंतून स्वतंत्रतेचा मार्ग काढण्याची त्यांची हांव, त्यांची शूरता, त्यांचे सघटना-चातुर्य, त्यांची मुत्सद्देगिरी ह्या गुणांचे उत्कृष्ट प्रदर्शन करितो. मराठ्यांमध्ये पुष्कळ सात्त्विक व सत्त्वमिश्रित राजसी गुण आहेत. परंतु यादवीचे भयंकर व्यसन सुटेल तेव्हां या पूर्वोक्त गुणांचा उपयोग ! आजला मात्र हे सारे गुण मातीमोल झाले आहेत. कारण, हल्लीची मत्सरप्रेरित यादवी परमेश्वरा ! या यादवीची मगरमिठी सुटेल काय ? सुटेल. केव्हां ? अद्वैती विचारांनी “ समता, बंधुता, कर्तव्यतत्परता, ईश्वरभक्ति इत्यादि ” सात्त्विक गुण परिस्थितीच्या ज्ञानविज्ञानासह महाराष्ट्रांत संचार करूं लागतील तेव्हां महाराष्ट्राचा जन्मसिद्ध तेजस्वीपणा येथे स्वरूपतः अखंड वास्तव्य करील असो; या दृष्टीनें हा शास्त्रीवोआंचा निबंध अभ्यसनीय आहे.

(आ) रा. व कीर्तने, साने, राजवाडे यांच्या परिश्रमाने डफ्साहेबांच्या ‘ अगणित ’ चुक्याचे माप डफ्च्या पदरी पडूं लागलें, त्यांतच शास्त्री-बावानीई भर घातली आहे. डफ्साहेब उदार खरे, मराठ्यांविषयी सहानुभूति बाळगणारे खरे, मोठे मन करून त्यांचा ‘ बखरवजा ’ इतिहास लिहिणारे खरे, मेहेनती खरे, तरी पण, त्यांच्या लहानशा ग्रंथात-सुद्धां कार्यकारणभावनेचा अनादर, अज्ञान, दुराग्रह इत्यादि कारणानी हजारो नव्हे लाखो चुक्या दृष्टीस पडतात ! मराठे म्हणजे अस्मानी, सुलतानीचा अवतार ही जेथे मूळ कल्पना तेथें चुक्यानीं-आगंतुक व आमंत्रित चुक्यानीं-प्रवेश केला नाही, तर ग्रंथाची उभारणी तरी होणार कशी ! असो. हें चुक्यारूपी सर्पिणीचे सत्र चालविणारे जनमेजय अद्यापि पुष्कळसे निर्माण झाले पाहिजेत. ही किरकोळ प्रकरणे झाली. आता

‘ नाना फडनविसांचें चरित्र ’ व ‘ ऐतिहासिकखेखसंग्रह माला ’ या शास्त्रीबुवाच्या मुख्य ग्रंथाकडे वळू.

(इ) त्यांनीं नाना फडणविसांस (नानांच्य^१ चरित्रास) स. १८९२ मध्ये जन्म दिला ती वेळ पेशवाईला फार चांगली होती. निबधमाला, काव्येतिहास वगैरेमुळे १८७० ते १९१० पर्यंतचा कालरूपी शानि पेशवाईच्या उदरी आला होता! याच अमदानीत शास्त्रीबोआनीं नानांचे चरित्र प्रसिद्ध केले. विषय गोड, भाषा ओजस्वी व पोक्त, माहिती भरपूर, विचारसरणी प्रमाणशुद्ध इत्यादि अनेक कारणे एकवट झालीं व नानाचा बोलबाला झाला. ‘ खुब शर्तीने राज्य राखणाऱ्या ’ नानाची ‘ मनसोबीची तलवार ’ चागलीच गाजली या दृष्टीनें शास्त्रीबोआंचे महाराष्ट्रावर फार उपकार आहेत. असो, पुढे मिरजदत्तर चाळून, निवडून प्रसिद्ध केल्यानंतर नानांचे चरित्र सुधारून लिहावें अशी शास्त्रीबोआची इच्छा होती, ती सफल झाली नाही, याचे वाईट वाटतें. शास्त्रीबोआच्या चिरजिवानी पुष्कळ मेहेनत घेऊन ‘ नाना फडनवीस ’ ची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति काढिली हें ठीक झालें परंतु याच आवृत्तीवर आपला पितृवत्सलतेचा शिक्षा जर शास्त्रीबावास मारिता आला असता, तर आज ज्या साडेसातीने नानास घेरल्याचे दिसत आहे व यापुढें दिसणार आहे, ती साडेसाती कमी जोरदार झाली असती. आज, ‘ शिवाजीमहाराजाची चलती आहे, ’ हा तर उत्तमोत्तम योग होय. पण, याच योगात ‘ ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर यादवीचे गालभर पसरलेले गालबोट ’ लागत आहे हे सुचिन्ह नव्हे. “ ब्राह्मणी राज्य कैदवार ” या शिष्टसंमत मताला ‘ खो ’ मिळून ‘ सशस्त्र मूठ ’ शिरजोरीचा हक्क सांगूं लागली आहे. आज सामान्यतः राष्ट्रीय शक्तीचे दिवस आहेत ना ^२ पण, या शांततेत संतोष नाही. लॉर्ड ऑक्सफर्ड आणि लॉर्ड किचनेर यांचा खटका उडाला, तसाच खटका स. १७९२-९३ सालीं

नाना व महाराज माधवराव शिंदे यांत झाला, हे महशूर आहे. यासंबंधे इतिहासज्ञ म्हणतात:—“ नानांच्या कारभारांत ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार ‘ हिंदुस्थान काबीज करून परत आलेल्या जगद्विजयी महाराज माधवराव शिंदे अलिजाबहादर ’ यानी कां न बहिवाटल पाहिजे होता ? ” आज, काठी-लाठीचे दिवस आहेत, लेखणीचे नाहीत ! आज आम्हांला तानाजीची भूक आहे, निलकंठ सोनदेवाची नाही. आज आम्हांला संभाजी कावर्जा हवा, समर्थ रामदास नकोत ! असो, आजचा हा असा योगायोग आहे. या योगाला ‘ तोड ’ म्हणून जर शास्त्रीबावांस लेखणी चालविण्याची संधि मिळाली असती, तर निदान बरोबरीचा डाव झाला असता. शास्त्रीबोआ गेले ! आता खुले मैदान आहे. धर्माच्या व जातिभेदाच्या नांवावर हवा तसा धुडगूस घालण्याचा महजर निघाला आहे. मला वार्ड वाटते असे मी म्हटलें, त्याचें कारण हेच होय.

(ई) शास्त्रीबावांचा ‘ अधिकार योग ’ म्हणजे-शिष्टमान्य गृहस्थानी प्रत्यक्ष पाहून जमविलेल्या साधनसामग्रीचा यथार्थ उपयोग कुशलतेनें करून सिद्ध केलेले अपूर्व पक्कान होय. हें राजकारणी पक्कान सिद्ध केलें नानांनीं आणि वाढिले शास्त्रीबावानी ! काय चमत्कार आहे ! भर शनवारच्या वाड्यात ‘ पेशवीण ’ म्हणून नादणारी गंगाबाई पतीचा खून होतांक्षणीं विचारी अनाथ विधवा झाली ! पण सत्याचा वाली परमेश्वर. त्यानें पेशवाईच्या निमकहलाल सेवकात प्रेरणा करून दिवसां ढवळ्या आपल्या पुतण्याच्या खुनाला निदान परोक्ष तरी संमति देणाऱ्या राघोबा-विरुद्ध उभारणी केली; राघोबा पळाला, गंगाबाईच्या पोटीं सवाई माधवराव जन्मताच राघोबा ‘ बंडाचें खूळ ’ करणारा झाला. शूर बापाचा शूर बच्चा खरा, परंतु मायेच्या पाशांत पडतांक्षणीं ‘ बिल्ली ’ झाला. व मदतीसाठी, द्रव्यासाठी, अन्नासाठी दारोदार भिक्षा मागूं लागला ! !

इंग्रज धूर्त, राजकारणी, त्यांनी पाहिले की, अभेद्य मराठी साम्राज्याला पडलेल्या या खिंडाराचा फायदा घ्यावा अशी ही सौन्याची संधि आहे ! मग काय ? प्लासीच्या चंचुप्रवेशाने बंगाल्यांत मुसलप्रवेश करून सारा बंगालचा बंगाल हक्कणाऱ्या इंग्रजांच्या तोंडास पाणी सुटलें. त्यांनी प्रयत्नास सुरुवात केली इंग्रजाचा प्रयत्न म्हणजे सिंहाची झाप ! पण यावेळी हुकले ! त्यांच्या सिंही झापेवर तोंड करणारा 'शरभ' पेशवाईत जिवंत होता. त्याने मिरजकर पटवर्धन, हरिपंत फडके, महादजी शिंदे, तुकोजी होळकर यांच्या साहाय्याने इंग्रजी सिंहास 'चीत्' केले आणि पेशवाई सावरली. राघोबा पेन्शनर झाले त्यांनी लवकरच गोदा-तीरी आपला 'कंसासुरी' अवतार संपविला. तोतयाचे बंड याच वेळीं मोडले. पूर्ण शहाण्या बापूस कारागृहात देह सोडावा लागला ! नानांस सर्वाध्यक्षत्व मिळाले हाच अधिकारयोग होय. इमानी एकनिष्ठेने योग्य प्रयत्नाची अखंडता कायम ठेविली असता प्रत्यक्ष अचेतन पाषाणहि पारदर्शक होतो; मग जगन्नायक भक्तवत्सल परमेश्वर भक्ताचे सर्व मनोरथ पूर्ण करितो, यात आश्चर्य काय ? यास्तव हरिपाठाच्या भक्तीने हा अधिकारयोग अवश्य वाचावा यशस्वी राष्ट्राभिमान हे फळ मिळेल.

(३) शास्त्रीबोआच्या प्रचंड उद्योगाचा महाभेरु म्हणजे पटवर्धनांच्या दसराचे सशोधन, संग्रहण आणि प्रकाशन होय उत्तर पेशवाईची ६०।६५ वर्षे मिरज हे महाराष्ट्रीय साम्राज्याचे दक्षिणेकडील राजकीय केंद्रच होते. स. १७५० पासूनच 'दक्षिण निबंध करात्री' हा वेध पेशवाईने लावून घेतला आणि उत्तरेकडील प्रांतांतील लष्करी ठाण्यांचा कारभार सरदारवार सोंपवून पेशव्यांनी कर्नाटकच्या मोहिमांस सुरुवात केली. हरभटाच्या चिरंजिवानी, नातवांनी, पणत्वंडांनी या दक्षिण मोहिमांत प्रामुख्याने भाग घेऊन १५।२० पुरुष सरकारकामी खर्च केले. मिरज हें पटवर्धनांच्या ताब्यात आल्यापासून तो १८१८

पर्यंतचा पटवर्धनांचा बहुतेक पत्रव्यवहार काही अकल्पित (परंतु ईश्वर-संकल्पित) योगाने शास्त्रीबोआच्या नजरेस पडला. नाना फडनविसाच्या चरित्रलेखकाची नजर ती ! ती या दप्तरांत खिल्ली व रमली, हे वाक्य लिहावयास सोपें, पण दप्तर चाळणे, निवड करणें, तारीखवार लावणे, विषयाची जत्री करणे, नकला स्वतः करणे, शब्दांच्या, वाक्यांच्या, संदर्भांच्या स्पष्टीकरणासाठीं टिपा देणे, (ह्यासाठी अनेक ग्रंथ वाचणें), ग्रंथ छापविणें, मुद्रितें शुद्ध करणे, पुस्तकें बांधविणे, खपविणें, वगैरे कामे किती त्रासाची, दगदगीचीं, खर्चाची, काळजीची असतात हे फक्त राजवाडे व खरे यासच पूर्ण माहीत झाले होतें. रा. ब. साने इतिहास-साधनास एकट्टा करणारे आद्य 'व्यास' खरे, रा. ब. पारसनीस आद्य 'सूत' खरे, पण त्यास राजवाड्याइतके किंवा खरेशास्त्र्याइतके आयास पडले नाहीत. आणि आम्ही 'आयतोबा' वाचक ! यास तर या जिकिरीचा गंधहि ठावा नाही; असो. ही जिकीर देखील सह्य झाली असती. केव्हा ? वाचकानी, इतिहासभक्तानीं, सरकारने, पटवर्धनी जहागिरदारानी जर या जिकिरीचे-राजवाडे व खरेशास्त्री याच्या श्रमाचे-चीज केले असतें, तर ही संकटप्रचुर तीन तपी तपश्चर्याहि सुखद झाली असती !

असो, सतत तीस पंचतीस वर्षे अहोरात्र खपून आमच्या चरित्र-नायकाने जे कागदरूपी समुद्राचे मंथन केले व त्यांतून जीं कित्येक सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, व आर्थिक रत्ने बाहेर काढिली, ते मंथन व ती रत्ने विश्वमोली आहेत यात शंका नाही. थोरले माधवराव-साहेब, विजवटे राघोबा, मातुःश्री गोपिकाबाई, त्र्यंबकराव मामा, गोविंद-हरिप्रभृति पटवर्धनी सरदार, गोविंद हरीच्या डोळ्यात सलगारे सखारामबापू, नारायणरावसाहेब, नानाफडनवीस, मोरोबा दादा, नारो शंकर, मल्हारराव सुभेदार, देवी अहल्याबाई, महाराज माधवराव शिंदे, तुकोजी होळकर, सवाई माधवराव, रावबाजी अनूबाई इचलकरंजीकर

इ. बहुतेक तत्कालीन विद्यमान स्त्रीपुरुषाचे स्वभाव (अर्थात् पटवर्धनी लेखकांस दिसलेले), पानिपतादि घोर प्रसंग, हैदरविरुद्ध स्वाऱ्या, निझामाचीं कारस्थाने, थोरले माधवरावांचा मृत्यु, नारायणरावाचा खून, बारभाईप्रकरण, इंग्रजांशीं लढाया, खडर्ग्यांची लढाई, काशीयात्रावर्णन, दिवाणी-फौजदारी अंमलाच्या वहिवाटी, महादजी (पाटीलबावा), हरिपंत तात्या, सवाई माधवराव यांचे मृत्यु, दुसऱ्या बाजीरावांचे अपेशा आगमन, दौलतराव शिंद्याचा अव्यवस्थित कारभार, महाडचे कारस्थान, नानांची कैद व मृत्यु, इत्यादि अनेक कडोविकडीचे प्रसंग, या दप्तरांत तत्कालीन पुरुषांनी केलेल्या वर्णनासह आपणास शास्त्रीबोआच्या प्रसादाने पहावयास, चर्चावयास मिळतात; स्वाभिमान, स्वामिभक्ति, राष्ट्राभिमान, यांचे मोजमाप घेतां येते आणि ऐतिहासिक सत्ये प्रकट होतात. वसल्या वसल्या हें आम्हास प्राप्त होतें. पण ज्या खरेपुराणिककुलोत्पन्न पुरुषाने हाडाची काडे केली, रात्रीचा दिवस केला, पैशाची मानी केली, हेलपाटे घातले, पायपिटी केली, भूक तडान पाहिली नाही, आणि पुन सर्व काळ टिकणारे प्रामाणिक सारस्वत निर्माण केले त्या विधातातुल्य शास्त्रीबोआंचे मराठी इतिहासावर किती उपकार झाले आहेत, हे एखादा प्रोट, एखादा गिबबन, एखादा लॉर्ड अँस्टन किंवा एखादा राजवाडेच सांगू शकेल. शास्त्रीबोआनी 'समुद्र' लिहिला 'यशवंतराय' निर्मिला, तारामंडळादि इतिहासगर्भ नाटके लिहिलीं, नानाफडनवीस, अधिकारयोग, मालोजी व शहाजी, वगैरे ग्रंथ लिहिले, ठीक. परंतु शास्त्रीबोवांची खरी योग्यता जर प्रमाणबद्ध पद्धतीने अजमावावयाची असेल तर ती, त्यांनी जे बारा खंड प्रसिद्ध केले, तेरावा लिहून ठेविला, त्यावरून व त्यातील प्रस्तावनांवरूनच अजमाविली पाहिजे. साहित्य तयार असेल तर एखादा पारसनिसासारखा कुशल कारागीर उत्तमोत्तम रसोई तयार करितो हें आपल्यास दिसतें व आपण त्याची तारीफहि करितो. परंतु

साहित्याची जमवाजमव करण्यातच ज्याचा निम्मा अधिक वेळ गेला, त्यानेच आपल्या निर्माणचतुरतेने जर खमंग, खुसखुशीत, स्निग्ध, स्वादिष्ट असें मधुर व पथ्यकर पक्वान्न तयार करून ते वाढिले, तर ते खाणाऱ्या वाचकांनी, सरकारने, गोविंद हरि प्रभृति पूर्वजानी हातावर शिर घेऊन जी जहागीर मिळविली, तिचा उपयोग घेणाऱ्या पटवर्धन-संस्थानिकानी तरी निदान त्याची योग्य ती संभावना केली पाहिजे होती ! शास्त्रीबुवाच्या दैवी हे सुखसोहळे नव्हते ना? अरेरे !!!

आता लवकरच 'कोटा' येथील कागदाचा संग्रह प्रसिद्ध होणार आहे. फार चांगली गोष्ट आहे. हाहि संग्रह महाराष्ट्रीय साम्राज्याच्या शेवटच्या ७०।८० वर्षांच्या हकीकतीने भरला आहे, असें ऐकतो. दाताराचा, हिंगण्याचा, सदाशिव दिनकर, नारो शिवदेव, गोविंद कृष्ण, अली-बहादुर याचा बराचसा पत्रव्यवहार इतिहासज्ञास उपलब्ध झाला आहे. त्यालाच जर प्रतिदिवशीचा वृत्तान्त असलेल्या 'कोटा' संग्रहाची भर पडली, तर खरोखरच बहार होणार आहे. पुण्यांत राहून पटवर्धनाचा कारकून दरबारचे वर्तमान मिरजेस कळवी, त्याचप्रमाणे शिवांच्या पदरचा एक विश्वासुक कारकून कोट्यास पुणे दरबारची दररोजची हकीकत कळवी. हा संग्रह म्हणजे महालाभ आहे, ते यासाठीच असो, हा संग्रह प्रसिद्ध होऊन इतिहासकार जेव्हा मिरज व कोटा येथील पत्राची छाननी करतील, लेखकाच्या स्वाभाविक रागद्वेषादि वृत्तींची वजावाट करतील, तेव्हा या मीमासेवरून सिद्ध होणारे सिद्धान्त शास्त्रीबावांच्या सिद्धान्ताशी जुळतात कोठपर्यंत, विरोध कोठे, किती, वगैरेचा उलगडा होईल. आणि मग, शास्त्री खरे याच्या बुद्धिवैभवाचे व प्रतिभेचे हिशोबी मोजमाप होईल. उत्तम शुभवार्ता ही. देव करो आणि हा संग्रह प्रसिद्ध होवो. परंतु तोपर्यंत व त्यानंतरहि शास्त्रीबावांच्या तपश्चर्येचे विश्वमोली महत्त्व निराबाध राहिल. विश्वसिद्धान्त सागणाऱ्या उपनिषत्कारांचे श्रम,

धर्मशास्त्रांचें साहित्य जुळवून धर्मसिद्धान्त काढणाऱ्या मनुप्रभृतीचे श्रम आणि राजवाडे, खरे, यांचे श्रम एकाच मोलाचे होत. 'नेपोलियन्ची एकच चुकी त्याचें वीराप्रणित्व काढून घेण्यास समर्थ नसते,' त्याप्रमाणें शास्त्री खरे यांची एखाददुसरी चुकी त्यांच्या तप सामर्थ्याचा भंग करूं शकत नाही. असो, तेव्हां या दृष्टीने म्हणजे महाराष्ट्राच्या मोठेपणाची साधने शास्त्रीबावांनी प्रकट केलीं या दृष्टीने त्यांचे महाराष्ट्र-जनतेवर अनंत उपकार आहेत.

वाचक मित्र ! माझी 'विस्तीर्ण' प्रस्तावना संपली आता, माझे नूतनपरिचित श्री. दा. मो. भट यांनीं भगीरथ प्रयत्न करून सामग्री मिळविली, एकत्रित केली, वर्गीकृत केली, आणि याप्रमाणे अनेक सरस व सुरस पक्कानांनी भरलेले ताट आपणा सर्व वाचकांस अर्पण केलें आहे, म्हणून श्री. भट यांचे आभार मानून आणि शास्त्रीबावाजींचे मित्र, चाहाते, शिष्य आणि वाङ्मयप्रेमी वाचक यांनी या चिरपौष्टिक पक्कानाचा आस्वाद प्रेमभरानें घ्यावा असें त्यांस प्रार्थून मी रजा घेतो.

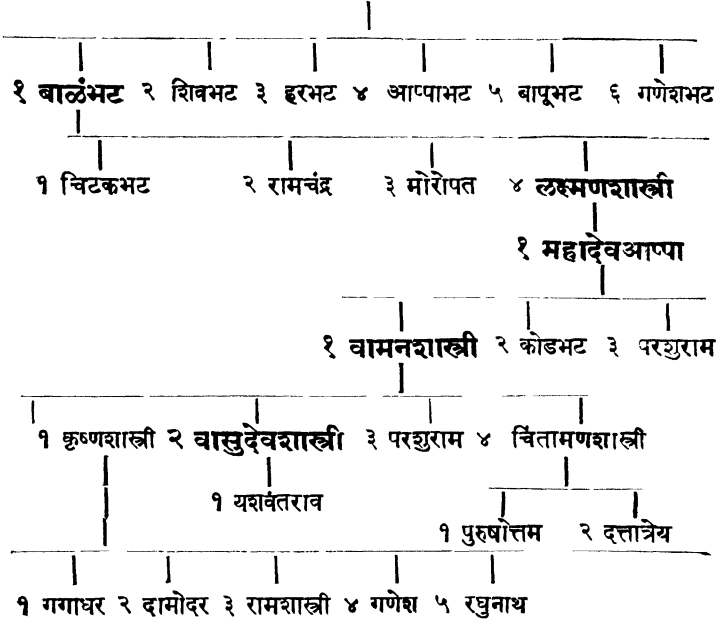
शुभं भवतु.

विजयादशमी
शके १८५१.
पुणे
सदाशिव ९९१.

शास्त्री बावांचे प्रचरक
दा. मो. भट
चि. वि. वि. पुणे

‘ खरे ’ कुलाचा वंशवृक्ष

मूळ पुरुष रघुनाथ भट खरे

गोत्र—कौशिक. १ विश्वामित्र, २ अघमर्षण, ३ कौशिक, असे तीन प्रवर. ‘कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखातर्गत-हिरण्यकेशीशाखाव्यायी’-कोंकणस्थ ब्राह्मण.

कुलस्वामी :—श्रीगणपति (गुहागर), व श्रीमहालक्ष्मी (पालशेत). पण खऱ्यांकडे भाद्रपद--पार्थिव--गणपति--पूजन व आश्विनांतले देवीचे नवरात्र नाही.

वरील वंशवृक्षांत चरित्रनायक वासुदेवशास्त्री यांच्यासंबंधी एक एक पूर्वजाच्या पुत्रसंततीची सारी नांवे देऊन जरूर त्यांचा पुढील विस्तार दाखविला आहे. खरे-पुराणिक असे उपनावे बहुतकरून लक्ष्मणशास्त्री यांच्या वेळेपासून पडले असवे. _____

वासुदेवशास्त्री खरे यांची

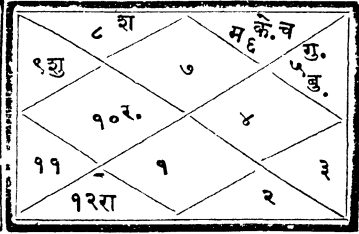
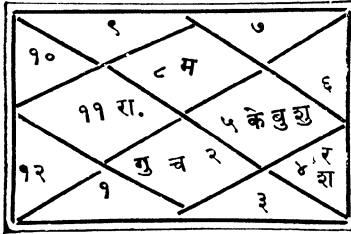
जन्मपत्रिका

१७०६

अथ । स्वस्ति । पलभा ३।४० अक्षांश १९° शके १७८०
 कालयुक्तनामसंवत्सरे दक्षिणायने ग्रीष्मऋतौ आषाढमासे वदि पक्षे ११
 गुरौ घ ३४।४० मृगनक्षत्रं ५०।४३ व्याघातयोगः (तदुत्तरतः हर्षण)
 दिनमान ३१।५६ तदर्ध १५।५८ पश्चिमनत ३।५२—पश्चिमोन्नत
 २६।८ अनुमानत' दिवा इष्ट घ. १९ प. ५० तदा जन्म. वृषराशिः।
 [रविः ३।२०।३२।३४, चंद्रः १।२६।४४।१७, भौम ७।०।९।३०;
 बुधः ४।१३।३३।१४, गुरुः १।२४।२।१७, शुक्रः ४।२९।५६।११,
 शनिः ३।१४।४।४२, राहुः १०।१८।१४।१९, केतुः ४।१८-
 १४।१९, इति स्पष्टग्रहाः ।] अयनाशाः २२°।१६" (ग्रहलाघवीया)

॥ जन्मलग्नकुंडलि ॥

॥ नवांशकुंडलि ॥

लेखक-दत्तशास्त्रीनाथ ज्योतिषी, मिरज

शास्त्रीबुवांचे गतार्थ झालेले चरित्र या पत्रिकेवरून येणारा फलादेश याचा मेळ बसतो किंवा नाही हे तज्ज्ञानी पाहार्हे.

१. वे. शा. सं. दत्तभटनाथ जोशी हे ग्रहलाघवीय, टिळकमत इ. शास्त्रार्थात प्रवीण असून त्यानी अत्यंत परिश्रमपूर्वक विस्तृत पत्रिका तयार करून दिली आहे, पण स्थलसकोचास्तव ह्या ठिकाणी त्यानी केलेल्या पात्रिकेपैकी अवश्य तेवढाच भाग घेतला आहे.

प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक
वासुदेव वामनशास्त्री खरे
चरित्र—(पूर्वार्ध)

जन्मस्थान—गुहागर

नांवाची उपपत्ति—साप्रतच्या इंग्रजी अमलाखालील हिंदुस्थान देशाच्या राज्यविभागानुसार मुंबई इलाख्यातील रत्नागिरी जिल्ह्यापैकी चिपळूण तालुक्यात पेठा गुहागरपैकी, कमवे गुहागर हें लहानसें गाव 'खरे' याचे मूळ वास्तव्यस्थान होय. आज देशावर पुणे, मुंबई, नाशिक व वऱ्हाड प्रांती किंवा इदूर वगैरे भागीं जे 'खरे' उपनामक हिरण्यकेशी शाखेचे कौशिक गोत्री कोकणस्थ ब्राह्मण नोकरी अगर इतर कोणत्याहि धंद्याच्या पेशाने पसरलेले दिसतात ते सर्व मूळचे गुहागरचे होत पेशवाईच्या उत्तर कालीं नाना फडनवीस व हरिपंत फडके या दोन राजकार्यधुरंधर पुरुषांच्या सहवासात राहून बुद्धीचीं व पराक्रमाचीं आणि प्रसंगीं अनेक प्रकारें साहसाचीं कामे करणारे (१) त्रिंबक नारायण परचुरे, (२) आप्पाजीपंत गोंधळेकर, (३) शिवभट खरे इत्यादि पुरुष जेथे जन्मले, त्रिंबकराव मामा पेठे, स्वतः हरिपंत फडके, ओक घराण्यातील मुलगी—पुढे प्रसिद्ध उलढाली राजकारणी स्त्री—आनंदीबाई पेशवे, अशा व्यक्तींची प्रभावी व कर्तृत्वशाली बुद्धि

१ खऱ्याचे दुसरें एक घराणें वेळणेश्वरचें आहे. उभयताचें गोत्र एक आहे पण कुल एक असल्याचें यापेक्षा दुसरें निश्चित प्रमाण काहीं मिळालेलें नाहीं.

जेथील जलमृत्तिकेतून सिद्ध झाली ती भूमि-ते बुद्धीचे आगर-**गुहागर-**होय. गुहाचे आगर या अर्थानेहि हें नाव पडलें असण्याचा संभव आहे. वस्तुस्थिति मात्र अशी आहे कीं, येथे **गुहाचें** म्हणजे कार्तिकस्वामीचें प्राचीन देवस्थान आहे व त्यामुळे त्याचे-त्याने सरक्षिलेले-आगर म्हणून **गुहागर** अशी या नावाची उपपत्ति लागते. रत्नागिरी, चिपळूण-चित्तिपुलिन-(राजवाडे ' शिवपुलिन ' म्हणतात) वगैरेप्रमाणे गुहागर-सुद्धा **भगवान् परशुरामाने** पुनीत केलेले क्षेत्र आहे

वसतीचा काल—गुहागर गावाच्या स्थापनेच्या कालामध्ये पुराणां-तील वर्णनावरून काय निर्णय ठरत असेल तो असो. मराठी इतिहासात त्याचा संबंध श्रीमंत राधोवादादा पेशवे व श्री सौ. आनंदीबाई यांच्या विवाहामुळे विशेष आला. तरी त्या वेळी गाव वसलेलाच होता. त्याच्या पूर्वी गाव केव्हा वसला हे जरी न समजले तरी ' **मुरुड गांवच्या बखरी** 'त गुहागर गाव कोणी वसविला याचा उल्लेख सापडतो. " गंगाधरभट्ट सिद्धपुरुष नावाच्या कोणी सिद्धाने, पद्माकरभट्ट सिद्धाकडून या गावाची रचना करविली. स्वतः गंगाधरभट्ट व शिष्य वैशंपायन यांनी मुरुड गांव वसविला व कर्नाटकातून गंडकी शिल्लेच्या देवीच्या तीन मूर्ति आणून एक मुरुडास, एक गुहागरास व एक हवसाणात ' दिवे बोली ' येथे स्थापिली. " मुरुड व गुहागर या दोन गावाची रचना एका धर्तीवर आहे. मुरुडच्या देवीच्या रथोत्सवाच्या वेळी गुहागरच्या देवीस धूपाति दाखवावी, असें या बखरीतच मुरुडग्रामस्थांस-विशेषतः पुजारी यास-

१ बुद्धि या अर्थी गुहा शब्दाचा उपयोग होतो. (शब्दकल्पद्रुम, खड १ ला, पृ. ३४६ पहा.) २. सहाय्यादिखंड-गुहागरमाहात्म्य, हें ब्रह्मांड किंवा स्कंद पुराणात आहे असें समजलें म्हणून शोध पुष्कळ वेला, पण मिळालें नाहीं. ३. प्रो. धों. के. कर्वे यांच्या आत्मवृत्तात शेवटीं ही बखर आहे. वरील मजकूर तिच्यावरून पाहून अवश्य तेवढा घेतला आहे. ४. प्रो. अण्णासाहेब कर्वे यांची माहिती.

आज्ञापिले आहे. वखरीचीं पहिलीं ११२ पृष्ठे फाटून गेलीं आहेत. त्यात गांवाच्या स्थापनेचा शक असल्यास न कळे. पण आतां तो कायम-चाच नष्ट झाला ! उर्वरित वखरीच्या मजकुरांत शक सापडत नाहीं.

गांवाची रचना—दक्षिण हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील एकीकडे उत्तरेस दामोळ व दुसरीकडे दक्षिणेस बोऱ्याचें बंदर या दोन बंदरापामून साधारणतः सारख्याच अंतरावर उत्तर व दक्षिण बाजूंच्या दोन डोंगरांमध्ये गुडागर गाव लाबच लाब वसले आहे. गावाची रुंदी पराकाष्ठा हजार दीडहजार फूट असेल. परंतु लांबी मात्र कमीत कमी ३१४ मैल असून गावाच्या मध्यातून 'सतीचा पाट' नावाचा पाण्याचा एक लहानसा ओहोळ आडवा वहात गेला आहे, त्यामुळे वरला पाट व खालला पाट असे गावाचे दोन विभाग झाले आहेत. गावातील सर्व घरे, देवळे, बहुतेक सर्व पूर्वाभिमुख, समोर पूर्वेस पुनः डोंगर, त्यावर सुमारे हजारबाराशें फूट उंचीवर साधारणपणे ईशान्येस 'अष्टवण्याचा झरा' नावाचा मधुर पाण्याचा सतत वाहणारा लहानसा झरा आणि त्याच्या आजूबाजूस हिरवीगार झाडी आहे. ह्या झऱ्याच्या वर सुमारे शें दोनशें फूट गेल्यावर तेथून सर्व गावचागाव व चोहोबाजूचा दूरवरचा प्रदेश एकदम दृष्टीस पडतो. येथें शिलातलावर वसलें म्हणजे डोंगराच्या पायथ्याशीं श्रीदुर्गादेवीचे देवालय व त्याच आवारातील इतर देवालये, देवीच्या देवळापुढे डाव्या अंगास एक छोटेसें पाण्याने भरलेलें बांधीव तळें, त्यापुढे दोहों बाजूस भाताची खाचरे व मधून मधून दाट झाडी—आंबे, फणस व इतर उपयोगी वृक्षांच्या राई—नंतर चिपळूणकडून दामोळाकडे जाणारा सडकेचा दक्षिणोत्तर आडवा रस्ता, मग घरे, त्या मागे नारळी-पोफळींचीं आंगरे आणि त्यांपलीकडे अफाट पसरलेला पश्चिम (आरबी) समुद्र इतका देखावा एकदम दृष्टिपथात येतो. नारळी, पोफळी व इतर गेंदासारखीं गरकेदार झाडे, वरून पाहताना इतकीं दाट

दिसतात कीं, त्याच्या संधीमधून फक्त घरांचे केंवळ्यानें झाकलेले माथे अगर त्यांवरील कौलारे व देवळाचीं शिखरे डोकावून आपले अस्तित्व व्यक्त करीत असतात; किंवा गांवावर पसरलेला हा एक हरितवर्ण मडप असून जीर्ण झाल्यामुळे तेवढ्या तेवढ्या जागीं तो विदीर्ण झाला आहेसें वाटते.

भोंवतालची परिस्थिति—उत्तर, पूर्व व दक्षिण अशा तीनहि बाजूंस असलेल्या एकाच अर्धचद्राकृति डोंगराच्या पोटात गुहागर गाव दोन्ही टोंकास जोडणाऱ्या लंबरेपेप्रमाणे वसलेला आहे, व डोंगराचीं उत्तरदक्षिण टोके निमुळती होत जाऊन पश्चिमेकडील समुद्रांत घुसलीं आहेत. त्यामुळे पाहणारास सहजच असे वाटते कीं, गांवाच्या पश्चिम बाजूच्या किनाऱ्यावर एकसारखा धाडधाड आदळणारा समुद्र जणू काय गुहागाराम गिळण्यास उद्युक्त झाला असून पूर्वेकडे वसलेल्या डोंगरानें पितृप्रेमानें किंवा मातेच्या वात्सल्यभावाने आपले दीर्घ बाहू पुढें पसरून आपल्या अंकावर खेळणाऱ्या या ग्रामरूप वालकास, ते समुद्राच्या मुखात न पडावें म्हणून दक्षतेनें आवरून धरिले आहे; अगर समुद्रास तरी कायमचें दूर सारिलें आहे. असो या डोंगरावर गांवाच्या समोर-पूर्व बाजूस-बरीच दाट काळी हिरवी झाडी आहे. तीत खेळणाऱ्या वाऱ्याचा सो, सो, असा ध्वनि आणि किनाऱ्यावर घो, धों, आपटून रोरावणारा घनगभीर जलविरव यापैकी कोण कोणावर वरचढ करितो हे समजणे कठीण असतें. वारा निस्तब्ध असला तरी समुद्राचा हा आक्रोश कधींच थांबत नाही व जगाच्या आरंभापासून अविरतपणे गर्जना करीत असलेला हा प्रचंड सामर्थ्यवान् देवदूत असून तो सृष्टिकर्त्या विधात्याचा व स्वतःच्या निर्मात्याचा हा स्तोत्रपाठच म्हणत आहे. आणि त्याच्या स्वतःच्या मानानें अल्पशक्ति मानवजीवाना हा ईशभक्तीचा व कर्तव्यपरायणतेचा धडा जगाच्या अंतापर्यंत पढवीत राहण्याचा त्यानें जसा काहीं संकल्पच सोडिला आहे असें त्याच्या अखंड घो, घो, ध्वनीनें वाटावयास लागते.

गांवाचे दोन भाग—गुहागर गावास उत्तरेकडून दक्षिणेकडे एक-सारखा पण सौम्य उतार आहे. त्यामुळेच वरला पाट व खालला पाट अशी नावे गावाच्या विभागांस पडलीं असावीं. उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जाणाऱ्या दाभोळ-चिपळूण सडकेच्या रस्त्याच्या उजव्या हातास-पश्चिमेस-बहुतेक घरे व पूर्वेस सर्व देवालये आहेत. तीं बहुतकरून पूर्वाभिमुख आहेत. गुहाचे-कार्तिकेयाचें-व खालल्या पाटास श्रीगणपतीचें देवालय पश्चिमाभिमुख आहे. आख्यायिका अशी सांगतात कीं, ह्या गणपतीनेंच समुद्र मार्गे हटवून गुहागरची वसती त्याच्या भयापासून मुक्त केली आहे ! ह्या सर्व देवळाकडे जाणाऱ्या वाटा दगडी बाधीव, सुमारे तीन ते पाच व काचित् सहा फूट रुंदीच्या आहेत. वरील मोठा सडकेचा रस्ता देखील दगडी बाधीवच आहे. तो आता पी. डब्ल्यू. खात्याने अधिक रुंद केला असल्याने निम्मा बाधीव व निम्मा साधा आहे. काही ठिकाणीं दगडी फरशी मुजून गेली आहे. देवळाच्या आवारात व गांवातहि जागजागीं जुनाट पिंपळ व वटवृक्ष असून ते बहुतेक अर्चा झालेले व त्याच्या भोवती पार बाधिलेले आहेत, बहुतेक देवळापुढे तळेंहि आहेच. ह्या सर्व चिन्हावरून कोठे पुराणात वर्णन केल्याप्रमाणें गुहागर हें एके काळीं क्षेत्रस्थानच असले पाहिजे असा मनाचा निश्चय होतो. पेशव्याचें ह्या स्थानावर प्रेम असल्यामुळे पेशवाईत गावाची चांगली भरभराट असावी. हल्लीं येथील भडारी जातीचे लोक सुर्वेस जाऊन विशेषतः दारूच्या धंद्यावर चांगलीच कमाई करितात ! व त्यामुळे आज त्याची स्थिति संपन्न अशी दिसते. त्याचीं घरे कित्येक दुमजली असून त्यावर मगलोरी कौलें घातलीं आहेत हीं घरे सुंदर व बळकटहि दिसतात. हीं वरल्या पाटात अगदीं उत्तर टोंकास आहेत. व त्यानंतर पुढे बहुतेक ब्राह्मणवसती आहे. गांवाच्या दोन्ही विभागामध्ये सरासरी अर्धा पाव मैल भातशेतीची राने अगर गवताचीं कुरणे आहेत.

पेशव्यांचें महाबळेश्वर—खालला पाट वरल्या पाटापेक्षां कांहीसा मोठा आहे. त्याच्या अगदी दक्षिणेस खारवी लोकांची घरे आहेत व त्याअर्लीकडे ब्राह्मण व इतर पाटूरपेशे लोक राहतात. बरीचशी देवळे, धर्मशाळा, इंग्रजी शाळा, मुलांमुलींच्या मराठी शाळा, पोष्ट व महालकरी याची कचेरी हीं सर्व खालल्या पाटास आहेत. मराठी भागशाळा, पोष्टाच्या १२ पेठ्या व थोडी देवळे वरल्या पाटास आहेत. वरल्या पाटाला नारायणाचे देवालय, गुहाचे स्थान, देवीचा खाव व श्री-दुर्गादेवीचे देवालय व त्याच्या आवारात रामकृष्णेश्वर, लक्ष्मीनारायण, व गणपति ह्याची लहान देवालये आणि रामकृष्णेश्वरापुढें देवीच्या समोर डाव्या बाजूस तळे अशी रचना आहे. खालल्या पाटास व्याघ्रांवरी देवी (दक्षिणमुख), श्रीगणपतीचे देवालय (पश्चिममुख), महापुरुषस्थान व श्रीव्याडीश्वराचें (वाडेश्वर) देवालय व त्या समोवती सशाख मांडणीप्रमाणे गणपति, देवा, सूर्य, विष्णु, या चार पंचायतनस्थ देवांची देवळे अशी रचना आहे याखेरीज दत्तात्रेय, गणपति, आणि गावापासून दूर अतरावर दक्षिणेकडील डोंगराच्या पायथ्यास श्रीवालुकेश्वर, यांची देवळे आहेत हल्लीं वालुकेश्वरासमोर लहानशा घुमटीत लो. टिळक याचा बस्ट रा. कनगुटकर आडनांवाच्या भडारी गृहस्थानी वसविला आहे. वालुकेश्वराच्या डाव्या अंगाम अरुणावरुणा ही तीर्थे आहेत. पैकी अरुणा-तीर्थ हे बरेच मोठे तळे असून त्यात कमळवेळी आहेत. विशेष आश्चर्य हें कीं, अरुणावरुणामध्ये अवघे दीड दोन फुटाचे दगडी बावकाम आहे; परंतु अरुणतीर्थाचे पाणी अतिमधुर व वरुणतीर्थाचें पाणी खारट आहे ! ! वालुकेश्वराच्या पलीकडे डोंगरावर दुसऱ्या बाजीरावसाहेबाच्या पडक्या वाड्याचा भोंगं दिसतो ह्याचे सामान रत्नागिरीस हल्लीं सरकारी कचेरीस वापरले आहे असे म्हणतात गुहागर हे पेशव्यांचे महाबळेश्वर (Summer House) होतें असे सांगतात, व हल्लींच्या महालकरी

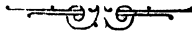
याच्या कचेरीच्या मार्गे अजमासें आठदहा खणाचा चौरस दिवाणखाना असून त्यास सुरूचे खांब व त्यावर कमानी वगैरे लाकडी बाधकाम पेशवाई थाटाचे आहे. ह्या इमारतीस कोणी देवघर असेहि म्हणतात. ह्या ठिकाणी पश्चिम समुद्रावरील स्वच्छंद वारा अव्याहतपणे येत असतो. या स्थानावरून 'पेशव्यांचे महाबळेश्वर' ही ऐकीव माहिती खरी असावी असे अनुमान होतें. आजच्या गुहागरांत सागण्यासारखी ठळक सुधारणा म्हटली म्हणजे रेल्वेपासून बऱ्याच लांब असलेल्या या कोंकणी खेड्यात तादूळ सडण्याची गिरणी आली आहे.

उद्भिज संपत्ति—गुहागरच्या डोंगरात सागवान, अईन, किजळ, खैर, आंबा, फणस, बिंबा, अडुळसा व इतर वनस्पति, कोल्ह्या-कुत्र्याच्या विपावर व इतर विषारावर चालणाऱ्या औषधी व इतर झाडपाला विपुल आहे. तथापि, दिवसेदिवस त्याची माहिती असलेले लोक कमी कमी होत आहेत गेल्या ५०।६० वर्षांत झाडीहि पुष्कळ तुटली आहे गांवठाणात काजू, अमसुले, (आडगावात जास्त) व कळकीची बेटे आणि घरोघर केळी, माड व पोफळी, तसेच घरावर बऱ्याच प्रकारच्या फळभाजांचे वेल सोडलेले अशी उद्भिज संपत्ति विपुल आहे. वालुकेश्वराच्या बाजूस केवड्याचे मोठे वन आहे. घरोघरच्या विहिरीस जरी सामान्यतः खारें किंवा मचूळ पाणी असले तरी अष्टवण्याच्या झऱ्या-खेरीज सोमेश्वरविहीर, नारायणाच्या व वाडेश्वराच्या देवळातील विहिरी, बेवाड नावाची विहीर, अरुणतीर्थ व भंडारवाड्याच्या उत्तरेस गायमुख इ. मिळून गोडया पाण्याचीहि सुवत्ता आहे. गुहागरच्या जवळपास वाघासारखी हिंस्र श्वापदे नाहीत, पण अनेक जातीचे विषारी सर्प, अजगर व प्रखर विषधारी नाग फार आहेत. अस्तमानानंतर कोणीहि मनुष्य सहसा कदील व काठी हातात घेतल्यावाचून घराबाहेर जात नाही.

सृष्टिसौन्दर्य—प्रभातसमयीं, हळू हळू लहानमोठ्या पक्ष्याचे समुदाय किलबिलाट करीत त्या झाडींतील आपलीं घरटीं सोडून चरावयास बाहेर पडू लागतात, भुकेलेलीं वासरें व पान्हवलेल्यां गाईं यांची उत्तरप्रत्युत्तरादाखल हंवरणीं सुरू होतात, धारा काढलेली गुरे धावत बागडत व स्वभावधर्मानुसार हर्षामर्ष विकाराचे शब्द करीत कुरणाकडे जात असतात, अशा वेळीं भगवान् सहस्ररश्मि सूर्यनारायण उदयगिरीवर आरोहण करून गुहागरच्या खोऱ्यांत आपले तेज ओतीत असतो, किंवा दिवसभर आकाशमार्ग आक्रमण करून थकलाभागलेला तोच दिनराज अस्ताचलावरून समुद्रस्नानासाठीं खालीं खालीं उतरत असतो, आणि त्याच्या मावळच्या किरणानीं समुद्राचा पृष्ठभाग जरतारी किनखात्राप्रमाणें चमकूं लागतो व अस्तमान-समय समीप आला असें जाणून पक्ष्याचे बहुतेक निःशब्द थवे झाडीमधील आपल्या घरट्याकडे माघारे मुरडतात. गुरेहि सोनेरी रजःकण उडवीत शेपटया उभारून झपाट्यानें घरें गाठीत असतात व दिवसभर शेतात रावून केलेलीं कामाई डोक्यावर अगर खाद्यावर घेऊन शेतकरी बाया व त्यांचे बापई साजचा बाजार साधावा म्हणून झपाझप पावलें उचलीत आपली वाट आटोपीत असतात अगर चादण्या रात्री डोंगरावरून खालीं येणारे व चादीच्या रसासारखे चमकणारे स्वच्छ पाण्याचे झरे नागमोडी वळणें घेत धावत असलेले दिसतात, किंवा भर अमावास्येच्या काळोखांत वर्षाऋतूंत सर्वत्र व एरव्हीं फक्त दलदलीच्या जागीं चमकणारे काजवे मित्र्या मनुष्यास वेताळबुवाच्या स्वारीतील दिवट्यांचा भयानक नाच भासवून भेडसावीत असतात; अशा कोणत्याहि वेळी पहा, तीन त्रिकाळ पहाणाऱ्याच्या नेत्रास नवी भवलाई दाखविण्यास या प्रदेशात सृष्टिसुंदरी सदासर्वदा सिद्ध असत्ये.

साधी राहाणी—अशा निसर्गरमणीय भूभागांत देशावरील शहरा-शेजारीं मुद्दाम वसविण्यात आलेल्या नूतन वसतीप्रमाणे गुहागरची घरे स्वाभाविकच एकमेकापासून दूरदूर वाधिलेलीं आहेत सर्वच घरापुढील आगणें अत्यंत निर्मळ राखिलेलीं असतात. मुबलक, स्वच्छ व गोड पाणी, भरपूर प्रकाश, सुपुष्पित वन्य वृक्षवेलींवरून वाहणारा सुगंध वायु, भात, नारळाचें दूध घालून केलेलें अमसुलाचे सार, अगर कडवे, कुळीथ (हुलगे) वगैरेंचें कढण, असा साधा आहार. आवे, फणस, इत्यादि फळें किंवा फणमपोर्डी, काजू, पोहे, हा जेथील मेवा, वरघाटीं रूढ असलेल्या शिष्टसंमत वस्त्रसंभाराचे प्रयोजन फारसे जेथें नाहीं-नेसूं पावत वस्त्रोपवस्त्राची जोडी आंगावर असली कीं पुरे-अशी साधी व आरोग्यकारक राहाणी, शाळा, पोष्ट, कचेरी, एवढ्याच काय त्या नवीन सरकारी संस्था, यानीं युक्त असें गुहागर हें टुमदार कोंकणी गाव आहे. येथील लोकसंख्या सरासरीं ५१४ हजार असून ब्राह्मणवस्ती बरीच मोठी आहे व तीपैकीं पन्नास पाऊणशें उबरा एकट्या खऱ्यांचा आहे. उपर्युक्त इतिहासप्रसिद्ध घराण्याखेरीज विज्ञे, दातार, मोडक, ओंकार, दामले, जोशी, (पेडसे^१) इत्यादि घराणींहि श्रीदुर्गा-वाडेश्वरांच्या कृपालत्राखालीं अद्यापि येथे सुखाने नांदत आहेत चांचेगिरी करणारा राणे आडनावाचा एक क्षत्रिय गुहागरच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहे. वासुदेवशास्त्री याचें पूर्वजाच्या वेळेपासूनचें घर वरल्या पाटास अगदी दक्षिणेस आहे. तेथून वर वर्णिलेले बहुतेक सर्व सृष्टिचमत्कार अनुभवास येतात. पुढच्या दारी ढोंगर व परसात गेले कीं समुद्र व त्याचें विस्तीर्ण वाळवट आहे. हवें तेथें नसून सृष्टिशोभेची यथेच्छ मौज लुटावी !

‘ खरे ’ कुलाची पूर्वपीठिका

बुद्धिमत्ता व महाराष्ट्रीय ब्राह्मण—कोंकणस्थाच्या बुद्धिमत्तेविषयी,
 “ सृष्टिसौंदर्याबरोबरच कोंकणप्रांतांतील लोकांना बुद्धिमत्तेची
 देणगी उच्च प्रतीची असते. ” “ कोंकण आणि बुद्धिमत्ता यांची
 सांगड मनांत कायमची पडलेली असते ” “रत्नागिरी हें जसे कों-
 कण प्रांताचे केंद्र तसेच तें बुद्धिमत्तेचेहि केंद्र मानिले गेले आहे.”
 अशा अर्थाची वचने आपण वारवार ऐकतो व केव्हा केव्हा आपसांत
 बोलतोहि. तुलना करिताना, कोंकणस्थ बुद्धिमान् व तुटकपणें वागणारा,
 देशस्थ उदार, जिवाळ्याचें प्रेम करणारा पण अव्यवस्थित; कऱ्हाडा
 आदरशील व टापटिपीने वागणारा, किंवा कोंकणस्थाला राजकारणी उला-
 ढाल आवडते तर देशस्थाला परमार्थ-विचार जास्त सुचतात व रुचतात,
 असें परोपरीचे गुणदोषांचे मिश्रण जो तो स्वैतरपक्षाच्या पदरी बांधीत
 असतो. तरी पण, ऐतिहासिक-मराठी इतिहासामधून-दागळे काढून
 दाखवून उलटसुलट बाजूने ही तुलना सदोष आहे असेंहि टरवितां
 येईल. महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांमधील देशस्थ, कोंकणस्थ, कऱ्हाडे, इत्यादि
 पोटजातीच्या गुणावगुणाची ही चर्चा गमतीची असली तरी आज
 मितीस तिच्यापासून तादृश लाभ काहीं नाही, असेच सर्वे विचारवान्
 पुरुपास वाटत असले पाहिजे केवळ बुद्धिमत्तेचीच गोष्ट घेतली तर उभ्या
 भरतखंडात द्विजसंज्ञक त्रैवर्णिकांत-ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, यामध्ये-तिची
 चमक पूर्वी वेळेवेळी दृग्गोचर झाली आहे व हल्ली होत आहे.
 तशीच ती वरील महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्या तीनहि समाजात कमी अधिक
 प्रमाणात आजहि प्रतिष्ठितपणें वावरत असलेली आढळेल.

सांगावयाचा मुद्दा हा की, देशस्थ, कोंकणस्थ, कऱ्हाडे हे भेद मुळांत चिरस्थायी स्वरूपाचे नसावे. कारण, पटैवर्धन, काळे, घैसास, दातार, ठोंसर, देवे इत्यादि आडनावे देशस्थ-कोंकणस्थ, कोंकणस्थ-कऱ्हाडे, स्मार्त-वैष्णव, ऋग्वेदी-यजुर्वेदी अशा दोन दोन व काहीं तीनिहि वर्गांत आढळतात ! कित्येक कोंकणस्थाच्या कुलदैवतांत श्री-जोगेश्वरी देवी आहे हे कसें असे कोडे पडते ! तेव्हा ही आडनावे, कुलदेवता, कुलधर्म, कुलाचार, असा छडा लावीत लावीत मागे गोत्रापर्यंत गेल्यास एतद्भेदमूलक व प्रातःविशिष्ट भेदाची कृत्रिमता वजा पडून आपण आज मानितो तितका दूरीभाव या पोटजातीत मानण्याचें मुदलीच कारण उरणार नाही. बाकी, परिस्थितीचा सर्वाई सोटा ही भेदाची समविषय टिकाडे व टिकाडे सारीच ठेचून जमीनदोस्त करीत आहे ! या सोटेशाहीपेक्षा शास्त्रांय पद्धतीचे समताकरण हितपरिणामी होईल यात शका नाही.

थोडे विषयांतर करून प्रस्तुत प्रश्नासंबंधी इतकें विस्तारानें लिहावेसे वाटण्याचें कारण, खरे यांचे द्रविडदेशांतून कोंकणप्रांती आगमन हा विषय डोळ्यापुढे आहे हेंच होय. काहीं वर्षांपूर्वी मंडलिक उपनामक कुभकोणम्कडील एक शास्त्री साताऱ्यास आले होते. त्यानीं स्वतः सांगितल्यावरून ते कोंकणस्थ आहेत असे कळले. एव्हानीं आडनावावांचून त्यांच्यांत कोंकणस्थपणा अंतर्बाह्य काहीच दिसून येत नव्हता.

१. यासंबंधी पुष्कळ मनोरंजक माहिती भा. इ म, पुणे, शके १८३८ चे वार्षिक इतिवृत्त, पृ. १४१ ते १४४ वर दिली आहे (श्री. कृ. वि. आचार्य याचा लेख पहा). २. ह्यासंबंधी खुद्द आम्हास माहिती आहे, वाचकांपैकीहि अनेकास असेल. ३. या देवीचें मूळस्थान मॉंगलाईत आहे. त्यास ‘जोगाईचे आंबे’ असें म्हणतात. याचे दुसरें नाव ‘मोभिनावाद’ आहे. (महाराष्ट्र सारस्वत, पृ. ३३, पहा).

हैं खण्यांच्या अगदी उलट उदाहरण आहे. तंजावरकडे मराठी राज्य स्थापन झाल्यावेळेपासून जी कित्येक महाराष्ट्रीय ब्राह्मण कुटुंबे तिकडे गेली ती आज पूर्णपणे त्या प्रांतातील लोकासारखी बनली आहेत. तात्पर्य, खरेशास्त्रीबुवा प्रथम कोंकणस्थ-कोंकणांत राहणारे-असून आतां इतर कोंकणस्थ बंधूप्रमाणे ते देशस्थ-देशांत राहणारे-झाले असल्यामुळे त्यांच्या थोर चरित्रावर, अलोट बुद्धि-सामर्थ्यावर व त्यामुळे घडून आलेल्या उपयुक्त इतिहास-संशोधन कार्यावर महाराष्ट्रीयत्वाच्या समानभूमिकेवरून स्वाभिमान-पूर्वक कोणीहि वारसा सांगावा.

खरे मूळचे द्रविड देशचे—स्वतः वासुदेवशास्त्री याच्या बोलण्यांत केव्हा केव्हा असा उल्लेख या संबंधात येत असे की, “विजयानगरचें साम्राज्य उध्वस्त झाल्यावर (स. १५६५) जीं कित्येक घराणीं देशोद्घातीस लागली त्यांपैकी हे एक घराणे गुहागरास आले ” “वर्ण काळा, भाषा दुसरी, ह्यामुळे आम्ही ब्राह्मण आहोंत असें हरप्रकारें सुचवीत परंतु त्यावर कोणाचा विश्वास बसेना. मग वेदपठण करू लागले, तेव्हां हे ब्राह्मण खरे-खरे बोलणारे-व हे खरेच-खरोखरच- ब्राह्मण आहेत अशी सर्वांची खात्री झाली.” तथापि, शास्त्रीबुवांचे अनुमान प्रमाण मानिले तर ह्या गोष्टीस आज ३५० वर्षे होऊन गेली आहेत. परंतु तिची आठवण लोकाना पुढे बरेच दिवस होती. गणपति पुळ्यास समाराधनादि प्रसंगी ह्यांस जेवावयास वेगळे बसवीत ! श्री. ज. गु. शंकराचार्य यांच्या एका जुन्या आज्ञापत्रात—“खरे-द्रविड (द्रविड देशातले) ब्राह्मण”

१. ह्या अवतरणातली वाक्ये श्री. सी. इरावतीबाई कर्वे यांची आहेत. ‘खरे’ बाहेरून आले, व त्यास कोंकणात जरा निराळे लेखीत, अशी माहिती शास्त्रीबुवांचे मातुलघराण्याकडील आप्त रा. रा. यज्ञेश्वर गोपाळ दीक्षित, मुक्काम पुणे, हेहि सांगतात.

अशी नोंद आहे म्हणतात. खरे यांची कालातरानें, खरे-पुराणिक, खरे-शारंगपाणी, खरे-दीक्षित, खरं-खानदेशे, खरे-वेळदुरे, खरे-धोपावकर अशीं कित्येक पोट उपनावे झालीं आहेत. हीं कां व कशीं पडलीं हें जरी सोपपत्तिक सागण्याचे येथे प्रयोजन नाही तरी व्यावहारिक कारण जुन्या समजुतीच्या लोकांच्या दृष्टीनें इतकेंच दिसते कीं, कुलविस्तार फार झाल्यावर पिढ्या तोंडून त्यात आटोपशीरपणा आणणें सोयीचें होतें. ह्या सर्वांचीं निदान आगरे तरी गुहागरास अद्यापि आहेतच. वासुदेवशास्त्री हे खरे-पुराणिक घराण्यापैकीं होत ह्यांना पुराणिक उपनाव कसे प्राप्त झाले याचा इतिहास थोडक्यात पुढीलप्रमाणें आहे:-

खरे पुराणिक कसे झाले?—मूळ खरं बाहेरून येऊन गुहागरास स्थिर झाल्यानंतर हळू हळू येथील लोकाशीं त्यांचे स्नेहसंबंध कमी-अधिक मानानें जडत चालले. त्यात परचुरे-पुराणिक याचा धरोबा जास्त झाला. गुहागर येथील मुख्य दैवतें श्रीदुर्गादेवी व श्रीवाडेश्वर होत त्यात श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयात परचुरे हे मुख्य मानकरी असत गुहागरच्या दक्षिणेकडील डोंगराच्या पलीकडे पालशेत गाव आहे. तेथील श्रीमहालक्ष्मी देवी खऱ्यांच्या कुलदैवतांत आहे या देवीस पूर्वी उत्पन्न अने. आता उत्पन्न नाही. तेथील धर्माधिकारीपणाचा मान खऱ्यांकडे असे परचुरे-पुराणिक घराण्यावर खरे याचा काहीं मोठा उपकार झाला. आमच्या एका स्नेह्याने असे सांगितलें की, “नारोपंत परचुरे नावाचे कोणी गृहस्थ पेशव्याचे पक्षपाती होते. ह्याच्यावर निजामाचा काहीं निमित्तानें अत्यंत रोप झाला. तो इतका की, ‘परचुर्याचें नावसुद्धा भूतलावर उरूं द्यावयाचें नाही!’ असा निजामाने वेत केला. (या वेळीं परचुरे निजामाच्या राज्यात कोठे राहात

१. परचुरे-पुराणिक व परचुरे-महाजन अशीं दोन वेगळी घराणीं असावीं.
२. श्री. सी. इरावतीबाई कर्वे यांच्या माहितीवरून.

होते की काय न कळे !) निजामाच्या कोपास नारोपंत परचुरे त्याचे इतर भाऊवंद बळी पडले. तेव्हा परचुर्याच्या घराण्यातील एक गरोदर स्त्री खरे याजकडे आश्रयार्थ येऊन राहिली. त्यानी तिचे व तिच्या बालकाचे पालनपोषण केले. (परचुरे-पुराणिक घराण्यावरील खरे याचा उपकार तो हाच कदाचित् असावा.) मागे ज्याचे नाव आलें आहे ते त्रिबक नारायण परचुरे, या वशातलेच पुरुष होत ” ह्या उपकाराच्या फेडीकरितां कृतज्ञताबुद्धीनें परचुरे यांनीं आपले सर्व मान व गुहागरचे धर्माधिकारित्वाचे अधिकार वंशपरंपरा उपभोगण्यासाठी खरे यास दिले. तेव्हापासून खरेपुराणिक असे आडनाव चान्द्रं झाले व आजपावेतो हे खरेच श्रीदुर्गेच्या देवालयांत वंशपरंपरा पुराण सागत आले आहेत.

खरे-पुराणिकांची महती—एकदर खरे घराण्यावर विद्यादेवीचा कृपाप्रसाद त्रिपुल दिसतो. कै. ना. दाजीसाहेब खरे (मुंबई), रा सा. शारंगपाणी (बडोदा), जंत्रीकार रा. सा खरे, एजिनियर (पुणे), इत्यादि नांवे खरे घराण्यावरील विद्यादेवीच्या कृपाप्रसादाचे उपलक्षण म्हणून पुरेशी आहेत. आज गुहागरास रा. शारंगधर सखाराम खरे नावाचे एक गृहस्थ मोठे संपन्न सुखवस्तु आहेत. ह्याच्या कुळात कोणी पूर्व-जाने रौप्यतुला केली होती. पण आमच्या चरित्रनायकाचा जन्म ज्या कुळात झाला त्या खरे-पुराणिक कुळाची महती या सर्वांहून कांहीशी निराळ्या प्रकारची आहे.

१. आमच्या मते, परचुरे याजवर ही आपत्ति तुळाजी आगरे, अगर जांजिन्याचे शिंदी याजकडून ओढवली असेल हें जास्त संभवनीय दिसते. ही हकीकत आख्यायिका स्वरूपाची आहे असें वाटते.

हे पुराणिक धर्माधिकारीपणाचा पूज्य बहुमान आज दीडशें वर्षे उपभोगित आहेत. गुहागरच्या आसपास पंचक्रोशीत कसलाहि शास्त्रार्थ, ग्रामण्य, धार्मिक वाद, कोणतेहि धर्मप्रकरण निघाल्यास ते निकालाला लागण्यासाठी गुहागरास या खरे-पुराणिकांकडे येते तसेच पंचक्रोशीतील धार्मिक मानाच्या दक्षिणा याच्या घरी चालत येतात. या कोंकण-पट्ट्याला या खरे-पुराणिक घराण्याची पिढीजाद विद्वत्तेबद्दल ख्याति आहे व त्याबाबत “ त्याच्या एका मूळ पूर्वजाला पुराण सांगत असता प्रत्यक्ष श्रीमारुतिरायाचें दर्शन घडून वर मिळाला होता, ” अशी आख्यायिका सांगण्यात येते. ते कसेहि असले तरी एवढे मात्र खरे आहे की, पिढ्यानुपिढ्या या घराण्यात वेदघोष आणि शास्त्राध्ययन अखंड चालू होतें. अध्ययन व अध्यापन निःशेष वंद असा दिवस क्वचित्च गेला असेल. हा क्रम गेल्या पिढीपर्यंत चाललाच होता. आता विद्याध्ययनाची दिशाच बदलली असल्याने व तज्हाहि भिन्न असल्यामुळे तो क्रम जवळजवळ बदच पडला आहे वेगाने बदलणाऱ्या कालाच्या ओघात हें असे व्हावयाचेच म्हणावे, दुसरे काय ?

शास्त्रीबुवांचे पणजे—आधी कोंकणातील खेड्यातून ब्राह्मणवस्ती आहे ती एका प्रकारे ऋषींच्या आश्रमासारखी आहे. घरे साधी-जरूर तेवढा थडीवाऱ्यापासून निवारा झाला की बस्स-भात पिकविण्याकापण्याचे काम होईल तितके घरच्याघरी करावयाचें. नारळी-पोफळी इत्यादींस पाणी द्यावयाचें. साराश, स्वतः रावून खावयाचें व अध्ययनाध्यापन करावयाचें. संतोषवृत्ति हें जणू ब्रीदवाक्यच ! त्यांतून गुहागरसारख्या क्षेत्रात वास्तव्य व विद्या हेंच व्यसन, विद्वत्तेसाठी मिळणारा मान हेंच धन, मग त्यापुढें लौकिकी गरीबीची पर्वा मुळीच करावयाची नाही असे असिधारात्रत चालविणारे लक्ष्मणशास्त्री व त्यांच्यामापून त्याचे तीन पिढ्यांचे वंशज याचा हा स्वभावविशेष ध्यानात ठेवण्याजोगा आहे.

वासुदेवशास्त्री यांचे पणजोबा लक्ष्मणशास्त्री यांच्यासंबंधी, त्यांच्या अंगच्या विलक्षण निःस्पृहपणाच्या एका ठळक गोष्टीखेरीज इतर कोणतीच माहिती उपलब्ध झाली नाही. लक्ष्मणशास्त्री खरे यास पेशव्याकडून सालीना बाराशें रुपये नेमणूक मिळणार होती. परंतु त्यांस मग नेहमी श्रीमंताच्या सन्निध राहावे लागलें असते. प्रपंचभार मोठा असून सुद्धा घरच्या अठराविश्वे दारिद्र्यात एवढी मोठी नेमणूक केवळ बंधन नको म्हणून त्यांनी नाकारिली हा केवढा स्वार्थत्याग !! व ही स्वातंत्र्य-प्रीति किती कौतुकास्पद मानिली पाहिजे बरें !!

आजोबा—लक्ष्मणशास्त्र्याचे चिरंजीव-शास्त्रीबुवांचे आज्ञे-महादेव **आप्पा**—यांच्या विषयी लोकांच्या मनात मोठा आदरभाव वसत असे. वेदशास्त्रानुसार अत्यंत पवित्र आचरण या घराण्यांत परंपरागतच होतें. महादेवआप्पा यांचे ठिकाणी त्याचा प्रभाव व तेज इतके विलक्षण प्रत्ययास येई की, ते वाटेने जात असले म्हणजे मागून येणारा माणूस त्यांना ओलाडून पुढे जात नसे. दबून मार्गेंच चाले आणि पुढून येणारी स्त्री-पुरुष कोणीहि व्यक्ति आप्पांना पाहून अदवीनें वाजूच्या वळचणीस उभी राहिली व आप्पा निघून गेल्यानंतर पुढे चालू लागे. भावना ही की, त्यांच्या अंगावरून जाण्यात त्यांचा उपमर्द केल्यासारखें होईल ! अशीच कथा श्रीरामकृष्ण परमहंस यांनी आपल्या वडिलासंबंधी सांगितल्याचें त्यांच्या चरित्रात लिहिले आहे. वेदाध्ययन, पवित्र आचरण आणि ब्राह्मण्य ह्याविषयी जनतेच्या आदरबुद्धींत गेल्या साठ पाऊणशे वर्षांत केवढे मोठे स्थित्यंतर झालें आहे हें पाहिलें म्हणजे मनास आश्चर्य वाटतें व थोडासा खेदहि झाल्यावाचून राहत नाही !

वडील वामनशास्त्री—महादेवआप्पाना तीन मुलगे होते, वामन, कोंडभट व परशुराम. व बया नांवाची एक मुलगी होती, ती गोंधळें गांवी दिलेली होती. पुढें चरित्रात ‘बया—आत्याबाई’ नांवाचा उल्लेख आलेला आहे, तो ह्याच मुलीचा होय मुलांपैकी वामनशास्त्री सर्वांत वडील होते, व त्यांचाच वंशविस्तार झाला. इतर दोघांचे नांव ज्या अर्थी घरच्या हकीकतींत कोठें फारसे आढळत नाही त्या अर्थी ते अल्पवयातच वारले असावे निदान वामनशास्त्री वारले त्या वेळीं यापैकी एकहि जिवंत नव्हता असें दिसते. घराण्याच्या नांवलौकिलाला साजेशी बुद्धिमत्ता, वेदशास्त्राध्ययन व विद्येची आवड वामनशास्त्री याच्या ठायीं वसत होती. कुटुंब मोठे व निर्वाहाची साधने तुटपुंजी असल्याकारणाने वामनशास्त्री यानीं स्वतः परसात मोठ-मोठे खडे खणून त्यात नारळीची रोपें लावून व बागेंत सर्वत्र पाट बाधून त्यायोगे पाणी खेळविले. त्यांनीं दुसरीहि सुपारीचीं वगैरे झाडें लाविलीं आणि एकंदर बाग चागला उर्जित दशेस आणिला. त्याचे फळ मात्र त्यानी स्वतः फार दिवस उपभोगिलें नाही. वामनशास्त्र्याचें कुटुंब गंगाबाई—माहेरचे नांव मनुबाई—या मर्यादशील, पतिसेवारत, कष्टालु व संतुष्टवृत्ति असत. वामनशास्त्री याना गंगाबाईच्या पोटीं शके १७७६ ते शके १७९२ पर्यंत ८ मुले झालीं. त्यांत चार मुलगे व दोन मुली अशी सहा अपत्यें त्यांच्या पश्चात् जिवंत होती. कृष्णशास्त्री जन्म शके १७७६, वासुदेवशास्त्री शके १७८०, परशुरामशास्त्री शके १७८४, चिंतामणशास्त्री शके १७८८ व शेवटीं दोन मुली झाल्या. त्यांत मथूताई सर्वांत लहान. तिला गुहागरासच वरल्या पाटास दामले यांजकडे दिली. मथूताई आपले वृद्धापकाळाचे दिवस अद्यापि आपले घरीं कंठीत आहेत.

जन्म व बालपण

बालपणचा स्वभाव—उपर्युक्त विद्वत्परंपरेच्या घराण्यात चरित्रनायक वासुदेवशास्त्री खरे याचा जन्म ह्या गंगा-वामनांच्या उदरीं आषाढ वद्य ११ गुरुवार शके १७८० दिवसां घ. १९ प. ५० तारीख ५ आगष्ट सन १८५८. इ. रोजी तिसरे प्रहरी आजमासे बारावर दोन वाजतां झाला. जन्मपत्रिका ग्रंथारंभी दिली आहे, तिच्यावरून फलज्योतिषाच्या अभ्यासकानीं तिचा पुढील चरित्राशीं पडताळा घ्यावा शास्त्रीबुवांचा स्वभाव लहानपणीं अत्यंत हूड, धाडशी व दंगेखोर होता. त्याचे वडील बंधु कृष्णशास्त्री हे वडिलाच्या व आजोबाच्या आज्ञेप्रमाणें अभ्यास करीत, परंतु यांना त्याचे वावडे असे. अभ्यास नको, स्वच्छंदपणें डोंगरांत अगर समुद्राच्या पुळणीवर भटकावे, यथेच्छ खेळावें, समुद्रांत दोनदोन मैल पोहत जावें, तळ्याच्या गार पाण्यात तासचेतास डुंबावें व घटकाघटका त्यांत बुडून बसावें असले उनाडकीचे प्रकार करण्यात त्याचा सारा वेळ जात असे. खेळाच्या भरात दिवस रात्र, वेळवखत, काहीं लक्ष्यात यावयाचे नाही. एकदां, शिमग्याच्या दिवसांत रात्री खेळता खेळतां दोन अडीच प्रहर रात्र उलटून गेली. तेव्हा श्रीदुर्गादेवीच्या तळ्यांत स्नान करून मग निजावे असा विचार करून स्वारी तेथें गेली. तों तेथें एक प्रचंड भुजंग तळ्याच्या काठावर गारव्यांत फणा उभारून चंद्रबिंबाकडे न्याहाळीत, डुलत व तोंडानें शीळ घातल्याप्रमाणें चमत्कारिक आवाज करीत बसला होता ! त्याच्या उग्र विषारी श्वासानें दूषित झालेल्या त्या

१. घरच्या चरित्रविषयक टांचणांत फक्त वर्ष, महिना, तिथि इतकाच उल्लेख होता. त्या दिवशींची जन्माची नक्की वेळ-घटका, पळे-वे. शा. दत्तभट-नाथ जोशी (मिरज) यानीं निश्चित केली. तीच येथें दिली आहे. २. पुळण-संस्कृत पुलिन=वालवंद.

वातावरणांत जातांच त्यास गुंगी येऊन ते बेसावध होऊन तेथेंच पडले ! माणसाची चाहूल लागताच ते सर्पराजहि तेथून निमूटपणें चालते झाले. ही ईशकृपा म्हटली पाहिजे. हा नाग देवीचा सेवक असून तो कोणास इजा करीत नसे व त्याची फणा सुपाएवढी होती असे शास्त्रीबांबानीच एकदां सांगितले होते खेळाच्या पायी जेवायव्याची देखील शुद्धि असावयाची नाही. घरच्या वडील माणसाना चोळून-न कळत-आईस त्याना जेवावयास घालावे लागे आईचेच अंतःकरण ते ! पण, सासऱ्याची ताकीद असे की, “ वाम् ग्वोड्या करितो, वेळेला-सगळ्यांबरोबर जेवायला न आला तर त्याला जेवायला घालू नको. ” पण, मग म्हणत, ‘मने, घातलेस जेवायला ? घालायचीसच तूं ! आईच आहेस !’ म्हातारा रागीट खरा ! पण मनाचा कोमलहि तसाच ! !

गुहागरच्या शाळेंत शीघ्रकवित्व—शास्त्रीबुवाना लहानपणी घरात आण्णा असे म्हणत. आण्णाची अशी स्वैरसचारी वृत्ति पाहून वडील वामनशास्त्री याना फार वाईट वाटे वामनशास्त्र्याना विधेची हौस खरी, पण, बदलेलेल्या परिस्थितीप्रमाणे देशातून कोकणात, इंग्रजी शिक्षणाने फायदा झाल्याच्या गोष्टी काचित् कानावर येत, त्या ऐकून किवा दाजीसाहेब खरे, आप्पासाहेब शारंगपाणी, या आपल्याच गावच्या आपल्याच कुळातल्या मुलाच्या इंग्रजी शिक्षणामुळे होणाऱ्या भावी उत्कर्षाच्या कल्पना मनात येऊन म्हणा, त्याच्या मनात अनेक वेळा असा विचार येई की, आण्णाला इंग्रजी शिकवून ‘ग्रॅज्युएट्’ करावे. परंतु मुलगा क्षणभर अभ्यासाला ठरेल तर शपथ ! अभ्यासासाठी डावून बसणे त्याला मुळीच आवडत नसे. तथापि, वडिलांनी आपल्या पुढील बेतास अनुलक्षून आण्णाला गावातील मराठी शाळेंत घातले. ह्या शाळेंत शिकत असता शास्त्रीबुवाच्या अंगच्या उपजत कवित्व-शक्तीची साक्ष पटेल अशी एक गोष्ट एकदां घडली.

गुहागर येथील या मराठी शाळेचे त्या वेळचे हेडमास्तर रा. रा. गोविंद मार्टंड डोगरे यांनी कोणा एका शीघ्रकवीच्या कविता त्याच्या-कडून वर्गांत विद्यार्थ्यांपुढे म्हणविल्या व त्याचे प्रसंगोपात्त थोडे गुण-वर्णन करून शाळेतील मुलाना त्याच्या गुणाचे अनुकरण करण्याचा उपदेश केला. वासूला थोडे वाचिता येऊं लागताच तो मोरोपंत, वामन-पंडित इत्यादि मराठी कवीच्या कविता हौसेने वाचीत असे. आज सुद्धीत मुलामध्ये त्याच्या बुद्धीप्रमाणे चर्चेचा विषय या शीघ्रकवीची कविता हाच झाला. त्या वेळी आमचा वासुदेव खरे म्हणाला, “ त्यात काय आहे ? कोण वाटेला तो असल्या कविता करील ! ” असे म्हणून त्याने लागलीच एक आर्या रचून फळ्यावर लिहून ठेविली; ती अशी:—

मार्तंडाच्या पुत्रा, गोविदा, ज्येष्ठ मास्तरा, अज्ञा ॥

कविता त्वा ऐकविली ती आम्हां मुळिच नावडे प्रज्ञां ॥१॥

वरील आर्येंत उद्दामपणाचा दोष स्पष्ट दिसतो. पण कवीचे वय पुरते आठ-दहा वर्षांचे असेल नसेल ! व्यावहारिक तारतम्याचा पोच नसलेल्या इवलिशा मुलाकडे सुज्ञ वाचक क्षमाबुद्धीनेच पाहतील असे आम्हास वाटते. थोडा उच्च दृष्टात घेऊन बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, पुढे मोठा कवि व नाटककार होणारा हा लहानगा ‘ प्रज्ञ ’ वासुदेव याची ही आर्या म्हणजे,

‘ मा निषाद् प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ॥

यत्कौचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ’

या श्रीवाल्मीकिमुनीच्या प्रथम श्लोक-प्रसवाची पुनरावृत्तिच होय. मात्र, श्रीवाल्मीकिमुनीना तेथल्या तेथे देवताप्रसाद व काव्यवर लाभला. परंतु आमच्या वासूआण्णाला ज्येष्ठ मास्तरांकडून यथास्थित खर्चायला मिळाले असे ऐकिवांत आहे ! तथापि ज्येष्ठ मास्तर कांही ‘ शापादपि ’ ब्राह्मण नव्हते. मग ते वासुदेवाची ईश्वरदत्त काव्यस्फूर्ति कशी काढून घेणार ?

अभ्यास, मराठी वाचन—वरील मराठी शाळेत वासुदेवानें वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत मराठी सहाव्या इयत्तेचा अभ्यास पुरा केला, व रत्नागिरीस तो मुलकी परीक्षेसाठी गेलाहि होता वय लहान म्हणून परीक्षेस त्यास वसूं देईनात हीच उलट अडचण तेथे उपस्थित झाली. शाळेतील अभ्यासाशिवाय, या वयापर्यंत आणणाने मोरोपंत, वामनपंडित, मुक्तेश्वर इत्यादि प्राकृत कवीची कविता पुष्कळ वाचिली. पंतांचा 'बृहद्दशम'—भागवत, दशमस्कंदावरील आर्या—(यास कोणी 'कृष्णविजय' असे म्हणतात, याचे संपादन कै. शंकर पाडुरंग पंडित यानी केले आहे, व पंतकाव्यांतले हे क्लिष्ट काव्य आहे. हा ग्रंथहि शास्त्रीबुवांनी या वयातच वाचिला. केकावलीवर 'यशोदा पांडुरंगी' नावाची टीका कै. दादोबा पाडुरंग यांनी लिहिली होती ती शास्त्रीबुवास फार आवडत असे. दादोबाच्या व्याकरणापेक्षा कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे मराठी व्याकरणावरचे निबध त्यानी आस्थापूर्वक वाचिले होते. पंतांची बरीच कविता त्यानी मुखोद्गत केली होती. एकदा ते वडद येथे रा. सोमण याजकडे गेले असतां मंडळीनी त्यास आपली ग्रामदेवता व्याघ्रांबरी हिच्या प्रार्थनेस्तव म्हणावयाजोगी कविता करण्यास सुचविले, ह्यानी कविता रचून म्हटली ती अशी:—

व्याघ्रांबरीशललने ! महिषासुरचंडमंडवधदक्षे ! ॥

आहे तुजला वंदन मज दीना पाहि तूं निजदयाऽक्षे ॥ १ ॥

या आर्येवर पतवाचनाची छाप पडलेली सहज दिसून येते. 'मराठ्यांची बखर' हे ऐतिहासिक पुस्तकहि ह्याच वेळी त्यांच्या वाचनांत आले. ह्या नांवाची दोन वेगळी वेगळी पुस्तके आहेत, (१) मराठयांची बखर आवृत्ति ... केपन् (साने) स. १८२९ (दु. आ. स. १८४६) व (२) ग्रॅट्टेडफूच्या मराठ्यांच्या बखरीवर कै. वा. नील-

१. प्रो. पोतदारकृत 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार,' उतारे, पृ. ९.
२. सदर प्रथ परिशिष्ट पृष्ठ १४ वरून ही माहिती घेतला.

कंठ जनार्दन कीर्तने याची टीका. प्रथम स. १८६७ साली कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याच्या अध्यक्षतेखाली पुणे कॉलेजात कीर्तने यांनी निबध वाचिला तोच पुढे छापून प्रसिद्ध केला. त्यांत कीर्तने लिहितात:-
 “ आमच्या मराठी बखरीत वगैरे स्वराज्यप्रीति व धर्म यांच्या अभिमानानें जो एक प्रकारचा रंग उडला आहे तोहि साहेबांचे (ग्रॅट्‌डफ् इत्यादि) ग्रंथांत नाही ” ग्रॅट्‌डफ् साहेबांच्या लिखाणाविषयी शास्त्रीबुवाचे जे धोरण, जी दृष्टि व जी मते ठरली होती त्याचे बीजारोपण या लहान वयातच ह्या दोन अगर विशेषेकरून ह्या दुसऱ्याच पुस्तकाच्या वाचनाने पक्के झाले असावे असे वाटते

एक धाडस—ह्या शाळेत शिकत असता मधून मधून वासू-आण्णाच्या खोडकर, धाडसी व तापट स्वभावाच्या लीला चालूंच असत. एकदा घरात कोणी काही बोलले-रागे भरले-त्यामुळे रागाने पहाटे उठून तो घराबाहेर पडला. श्रावणाचा महिना होता पाऊस एकसारखा पडत होता. आण्णा जो निघाला तो गुहागरापासून १२।१४ मैलावर गोधळे गावी त्याच्या आत्याबाई होत्या त्याच्या घरी गेल्या कोकणातल्या नद्या लहान असल्या तरी पावसाळ्यात फार घातुक असतात. पाण्याला ओढ व खळखळ फार, पाणी डोंगराच्या उतारावरून खडकाळ व लहानमोठे गोटे असलेल्या पात्रामधून अतिशय वेगाने वाहते, पाय ठरत नाहीत, शेवाळलेल्या गोठ्यावरून तेव्हाच घसरतात, असली एक नदी वाटेत होती. वासूने नदीत उडी टाकिली. हे पाहून बाजूंच्या शेतांतील १।२ शेतकऱ्यांनी “ बामणाचा पोर बुडतोय ना ! आता मरल ! ” असे म्हणत तोडावर हात घेतला इतक्यात वासू पोहून नदीपार झाला ! जिवाची खातर नाही-पर्वा नाही. आतेने विचारिले, “ बाबा वासू, कसा आलास ? का आलास ? ” त्यावर, “ गाय सुटून पळाली आहे, तिला शोधायला गडी निघाला त्याबरोबर मीहि निघालो. वाटेत

नदी लागली, (इतके शब्द ऐकताच बयाआल्या स्तंभित झाल्या आणि सभय व साश्वर्य होऊन ऐकू लागल्या.) तीत उडी टाकून मी पोहून आलो ” असे ऐतीत सांगून टाकिले ! आत्याबाईंनी मुलगा जिवंत आणि हातीपायी धडपणी घरी आला म्हणून परमेश्वराला अनंत धन्यवाद दिले. व मुलाला जेवू खाऊ घालून स्वस्थ केले. सायंकाळी घराहून गडीमाणूस मुलाचा शोध करीत तेथे आला. त्याच्या तोडून वासूच्या येण्याचे खरे कारण बयाआल्यास समजले. मग त्यांनी वासूची कशी-बशी समजूत घालून व त्यास जपण्याविषयी गुहागरच्या माणसांस कळकळीचा निरोप गडयापाशी सांगून त्यास वासूसह परत पाठविले. ह्या वेळी वासूचे वय सुमारे दहा वर्षांचे असेल ! त्याच्या ह्या नदी पोहून जाण्याच्या धाडसाची आठवण कुटुंबात सर्वांना चागली रीहिली.

भूतचेष्टा—वासूची लहानपणची धाडसाची व खोडकर स्वभावाची दुसरी गोष्ट अशी आहे:—५०।६० वर्षांपूर्वी कोकणातील लोकांचा भूतपिशाच्चादिकाच्या अस्तित्वावर विश्वास फार होता, व लोकांना त्यांची भीति फार वाटे आजसुद्धा, देशापेक्षां कोकणात भुताखेताचे बड बरेच आहे. गुहागरच्या स्मशानात एक थडगे आहे. त्याचे नाव ‘राण्याचे थडगे’ असे आहे त्याविषयी लोकांत समजूत अशी की, “ त्या थडग्याला एकादाने लाथ मारिली अगर त्या राण्याच्या नावाने शिव्या दिल्या व मग त्याला त्याने हात लाविला तर त्या माणसाचे हात थडग्याला चिकटून राहतात. ” ही थडग्यांतील भुताच्या अस्तित्वाची साक्ष होय. हे स्मशान शास्त्रीबुवांच्या घराला इतके नजीक आहे की, तेथे रात्री प्रेत जळत असल्यास त्याचा उजेड याच्या घराच्या मागील भागांत पडतो. ह्या स्वारीचा त्या थडग्यावर बसून कधीकधी पोहे वगैरे खाण्याचा प्रघात असे. भय ह्यांच्या गात्री होते, पण इतकः ह्यांच्या कधी ते ध्यानी-मनीहि शिवले नाही ! एके दिवशी रात्री स्मशानात एक प्रेत जळत

असतां वासूची काय लहर लागली कोणास ठाऊक, स्वारीने तेथे जाऊन भाताच्या पेडीची चूड हातात पेटवून घेऊन उड्या मारायला व नाचायला सुरुवात केली. मधून मधून अक्राळविक्राळपणे ओरडत व शिब्या देत वासू त्या राण्याच्या थडग्याला लाथा मारीत राहिला. हे पाहून घरामागे वाळवंटात बाहेर गेलेले शेजारचे एक गृहस्थ या भूतचेष्टा समजून मूर्च्छा येऊन तेथेच पडले ! बऱ्याच वेळाने त्यास वेळ कां लागला म्हणून शोध घेण्यास आलेल्या त्यांच्या घरच्या दुसऱ्या माणसानी त्यास उचलून घरात आणिले ! त्या गृहस्थास सडकून ताप भरला व ते पुढे २।३ दिवस अजारीच होते. आळीत रातारात भुताटकीच्या खरेपणाविषयी घोरोघर गोष्टी चालूं झाल्या. वासूआण्णा घरी नसल्यामुळे त्याची आई विचारी काळजीत चूर झाली. नंतर थोड्या अवकाशाने वासूआण्णांची स्वारी मागील दाराने हळूच घरी आली. काल्पनिक भुताच्या (वस्तुतः आपल्याच पराक्रमाच्या !) घरात चाललेल्या गोष्टी ऐकून वासू मनांतल्या मनांत हांसत होता. आई त्याला शेजारी घडलेला प्रकार भाविकपणे सांगून “ बाळा, अपरात्री बाहेर हिडत जाऊं नको रे ! ” असे मोठ्या काकुळतीने शिकवीत होती. जेवण होईतो वासू कांही बोलला नाही. जेवण आटोपल्यावर वासू सांगूं लागला, “आई, भूत कुठचे ! मीच तो ! त्या सर्व चेष्टा अस्मादिकांनी केल्या ! ! ” हे ऐकून तर आई थक्कच झाली ! व “ बाबा आण्णा, आता बाहेर तरी कुठं हे सांगूं नको, नाही तर लोक तुला धरून ह्या फाजीलपणाबद्दल बडवतील ! ” असे तिला वासूस बजावावे लागले.

वामनशास्त्र्यांचा अंत—घरी चालत असलेल्या वेदशास्त्रादि अध्ययनाची वासूने टाळाटाळ केली तरी त्याने स्वेच्छेने, स्वतंत्रपणे व स्वावलंबनाने केलेले मराठी, ग्रंथाचे दांडगे वाचन, मुखोद्गत केलेली मराठी कविता, त्याला साधलेली शीघ्रकवित्वाची हातवटी व वयाच्या

बाराव्या वर्षी त्याची मराठी सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेची तयारी ह्या गोष्टी पाहून वामनशास्त्री याना त्याच्या बुद्धीचे, धारणाशक्तीचे व स्मृतीचे सानंद कौतुक वाटणे अगदी स्वाभाविक होते. आपल्या मनोदयानुसार वासू ग्रॅज्युएट् होईल असा भरंवसा धरण्यास वामनशास्त्र्यांना शंका वाटण्याचे मुळीच कारण उरले नव्हते. वासू हूड, खोडकर व लहरी आहे हे खरे, पण, वयोमानाने हे दोष पुढेपुढे कमी होतील असेहि त्यांना खात्रीने वाटे. पण, याच सुमारास वामनशास्त्री एकाएकी अजारी पडले. ह्या दुखण्यांतून आपण वाचत नाही असे जेव्हा त्यास वाटू लागले तेव्हा विशेष चिंता काय ती त्यास वासूआण्णासंबंधी वाटे. कारण, वडील चिरंजीव कृष्णशास्त्री व धाकटी दोन मुले परशुराम व चिंतामणि हे त्रिवर्ग बंधु स्वभावाने गरीब; त्यात कृष्णशास्त्री तर १६ वर्षांचे, थोडाबहुत प्रपंचव्यवसाय पाहू लागलेले व त्यास ते पात्र असे होते. आपल्या पश्चात् घराच्या गरीबीमुळे वासूचे इंग्रजी शिकणे होणार नाही; तरी पण त्याने शास्त्राध्ययन करावे आणि घराण्याचा विद्वत्तेचा लौकिक संभाळावा असा अखेरचा उपदेश त्यास एकवार करावा असे मनांत योजून वामनशास्त्र्यांनी वासूआण्णाला जवळ बोलावून घेतले, व मोठ्या प्रेमाने, खोड्या करण्याचे सोडून देऊन घरी सागतील तो अभ्यास करण्याविषयी आर्जवून ते त्यास बोध करू लागले, व तसे अभिवचन ते त्याजपासून मागू लागले. वडील बंधु कृष्णशास्त्री 'अभ्यास करीन' असा होकार देण्यास वासूस शिकवीत होते. पण आज 'अभ्यास करितो' अशी कबुली देऊन पुढे तसे न वागल्यास खोटेपणा पदरी येणार, अशा समजुतीने अगर वडिलांचा मृत्युकाल समीप आला-त्याचा आतां वियोग होणार--या अत्यंत दुःखदायक कल्पनेने कंठ दाटून येऊन म्हणा, वासूने कांही उत्तर दिले नाही इतके खरे. वामनशास्त्र्यांना मात्र ह्यामुळे अंतकाळी असीम दुःख झाले. या वेळी त्याचे वय सुमारे ४०

वर्षांचे असावे. या दुखण्यांत पुढे लौकरच त्याचा अंत झाला आणि वासु-
देव प्रँजुण्ट होण्याचे सुखस्वप्न त्याबरोबरच लयाला गेले । मोठेपणी
जेव्हा जेव्हा शास्त्रीबुवाना या प्रसंगाचे स्मरण होई तेव्हा तेव्हां त्यांना
फार खेद वाटत असे व आपल्या हातून त्या वेळी 'ही मोठी चूक
झाली' असे ते पश्चात्तापपूर्वक म्हणत

आजोबांच्या शिस्तीखालचीं चार वर्षे

कविता व नाटकें रचणें—वडिलांच्या वियोगाचे दुःख दिवसां-
मासानी हळुके होत गेले पोरस्वभावामुळे जाणत्या माणसापेक्षा मुलाचे
दुःख खेळ वगैरेच्या नादात जरा लौकरच विसरते. वडील वारल्यानंतर
इंग्रजी शिकण्यासाठी वासूस रत्नागिरीस पाठविणे व तो खर्च सोसणे
या दोन्ही गोष्टी घरच्या गरीबीमुळे अशक्यप्रायच होत्या. आजोबा
महादेवशास्त्री त्यास संहिता घोकावयास बसवीत. एकसारखे बसून
अभ्यास करण्याचा तर वासूस कंटाळा येई. कृष्णशास्त्री जाणतेच झाले
होते. परशुराम व चितामणि आजोबा सागतील तसे मुकाट्याने वागत,
व वयोमानाप्रमाणे अभ्यास करीत. वासूआण्णास अभ्यासाचे वेळी
कोटून तरी शोधून आणावे लागे ! समुद्राच्या वाळवंटांत-पुळणीवर-
तासचेतास खेळणे, समुद्रात पोहणे, डोंगरात व रानावनांत भटकणे हे
वासुदेवाचे आवडते व्यवसाय असत असे मागे लिहिलेच आहे. तथापि,
लहर लागली म्हणजे जसा तो पंतादिकाच्या मराठी कविता वाची तसा
तो स्वतः कित्येक कविता रचीत असे. हे काम त्याला मनापासून आवडे.

कविता करण्याचा नाद व कविता रचण्याची पात्रता त्याच्या अंगी इतक्या लहान वयांत अशी विलक्षण होती की, 'त्यास ह्या कामी कोणी देवता प्रसन्न आहे' असा समज गावातील सामान्य लोकांत पसरला होता पण काही अशी अतस्फूर्ति, पुष्कळ काव्यवाचन व त्याच्या अनुकरणाची हौस, रचनेचा अभ्यास, सृष्टिनिरीक्षणाची संवय व संधि, इतक्या गोष्टींचा दैवशास्त्र मेळ बसणे हाच खरोखर दैवी प्रसाद-योगायोग-होय. चरित्राचे सुरुवातीस दिलेले शास्त्रीबुवाच्या जन्मस्थानाचे वर्णन जरा विस्तृत झाले आहे हे खरे, परंतु शास्त्रीबुवाच्या काव्यस्फूर्तीस त्याचे केवढे साहाय्य मिळाले आहे हे त्याच्या काव्यावरून ध्यानी आले म्हणजे या विस्ताराचे महत्त्व वाचकास पटणारे आहे. असो काव्यरचने-प्रमाणे त्याचा आणखी एक आवडीचा विषय म्हणजे नाटके रचण्याचा व ती बसविण्याचा होता. त्या काळात देवादिकांच्या उत्सवात दशावतारी खेळ-रामरावणादिकाची किंवा इतर पौराणिक प्रसंगाची नाटके-करण्याची वहिवाट होती. गुहागर व त्याच्या आसपास पंचक्रोशीत हा क्रम असेच असली नाटके कवितेसह रचून घावयाची आणि ती करणाराना अभिनय वगैरे शिकवून रंगभूमीवर ती यशस्वीपणे वठवून दाखवावयाची या कामी वासुदेव अग्रेसर असे मौज ही की, मोठी माणसेसुद्धा त्याच्या सूचना अनुभवी नटांच्या सूचनाप्रमाणे ग्राह्य मानित ! शास्त्रीबुवाच्या पुढील आयुष्यात त्याच्या नाट्यलेखनद्वारा केवळ अंकुरितच नव्हे तर विरूढ व फलित झालेल्या नाट्य-कलेची बीजे त्याच्या या बालवयातील नाट्यविषयक उद्योगात पहावयाम सापडतात असे म्हणावे लागते.

आजोबांच्या मनाची तळमळ—इतक्या उद्योगातून चुकून वासुदेव अभ्यासासाठी आजोबांच्या केव्हा हातां लागेल तेव्हा लागेल ! तथापि, त्यांतच त्यांनी मारूनमुटकून त्याजकडून थोडाबहुत काव्याचा अभ्यास करून घेतला. हेतु हा की, थोडे काव्य वगैरे म्हटले तर

निदान पुराण सागण्यापुरती तरी व्युत्पत्ति होईल. काव्याच्या पाठाचे वेळीं एकदा गम्मत झाली. आजोबा वासूला काव्याचा पाठ घेण्यास सांगत होते, पण आज वासूआण्णाची मर्जी लागेना ! तो ओरडून म्हणाला, “ आप्पा, ह्यांत काय शिकायचे आहे ? मला येते हे सगळे ! ” आप्पानी लगेच **रघूचा** एक सर्ग काढून त्यातील एक श्लोक लावून दाखविण्यास वासूस आज्ञा केली. वासूने पाचचार पळांत तो श्लोक लावून दाखविला ! शास्त्रीबुवा नेहमी मोठ्या अभिमानाने म्हणत की, “ **पतांच्या कवितेचें वाचन संस्कृत ज्ञानाच्या दृष्टीनें आपल्याला जन्मभर उपयोगी पडलें** ! ” ह्या दिवशी आजोबांच्या पुढे त्यांना हेच ज्ञान उपयोगास आले असावे. शिवाय, त्याची स्मरणशक्ति अलौकिक होती. घरांत दुसऱ्याचे पाठ सुरू असलेले नुसते कानावरून गेले तरी ते वासुदेवाच्या चांगले लक्षात राहात असत. ह्याप्रकारे वासूच्या तीव्र बुद्धीची साक्ष महादेव आप्पांना अनेकदा पटली होती. परंतु, त्याच्या उनाड व खोडकर स्वभावाचा आप्पांना मोठा राग येत असे. त्यांच्या मते, अशी चलाख बुद्धीची मुले, योग्य काळी आळा न वसल्यास, मोठेपणी विषडण्याचा संभव फार असतो. व वासुदेवाच्या हूडपणापुढे तर त्यांना अगदी हात टेकण्याची पाळी आली होती ! आजोबा कधी तरी खूप संतापले म्हणजे म्हणावयाचे, “ दुष्टा, दुर्योधना ! तुझे लक्षण कांही ठीक दिसत नाही. घराण्याच्या विद्वत्तेचा लौकिक तुझ्या हातून राखणे होणार नाही. ” तसेच सूनवाईस-वामनशास्त्र्यांच्या कुटुंबास-म्हणावे, “ मने, काय करावे ? वामू कसा बुद्धिमान् ! पण विद्येचा उद्योग मुळीच करीत नाही !! काय त्याच्या नशिबी आहे कोणाला ठाऊक ? ” सासरा व सून दोघेच काय ती घरांत वडील व पोक्त माणसे, व वामनशास्त्री यांच्या मृत्युमुळे दोघेहि दुःखी कष्टी; दोघांनाहि रात्री झोप देखील यावयाची नाही ! अशा वेळी प्रापंचिक सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलत

असतां त्यांत कधीकधी वरीलप्रमाणे वासुदेवासंबंधीहि तळमळीचे उद्गार निघत.

पहिलें पलायन—ह्या कावाकावीचा प्रकार एकादे वेळी असह्य झाला म्हणजे वासुदेव घरांतून एकाएकी कोठे तरी निघून जाई तो दोनतीन दिवस परतच येत नसे. एके प्रसंगी तो फार त्रासून घरातून निघून गेला तो त्यानें गुहागरपासून हेळवाक ४५ मैल व हेळवाकेहून पाटण १५ मैल असा प्रवास केला ! हा प्रवास कुंभारली घाटातून करावा लागतो. वाटेत एके मुक्कामी वासुदेव रस्त्याच्या बाजूस टाकलेल्या खडीच्या ओढ्यावरच निजला. चालून चालून थकलेले पोर, 'त्यास भुकेला कोडा व निजेला धोडा' म्हणतात तशी गत झाली. त्या काळांत मालाची ने आण करणाऱ्या बैलगाड्याची रहदारी त्या घाटात मोठी असे त्यापैकी एका गाडीवरील गाडीवानाने बैलाचाच आसूड गाडीवरच्या गाडीवरच जरा ह्या अंगास कळते होऊन वासूच्या पाठीवर असा जोरानें ओढला की, तो विवळतच उठला व पाठीवरील वळ चोळीत रडत रडत गाडीपाठीमागून चालूं लागला. तेथे उगे कोण करणार ? समजूत कोण घालणार ? व कोण मायेने कुरवाळणार ? वासूला घरची निदान आईची तरी आठवण होऊन ब्रह्माड दु ख आठवले असेल ! पण ही गोष्ट ते मोठेपर्णी सागत तेव्हा म्हणत, "तो गाडीवान फार दयाळु, परोपकारी बरे ! मला असे जागे न करिता तो निमूटपणे पुढे जाता तर रानावनांत वाघ, लाडगा, अस्वल कोणी मला फाडून मारून टाकितो. मग कसे झाले असते !"

याच प्रवासांत पाऊस पडत होता म्हणून हेळवाक येथे एका बाईच्या पडवीस निवाऱ्यासाठी वासुदेव गेला असता बाईनें त्यास तेथून हाकून लाविले. तेव्हां वळचणीचा आश्रय करून, बाई घरांत जाऊन निजल्यावर वासुदेव पुन्हां पडवीत जाऊन निजला. बाई पहांटेस दळण घालण्याकरिता पडवीत आली आणि यास पाहून "काय लोचट कोडगे पोर !

कुणाचे आहे हे ? ” असे म्हणत तिने त्यास लाथ मारून घालवून दिले ! ! पुढे पुष्कळ वर्षांनी चिपळुणास आपल्या एका मुलीच्या लग्नासाठी शास्त्री-बुवा गेले असता, आपण ज्यास लाथ मारिली तोच हा मुलगा इतका पराक्रमी निघाला व भाग्यास चढला आहे असे कळल्यावर ती बाई मुद्दाम त्यास पाहण्यास आली होती व आपल्या पूर्वकर्माचा पश्चात्तापपूर्वक उच्चार करून ती स्वतःस नानाप्रकारे दूषणे लावून घेत होती. ही गोष्ट ऐकून कोणी त्या बाईस कठोर, निष्ठुर, म्हटलें की, शास्त्रीबुवा त्याचा निषेध करून हासत हासत म्हणत, “ छे, छे, निष्ठुर कशी ? तीसुद्धा दयाळुच ! ” याचा अर्थ असा दिसतो की, जगात दुर्बलाला कोण विचारतो ?

‘ सिंहं नैव गजं नैव व्याघ्रं नैव च नैव च ।

अजापुत्रो बलिं दद्यात् देवो दुर्बलघातकः ॥ ’

तनु-मन-धनाचें-शारीरिक, बौद्धिक, आर्थिक, कसले तरी सामर्थ्य अंगी पाहिजे. नाही तर जिकडे जावे तिकडे अशीच सभावना व्हावयाची !

पाटण येथील सत्कार—प्रवासातील असले कटु अनुभव घेत व हाल खात वासुदेव पाटण येथे गेला. **पाटणचे आगाशे सावकार** म्हणजे मोठीच असामी होती. शेतीवाडी, वाडा-घोडा, गुरे, नोकर-चाकर, वगैरे पसारा फार मोठा होता. सावकारी बारदान देखील बडेच-लक्षावधि भाडवल पेरलेले होते. आल्यागेल्या अतिथि-अभ्यागताचे स्वागत, परामर्श, उत्तम करीत. वासू त्याच्याकडे गेल्यावर बोलता चालतां मुलाची चाल-चालणूक, भाषेचा सुसंस्कार, बहुश्रुतपणा इत्यादि गुण सहजच व्यक्त झाले. पुढे त्याच्या अंगचे कवित्व व बुद्धिवैभव पाहून वासुदेव खरे यास आगाशे आपल्याजवळ राहून अभ्यास करण्याचा आग्रह करीत होते, व विद्याभ्यासासाठी पडेल तो खर्च करण्यास तयार होते. परंतु त्याने ते नाकारिले. कां ते न कळे ! कदाचित् परतंत्रपणा नको असा भाव त्याच्या मनांत असावा असा तर्क वाहतो. वासूचाच नकार पडल्यावर आगाशे

यांचा निरुपाय झाला. तथापि, पाटणाहून पुढे जाण्याच्या इराद्याने हा छोटा प्रवासी निघाला त्या समयी आगाशे यानी त्यास काही रुपये वाट-खर्चीस देऊन प्रवासाचे व्यर्थ हाल न काढण्याविषयी व व्यवस्थेशीर अभ्यास करण्याबद्दल प्रेमळ शब्दानी बोध करून त्यास निरोप दिला. पाटणाहून ते बहुतकरून गुहागरास परत गेले असावे.

शिमग्यांतील चोरी—यानंतर पुन फार करून शके १७९३ (स. १८७१।७२) चा सुमार असावा, शिमग्याच्या सणातल्या चोरीचे निमित्त झाले. त्या काळचा विचार केल्या तर ही बाब य.कश्चित् ! शिमग्याच्या सणात लहान पोरानी रात्री उनाडक्या करावयाच्या, गोवऱ्या-लाकडे होळीसाठी चोरून जमवावयाची, असले प्रकार परवांपरवांपर्यंत आपल्या इकडे—देशावरसुद्धां—चालत आणि ते क्षम्यहि गणले जात कोकणात अजून हा प्रकार थोडाफार चालतो. पण, चोरी गोवऱ्या-लाकडाची न करिता, एकमेकाच्या बागातील माडाचे कोवळे नारळ-शहाळी-किवा केळवंडी-केळीचे घड-काढून आणावयाचे व खावयाचे हा चोरीचा प्रकार असतो. अशाच एका प्रकारात समवयस्क सोबत्यांच्या टोळीत वासुदेव सामील झाला होता ही टोळी एका तोडाळ बाईच्या बागेत शिरली. बाई सावध होती. मुलाची चाहूल लागताच तिने खांकरून खोकरून आपण जागी असल्याचे मुलाना जाणवून दिले. त्यामुळे सर्व मुले भराभर पळाली पण, वासू शरीराने स्थूल असल्याने तो बाईच्या हाती लागला. तिने त्याला पाहून ओळखून सोडून दिले. तरीपण, दुसरे दिवशी महादेवआप्पा घरी देवपूजा करीत बसले होते, तेथे येऊन ती त्यांस एक हजार शब्द बोलली ! व त्यांच्या तोडापुढे हात ओवाळीत “ अहाहा, पाहिलेत कां हे नातवाचे गुण ! मोठा शास्त्र्यांचा मुलगा ! ! काय पण दिवे लावतोय ! अहो, शिमग्यांतली झाली म्हणून काय झाले ? ” चोरीच ती, ती कां तुमच्या

नातवाने करावी ?” इ. बडबड करून बाई तसाच तोडाचा पट्टा चालवीत आप्पाच्या घरांतून चालती झाली. वस्तुत हा चोरीचा प्रकार दुर्लक्ष्य करण्याजोगा होता. परंतु ती बाई वयाने पौक्त असली तरी तिचे वागणे पोरकटपणाचे होते व या प्रसंगी मुलाच्या अपराधास्तव आप्पांसारख्या सन्मान्य व पूज्य धर्माधिकारीपदस्थ पुरुषास ती उदामपणे अगदी बेसुमार टाकून बोलली हा तर तिचा निव्वळ मूर्खपणाच झाला.

देशावर येण्याचा निश्चय—घराण्याची थोरवी व मान्यता लक्षांत घेतां, महादेवशास्त्र्यांना ह्या तोडाळ बाईची ती दुरुत्तरे मुकाट्याने ऐकून ध्यावी लागली व तसल्या क्षुद्र व्यक्तीने केलेला उपमर्द खोडकर नातवासाठी निमूटपणे सहन करावा लागला. गुहागरच्या लोकात आप्पाची मान्यता केवढी होती ते मागे वर्णन केलेच आहे. मानी ब्राह्मण; त्यांच्यापुढे कोणाची एक अक्षर बोलावयाची छाती होत नसे, असा दरारा; त्यामुळे ह्या दिवशी झालेला प्रकार असह्य होऊन आप्पांनी आज अन्नग्रहणाहि केले नाही. काय असेल ते असो. ही हकीकत घडली त्या दिवशी वासुदेवहि जेवला नाही ! संध्याकाळपर्यंत बाहेर आपल्या आवडत्या समुद्रकाठी व नारळीपोफळीच्या बागांत तो भटकत राहिला ! पुढील आयुष्यातील गंभीर स्वभावाचे व गगनचुंबी उच्च विचाराचे धडे आजपर्यंत ज्यांनी दिले त्या समुद्राचा व उंचउंच वृक्षपर्वतादिकांचा कृतज्ञभावाने तो आज अखेरचा निरोप घेत असावा. शास्त्रीबुवांच्या ‘जन्मभूमि’ नांवाच्या काव्यात प्रस्तुत प्रसंगाला साजेशा २।३ कविता आढळतात:—

“पोटासाठीं भटकत जरी दूर देशीं फिरेन ।

मी राजाच्या सद्दिनि अथवा घोर रानीं शिरेन ॥

नेवो नेते जड तनुस या दूर देशास दैव ।

राहे चित्तीं प्रिय मम परी जन्मभूमी सदैव ॥

“ होतो लहान बहु खेळून तृप्त झालों ।

अंर्की तुझ्या तिथुन थोरपणी निघालो ॥

मातेसमीप असती परि थोर होती ।

तेव्हां पिले सहज सोडुन तीस जाती ॥

“ लाटा आपटतां उठे ध्वनि शिरे तो ज्यांचिया कंदरी ।

ऐसे पर्वत दुग शोभति अति प्राचीन ज्यांच्या शिरी ॥

‘ धो धो ’ शब्द करीत त्यांतून झरे खाली कसे धांबती ।

पाणी तेच पिऊन बाग उठती शोभा तयाते किती । ॥

असे आपल्या प्रिय निसर्गस्नेह्याचे चित्र हृदयात साठवून घेऊन अस्तमानी वासुदेव घरी आला व त्याने आजोबांना साष्टांग नमस्कार घातला, हे पाहून त्यांनाही आनंद झाला मुलाला कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाला आहे असे आजोबांना वाटले व ते काही अंशी खरे होते. “ आपण देशावर दूर कोठे तरी शिकावयास जाणार, ” असा आपला निश्चित मनोदय यामुने त्यास कळविला. त्यांनी परोपरीने समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला की, “ घरी चालते तेवढे शाखाध्ययन संपीव, म्हणजे पुढच्या अध्ययनास आम्ही होऊन तुला दूर पाठवू. ” तथापि, आजपर्यंत वरचेवर घडलेल्या बोलून घेण्याच्या प्रसंगास कंटाळलेल्या मनावर त्याचा काही एक परिणाम होऊं शकला नाही

पुनः प्रवास—निघते वेळी वासुदेवानें आईस नमस्कार करून तिला निरोप विचारिला. तेव्हा पूर्वी अनेकदा गेला होता तसाच आजहि जात असेल असे समजून तिला त्याचे काही विशेष वाटले नाही. बरोबर सहा आण्याचे पैसे व आईने सांगितले म्हणून काही पसे पोहे पदरात बांधून घेऊन दुसरे दिवशीं एका सोबत्यासह स्वारी घराबाहेर पडली. वासूचा हा सोबती मोठा वस्ताद होता. त्याच्या कळप्या, त्याचे मार्ग केव्हा केव्हा मोठे विक्षिप्तपणाचे असत, पण मागूस कल्पक खरा!

त्याच्या संगतीचा वासूस फायदा इतकाच झाला की, ' हालमे ल्याल ' म्हणतात त्यासारखे सोबत्याच्या गमती स्वभावामुळे वाटेत करमणूक होई शिवाय वासू स्वभावाने जरा भिडस्त व मानी असल्यामुळे प्रवासात त्याची कित्येकदा उपासमार होत असे ती ह्या सोबतीने टळली. सोबती गोड बोलून, आर्जवाने किंवा युक्तिप्रयुक्तीने अगर ' ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा । मार्गीतली पाहिजे मिक्षा ॥ ॐ भवति या पक्षा । रक्षिले पाहिजे ॥ ' या समर्थाच्या आज्ञेचे ततोतंत पालन करून पोटाची सोय लावी मात्र, हा सोबती पुढे फारसा प्रसिद्धीस आला नाही.

मलकापुरचें कवित्व—हे दोघे मुलगे गुहागराहून रत्नागिरी ४५ मैल व रत्नागिरीहून मलकापूर ५३ मैल तेथे आले. वाटखर्ची संपलेली, दोनप्रहरची वेळ, भूक लागलेली, खाने वगैरे होत तोपर्यंत माथुकारीची वेळहि उलटून जाणार, अशा स्थितीत काय करावे हा विचार पडला हे दोन्ही प्रवासी **मलकापूर** गावालगत बाहेर एका देवाल्यात वसले होते. येथे दोन प्रहरच्या समयास **श्रीमंत मलकापूरकर** याच्या घराण्यांतील कोणी वृद्ध बाई देवपूजेस येत असतात असे या क्षुभित प्रवाशास कळले. तेव्हा आपल्या चतुर सोबत्याकडून ह्या घराण्याची काही माहिती गोळा करवून वासुदेवाने अल्पावकाशात निरनिराळ्या वृत्तात १०।२० कविता रचिल्या. **श्रीमंत बाईसाहेब** पूजा आटोपून परत जाण्याच्या संधीस कवितेचा कागद त्याच्या हाती देण्यास शागीर्दपेशाच्या १।२ माणसांची आर्जवे करून पाहिली. पण उपयोग झाला नाही. सबब वासुदेवाने स्वतः पुढे होऊन नम्रपणे प्रार्थना केली की, " माझा थोड मजकूर आपल्या कानावर घालवयाचा आहे तेवढा आपण कृपा करून ऐकावा. " श्रीमंत बाईसाहेब कृपालु होत्या त्यांनी उभे राहून कवित ऐकून घेतल्या. संतोष पावून व दोन प्रहरची वेळ, मुळे लहान बिचाऱ्यांचीं तोंडे उन्हांने काळवडून सुकून गेलेली पाहून बाईंनी जेवणा

खाणाची विचारपूस केली. वासुदेवाने ' त्याकरितांच या कविता ! ' असें लीनतेने उत्तर केले. झाले ! बाईची आज्ञा होऊन वाड्यात वर्दी लागून दोघा मुलांची यथास्थित जेवणें झाली तिसरे प्रहरी श्रीमत बाईसाहेबानी वासूस बोलावून घेऊन अधिक विचारपूस केली. देवळात म्हटलेल्या कविता ह्या मुलानेच केल्या अशी त्याची खात्री झाली. मुलगा बुद्धिमान्, यास्तव बाईची मर्जी सुप्रसन्न होऊन " आमच्या मुलांबरोबर विद्या शिक. पाहिजे तितकी विद्या कर मी तुजें सर्व कांही चालवियें," म्हणाल्या. परंतु वासुदेवाचा मंत्र एकः— " मी शास्त्र शिकणार आहे. व त्यासाठीं साताऱ्यास गजेद्रगडकर आचार्य यांजकडे जाणार आहे." बाईचा निरुपाय होऊन त्यानी वासूस पाच रुपये वाटखर्चास देऊन " पुन्हा वाटेल तेव्हा मजकडे ये. मी तुझ्या शिक्षणाची व्यवस्था करीन," असे आश्वासन देऊन ठेविले.

श्रीमंत कागलकर यांची देणगी—वरील सकल्पानुसार साताऱ्यास गजेद्रगडकर याच्या सन्निध विद्याभ्यासास्तव जाण्याचा योग आणखी २।३ वर्षे आढ्य नाही. कारण, मलकापुरापासून कोल्हापूर साताऱ्यापेक्षा जवळ असून तेथेहि परंपरागत विद्वान् शास्त्री-वराणी बरीच होती त्यापैकी, **भारतचपूथे** टीकाकार वे. शा. सं. **बाबाजी बाजी श्रीखंडे** याचे घरी वासुदेव शास्त्र शिकण्यास राहिला (शके १७९४, सन १८७२). या वेळी, **बाबाजीशास्त्री** याचे चिरंजीव **रा. रा. गोपाळराव श्रीखंडे**, ग्वासगी कारभारी, सस्थान करवीर, हेहि चागले व्युत्पन्न होते. त्याजपाशी वासूने अध्ययन सुरू केले. कोल्हापुरास वासुदेव वर्षसहामहिनेच होता. येथे असता तो एकदा कागलास गेला. तेथे गुहागरचे राहणारे **रा. रा. सखारामपत जोशी** हे **श्रीमत आबासाहेब कागलकर** याचे कारभारी होते. त्यांनी वासूस आपणाकडे ठेवून घेतले. व त्याच्यामुळे वासूचा शीघ्रकवि या नात्याने **श्रीमंत कागल-**

करांच्या दरबारात प्रवेश झाला. त्या प्रसंगी, 'श्रीमंत कागल-करांच्या दरबारचा थाट' किंवा 'श्रीमंत आवासाहेबांची घोड्यावर बसून शिकारीस निघालेली स्वारी' असा कसला तरी विषय कवि-तेत वर्णावयाचा होता. कविता ऐकून श्रीमंत आवासाहेबांनी संतुष्ट होऊन या शीघ्रकवीस महावस्त्र-शालजोडी-धोतरजोडा, दक्षिणा, इत्यादि देऊन त्याचा मोठा सन्मान केला. यानंतर लौकरच वासुदेव कोकणात गुहागरास परत गेला. घरी गेल्यावर श्रीमंत कागलकरानी दिलेली शालजोडी आजोबांच्या पायापुढे ठेवून जेव्हा वासूआण्णाने नमस्कार केला अनेक तेव्हा त्यांना उनाड नातवाने स्वतःच्या विद्यापराक्रमाने मिळविलेले ते महावस्त्रादि पाहून किती आनंद झाला असेच बरे ! आज वामनशास्त्री असते तर त्यासहि मोठे कौतुक वाटले अमते.

लग्न—पुढे म्हणजे शके १७९५ च्या मार्गशीर्ष मासी (स. १८७३ दिजवर) वासुदेवाचे लग्न झाले. गुहागरापासून ८।१० मैला-वर 'वडद' नावाचे एक गाव आहे. तेथील सावकार रा. रा. दामो-दर अनंत सोमण, गोत्र शाडिन्य, याची मुलगी यमू, वय वर्षे सात, ही वधू नेमस्त करण्यात आली. यमूचे वडील सोमण हे श्रीमंत साव-कारी पेशाचे असता त्यांनी यमूस खऱ्याकडे, ते सन्मान्य पण गरीब आणि भिक्षुक पेशाचे हे माहीत असून कशी दिली ह्याचे कदाचित् कोणास गूढ पडेल. परंतु तसे वाटण्याचे कांही कारण नाही. का की, त्या काळात पैशापेक्षा कुलवान्पणा व शीलसंपन्नता ह्याची किंमत लोक फार मानीत तथापि, व्यवहारदृष्ट्या द्रव्यादि साधनानुकूलतेकडे ते मुळीच पहात नव्हते असे कसे म्हणावे ? यमूच्या इतर बहिणी श्रीमंत घराण्यामध्ये दिलेल्या आहेत. मग लौकिकसंपन्न व विद्वत्तेने मान्य परंतु आर्थिक दृष्ट्या गरीब अशा खरे घराण्यात सोमणानी यमूस का दिली या प्रश्नाचे उत्तर जरा चमत्कारिक आहे. यमूस खऱ्याकडे वासुदेवासच

देण्याच्या बाबतीत दामोदरपंत सोमणाना रा. रा. माधवराव गाडगीळ, वकील, राहणार गुहागर, याची फार भीड पडली. ह्या गाडगीळ वकिलाना वासुदेव खरे याची काय लक्षणे दिसून आली असतील ती असोत. ते वामूवर त्याच्या लहानपणापामून विलक्षण प्रेम करीत इतके मात्र खरे. माधवरावानी वामूची वारंवार चौकशी करावी, त्याची बंडी फाटली असेल किवा पंचा धड नसेल तर ते ते वस्त्र त्याला त्यानी ताबड-तोब पुरवावे, असा अतिशय लोभ करीत. त्यानी सोमणाना सांगितले, “ दामोदरपंत, माझे ऐका. ही एक मुलगी तुमची गरीबाच्या घरी पडतेसे आज तुम्हाला वाटते तर वाटूं दे. पण मी तुम्हाला सांगतो, हा वासुदेव खरे पुढे खचित मोठा माणूस होणार व तो खात्रीने नशीब काढणार हे पक्के समजा.” अशा प्रकारे अनेकदा गाडगीळ वकील व सोमण याच्या वाटाघाटी होऊन दामोदरपंत सोमण यमूस खऱ्याकडे देण्यास सिद्ध झाले व यमूचा वासुदेवशास्त्री खरे याशी विवाह होऊन कालांतराने माधवराव गाडगीळ याचे भाक्तिहि खरे झाले.

बायकोचा लहानपणचा स्वभाव—यमू स्वरूपाने सुदर, सु-स्वभावी पण मानी अशी होती. यमूचे सासरचे नाव सत्यभामा असे ठेविले होते. मानी स्वभावामुळे इतक्या लहान वयाची असून देखील आपल्या पतिदेवाला घरातील वडील माणसे नावे ठेविताना, याचे यमूस फार वाईट वाटे व तिच्या माहेरी सासरच्या गरीबीसंबंधी थेटसुद्धां कोणी उपहास केला तर ते तिला विलकूल खपत नसे. सत्यभामा-बाईचा हा स्वभाव आजपर्यंत कायम आहे. मात्र पतिदेव—शास्त्रीबोवा याच्या सेवेत त्या नितात नम्र—त्रिवार नम्र—होत्या. मातु श्री सत्यभामाबाई याच्यासंबंधे पुढे एके प्रकरणी विशेष विस्ताराने लिहावयाचे आहे, तेथे त्यांच्याविषयी या चरित्रांत अवश्य तेवढी आणखी माहिती देण्यात येईल. तथापि, त्यांच्या लहानपणची एक मौजेची गोष्ट मुख्य चरित्रात शक्य तितका कालानुक्रम राखण्याच्या विचाराने येथेच देतो.

एक गमतीची गोष्ट—लग्न झाल्यानंतर थोड्याच दिवसात यमूच्या सासरच्या कोणी वडीलधाऱ्या बाईने गडवडीने, “ भामे, आण लैकर तुझी साडी इकडे, मला धुवायला नेऊं दे,” असे म्हणत यमूची नेसती साडी ओढिली. सूनबाई लहानच होऱ्या. सुद्दिशी साडी सुटून धुवावयास नेणाऱ्या बाईच्या हस्तगत झाली व यमू लाजून आडजागी पळून गेली. **बयाकाकू** नावाची शेजारची एक बाई वासुदेवशास्त्र्यापेक्षा १०।१२ वर्षांनी तरी वडील होती तिचा स्वभाव थड्डेखोर अमून वासुदेवाच्या लहानपणापासून ती त्याची थड्डा करीत असे व त्यास चागले वळण लागावे म्हणून कवीकवी तिच्या थड्डेत खोचदारपणाहि असे-वरील प्रसंगी बयाकाकू म्हणाऱ्या, “ वासुदेवशास्त्री, काय ही तुझ्या बायकोची फर्जाती? केवढा हा तुझा अपमान ! !” त्यावर त्यांनी लगेच उत्तर केलें, “कौरवाच्या मभेत द्रौपदीला फर्जात कगण्यासाठी तिची वस्त्रे ओढण्यात आली, तेव्हां सुत्र व सज्जन लोकांनी त्यात त्या द्रौपदीची फर्जाती झाली असे मानिले नाही आणि अखेर परमेश्वरसुद्धां द्रौपदी व तिचे पति ह्याचाच सहाय्यकर्ता झाला.” ह्या पौराणिक दृष्टांताने बयाकाकूस चोख उत्तर मिळून त्यांचे तोड अगदी बंद झाले !

लग्न झाल्यानंतर त्याचे सुमारे एक वर्ष असेच इकडे तिकडे व अंशतः पूर्वपरिचित व्यवभायांत गेले शेवटी स. १८७५ साली ते जे एकदां घराबाहेर पडले ते, त्यांचे लहानपणचे अकारण हितचिंतक माधवराव गाडगीळ याच्या मुखांतिल “ वासुदेव मोठा माणूस होणार व तो खात्रीने नशीब काढणार ” इत्यादि भविष्यवाणी साक्षात् वस्तुस्थितीत उतरेपर्यंत घरी परत गेले नाहीत. माधवराव गाडगीळाचे हे भविष्योद्धार या चरित्रात सुवर्णाक्षरानी लिहून ठेवावे इतक्या योग्यतेचे ठरले हे सत्य, यापुढील चरित्रच वाचकास निवेदन करील.

सातारा व पुणे येथील अभ्यास व इतर उद्योग

आचार्य गजेंद्रगडकर—स. १८७५ त शास्त्रीबुवा दृढनिश्चयपूर्वक पूर्वसंकल्पानुसार विद्याभ्यासासाठी किंवा जमल्यास स्वावलंबनाने स्वतः-च्या पायावर उभे राहून काही उद्योग पहावा या हेतूने कोकणातून देशावर येण्यास निघाले. ते प्रथम बहुत दिवसांच्या मनोरथाप्रमाणे साताऱ्यास, विख्यात पंडित अनंताचार्य गजेद्रगडकर याजपाशी विद्याभ्यासास येऊन राहिले. पंडित अनंताचार्य याचे आज्ञे राघवेद्राचार्य हे जाडे विद्वान् व भाग्यशाली पुरुष होते यास सातारकर महाराजांकडून दरमहा ५० रु. वेतन रोख मिळे. खेरीज सातारा माहुलीच्या दरम्यान वनवासवाडी म्हणून भाग आहे, त्यातील जमीन महाराजांनी त्यास इनाम दिली होती. सरदार आंग्रे यांनी राघवेद्राचार्य यास अलीबागेकडे सहा खंडी भाताचा खंड नेमून दिला होता व श्रीमच्छंकराचार्य मठ सकेश्वर व करवीर याजकडून त्यास जिल्हा सोलापूरपैकी धूळखेड नावाचा गाव इनाम मिळाला होता. ह्या उत्पन्नातून विद्यार्जनासाठी जवळ येऊन राहिलेल्या छात्रगणाचा चरितार्थ चालवून राघवेद्राचार्य त्यास विद्यादान करित असत. पुढे ते काशीयात्रेस गेले असता तसेच ग्वाल्हेरास गेले. तेथे कुष्णाशास्त्री नामक पंडित न्यायाधीश होते ते वारले. त्याच्या जागी राघवेद्राचार्य याची नेमणूक व्हावयाची होती. परंतु ह्याच वेळी त्याचे बृहस्पतितुल्य कनिष्ठ चिरंजीव वामनाचार्य दिवंगत झाल्याचे दुःखदायक वर्तमान समजून ते उदासीन झाले व त्यांनी ती न्यायशास्त्र्याची जागा नाकारिली. तथापि ग्वाल्हेर

१. राघवेद्राचार्य यास सहा मुलगे होते, बाबाचार्य, गोविंदाचार्य, कृष्णाचार्य, नारायणाचार्य, रामाचार्य व वामनाचार्य.

दरवारने सालीना २०० रु. दक्षिणा ठरवून त्यांचे दुसरे एक चिरंजीव रामाचार्य यांस ग्वालहेरीस ठेवून घेतले. यानंतर राघवेद्राचार्य दक्षिणेत न येतां तिकडेच ब्रम्हावर्तास दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांजवळ यांच्या आग्रहावरून आमरण राहिले. राघवेद्राचार्य मोठे निःस्पृह होते. त्यांच्यामार्गे साताऱ्यास अध्यापनाचें कार्य त्यांचे चिरंजीव नारायणाचार्य यांनी चालविले हे न्याय, व्याकरण व वेदान्त ह्या शास्त्रात निष्णात होते. वडिलांप्रमाणे हेहि निःस्पृह, निराग्रही व निरलस अध्यापक होते. ह्यांनीं एकदा परदेशगमनाच्या प्रायश्चित्ताच्या संवधात श्रीमच्छंकराचार्यांच्या मताविरुद्ध शास्त्रनिर्णय दिल्यामुळे त्यांचें धूळखेडचें इनाम आचार्यांनी काढून घेतलें होतें. परंतु पुढे एके प्रसंगी (स. १८७० साली) श्रीमच्छंकराचार्य यांच्या आज्ञेवरून पीठाचे अधिकृत प्रमुख शास्त्री या नात्यानें नारायणाचार्य यांनीं केलेल्या उत्तम कामगिरीमुळे धूळखेडचे उत्पन्न आचार्यपीठाकडून या घराण्याकडे इनाम म्हणून पुन्हां पूर्ववत् चालूं झाले. नारायणाचार्य यांचे चिरंजीव अनंताचार्य हे देखील वडिलांप्रमाणेच विद्याविभूषित होते. ह्यांचेच चिरंजीव विद्वद्वर्य बाळाचार्य होत. हे शास्त्रीबुवाचे सहाध्यायी होते.

चरितार्थासाठीं स्वावलंबन—गजेंद्रगडकर आचार्य यांचे शास्त्री घराणे फार प्रसिद्ध असून त्यांस राजाश्रय चागला होता हे वर सांगितलेच आहे. ह्यामुळे त्यांजकडे विद्यार्थीहि पुष्कळ येत असत. कांही विद्यार्थ्यांची गुरुगृही भोजनाची सोय लागलेली असे. कांहीस कालवण पाणी मिळे. वासुदेवशास्त्र्यांची आचार्यांकडे जेवणाची व्यवस्था पुढे-पुढे झाली. आरंभी त्यास या बाबतीत हालच काढावे लागले. त्यास

१. विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित यांच्या पुनर्विवाहपक्षाचें खडन. २ वे. शा. स. व्यंकटाचार्य उपाध्ये द्वेहि होते. वरील वृत्तात त्यांनी सांगितलेल्या माहितीवरूनच येथे दिला आहे.

मराठी वाचनाची गोडी असल्यामुळे व वर्तमानपत्रांतून चाळू परिस्थिती-विषयी काय लिहिले आहे तें पाहण्याची जिज्ञासा जरा तीव्र असल्यामुळे त्यांचे वसणे उठणे 'शुभसूचक'चे संपादक रा. रामभाऊ चितळे, 'बोधसुधाकर'चे संपादक रा. पाडुरंगपंत काशीकर वगैरे मंडळीत जास्त असे. त्या मंडळीकडे ते वाराने जेवित असे कोणी सांगतात. तथापि, स्वावलंबनाची मिळालेली एकहि संधि ते वाया दवडीत नसत. "आधीं मेळवी मग जेवी । गुंतल्या लोकांस उगधी । शरीर कारणीं लावी । काहीं तरी ॥" या समर्थोक्तीप्रमाणे वागणे त्यास आवडत असे. यासबध्दे एक गोष्ट अशी आहे की, 'महाराष्ट्रमित्र' नावाच्या साप्ताहिकाचे संपादक रा. गणपतराव कोलटकर किंवा व्यवस्थापक रा. पांडोबा अण्णा वाळिवे यानी स. १८७६ सालच्या भद्रंकर दुष्काळाच्या दिवसात आपल्या पत्रातील संपादकीय लेख वासुदेवशास्त्र्याकडून लिहून घ्यावे आणि त्याच्या मोबदला त्यांना एक भाकरी व वाटीभर अंबील येवढे वेतन द्यावे ! काय, किती स्वस्त संपादकत्व हे ! तरी पण ही गोष्ट मात्र खरी की, या लेखामुळे या पत्राची योग्यता लोकान वाढली आणि नामधारी संपादकास "अलीकडे तुमच्या पत्रात लेख चागले येतात" अशी गाबासकी वाचकवर्ग देऊ लागला. हा क्रम ८।१० महिने तरी चाळूं असावा.

अध्ययन—गुरुवर्य पंडित अनंताचार्य याचे आज्ञेप्रमाणे त्याच्या पुढे वासुदेवशास्त्री प्रथम रघुवंश काव्याचा दुसरा सर्ग वाचू लागले. तो सर्ग संपतांच ते कौमुदी म्हणू लागले. त्याची अभ्यासाची कळकळ

-
- १ हीं सारीं सातारा येथें निघणारीं त्या वेळची वर्तमानपत्रें होत
२ शास्त्रीबुवा तेथें मुद्रिते तपासण्याचें काम करीत. त्याबद्दल त्यास द म.
३ रु. मिळत

व बुद्धिमत्ता पाहून अनंताचार्ये यानी आपल्या घरीच त्याची जेवणा-
 ग्वाणाची सोय केली. साताऱ्यास ते सुमारे अडीच वर्षे होते. येवढ्या
 मुदतीत त्यानी कौमुदी, तर्कसंग्रह व काव्ये याचा अभ्यास केला.
 त्याची स्मरणशक्ति विलक्षण असल्यामुळे एकादा भाग १।२ वेळा त्यांनी
 वाचिला किंवा ऐकिला तरी तो पक्का होत असे. साताऱ्यासहि अभ्यासक्रम
 गुहागर येथे जसा असे तसाच होता. म्हणजे स्वतःचे पुस्तक उघडून
 अभ्यास करित कधी बसावयाचे नाहीत. घोकणे, पाठ करणे, त्यास
 ठाऊकच नाही ! इतरांचे पाठ चालले असता ते ऐकून किंवा दुसरे
 विद्यार्थी नव्या पाठाच्या दृढीकरणास्तव चित्तनिका करित असता, हिडता-
 फिरता त्या ऐकून काय तयारी होईल ती होईल. अशी लोकाना दिस-
 प्यात अभ्यासातहि त्याची स्वच्छदवृत्ति असली तरी आचार्यांच्या पाठ-
 शालेत शिकविण्यांत येत असलेल्या बहुतेक विषयात त्याची चागलीच गति
 झालेली होती असे मानण्यास काही हरकत दिसत नाही. कारण, पुढील
 आयुष्यात निरनिराळ्या प्रसंगी अलंकारशास्त्र, न्याय, वेदान्त इत्यादि विष-
 यात त्याच्या बुद्धीचा जो व्यापकपणा व सूक्ष्मपणा दिसून आला तो एरव्हीं
 दिसून आला नसता. आणि ह्याची कारणे त्याची लोकविलक्षण बुद्धि-
 मत्ता व असाधारण स्मरणशक्ति हीच असली पाहिजेत हे उघड आहे
 असो. पाठशालेत ते गुरुजनाशी आज्ञाधारकपणे व सहाध्यायाशी मिळून
 मिसळून प्रेमाने वागत आणि ते विद्याव्यासंगी व निरमिमानी असल्याने
 आपल्यापेक्षा लहान वयाच्या विद्यार्थ्यांबरोबर देखील चित्तनिका इत्यादि
 करण्यासाठी मिसळण्यात त्यास मुदलीच कमीपणा वाटत नसे.

सोबत्यांची थड्या व संस्कृतांत कविता—आपला अभ्यासाचा
 उद्योग संपला की, ते आपल्या सोबत्याशी थड्यामस्करी करित बसत.
 अभ्यासी विद्यार्थ्यांची अथरुणे लपवून ठेवीत व ते फार गयावया करून
 लागले म्हणजे लूः मंतर करून काढून आणून परत देत. त्यानी एक

सांकेतिक भाषा बसविली होती. त्या भाषेत आपल्या मित्राशी बोलून अगर केव्हा केव्हा गमतीच्या स्वकल्पित रचीव गोष्टी सांगून त्यानी आपल्या मित्रमडळीत कित्येकदा तरी हशा पिकवावा. त्याचा स्वभाव जरी एकंदरीत फार गमती--विनोदी--आणि थट्टेखोर होता, तरी साताऱ्यास ते आले तेव्हा प्रथम, हे कवि आहेत असे समजताच पाठशाळेतील विद्यार्थी त्यास 'तुकाराम तुकाराम' म्हणून हाक मारून चिडवूं लागले त्यावर एका मित्राने त्यास तोंड सुचविली व दुसऱ्यानी त्याना 'तुकाराम तुकाराम' म्हणून चिडविण्यापूर्वी शास्त्रीबुवाच त्यास 'तुकाराम तुकाराम' म्हणूं लागले। हा मंत्र छान लागूं पडला. आपण मराठीत काही काव्यरचना केली असल्याचे ते वारवार बोलत. त्याना कविता करण्याचा खरोखरच भारी नाद होता. साताऱ्यास रघूचा एक सर्ग होतऱ्याच ते संस्कृतात सुद्धा कविता करू लागले होते. तथापि, त्याचे हे कवित्व किंवा त्याच्या कवितेचे स्वरूप प्रत्यक्ष लक्ष्यात न घेता कित्येक विद्यार्थी त्याची थट्टा करीत परंतु त्याचा हा गुण अगदी अनपेक्षित रीत्या एकदा उत्तम प्रकारे प्रकट होऊन या चेष्टा करणाऱ्याच्याहि आदरास ते पात्र झाले अनताचार्यांचे चुलते रामाचार्य हे ग्वालहेरीस शिद्याचे आश्रयास होते असे मागे आलेच आहे एवढा, ते साताऱ्यास आले असता वासुदेवशास्त्री याची परीक्षा पाहणाऱ्या हेतूने रामाचार्य यांनी त्यास "रासक्रीडेचे वर्णनात्मक संस्कृत श्लोक अमक्या वृत्तामध्ये कर," अशी आज्ञा केली. शास्त्रीबुवानी ते श्लोक सुमारे अर्ध्या तासात तयार करून लिहून दिले. ते वाचून रामाचार्य फार खुष झाले. या वेळी वासुदेवशास्त्र्याचे अध्ययन रघूचा एक सर्ग व कौमुदी पंचसंधीपर्यंत, इतकेच झाले होते. या गोष्टीवरून त्याची कवित्वस्फूर्ति अगदी जन्मजात-उपजत-होती व ते उत्तम शीघ्रकवि होते या विधानास चागलीच बळकटी येते.

ताळीम—शास्त्रीबुवांनी साताऱ्यास येईपर्यंत पद्धतशीर व्यायाम मुळीच केला नव्हता तथापि मूळचेच ते अंगापिडाने दाडगे असून त्यांचे हाडपेर बळकट होते. आणि पोहणे, पळणे, धांवपळीचे खेळ, झोत्री धरणे, इत्यादीची त्यास मोठी हौस असे त्यानीच त्यास काय व्यायाम घडला असेल तो असेल पण साताऱ्यास आल्यावर त्यास तालमीचा नाद लागला. साताऱ्यास ' धनीच्या बागेतीळ विहिरी ' वर सर्वजण पोहण्यास जात त्या विहिरीत शास्त्रीबुवा अशी खुर्चीने उडी मारीत की, कितीहि उंचीवरून उडी मारिली तरी ते आपले डोकें मिजूं देत नसत ! आचार्यांच्या येथील बहुतेक विद्यार्थी तालमीचे शोकी असल्याने ' जलमदिराजवळ गोजरासाहेबाच्या तालमी 'त ते मेहनत करण्यास जात. ते वासुदेवशास्त्र्यासहि बरोबर घेऊन जाऊं लागले प्रथम त्यानी जेव्हा मल्लखात्र करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा शरीर बोजड असल्याने तो त्यास साधला नाही. मग, दोघानी वरून त्यांस मल्लखात्रावर चटविले ! परंतु पुढें त्यांच्या त्रिकाटीमुळे व नित्य अभ्यास करण्याच्या तत्परतेमुळे १।२ महिन्यांत ते सफाईने मल्लखात्र करू लागले. बैठ्या खेळापैकी बुद्धिबळे त्यांना उत्तम खेळता येत होती. तथापि बैठ्या खेळापेक्षा या वयात त्यांना शारीरिक खेळच मनापासून आवडत असत व असल्या खेळातच त्यांचे चित्त जास्त गुंतून जात असे. शास्त्रीबुवाची उंची ५।१ फुटाहून थोडी जास्त, पण ६ फुटाच्या आंत होती. शरीर आडव्या बांध्याचे होते आणि वर्ण तांबूस गौर होता. स्वच्छदी व उल्लासित वृत्ति, आचार्यांच्या घरचे सुग्रास भोजन आणि तालमीचा नाद, ह्यामुळे विशीचे आत वय असता शास्त्रीबुवा चांगले नजरेत भरण्यासारखे पुरुष दिसत. पुढे जन्मभर इतिहाससंशोधनाच्या व ग्रंथकर्तृत्वाच्या कामी त्यांनी केलेले अमर्याद शारीरिक व मानसिक कष्ट आणि वर्षानुवर्ष त्यास घडलेली रात्रीची जागरणे लक्षात घेता

अखेरची १।२ वर्षे खेरीज करून यावज्जन्म प्रकृतीची किरकोळ तक्रारहि कधी उत्पन्न झाली नाही, अशी शरीराची सुदृढता देवदयेनेच त्याना लाभली होती असे मानिले तरी देखील, या बाबतीत श्रेयाचा फार मोठा वाटा शारीरिक खेळ व व्यायाम याजवरील शास्त्रीबुवाच्या सक्रिय प्रेमासच दिला पाहिजे. आणि ही गोष्ट आधुनिक तरुण विद्वानानीहि अवश्य ध्यानात ठेवून अनुकरण करण्याजोगी आहे

नेने मास्तरांशी सामना—गजेद्रगडकर आचार्य याजकडील विद्यार्थी नेहमी भटजीमहाराजांच्या भैठाजवळच्या हौदावर स्नानास जात असत. तरुण वय, पोरबुद्धि, आताच्या विद्यार्थ्यांइतकी मने दुर्बल नसलेली, सारे समवयस्क विद्यार्थी, पाठशाळेत स्वतंत्रता थोडी अधिक, अर्थात् स्नानाच्या वेळी हौदावर त्याच्यात कधी दंगामस्ती चाले. **तालीम** करून शरीरांत थोडीतरी रंग आलेली असल्यावांचून कोणाहि जिज्ञासूस या दंगामस्तीचें मर्म कळण्यासारखें नाही. एकदा पुण्याच्या शाळेतले एक शिक्षक, रा. बजाबा धाळाजी नेने, 'सैरंधी' नाटकाचे कर्ते, या हौदावर आले. त्याचेहि वय लहानच खरे, परंतु शिक्षक व तेहि पुणे शहरामधले ! तेव्हा सभ्यपणाचा आव आणून पोक्तपणे जरा दरडावून या मुलाना म्हणाले, "काय रे, विद्यार्थी म्हणाविता आणि असा दंगा करिता ? अंगी विद्वत्ता असली तरी 'विद्या विनयेन राजते' अशी म्हण आहे. तुमच्या अंगी विद्वत्ता तर दिसत नाहीच; पण दंगेखोरपणा मात्र भरपूर आहे !" यावर विद्यार्थ्यांनी त्यास विचारिले, "विद्या नाही असे कशावरून म्हणता ?" शिक्षक जरा ऐटीनेच "असेल तयारी तर होऊन जाऊं द्या ! आपण मंड्या खेळूं," असे विद्यार्थ्यांना आव्हान देते झाले. विद्यार्थी मंडळीहि तयार झाली व उभय पक्षात मंड्याचे सवाल-जबाब सुरू झाले.

शिक्षक मजकूर मुलाना भारी तर खरेच, मुले हळू लागली, त्याच्यावर खंडे होऊं लागले व नेने मास्तरानी तर शरणचिठी मागण्यापर्यंत मजल आणिली ! आतां मात्र येवढा वेळपर्यंत चाललेला प्रकार त्रयस्थाप्रमाणें तटस्थपणे पहात बसलेले वासुदेवशास्त्री पुढे आले व सहाध्यायी विद्यार्थ्यांचा कैवार घेऊन नेने मास्तर यास म्हणाले, “ अजून शरणचिठीला अवकाश आहे मी हरलो म्हणजे पाहता येईल.” या ठिकाणी एक पौराणिक दृष्टान्त आठवला तो धावासा वाटतो. सीताशुद्धीसाठी समुद्रोच्छ्वनास समर्थ कोण ? अशी चिंता अंगदजाववतादि वीरास पडली असता श्रीमारुतिराय गंभीरपणे विचारमग्न होऊन एका बाजूस बसले होते. परंतु शेवटी यशस्वी कार्यकर्ते श्रीमारुतिरायच ठरले त्याप्रमाणे वासुदेवशास्त्र्यानी पुण्याच्या शिक्षकाचा भंड्यात पराभव करून शरणचिठीचा डाव त्याजवरच उलटविला ! यानंतर एकाद्या विषयावर कविता जास्त व जलद कोण करितो याची पैज लागून त्यातहि सदर शिक्षक पराभूत झाले व वासुदेवशास्त्री सरस ठरून आचार्यांचा छात्रगण विजयी झाला. असो. या प्रसंगामधून शास्त्रीबुवांचे साताऱ्याहून पुण्यास प्रयाण व काहीं अंशी व्यवसायसंक्रमण या दोन गोष्टींचा जन्म कसा झाला हे पुढील प्रकरणावरून वाचकांच्या ध्यानी येईल.

हे पुण्याचे मास्तर रा. बजात्रा बाळाजी नेने सोलापुराकडचे राहणारे असून पुण्यास एका शाळेत मास्तर होते. आपल्या जागी बदली इसम देऊन त्यांना काहीं दिवस रजा घेऊन आपल्या गांवी जावयाचें होतें. आपले प्रतिपक्षी वासुदेवशास्त्री हे या कामी योग्य आहेत असें जाणून नेने यांनी आपल्या पुण्याच्या नोकरीवर जाण्याच्या बाबतीत त्यांचा मानस पाहिला तो त्याजकडूनहि होकार मिळाला. कारण, शास्त्रीबुवांच्या घरची गरीबी इतकी होती की, साताऱ्याहून त्यांनी एकदां घरीं पत्र लिहून खर्चास मागितलें असता अवघे

दोन रुपये मोठ्या कष्टानें त्यास तिकडून पाठविण्यांत आले । तात्पर्य, सातारा येथून अध्ययन सोडून पुण्याच्या नोकरीवर जाण्यास परिस्थितीनेच त्यांना भाग पाडिलें. पुण्याचा त्या वेळचा पगार द. म. १५ रु. म्हणजे आजकालच्या द. म. ४०।५० रु. प्राप्तीची बरोबरी करणारा असे. करिता शास्त्रीबुवा नेन्याच्या जागी बदली जाण्यास कबूल झाले आणि नेन्याचें पल धेऊन ते त्यांच्या शाळेच्या मुख्य अधिकाऱ्यास जाऊन भेटले. याना पाहून ते शाळाधिकारी प्रथम हासले. कारण, ह्याचें वय लहान दिसले. परंतु काहीं प्रश्नोत्तरे होताच त्यांना कळून चुकले की, वय लहान असले तरी मुळगा तरतरीत व बुद्धिमान् आहे. आणि पुढें तर अधिकाऱ्यांची खात्री झाली की, नेने मास्तरापेक्षां त्यांचा बदली मनुष्य विद्वत्त काकणभर उजवाच आहे. ही नोकरी किती दिवसांपुरती होती हे समजलेलें नाही. वासुदेवशास्त्री यास पुणें येथें दरमहा १५।२० रु. पगार मिळूं लागला, हे ऐकून आजोबा महादेवशास्त्री यांस मोठा आनंद झाला व वासुदेवशास्त्र्याच्या स्वावळवनाचे त्यास मोठें कौतुक वाटले. महादेवशास्त्री पुढें दोन वर्षांनी म्हणजे स. १८८०।८१ च्या सुमारास वारले.

काव्येतिहाससंग्रहाशीं संबंध—वासुदेवशास्त्री पुण्यास गेल्यावर त्यांनी पुणे येथील प्रसिद्ध वैद्याकरणी पंडित नारायणशास्त्री गोडबोले याजपाशी मनोरमा व शब्दरत्न या उच्च व्याकरण-ग्रंथाच्या अध्ययनास प्रारंभ केला. यापूर्वी सातार्यास त्याचा सिद्धातकौमुदीचा व्यासंग उत्तम प्रकारें झालेला होताच. पुढे 'शेखरा'दि ग्रंथ ते वाचणार होते, परंतु पोट आणि पठनप्रेम याचा मेळ बसेना. करिता पाठशाळीय अभ्यासक्रम सोडून जमेल तसे स्वतंत्र वाचन करण्याचा मार्ग त्यांनी स्वीकारिला व त्यात पाणिनीय व्याकरणसूत्रावरील 'काशिकावृत्ति' हा ग्रंथ त्यांनी स्वतःच्या बुद्धीने पाठशाळेंताल अध्ययनाखेरीज वाचिला.

याशिवाय, कित्येक काव्यनाटकाचाहि अभ्यास त्यांनी स्वतंत्रपणे अत्यंत परिश्रमपूर्वक केला. 'काव्येतिहाससंग्रह' मासिकाच्या संस्कृत भागाचे संपादन कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर करीत असत. ते ह्या वेळीं पुणे हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्याची बदली रत्नागिरीस झाली (स. १८७८) त्या मुदतीत विष्णुशास्त्री याच्या गैरहजिरीत या भागाचें संपादन करण्याचें काम वासुदेवशास्त्री याजकडे आलें ते त्यांनी अतिशय उत्तम प्रकारे चालविले होते. ह्या कामगिरीमुळे त्याच्या बुद्धीचा व्यापकपणा व तिची कुशाग्रता प्रथमच लोकनिदर्शनास आली आपण पुढें असुक काव्य लिहूं किंवा मोठे नाटककार होऊं असें गुहागरच्या रानावनात भटकत असता केलेल्या काव्य-नाटक-रचनेच्या प्रसंगी शास्त्रीबुवास क्वचित्च वाटते असेल. तसेंच, साताऱ्यास 'महाराष्ट्रमित्रा' चें गुप्त संपादकत्व करीत असता, आपण स्वतः ७१८ हजार पृष्ठे ऐतिहासिक मजकुराची संपादन छापवून प्रसिद्ध करूं किंवा नामांकित ग्रंथकार होऊं असे त्याच्या मनीमानसीसुद्धा आले होते किंवा कमे कोणास ठाऊक ? पण, त्यांनी कवि, नाटककार, इतिहाससशोधक, संपादक आणि ग्रंथकार व्हावे अशीच ईश्वरी योजना असली पाहिजे, कारण, पुण्याच्या वातावरणांत येताच हळू हळू असे विचार त्यांस स्फुरूं लागले होते व क्वचित् तसे उद्गारहि केव्हा केव्हा त्यांच्या तोडून निघत उपर्युक्त काव्येतिहाससंग्रहातील संस्कृत भागाचें संपादन हें केवळ या विचारजागृतीचे पहिलें दृश्य फल होय व मराठी मासिकात त्यांनीं लेख लिहूं लागण्याचा 'श्रीगणेशा' येथूनच झाला असावा.

पुण्यांतील ओळखी—पुण्यास आल्यावर आस्ते आस्ते त्या काळातील पुण्याच्या विद्वान् मंडळींशी शास्त्रीबुवांच्या ओळखी होऊं लागल्या. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, कै. जनार्दन बाळाजी मोडक, कै. रा. ब. काशिनाथ नारायण साने यांचा परिचय त्यांस

प्रथम काव्योतिहाससंग्रहामुळे झाला असावा. रा. ब. साने व खरेशास्त्रीबुवा यांचा हा जडलेला स्नेहबंध दृढतर होत जाऊन आमरण कायम होता. उभयतांच्या ठिकाणी इतिहाससंशोधनाची आस्था असल्यामुळे परस्पर आदरभाव चागला वसत होता. ह्याखेरीज प्रो. जिनसीवाले व विद्मद्वय कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हेहि खरेशास्त्रीबुवांवर मोठा लोभ करीत. प्रो. जिनसीवाले याना वादविवाद करणारे पाणीदार तरुण फार प्रिय वाटत. त्यांना आपल्या जुन्या संस्कृतीचाहि मोठा अभिमान असे. आणि या समानगुणास्तव ते खरे याजवर फार प्रेम करीत. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याना तर खरे आपल्या मुलाप्रमाणेच वाटत. त्यांनी एकदां खरे यास विचारिले “वासुदेवशास्त्री, तुम्ही पुढे काय करणार ?” खरे यानी चटकन् उत्तर दिले, “ग्रंथलेखन ” कृष्णशास्त्री यांनी स्वतः मराठीत पुष्कळ ग्रंथलेखन करून अनुभव घेतला असल्याने त्यांनी खरेशास्त्र्याच्या वेताचा निषेध पुढील शब्दाना केला:-“अहो, काय वेड आहे ! मराठी भाषेत ग्रंथ लिहून त्या योगे पोट भरेल अशी स्थिति येण्यास अध्यापि बहुत वर्षे गेली पाहिजेत. शहाणे असाल तर इंग्रजी शिका, बुद्धिमान् आहा, चागले वकील वगैरे व्हा. मग हौस म्हणून हवेंतर ग्रंथलेखन करा ” कृष्णशास्त्री सर्वसामान्य सिद्धांत बोलले, व द्रव्यदृष्ट्या इतिहासप्रकाशनाच्या कामी खरेशास्त्र्यांना या कटु सत्याचा अनुभव पण आला! तथापि, नावलौकिक मिळविण्याच्या दृष्टीने खुद्द कृष्णशास्त्र्याचे चिरंजीव विष्णुशास्त्री व पुढे वासुदेवशास्त्री या उभयतानी ‘क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ’ हा सिद्धांत आपल्या कृतीने प्रस्थापित केला, हे आता सूर्यप्रकाशाइतके सर्व महाराष्ट्रास महशूर झाले आहे. कै. लो. टिळक, कै. आगरकर, कै. गणेश वासुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका यांच्याशीहि खरेशास्त्रीबुवा यांचा अति निकट संबंध आला तो कां व कसा हें पुढें ओघानें येणारच आहे.

ह्यांच्याशिवाय रा. श्रीधर विठ्ठल दाते, रा. सा. माधवराव कुंटे, हेड्मास्तर, पुणे हायस्कूल, इत्यादि कर्ती, सुशिक्षित व पुढें आलेली बहुतेक माणसें खरेशास्त्रीबुवाना चागलें ओळखीत.

स्वदेशी हरिदास—सार्वजनिक काकांचे स्वदेशीचे वेड-अत्युत्कट प्रेम-प्रसिद्ध आहे. त्यांनी स्वदेशी धंद्याच्या उत्तेजनार्थ व प्रसारार्थ काही कीर्तनें बसविलीं होती. शिळाप्रेसवर छापलेले अशा कीर्तनसंग्रहाचे एक जुने चोपडे आमच्या पाहण्यांत आले आहे. काकानी शास्त्रीबुवाना ही कीर्तने करण्यासंबंधी भीड घातली व शास्त्रीबुवानी ती गोष्ट मान्य केली. खरेशास्त्री कीर्तनास उभे राहिले म्हणजे काका त्याच्यामार्गे उभे राहून त्यांची साथ करीत असत. अर्थात्च लोकाना या गोष्टीचें कौतुक वाटे. व आतां जसे राष्ट्रीय विचाराचे व स्वदेशीवर प्रेम करणारे लोक आपल्या वळणाचा हरिदास उत्सवादि प्रसंगी शोधितात व त्यासच कथेस आणितात, त्याप्रमाणे तेव्हां देखील लोक-प्रवृत्ति अशी असणें संभवनीय आहे ते कसेहि असो. या स्वदेशी-कीर्तन-मडळीस एकदां बाहेरगावचे निमत्रण आलें.

उरवडें येथें कीर्तन व वासुदेव बळवंताशीं प्रसंग—पुण्याच्या पश्चिमेस १३।१४ मैलावर उरवडे नावाचा एक गाव आहे. तेथील 'पोतनीस' उपनामक कोणी गृहस्थ खानदानी, प्रसिद्ध घराणदार होते. त्यांजकडे श्रीरामनवमीचा उत्सव मोठा थाटाचा होत असे. अन्न-संतर्पण ५।४ हजार पान होई. तेथें ही मंडळी कथेस गेली. कथा संपली, स्वयंपाक सिद्ध झाला होता, माणसें जमूं लागलीं, मंडपात पानें माडण्याची गडबड सुरू होती. इतक्यांत त्या गावाच्या आसपास शिंग वाजलेलें ऐकूं आलें. तो काळ वासुदेव बळवंताच्या बंडाच्या धामधुमीचा होता. शिंगध्वनि हे वासुदेव बळवंताच्या आगमनाचे चिन्ह समजलें जाई. तो प्रथम भयसूचक शिंग वाजवून मग गांवावर हल्ला करीत

असतो, असा त्याचा परिपाठ असल्याचें गांवोगांवीं लोकांना ठाऊक झालें होते. असो; शिंग वाजलेलें ऐकूं आलें. मग काय ? कुठलें जेवण न् कुठले काय ? रामभट, वचंभट, जीव घेऊन पळत सुटले, सैपाकीण बाया जागचेजागीं पोळपाट लाटणीं टाकून लपून वसल्या, प्राणत्राणपरायण गुजर-मारवाडी, शेट-सावकार, आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष या सर्वांचा पोतनिसाच्या वाड्यात मारे तोबा उडून राहिला ! एकच गर्दी; जो, तो ' मला वाचवा ! मला वाचवा ! ' असें दीनवाणीनें म्हणत पोतनिसाच्या पाठीशीं दडूं लागला ! ! घरवऱ्यास काही सुचेनासे झालें. एकटा विचारा काय करणार ? आमचे चरित्रनायक वासुदेवशास्त्री तेथे नसने तर आणखी काय प्रकार झाले असते कोणाम ठाऊक ! तेंचें चाललेली सर्व धाडल पाहून ते पुढे होऊन म्हणाले, "अहो, तो वासुदेव बळवंत काय वाघ आहे ? त्याजकडे पुढें कोणी तरी जावे, समजुतीच्या दोन गोष्टी सागून त्यास काही देऊं घेऊ करून वाटेस लावावे म्हणजे झालें ! " पण ही धाट शिष्टाई करण्याचे काम त्यास स्वतःच करावे लागलें ! ते न डगमगता नेहमीच्या पोशाकात हातात काठी घेऊन निघाले, व शिंगाच्या आवाजाच्या धोरणाने गावाबाहेर आले. तेथे थोड्या तपासा-अतीं कळून आठे की, गावाबाहेर श्रीआंबिकेच्या देवाल्यांत महापूजा बाधिली होती, त्या पूजासमारभाप्रतिर्थ गावच्या गुरवाने शिंग वाजविले होते. हा पुढचा मजकूर साधा होता हे निराळे. परंतु वासुदेव बळवंतास भेटणे हा निकगचा प्रसंग होता ह्यात शंका नाही. असे असता त्या गावच्या हजारो लोकामधून एकाहि पुरुष पुढें आला नाही व शास्त्रीबुवा परस्थ आणि प्रतिष्ठित पाहुणे-हरिदास-म्हणून तेथें गेलेले असून ते त्या सकटास तोड देण्यास पुढे झाले व त्यायोगें त्याची समय-सूचकता व त्याच्या अंगचे धाडस हे गुण उत्कटतेने प्रकट झाले. हें त्यांचे निःस्वार्थी धाडस अपूर्व होते, असें कोणास वाटणार नाही ?

राष्ट्रीय त्रिमूर्तीशीं सहकार्य—तत्कालीन महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय त्रिमूर्ति—कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक व आगरकर यांनी स्वतंत्र शिक्षण-संस्था काढण्याचे ठरवून ता. २ जानेवारी स. १८८० इ. रोजी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' नांवाची संस्था पुण्यास स्थापन केली. त्या वेळी पहिल्या दिवशीच्या शिक्षकात वासुदेवशास्त्री खरे यांचे नाव आहे. असे सांगतात की, हायस्कूलमधील मुलाची मने वळवून त्यांना ह्या नवीन शाळेत येण्याविषयी उपदेश करण्याच्या कामी खरेशास्त्री यांचा पुढाकार असे. ह्याच्या मुळाशी प्रमुख त्रिवर्ग संस्थापकांप्रमाणे त्याच्या अंगचे स्वातंत्र्यप्रेम, राष्ट्रीयत्वाची तीव्र जाणीव व उज्वल स्वाभिमान हेच गुण प्रामुख्याने असले पाहिजेत. कारण, शास्त्रीबुवांच्या काव्यात, नाटकांत व इतिहाससंशोधनाच्या प्रयत्नात आणि अखंड इतिहासपरिशीलनाने बांधिलेल्या अनुमानात व ठरविलेल्या सिद्धांतांत त्यांचे हेच गुण स्थळोस्थळीं प्रकट झालेले दिसतात. न्यू इंग्लिश स्कूल-मध्ये शास्त्रीबुवा फक्त अकराच महिने होते त्या वेळच्या त्यांच्या विद्यार्थ्यांपैकीं एक ठळक नांव प्रो. पानसे यांचे ऐकू येते. उपर्युक्त राष्ट्रीय त्रिमूर्तीने सुरू केलेला दुसरा उद्योग म्हणजे 'केसरी' वर्तमानपत्र होय. केसरीस 'केसरी' हे नांव खरेशास्त्रीबुवा यांनीच सुचविले व तेच सर्वांस आवडले. 'केसरी' पत्रावरील जुना ध्येयदर्शक श्लोक 'स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि०' इत्यादि त्यांनीच सुचविला व तो विष्णुशास्त्र्यांनीं हि पसंत केला. स्वतः विष्णुशास्त्र्यांनीं दुसऱ्या एका श्लोकाची निवड केली होती, पण खरेशास्त्री यांचा श्लोक त्यांस जास्त

१. प्रो. राजवाडे, प्रो. आर्ते, रा. मो. साने, कै. हरिभाऊ आपटे वगैरे पुढे प्रसिद्धीस आलेलीं विद्वान् व कर्ता माणसे ह्या वेळी हायस्कूल सोडून न्यू. इ. स्कूलमध्ये शिकण्यास आलीं. (रा. आबेकरकृत हरिभाऊ आपटे चरित्र पृ. १०).

बरा वाटला असें सांगतात. शनिवार पेठेतून आप्पासाहेब मांडे याच्या शिवाजी छापखान्याच्या जागेतून बुधवारांतील मोरोबादादांच्या वाड्यांत एका रात्रीत टाडपाच्या पेठ्या वगैरे छापखान्याचे सामान खाद्यावरून वाहून नेणाऱ्या मंडळीत शास्त्रीबुवाहि होते व ते न्यासंबंधी वृत्तांत सागत असता मोठ्या अभिमानाने बोलत. विष्णुशास्त्री व आगरकर हे फार दिवस जगले नाहींत. परंतु टिळक व शास्त्रीबुवा दोघेहि साठी उलटल्यानंतर अवध्या चार वर्षांच्या अंतराने वारले. त्याचा स्नेह कसा होता याचे वर्णन पुढें एका स्वतंत्र प्रकरणांत केलेलें आहे.

रा. सा. कुंटे व न्यू इंग्लिश स्कूल—रा. सा. माधवराव कुंटे हे पुणे हायस्कूलचे हेडमास्तर होते आणि विष्णुशास्त्री तेथेच असि. मास्तर होते. विष्णुशास्त्र्यांना सरकारी नोकरीचा पाश मनापासून नको होता. कुंटेमास्तराबरोबर त्याचे काहीं कारणावरून खटके उडूं लागले होते. त्यानंतर पुढे विष्णुशास्त्री यांची रत्नागिरीस बदली झाली, तीमुळे विष्णुशास्त्री यांनी पुण्यास सुरू केलेल्या उद्योगाच्या बाबतींत त्यास मोठी अडचण पडूं लागली. ही पारतंत्र्याची रुपेरी वेडी त्यांस असह्य झालेली होती. स्वदेशोद्धारासाठीं कांहीं तरी केलें पाहिजे ही तळमळ त्यांना चैन पडूं देईना. अखेर टिळक, आगरकर, नामजोशी इत्यादींच्या सहाय्याने त्यांनी न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली. ह्या मंडळींच्या स्वार्थ-त्यागाने लोक-प्रेमाचा ओघ साहाजिकच ह्या नवीन शाळेकडे वळून त्याचा हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांच्या सख्येवर चांगलाच परिणाम झाला. कुंटे मास्तर मोठे विद्वान् खरे, परंतु ते ह्या नवीन शाळेच्या चालकांना बुच्छतेनें 'रोमॅटिक पेरे' ह्मणून नावे ठेवीत. सारांश, त्यांचा न्यू इंग्लिश

१. ज्ञानप्रकाश, जून १९२४, खरे-मृत्युलेख, पहा. २ केळकरकृत टिळक-चरित्र, भाग १ ला, पृष्ठ ११४।११५ वरून.

स्कूलवर मोठा घुस्सा होता. या शाळेत शिक्षक असतां वासुदेवशास्त्री पुण्याच्या 'वेदशास्त्रोत्तेजकसभे' च्या परीक्षेस बसले होते. त्यांस ह्या परीक्षेचे २ व्या नंबरचे बक्षीस रु. १५ मिळाले. हा बक्षीससमारंभ रा. सा. कुंटे ह्यांच्या हस्ते झाला. अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी संस्कृत-मध्ये भाषण केले, त्याचा प्रारंभ 'हरिस्य कृपया' असा झाल्यामुळे खरेशास्त्री यांस आलेले हांसू आवरले नाही. ते अध्यक्ष कुंटे यांना ऐकू गेले. त्यांनी 'कोण हासला?' असे विचारिताच यांनी उठून त्याची शंका दूर केली. ह्यास पाहून न्यू इंग्लिश स्कूलविषयी विकारवश असलेल्या मास्तरसाहेबांस काय वाटलें असेल तें असेल

रा. सा. कुंटे व खरेशास्त्री—खरेशास्त्री यांना हांसें येण्याचे कारण मात्र वेगळे होते. पुण्यास पंडित नारायणशास्त्री गोडबोले याजपार्शी शिकत असता ते त्याच्या समागमे एकदा रा. सा. कुंटे यांच्या घरी गेले. बोलता बोलतां कुंटे, प्रसिद्ध टीकाकार मल्लिनाथ याजवर अवास्तवपणें वसरले आणि त्याच्या टीका हे मूर्खपणाने केलेले व्यर्थ परिश्रम आहेत असे म्हणून मास्तरसाहेब उपहासार्थ खूप हांसले ! खरेशास्त्री यांचे गुरुजीहि हासले. खरे यांना मात्र अतिशय राग आला होता. रा. सा. कुंटे यांच्या येथून बाहेर पडण्याचा अवकाश, रस्त्यांतच त्यांनी गुरुजींस प्रश्न केला की, 'ते एक हांसले ते हासले, पण आपणहि मल्लिनाथास कसे हांसला ? मास्तरांचा निषेध करणें तर बाजूसच राहिलें !' गुरुजी म्हणाले, 'अरे तो हांसला मल्लिनाथाला, पण मी हांसलो या नूतन पंडिताला !!' हे ऐकतांच तडफदार तरुण खरेशास्त्री यांचे समाधान झाले अगाधज्ञानी मल्लिनाथाला बेजबाबदारपणें हांसणाऱ्या सुशिक्षित गृहस्थाने सभेत बोलताना अगदीं प्रारंभीच 'हरिस्य' सारखी चूक केली तर कोठाला का बरें हांसू येणार नाही ?

मिरजेस आगमन

व

शिक्षक या नात्याने त्यांची कामगिरी

मिरजेस स्थिर कां झाले ?—स. १८८० च्या अखेरीस मिरज येथील इंग्रजी शाळेत एक शाखी नेमावयाचे ठरले. त्या जागेसाठी त्या वेळचे मिरजेचे स्टेट कारभारी रा. ब. यशवंत मोरेश्वर केळकर ह्यांनी खरेशाखीबुवाना मिरजेस मागवून घेतले. व ता. २८ नवंबर स. १८८० इ. रोजी द. म. रु. ३० वर त्यांची नेमणूक झाली. व ते वरील तारखेस मिरजेच्या नोकरीवर रुजू झाले. तथापि, आरंभापासून स्वातंत्र्यप्रिय असलेली त्यांची वृत्ति आणखी कांही वर्षे मिरजेस स्थिर झाली नाही. मध्यंतरी ते उज्जयिनी वगैरे भागांकडे कांही महिने रजा घेऊन गेले होते. तेव्हां जमल्यास तिकडेच राहण्याचा त्यांचा मानस होता असे सांगतात. पण, 'मळे संस्थानांतील दसरा'सारखा ऐतिहासिक कागदपत्रांचा अपरंपार सांठा त्यांना अकस्मात् लाभला, व जणू काय, 'याच्याचकरितां त्यांचा जन्म' असे वाटावे, इतक्या कल्पनातीत रीतीने त्यांचे चित्त तेथे जडून गेले ! आणि मग मिरज सोडण्याचा विचार त्यांच्या मनास कधी शिवलासुद्धां नाही ! ! त्यांच्या ह्या स्थिरतेचा वास्तविक लोहचुंबक हाच असावा. व्यावहारिक दृष्टीने आणखीहि एक कारण संभवते. त्या वेळची मिरजेची राहाणी अतिशय स्वस्ताईची होती. घरभाडे, दूधदुभते, भाजीपाला, सर्व जिनस स्वस्त असत. ह्यामुळे खालसातीत द. म. रु. ७५ मिळण्याचा योग आला असतां त्यांनी ती नोकरी पतकारिली नाही. तो प्रकार असाः—

मे. रसेलसाहेब व खरेशास्त्री—एकदा, दक्षिणभाग इन्स्पेक्टर-मे. रसेलसाहेब मिरजेस शाळा तपासण्यासाठी आले. शास्त्रीबुवा मिरजेस आले तेव्हां, त्यांना इंग्रजी मुळींच येत नव्हते साहेब आले त्या साली ते नुकतेच इंग्रजी शिकू लागले होते. इन्स्पेक्टर शाळेत आले तेव्हा हेड्मास्तर नव्हते, म्हणून किंवा काही अन्य कारणाने त्याशी बोलण्याचा शास्त्रीबुवांस प्रसंग पडला. शास्त्रीबुवा साहेबाशी आपल्या मोडक्यातोडक्या इंग्रजी भाषेत बोलू लागले. साहेब त्या वेळी काही म्हणाले नाहीत. परंतु हेड्मास्तर यांजपाशी साहेबांनी विचारपूस केली तेव्हा, हे संस्कृतशास्त्री आहेत असे कळून आल्यामुळे ते गप्प बसले. पुढच्या वर्षी तेच साहेब पुनः शाळा तपासण्यास मिरजेस आले त्या वेळी शास्त्रीबुवाची इंग्रजी भाषेतील प्रगति पाहून ते फारच खुष झाले. त्यांनी एकदा बोलता बोलता खरेशास्त्री यांस प्रश्न केला की, ' शास्त्री-बुवा, तुम्हास कृष्णशास्त्री यांचे मराठी आवडते का विष्णुशास्त्री यांचे ? ' ह्या प्रश्नास शास्त्रीबुवांनी पटकन् ' विष्णुशास्त्री यांचे मराठी मला आवडते ' असे उत्तर दिले. ह्यावरून ' हा ब्राह्मण तिखट आहे ' अशी रसेलसाहेबांची समजूत झाली होती, असो. ते साहेब, शास्त्रीबुवाची हुशारी, तरतरीतपणा व बुद्धिमत्ता पाहून त्यांस द. म. रु. ७५ वर खालसा मुलुखांत शास्त्र्याच्या कामावर नेमण्यास तयार होते. परंतु शास्त्रीबुवा तिकडे गेले नाहीत. निमित्त कांहीहि असो, ह्यापुढे शास्त्रीबुवा मिरज येथेच आमरण राहिले व त्याच्या हातून ' पानिपतोत्तरकालीन मराठी इतिहासाचा उद्धार ' हे महत्कार्य सिद्ध झाले.

प्रारंभीची कामगिरी—शास्त्रीबुवा मिरज हायस्कूलमध्ये संस्कृत-शिक्षक म्हणून आले तेव्हां त्यांस इंग्रजी येत नव्हते. तथापि, हे त्यांचे वैगुण्य विद्यार्थ्यांच्या लक्षांत फारसे कधी आले नाही. वर्गातील नित्यो-पयुक्त आज्ञा—' बी सायलेंट '—गप्प बसा; ' ओपन् युअर बुक्स '—

आपली पुस्तके उघडा, 'स्टॅड अप्'—उभा राहा, इत्यादि त्यांना अवगत होत्या. त्या वेळी सातव्या इयत्तेत 'भेघदूत' काव्य शिकवीत असत. कै. कृष्णाजीपंत फडके याजकडे सकाळी जाऊन त्यास एक एक श्लोक मराठीत उत्तम प्रकारे सांगावा, त्याचे इंग्रजी भाषांतर सदर फडके यांच्या तोंडून ऐकावे व ते लागलीच आपण त्यास पाठ म्हणून दाखवावे असा त्यांनी क्रम ठेविला. फडके यांनी 'ऑल राइट'—सर्व बिनचूक, असे म्हटले की, २ रा श्लोक, मग ३ रा असे करीत. एकदा ऐकिले की वज्रलेप ! सायंकाळी शेवटच्या तासास सकाळचे श्लोक वर्गात इंग्रजी भाषांतरासह बरोबर शिकवीत. कोणी विद्यार्थी मध्येच 'स्पेलिंग'—इंग्रजी शब्दाचा वर्णानुक्रम—विचारी, त्यास 'रिफर् इट टु दि डिक्शनरी' ते कोशात पहा, असे ठराविक उत्तर मिळे. पण, नंतर काही वर्षांनी त्यांची इंग्रजी भाषेची तयारी उत्तमच झाली.

मिरजेची इंग्रजी शाळा १८८५ मध्ये रजिस्टर होऊन हायस्कूल या सदराखाली दाखल झाली. त्यापूर्वी येथील विद्यार्थी मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेस बसत असत. परंतु, त्यांस फॉर्म मिळण्याची वेगळी सोय करावी लागे. स. १८८१ साली शास्त्रीबुवांच्या हाताखाली शिकलेला एक विद्यार्थी—रामचंद्रपंत ऊर्फ बाणोपत खाडिलकर, माजी हेडमास्तर जमाखिंडी हायस्कूल हे मॅट्रिक पास झाले. गोविंदराव पेठे व वाळू कानिटकर, माधवराव केळकर (हल्लीं रि. डे. कलेक्टर, धुळे) हे विद्यार्थी हायस्कूल होण्यापूर्वी मॅट्रिकच्या परीक्षेस गेले व पास झाले. 'खतीप' आडनांवाचा एक मुसलमान विद्यार्थी स. १८८५ त पास झाल. परशियन् भाषा शिकण्याची मिरज हायस्कूलत सोय नसल्यामुळे मुसलमान विद्यार्थ्यांसहि ह्या शाळेत संस्कृतच शिकावे लागते. खतीप यांस संस्कृत

चांगले येत असे. सन १८९२ साली रा. ब. चित्रे, स्टेट कारभारी, मिरज, यांनी शाळा पाहून दिलेल्या शेज्यांत शास्त्रीबुवांच्या कामगिरीबद्दल “Shastribua deserves special mention” असा स्वतंत्र उल्लेख करून त्याचा गौरव केला आहे.

मारकट मास्तर—तरुणपणीं शास्त्रीबुवांचा स्वभाव अत्यंत तापट होता. शिक्षक या नात्याची दृष्टि लावून बोलावयाचे झाल्यास मारकट मास्तर म्हणून त्यांची प्रसिद्धी होती. त्यांच्या पहिल्या पहिल्या एकदोघां विद्यार्थ्यांस विचारितां त्यांनी त्यांच्या शिकविण्यापेक्षा माराचेंच वर्णन जास्त केलें ! तथापि, शिक्षणपद्धतीसंबंधी हा त्या विद्यार्थ्यांचा अभिप्राय खरा नाही, हे पुढील प्रकरणांमधून साधार व स्पष्टपणें विशद केले आहे. सामान्यतः त्या काळचे बरेच शिक्षक माराच्या बाबतीत जरासे बेजबाबदारपणेच वागत असत सागावयाचें हेच की, या बाबतीत शास्त्रीबुवांचें वागणे मोठेसे अपवादात्मक होते असे नव्हे. उलट, शास्त्रीबुवा राग आला म्हणजे त्या तावांत अतिशय मारीत हें खरें, पण मागाहून त्यांना त्याबद्दल फार वाईट वाटत असे. आतां, त्या वेळचे मास्तर जितके मारीत तितकें आमच्या वेळचे मारीत नसत. आणि त्यापुढें हे प्रमाण त्याहून कमी होऊन अलीकडे त्याहिपेक्षा कमी असे होत आलें आहे, ह्याचे कारण, शाळेंत विद्यार्थ्यांस शारीरिक शिक्षा सहसा द्यावयाची नाही असा सर्रास निबंध शिक्षकवर्गावर बहुधा सर्व शाळांमधून घालण्यांत आला आहे हेच असावें. शास्त्रीबुवांच्या ह्या तापटपणांत वयोमानानुसार पुढें पुढें फरक होत गेला. प्रस्तुत लेखक स. १९०४ पासून गुरुवर्य खरेशास्त्री यांस शिक्षक म्हणून ओळखीत आहे. आमच्या वेळी त्यांचा रागीट स्वभाव इतका पालटला होता की, रुधी काळी ते फार संतापी होते असें कोणी म्हटल्यास तें आम्हांस खरें देखील वाटते ना ! त्यांचा देह भव्य,

मुद्रा उग्र, हाती धरावयाची काठी मोठी असे व ती वर्गात बरोबर आणून टेबलावर आडवी ठेवीत. आवाज मोठा आणि शिकवीतसुद्धा मोठ्याने बोलून. ह्या सर्व प्रकारावरून त्याची भीति मात्र वाटे. पण, त्यांनी कधी कोणास मारिले नाही. फारच रागावले तर ' अरे बैलोबा, ' ' स्टुपिड '—मूर्ख, किंवा ' ए बंग्लर्—' अरे गडबड्या—धांदल्या—असे काहीं तरी ते म्हणत असत.

निर्भीड शिक्षक—शास्त्रीबुवा मिरजेच्या इंग्रजी शाळेत शिक्षकाचें काम करूं लागल्यानंतर पहिल्या १०।१२ वर्षांत घडलेली त्यांच्या निःस्पृह वर्तनाची एक गोष्ट मोठी कौतुकास्पद व त्याच्या धैर्याबद्दल आश्चर्य वाटण्याजोगी आहे. मिरजेच्या शेजारच्या एका छोट्याशा संस्थानचे युवराज या हायस्कूलमध्ये शिकावयास येऊ लागले. आधीं मुलें म्हटली कीं, त्यांचा स्वभाव अल्लड असतोच, परंतु बहुतेक सामान्य माणसे आपल्या मुलांचा हा स्वभाव पालटण्याचा प्रयत्न करीत असतात. पण, जहागीरदाराची मुले, शागीर्द, हुजरे, इत्यादि क्षुद्र दर्जाच्या हाजीहाजीखोर नोकरानी त्यास त्याच्या मोठेपणाच्या भलत्याच कल्पना करून दिल्या असल्या कारणानें बहुधा मोठी गर्विष्ट व घमेंडखोर बनलेली असतात. एकदा शास्त्रीबुवा इतर विद्यार्थ्यांप्रमाणें या श्रीमंत पुत्रास “ + + साहेब, आज तुम्हीं अभ्यास केला नाही ! ” म्हणाले. त्यावर + + साहेब उत्तरले “ मर्जी आमची ! ” मग काय विचारता ? शास्त्रीबुवांनीं त्यास ह्या अपराधाबद्दल वर्गाबाहेर उभें राहण्यास फर्माविले. त्यानी ऐकिलें नाही तेव्हां, शिपायाकडून त्यांनीं त्यास बाहेर जाण्यास भाग पाडिलें ! ! हेड्मास्तर व इतर शिक्षक चपापून जाऊन “ शास्त्रीबुवा, हें काय करितां ? पुढच्या परिणामाचा विचार केला आहात काय ? ” वगैरे बोलू लागले शास्त्रीबुवांनीं “ नोकरी जाईल या भीतीनें मी वर्गात कोणालाहि गैरशिस्त वागूं

देणार नाही, ” असा खडखडीत जबाब दिला सदर लक्ष्मीपुत्राचे आई-बाप मात्र सुन्न होते. + + साहेबांच्या मातु श्रीनी आपल्या मुलाकडून शास्त्रीबुवाची क्षमा मागविली, स्वतः त्यांच्या न्याय्य व निःस्पृह वागणुकीची त्या बाईंनी प्रशंसा केली, आणि त्यास प्रार्थना करून आपल्या ह्याच मुलास घरीहि शिकवावयास नेमिले.

संस्कृत शिक्षणाचा लौकिक—मिरजेस आल्यानंतर प्रथम काही वर्षे ते विद्यार्थ्यांना आपल्या घरी देखील शिकवावयास बोलावीत. तेथे ते विद्यार्थ्यांशी ममतेने वागत. त्यांच्या शिक्षणाची विद्यार्थ्यांवर चागली छाप पडे. त्यामुळे प्राक्कालीन व अलीकडील अशा सर्व विद्यार्थ्यांची त्यांच्यावर सारखीच भक्ति होती. संस्कृत अगर मराठी कोणताहि मुख्य विषय शिकवीत असता त्याच्यापासून अवातर माहिती इतकी विपुल उपलब्ध होई की, ती सारी ध्यानात घरील तो मनुष्य चागला बहुश्रुत गणला जावा. आणि एकादा चलाख बुद्धीचा विद्यार्थी त्या माहितीचा उत्तम तऱ्हेने स्वतः स फायदा करून घेई. इतकेंच काय, परंतु अमुक विद्यार्थी मिरज हायस्कूलमधील आहे असे समजल्याबरोबर सामान्यतः त्यांच्या संस्कृतच्या ज्ञानाबद्दल कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजमधील संस्कृतचे प्रोफेसर गौरवाचे उद्गार काढीत. एकदां (बहुतेक स. १८९० सालची गोष्ट) राजाराम कॉलेजातील सं. प्रो. शिवराम बापुजी परांजपे हे मिरजेच्या भावे आडनावाच्या विद्यार्थ्यांस उद्देशून म्हणाले, “ अरे, तूं मिरज हायस्कूलचा वासुदेवशास्त्री खरे याचा शिष्य व संस्कृत-मध्यें नापास ! हें कसे ? मिरज हायस्कूलचा विद्यार्थी संस्कृतात नापास झालेला आम्हांस सहसा ठाऊक नाही ! ! ” प्रो. परांजपे आपला दहा वर्षांचा अनुभव वरील उद्गारांत किती ठासून प्रदर्शित करीत आहेत हें येथें लक्ष्यात घेण्याजोगें आहे. अस्तु. काव्य असो, नाटक असो, शास्त्रीबुवा तें अत्यंत रसालपणे शिकवीत. प्रतिपाद्य अध्यापन-

विषयाशी समरस होऊन जाणें हा त्यांच्या शिक्षणपद्धतीतील विशेष होय. कारण, केव्हा केव्हां 'उत्तररामचरित' काय, 'वेणीसहार' काय किंवा 'मुद्राराक्षस' काय, एका श्लोकापासून प्रारंभ करून सवंध अंकच्या अंक ते साभिनय पाठ म्हणत. आणि तास केव्हा निघून जाई तें समजत देखील नसे. व हा एकंदर देखावा मोठा चित्ताकर्षक असे. 'शास्त्रीबुवाची शिक्षणपद्धति चांगली असून तिचा मला माझ्या पुढील अभ्यासक्रमात चांगला उपयोग झाला,' अशा अर्थाचा अभिप्राय प्रो. पानशे यानीं बोलून दाखविला आहे. आणि रा. सा. माधवराव केळकर यानीं ४१५ वर्षे शास्त्रीबुवांच्या शिक्षणाचा शालेंत व घरीं अनुभव घेतलेला असून ते सुद्धा त्याविषयी अद्यापि फार प्रशंसा करितात.

विद्यार्थ्यांशीं मनमोकळेपणा—राग आलेला अवसर वगळला तर पूर्वी काय किंवा अलीकडे आमच्या वेळीं काय, शास्त्रीबुवा मोठ्या कळकळीनें व प्रेमळपणें शिकवीत. व आम्हा विद्यार्थ्यांना ते ममतेने व गोडीनें वागवीत. प्रसंगोपात्त ते विद्यार्थ्यांशीं त्रिनोदहि करीत. वर्गांत शिकवीत असता गुरुवर्य शास्त्रीबुवा शिकवावयाचे संस्कृत, मराठी, वगैरे श्लोक यथास्थित मोकळेपणाने व मोठ्याने म्हणत व मुलांनीहि ते तसेच म्हणावे अशी त्यास मोठी हौस असे. यास्तव ते आग्रहपूर्वक विद्यार्थ्यांस श्लोक म्हणावयास लावीत त्यांच्या मनाप्रमाणे श्लोक म्हटला कीं, त्यास मोठा संतोष होऊन ते आनंदभरित होत. पण जर कोणी लाजाळू, रडतराऊ, रडक्या पडक्या स्वरांनें, अशुद्ध, अपस्वर, किंवा वृत्त-छंद सोडून श्लोक म्हणू लागला कीं, त्यांचा एक ठराविक श्लोक असे तो त्या मुलाप्रमाणें म्हणूं लागून त्याची ते थट्ट करीत. 'मुके आंधळे पागळे आणि थोटे । अशा दुर्वळांना करा साह्य मोठें ॥ ६०' त्या मुलाप्रमाणे स्वर काढून व अंगविक्षेप करून ते म्हणत व वर्गांत हंशा पिके. थट्टेचा हेतु अर्थातच त्या विद्यार्थ्यांची सुधारणा

व्हावी हाच असे. आमचे मोरूभाऊ आगाशे यांस 'मोरा' व नमू गोखले यांस 'नर्मद्या गणपति' असें विनोदाने म्हणत, व त्यांस केव्हां केव्हां 'उजव्या सोडेचा कीं डाव्या सोडेचा ?' असेंहि गमतीनें विचारीत. ही टोपण नावे कधीं लडिवाळपणानें ठेविलेली तर कधीं साभिप्रायसुद्धा असत. उदा.:—नमू गोखले याचा वर्ण गौर, मुखावर लाली व नाक जरा विशेष उंच व लांब असल्यामुळें हें नाव त्यांस साजेसेंच होतें एकदां एकाच वर्गांत दोघे भाऊ शिकत होते. दोघांचीहि गणित विषयात बिलकुल मति चालत नसे. एके दिवशी त्या दोघास उदेशून शास्त्रीबुवा म्हणाले, 'अरे, तुम्ही अगणित भाऊ आहां !' दोघेहि त्यांच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. कारण, त्यांना ह्या बोलण्याचा अर्थच कळेना. वर्गांत कांही चाणाक्ष मुले होती त्यांनीं या वाक्यांतील मर्म ताडिले व तीं हासूं लागली. थोड्या वेळाने त्या दोघा परतु अगणित—गणितज्ञानरहित—भावाच्या डोक्यात गुरुवर्यांचा उद्दिष्ट अर्थ उतरला व त्यांनीं आपली दृष्टि खाली—जमिनीकडे—घळविली !

ह्यांखेरीज वर्गांत चालू असलेल्या विषयावरून केलेल्या काव्यमय विनोदाचे १।२ प्रसंग आठवतात ते असे :-मुद्रारक्षस, अं. २ रा, श्लोक १२ वा चालला होता. ह्या श्लोकांतील वर्ण्य विषयांत शृंगाररस प्रधान असून कांहीं भीतीच्या कल्पनेने तो किंचित् दूषित झालेला आहे. त्यामुळे 'संभोगामिलाष' नावाचा शृंगाराचा प्रकार त्यात साधला गेला आहे.

वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं कंठे विवृत्तानना ।

स्कंधे दक्षिणया बलान्निहितयाऽप्यंके पतंत्या मुहुः ॥

गाढालिंगनसंगपीडितमुखं यस्योद्यमाशंकिनी ।

मौर्यस्योरसि नाधुनाऽपि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥

अमात्य राक्षस ह्याचा हेर विराधगुप्त ह्या श्लोकात म्हणतो:—

“श्री-नंदराजांची राज्यलक्ष्मी-आपला डावा हात अगदीं सैल असा, कसातरी चंद्रगुप्तराजाच्या खांद्यावर टाकून तोंड फिरवून उभी आहे. चंद्रगुप्त बळेंच तिचा उजवा हात धरून आपल्या दुसऱ्या खांद्यावर ठेवीत असतां तो वरचेवर गळून खाली तिच्या माडीवर पडत आहे. साराश, (मनापासून) गाढ आळिगन देऊन मौर्याच्या-चंद्रगुप्ताच्या-छातीशीं छाती भिडविण्यास नंदांच्या राज्यलक्ष्मीस ज्याच्या उद्योगामुळे अद्यापि भय वाटत आहे तोच हा अमात्य राक्षस-” वगैरे.

हा श्लोक समजावून दिल्यानंतर, नायकाची आळिगनाविषयी उत्सुकता व नायिकेची त्याच कामी साशंकता व तीमुळे तिच्या मनाचा घाबरेपणा दाखविणारे ‘ हे चित्र कोणी कुशल चित्रकाराने तयार केले तर ते मोहक दिसेल, नाही रे ? ’ असा प्रश्न वर्गातील प्रौढ व ललितकलारसिक अशा एका विद्यार्थ्यास त्यानी केला होता.

२. आणखी एके प्रसंगी, उत्तररामचरित नाटकांतील अंक १ ला, श्लोक २७ वा शिकवीत होते :-

किमपि किमपि मंदंमंदमासाक्तियोगा-

द्विरललितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ॥

आशिथिलपरिरंभव्यापृतैकैकदोष्णो- ।

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥

“प्रेमातिशयामुळे अगदीं गालाला गाल चिकटवून हळू हळू काही तरी इकडच्या तिकडच्या (अक्रमेण) गोष्टी बोलणाऱ्या व सुतरा दृढ आळिगनामध्ये एक एक हात गुंतून गेलेल्या त्या दोघाची-सांता व राम यांची-रात्र, किती प्रहर झाले हे ध्यानात न येतां निवून गेली. ” या श्लोकांतील ‘ व्यापृतैकैकदोष्णोः’-एक एक हात गुंतून गेलेल्या दोघाची-इत्यादि पदांवरून कांहीं गमतीचा सूचक प्रश्न त्यानी विद्यार्थ्यांस केला. प्रश्नाचा हेतु समजून विद्यार्थी मनांतल्या मनांत हासले !

सुभाषिते—मुख्य विषय शिकवीत असतां शास्त्रीबुवा ओघाओघाने सुभाषिते, भट्टिकाव्यांतील श्लोक वगैरे पुष्कळ सागत; आणि बोलता बोलतां शब्दादिकांवरून कोट्या, श्लेष, विपुल करीत. ह्यांपैकी शेषनासांची स्मृति साधारण सुबुद्ध विद्यार्थ्यांस सहज राहाण्यासारखी ती सोपीं असून कित्येक व्यवहारोपयोगीहि अस्त. उदाहरणार्थः—

द्वंद्वो द्विगुरपि चाहं मम गेहे सततमभ्यर्थाभावः ॥

तत्पुरुष कर्मधारय येनाऽहं स्यां बहुव्रीहिः ॥ १ ॥

एक याचक दात्यास विनवितो—“मी सजोड-मी व माझी बायको-असा, दोन गुरे असलेला, व माझ्या घरांत नेहमीच (खायलाप्यायला) काही नसते करितां, हे पुरुषा, असे कर्म कर (देणगी दे) कीं, ज्यायोगें मी पुष्कळ तांदुळांचा (खाद्य पदार्थांचा) धनी होईन.” (या गोष्टीबरोबर सहा समासांची नावेहि सहज लक्षांत राहतात).

राजन् तव यशःकांत्या तिथयः पौर्णिमाः कृताः ॥

तस्माद्गृहान् न मे याति तिथिरेकादशी भयात् ॥ २ ॥

“राजा, तुझ्या यशाच्या तेजानें सर्व तिथि पौर्णिमा केल्या. त्यामुळें भीतीनें एकादशी तिथि माझ्या घरातून बाहेर निघत नाहीं. (सारांश, दातृत्वादि गुणानीं तूं चंद्रापेक्षांहि तेजस्वी आहेस. पण मला मात्र नित्य उपास पडतात. करिता माझेहि दारिद्र्य तूं दूर कर असा भाव.)

दूये कांताकरं बीक्ष्य मणिकं कणवर्जितम् ॥

अतःपरं परं दूये मैणिकं कणवर्जितम् ॥ ३ ॥

एक श्रीमान् म्हणतोः—“बायकोच्या हातांत रत्नजडित कंकणें नाहीत म्हणून मला दुःख होते.” गरीब म्हणतो—“द्याच्याहिपेक्षां (माझ्या घरांतले) धान्यकणरहित मडकें पाहून मला फार मोठें दुःख होतें !!”

‘मणिकंकणवर्जितम्’ यामधील भिन्न भिन्न पदच्छेदामुळे दोन भिन्न अर्थ संभवले. श्रीमंताचे दुःख मानीव, तर गरीबाचे दुःख यथार्थ आहे.

कंकणं नयनद्वंद्वे कज्जलं करपल्लवे ॥

अहो भूषणवैचित्र्यं भोजप्रत्यर्थियोषिताम् ॥ ४ ॥

“ अहो, भोजराजाच्या शत्रूंच्या खिर्याचीं हीं विचित्र भूषणे पहा. डोळ्यांत कंकण व हाताचे ठिकाणीं काजळ ! ” याची संगति अशी की, भोज-राजाकडून मारिल्या गेलेल्या त्याच्या शत्रूंच्या खिर्या रडूं लागल्या, अर्थात् त्याच्या डोळ्यात कंकण = जलविट्टु-अश्रु-आले. व हातानी त्या डोळे पुशीत म्हणून हातास डोळ्यातील काजळ लागले.

अमुना कुंदकुंजेन सखि मे किं प्रयोजनम् ॥

‘अमु’ना कुंदकुंजेन सखि मे कि प्रयोजनम् ॥

“ गडे, ह्या कुंदकुजाला घेऊन मी काय करू ? का म्हणशील तर अमु-मुरहित-कुंदकुंज म्हणजे ‘मुकुद’ नाम कृष्णरहित कुंज मला काय करावयाचा ? ” श्रीकृष्णविरहव्याकुल ब्रजगंगेचे हे उद्गार तिच्या मनस्थितीस अनुरूपच आहेत.

‘य’ एवादिः ‘स’ एवांते मध्ये भवति मध्यमः ॥

एतत्पदं न जानाति न वेत्ति तृणमप्यसौ ॥ ६ ॥

“ ‘य’ हेंच अक्षर आरभीं व ‘स’ हेच अक्षर शेवटी व वर्णमालेपैकी या दोन अक्षरांमधील अगदीं मधले ‘व’ हें मध्यें (य र ल व श ष स) ‘यवस’ हा शब्द ज्याला कळत नाही त्याला काडीचेंहि ज्ञान नाही ! ” बरोबरच आहे. कारण, ‘यवस’ असा जो शब्द साधला त्याचा अर्थ तृण = गवत असाच आहे. या श्लोकाचा सरळ दिसतो तसा अर्थ करीत बसल्यास अर्थ लागणार नाही व तसे करणारा अज्ञानी ठरणार हें उघड आहे.

एतावत्सरसि सरोरुहस्य कृत्यम् ।

भित्वांभः सपदि बहिर्बिर्निर्गतं तत् ॥

आमोदो विकसनमिदिरानिवासः ।

तत्सर्वं दिनकरकृत्यमामनन्ति ॥ ७ ॥

एक विद्वान् अतिथि नाना फडनवीस यास म्हणत आहे:—“सरोवराचें पाणी बाजूला साखून त्यातून बाहेर पडणे—डोकें वर काढणें—इतकेच कमलाचें कार्य. त्याचें उमलणे, त्यांत सुवास भरणें व देवी लक्ष्मीचें वास्तव्य त्यांत होणे हे दिनकराचे कृत्य आहे असे म्हणतात.” त्याच-प्रमाणे विद्वान् होऊन समाजात पुढे येणे येवढेच विद्वानाच्या हार्ती आहे. त्याचा विद्यागुण उजेडात आणून त्याच्या कीर्तीचा प्रसार करणें व त्यास धन देऊन त्याची आपत्ति दूर करणें हे दिनकराचे—भौंनूंचें—काम आहे,” हें सुचविले.

पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ॥

यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहम् ॥ ८ ॥

“हे कमलाक्षि, तुझ्या हातून पाणी (घेऊन) पिण्याची माझी इच्छा आहे. पण, जर तूं दासी असशील तर मला त्याची इच्छा नाही. दासी नसशील तर पितो. ” दासी+असि = दास्यसि. दास्यसि = देशील असा अर्थ घेतला तर ‘देशील तर नको, न देशील तर पितो’ असा चमत्कारिक अर्थ होतो.

अयमांदोलिकादंडः स्कधे कि तव बाधति ॥

न तथा बाधते दंडो यथा बाधति बाधते ॥९॥

१. हा श्लोक नाना फडनवीस याच्या जुन्या चरित्रात पृष्ठ १६५ वर आहे. असले श्लोक ‘तात्या काकिर्डे’ नांवाचा एक चतुर कारकून नानाजवळ होता, तो रचीत असे. त्याचे इतरहि एक दोन श्लोक प्रसिद्ध आहेत. “अलंकार-प्रियो विष्णुः” इ० श्लोक त्याचाच आहे. २. नानांचें उपनाम.

“ पालखीत बसलेला कोणी एक पंडित, पालखी फार डळमळू लागली म्हणून पालखी वाहणाऱ्या भोयास विचारितोः—“हा पालखीचा दांडा तुझ्या खांद्याला ‘ वाधति ’ (हा प्रयोग चूक आहे.) पीडा देतो काय ?” भोयी (हा कालिदासाची पालखी वाहात असे.) उत्तर करितो—“ पंडित-महाराज, ह्या ‘ वाधति ’ शब्दाने जशी पीडा होते तशी, तितकी पालखीच्या दांड्याने होत नाही. ”

“ पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे । कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ॥
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावा-। दनामिका सार्थवती बभूव ॥ १० ॥

^१“यः पूतनामारणलब्धकीर्तिः । काकोदरो येन विनीतदर्पः ॥
यशोदयाऽलंकृतमूर्तिरव्या- । त्राथो यदूनामथवा रघूणाम् ॥ ११ ॥

“ आपादलंबिनीमाला कठे रामस्य सीतया ॥

बुधा बुधा भ्रमंत्यत्र प्रेत्यक्षेपि क्रियापदे ॥ १२ ॥

^२“ भोजनाते च किं पेयम् । जयंतः कस्य वै सुतः ॥

कथं विष्णुपदं प्रोक्तं । तत्र शक्रस्य दुर्लभम् ॥ १३ ॥

“ आनंदतांडवपुरे द्रविडस्य गेहे ।

चित्रं वसिष्ठवनितासममाज्यपात्रम् ॥

विद्युल्लतेव परिनृत्यति तत्र दर्वा ।

धारां विलोकयति योगबलेन सिद्धः ॥ १४ ॥”

इत्यादि अनेक श्लोक देता येतील. परंतु काही श्लोकाचा खुलासा देणे इष्ट वाटल्यामुळे व त्या खुलाशासह झाला हाच विस्तार फार झाल्या-कारणाने येथेच थांबणे भाग आहे.

१ पूतनामा, रणलब्धकीर्ति, काक अदर यशोदयालंकृतमूर्ति, अशी पदे वाचिली असता हा श्लोक रामवर्णनपर होईल. वरील कृष्णपर आहे २ प्रत्यक्षेऽपि असा दुसरा पदच्छेद. ३. पहिल्या तीन प्रश्नांस अनुक्रमे तत्र, शक्रस्य, दुर्लभं, अशी ३ उत्तरे आहेत.

त्यांच्या शिक्षणपद्धतीवर एक आक्षेप—शास्त्रीबुवाच्या संस्कृत विषयाच्या शिक्षणपद्धतीवर एक मोठा आक्षेप घेण्यात येतो तो हा की, “ त्यांना, ‘ शंकरशेट स्कॉलर ’ सबंध नोकरीच्या काळात एक देखील तयार करिता आला नाही. अगदी लगत असलेल्या सागली हायस्कुलातोल विद्यार्थ्यांनी या बाबतीत मिरज हायस्कुलातोल विद्यार्थ्यां-पुढे तोरा मिरवावा आणि आम्हाला हा गोष्ट मुकाट्याने सहन करण्याचा प्रसंग यावा, असे होण्याची जी अनेक कारणे असतात त्यातच आमच्या शास्त्रीबुवांनी त्या दृष्टीने कधी शिकविले नाही हे एक प्रबल कारण आहे. सर्वच दोष विद्यार्थ्यांच्या माथी मारण्यात अर्थ नाही. शास्त्रीबुवांची शिक्षणपद्धतीहि ह्यास जवाबदार धरिली पाहिजे. ”

आक्षेपनिरसन—शास्त्रीबुवांची शिक्षणपद्धति व एकदरीत त्यांचे संस्कृत विषय शिकविण्याचे धोरण काय होते हे या प्रकरणी आतांपर्यंत जे विस्तृत विवेचन करण्यांत आले आहे त्यावरून वाचकांच्या ध्यानीं आलेच असेल. ‘ शंकरशेट स्कॉलर ’ने मोठा तोरा मिरविण्याजोगे त्यांत काय आहे ? स १९०७ पर्यंत तरी मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या मॅट्रिकच्या संस्कृत विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेंत शेकडा ६० । ७० पर्यंत मार्क नुसत्या व्याकरणभागास असत साधारण बुद्धिमान् परतु निरलस, अभ्यासी, वाणीचा शुद्ध व मुळातच संस्कृतची आवड असलेला विद्यार्थी दिसला की, त्याचे संस्कृत विषयाचे गुरुजी ४ थ्या ५ व्या इयत्तेपासून २।३ वर्षे तरी त्याच्याकडून त्या विषयावर सक्त मेहनत करवीत. आणि हुपार विद्यार्थी, बहुधा ज्याची टवाळी ‘झकू, ताड्या, घोक्या’, वगैरे शब्दांनी करितात, त्या घोकंपट्टी मार्गाचा अवलंब करून तो विचारा रात्रीचा दिवस करून हाडे झिजवून ती संस्कृत व्याकरणामधली अनेक प्रकारची अनियमित क्लिष्ट रूपे अग्दी मुखोद्गत करी. आणि युनिव्हर्सिटीतले परीक्षक एकाद्या कंजुग सावकाराप्रमाणे पाव-अर्धा, पाव-अर्धा, मार्क टाकीत

प्रश्नाच्या उत्तराचे नाणे खणखणीत वाजवून पारखून घेत ! व मग, कधी 'रत्नागिरी हायस्कूल', कधी 'पुणे न्यू इंग्लिश स्कूल' तर कधी 'सागली हायस्कूल' मधील एकादा विद्यार्थी संस्कृत विषयातील आपल्या पात्रतेचे भरपूर माप परीक्षकाच्या पदरी घालून 'शंकरशेट'ची वरणी मिळवी !! ह्यामुळे, ह्या परीक्षेत जे नापास होत त्यांना लगेच त्या परीक्षेस नालायक अगर कमी बुद्धिमान् असे नानणे युक्त हॉर्डल काय ? उलट, मिरज हायस्कूलमवला एकादा विद्यार्थी जर आय. सी. एस्. होऊ शकतो तर तिथलाच दुसरा एकादा विद्यार्थी शंकरशेट स्कॉलर का नाही होणार ? सारांश, येथे विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेचा प्रश्न नाही. शास्त्रीबुवांना स्वतः घोळंफुडीचा कटाळा असल्यामुळे ज्यायोगे ती विद्यार्थ्यांवर लादली गेली असती असा उद्योग त्यांनी केला नसावा हे स्वाभाविकच होते, ह्यात त्यांचा तरी काय दोष ? शिवाय, एका दृष्टीने, एकादा शंकरशेट स्कॉलर तयार करण्यापेक्षा, राजाराम कॉलेजमधील संस्कृत प्रोफेसरांचे, मिरज हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांच्या संस्कृत भाषेच्या ज्ञानासब-
धींचे सर्वसाधारण प्रशंसोद्गारच अधिक स्पृहणीय नव्हेत काय !

शास्त्रीबुवा आपल्या सर्व अंगीकृत व्यवसायात त-पर असत त्याप्रमाणे ते आपल्या शिक्षणविषयक कार्यातहि किती मनापासून काम करीत हे मागे सांगितलेच आहे. आणि त्याबद्दल त्यांना योग्य अभिमानहि वाटत असला पाहिजे. पण, केवळ 'शंकरशेट स्कॉलर तयार करणारा शिक्षक' या नावलौकिकापेक्षा 'उत्तम ग्रंथलेखक, सशोधक,' इत्यादि नावलौकिकसंपादनार्ची दुसरी विशाल कार्यक्षेत्रे त्यांना दिसू लागली व स. १८९२ सालापर्यंत त्यांनी त्या क्षेत्रात एकाददुसरे पाऊल टाकिले देखील होते. अर्थात् तेव्हापासून आपल्या शाळेबाहेरचा सर्व वेळ या लेखन-वाचन-संशोधनादि कार्यांकडे ते स्वर्चकळं लागल्यामुळे शाळे-बाहेरचा वेळ विद्यार्थ्यांकडे देण्यास त्यास सवड नव्हती, व न्यायतः सुद्धां

त्यांच्यावर या कामाचे बंधन पडण्याजोगे नव्हते. तरी पण, असा एकादा विद्यार्थी त्याची मदत त्याच्या सोयीसवडीने मागता तर त्यांनी त्यास शिकाविण्याचें सहाय्य केले नसते असे आम्हास मुळीच वाटत नाही. त्यांनी आपण होऊन हा प्रयत्न का केला नसावा याचे उत्तर वर आलेच आहे. तथापि, इतक्या समर्थनानंतर देखील कोणाच्या मते हा विषय वादग्रस्त राहात असेल व उपास्थित आक्षेपाचे निरसन निश्चितपणे झालेसे त्यास वाटत नसेल, तात्पर्य, 'शंकरशेट स्कॉलर तयार करणे' एवढीच उत्तम संस्कृत शिक्षणाची कसोटी असे कोणी ठरविले असेल तर मात्र तेवढ्यापुरती शास्त्रीबुवांची शिक्षणपद्धति सदोष होती हे मत स्वीकारावे लागेल.

केकावलीचें उत्तमत्व—पताची 'केकावलि' हे काव्य किती भक्तरसपूर्ण आहे हे सर्वश्रुतच आहे. केकावलीवर शास्त्रीबुवांचा व्यासग बाळपणापासूनचा होता हे मागे सांगितलेच आहे. पतकाव्यापैकी **केकावलि** हे एकटे काव्य देखील पतांची महति यथार्थपणे व अजरामर टिकविण्यास पुरेसे आहे अवघे १२१ श्लोकांचेच प्रकरण खरे, पण त्यावर अनेक विद्वानांनी आजपर्यंत मोठ्या परिश्रमाने टीका वगैरे लिहिल्या आहेत. मराठीत ज्ञानेश्वरीवांचून इतर ग्रथांवर टीका क्वचित्च झाली आहे. केकावलीवर पहिली टीका मराठी व्याकरणाचे कर्ते **दादोबा पांडुरंग** यांनी लिहिली व आपल्या वडीलमातुःश्रीच्या स्मरणार्थ त्यांनी तिला '**यशोदा पांडुरंगी**' असे नांव दिले. शास्त्रीबुवांनी लहानपणी हीच टीका वाचिली होती. केकावलीच्या आक्षेपकांना दादोबांनी आपल्या प्रस्तावनेत छानदार उत्तर दिलेले आहे. स. १८६५ मधील ह्या मराठी लेखकाच्या साध्या पण जोरदार व परिणामकारक मराठी भाषेच्या नमुना म्हणून ह्या उत्तरांतील थोडासा भाग येथे उतरून घेतला आहे:—

“मुले जशीं आपल्या आईबापांपाशी कांहीं वस्तु मागतांना आपल लडिवाळपणा, सलगी, रोष इत्यादि भाव दाखवितात तसे या देशांत भक्तजन आपल्या इष्ट देवतेपुढे यथारुचि अनर्गल वाक्पाटवाने अनेक भाव दाखवून वर मागतात.....परंतु ज्या लोकांमध्ये लडिवाळपणाने आणि सलग्नीने ईश्वराची प्रार्थना आणि स्तुति करण्याचा संप्रदाय व्यासाच्या वेळेपासून पडला आहे, त्यामध्ये आपल्या कवीसच निवडून काढून या दोषाचा भार त्यांच्या (पंतांच्या) मस्तकावर ठेवण्यास त्यास पुढे करणे मला योग्य दिसत नाही.....ज्या लोकांत व ज्या देशांत रसभरित म्हणून प्रसिद्ध काव्ये असतात, त्याच्या गुणाचे यथायोग्य परीक्षण करण्यास, आणि त्यांची रुचि घेण्यास त्याच देशाचे डोळे आणि जीभ असली पाहिजेत.....ज्या लोकांत वंशपरंपरेने ज्याचा सहवास असतो, त्याचा पूर्वापार व्यवहार, रीतीभाती, विद्या, ज्ञान, आचार या सर्व गोष्टींच्या संघट्टनाने त्याची मने तशीच रंगलेली असतात, म्हणून त्यांच्या काव्याने जे हर्षशोकादि विकार त्याच्या मनावर होनील, तसे विकार अशा संघट्टनाच्या अभावामुळे ज्यांची मने तशीं रंगली नसतात त्याजवर होणार नाहीत. अशा विचाराने पाहिले असतां हें पुढील स्तोत्र (केकावलि) प्रौढ आणि रसिक काव्यांत गणिले पाहिजे.”

रा. सा. रानडे (पुढे न्यायमूर्ति) याचा या पुस्तकावर-मूळ काव्य व टीका यांवर-अभिप्राय फारसा चांगला नव्हता. त्यानी त्यावर बरीच टीका केली होती. तथापि, उतार वयांत रा. सा. रानडे यांची मूळ

१. प्रो. पोतदारकृत 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' पृ. ७३-७४. २ हा अभिप्राय कै. परशुरामपंत तात्या गोडबोले याच्या 'केकादर्श' नामक पुस्तकावर आहे. ऑक्टोग् मराठी ट्रेन्सलेटर या नात्याने स. १८६७ नवंबरमध्ये रा. सा. रानडे यांनी तो सरकारी रिपोर्टत प्रसिद्ध केला होता.

काव्यावरच इतकी भक्ती बसली होती की, केकावलीमधील कित्येक श्लोक प्रातःकाळी त्यानी पुन पुन आपल्या पत्नीकडून वाचवावे व मधून मधून सद्वदित होऊन साश्रु नयनानी व अर्द्र अतःकरणाने डुलत-डुलत त्यांनी ते ऐकावे. केकावलिकाव्याच्या प्रेमळपणाचा असाच काही प्रभाव आहे! दादोबानंतर परशुराम ताच्या गोडबोले या प्रसिद्ध मराठी कवीनी 'केकादर्श' नावाचा ग्रंथ केकाच्या स्पष्टीकरणार्थ लिहिला (स. १८६७). व 'सुलभ केकावलि' नावाचे एक अगदी लहानसे पुस्तक रा. रा. रामचंद्र भिकाजी जोशी यानी केकांच्या सुलभ अर्थासाठी लिहिले. परंतु श्री. रा. श्रीधर विष्णु परांजपे नामक विद्वान् गृहस्थ वर्धा येथे असतात; त्यानी जुन्या संस्कृत टीकाकारा-प्रमाणे या काव्याची छाननी काव्य, अलंकार, व्याकरण इ० यथासंभव अनेक शाखांच्या दृष्टीने केली आहे हा ग्रंथ फार मोठा अमून त्याची नुकतीच ४१२ वर्षांपूर्वी सुधारून वाढवून छापिलेली आवृत्ति फारच मोठी-दोन भागाची-झालेली आहे! तात्पर्य, केकावलि हा मराठीच्या रासिक वाचकाचा आवडता काव्य ग्रंथ आहे.

केकावलिशिक्षक—हे काव्य शास्त्रीबुवा शिकवीत असत तेव्हा ऐकणारा मनुष्य देहमान विसरून जाई. एका इंग्रज ग्रथकाराची, काव्य शिकविणारा शिक्षक कसा असावा ह्यासंबंधीची २१३ सुंदर वाक्ये फारच मार्मिक अशी आहेत, ती खरेशास्त्रीबुवाच्या काव्य शिकविण्याच्या पद्धतीशी तंतोतंत जुळतात म्हणून या ठिकाणी उद्धृत केली आहेत.

(1) "Let poetry be for the children a living joy, (a thing of beauty) while they are with us i. e. the teachers. + + + + + And so it will be, if the teacher remembers, that he is dealing with living developing characters entrusted to his care

—that life will breed life and death, death”.
 (2) “To make a beautiful poem live to children so that they are glad in its beauty, is to get right home to their hearts” (3) “ They will remember him in the company of poets he taught, his voice will ring down the years to them in the words of the poems they love ” (Alexander Haddow)*

(१) “शिक्षकाच्या सहवासात असता मुलांना काव्य म्हणजे मूर्ति-
 मंत आनंद किंवा केवळ सौंदर्याचा गाभाच असे वाटले पाहिजे. + +
 + + आणि आपणास आपल्या हाती सोपविलेल्या चालत्या बोलत्या
 व वर्धिष्णु स्वभावाच्या मानवी जीवना शिकवावयाचे आहे ही गोष्ट
 जर शिक्षक मनात वागवील तर त्याने शिकविलेल्या काव्याचा हा इष्ट
 परिणाम अवश्यमेव होईल.—(शिक्षणातील) चैतन्य चैतन्यास व मरके-
 पणा मरकेपणास प्रसवेळ.” (२) “ एकाद्या कवितेच्या खुमारीने मुलांना
 आनंद व्हावा म्हणून त्याच्यासाठी त्या सुंदर कवितेत जीवितसचार
 कराविले म्हणजे तिला येत त्याच्या हृदयमदिरात नेऊन बसविलेच होय ”
 (३) “ विद्यार्थ्यांना, त्याने (काव्यशिक्षकाने) शिकविलेल्या कवीच्या
 स्मृतीबरोबर त्याचीहि आठवण होईल. आणि ज्या कवितावर त्याचे प्रेम
 असेल त्याच्या शब्दामधून त्याचा (काव्यशिक्षकाचा) आवाज त्यांना
 वर्षानुवर्ष ऐकू येत राहील. ”

केकावलि शिकवीत असता शास्त्रीबुवा केकात येणारी सारी आख्याने,
 कथानके व संदर्भकथा इत्यभूत सागत. आणि वरवर वाचणाराला केका-
 तील श्लोकां वृत्ति वाटण्याचा सभव आहे. पण मुळात ते तसे नसून

* P. 11 ‘Qualifications of the Teacher’, P. 31 and P. 114, ‘The Teaching of Poetry’ by Alexander Haddow, M.A.

उंसाच्या पेरं प्रमाणे सरळ पहिल्यांतून दुसऱ्याची, दुसऱ्यामधून तिसऱ्याची कल्पना असे क्रमाने अखेरपर्यंत होत गेले आहे, ही श्लोकसंगति लावण्याची रीत आम्हांस प्रथमच शास्त्रीबुवांपासून समजली. आणि आमूलाग्र प्रतिपर्वा म्हणजे केकांमधीलं प्रत्येक श्लोकांत उत्तरोत्तर चढती वाढती गोडी आहे हें उत्तम तऱ्हेने मनावर बिंबलें. केकाच्या बाबतीत हाच अनुभव त्यांच्या हाताखाली शिकलेल्या अनेक वर्षांच्या विद्यार्थ्यांचाहि आहे.

आणखी १।२ गोष्टी—मिरज हायस्कूलचे पहिले मुख्याध्यापक रा. सा. आण्णाजी रामचंद्र अत्रे व त्यांच्या मायून आलेले रा. सा. कानेटकर या दोघांचा शास्त्रीबुवावर मोठा लोभ असे. रा. सा. कानेटकर यांना तर त्याचेसबधी एक प्रकारची पूज्यबुद्धि वाटे. इतर शिक्षक मंडळीतहि ते फार प्रिय असत. त्यांच्या विनोदी स्वभावामुळे ते या मंडळीत बसलेले असतां तेथें आनंद पसरला नाहीं असें सहसा होत नसे. परीक्षेच्या प्रश्नाच्या उत्तराचे कागद तपाशीत असतां ते नेहमी म्हणत कीं, “मुळाना काय येतें तें पहावयाचे असतें, येत नाहीं ते काय पहावयाचे ? तें अनत आहे !! ” या धोरणानें ते परीक्षा घेत असल्यानें विद्यार्थ्यांना त्यांच्या हातून लवमात्रहि अन्याय होण्याची भीति वाटत नसे. शास्त्रीबुवानी पेन्शन् घेतले त्या सुमारास शिकण्याचे ज्याचे भाग्य होते अशा एका विद्यार्थ्याने अशी माहिती सांगितली की, इयत्ता ५।६।७ मध्ये ते रोज एकादी गोष्ट त्या त्या वर्गास झेंपेल अशा संस्कृत भाषेत सांगत असत. हा क्रम कित्येक महिने चालला होता. तसेंच त्यांनी, पेन्शन् घेऊन घरी राहावयाचे त्यांच्या आदले दिवशी ७ व्या इयत्तेत सुंदर व बोधपर व्याख्यान देऊन विद्यार्थ्यांचा सद्गदित कंठाने निरोप घेतला, तो प्रसंग संस्मरणीय होता.

इंग्रजीचा अभ्यास

प्रारंभ—शिक्षणविषयक नित्य व्यवसायासाठी व पुढे विद्याव्यासंगाची होस म्हणून शास्त्रीबुवांना इंग्रजी शिकण्याची अतिशय आवश्यकता भासू लागली. आपल्या शाळेतील व्यवसायबंधूंकडून—इंग्रजी शिक्षक मंडळीपासून—प्रथम त्यांनी इंग्रजी भाषेच्या रचनेविषयी काय थोडीबहुत सामान्य माहिती करून घेतली असेल ती खरी, अक्षरओळख होऊन थोडेसे वाचितां येऊं लागतांच ते स्वावलंबनाने इंग्रजी वाचन वाढवूं लागले. त्यांनी इंग्लिश लेखनाचा प्रयत्न मुळीच केला नाही. अखेरपर्यंत त्यांस इंग्रजी मुळाक्षरे काढितां येत नव्हती की, इंग्रजी शब्दांचे स्पेलिंगहि त्यांना बिनचूक कारिता येत नव्हते ! संस्कृतच्या अभ्यासाप्रमाणे इंग्रजी अभ्यासाची त्यांची तऱ्हा विलक्षण होती ! दुसऱ्याचे ऐकून ऐकून अनुकरणाने ते इंग्रजी बोलावयास शिकले. व त्यावरून त्या भाषेतील प्रयोग, वाकप्रचार व म्हणी त्यांनी भराभर उचलिल्या असाव्या. एकाच इंग्रजी शब्दाचा प्रयोग वारंवार ऐकून किंवा वाचनांत ठिकठिकाणी आलेला पाहून ते त्याचा अर्थ निश्चित करीत. त्यासाठी कोश सहसा पहावयाचा नाही असे त्यांचे धोरण होते. त्यांचा अव्याहत व दृढ व्यासंग आणि इंग्रजी भाषेतली वेगाने होणारी प्रगति पाहून तेव्हांपासून पडलेला लोकप्रवाद मात्र असा ऐकू येतो की, “ शास्त्रीबुवा किती बुद्धिमान् बुवा ! त्यांनी इंग्रजी मोठी डिक्शनरी पाठ केली होती बघा ! ” कोकणांत ‘ काव्याच्या सबधांत त्यांना देवता प्रसन्न होती, ’ असा भाविक लोकात रूढ असलेला समज व हा वरील प्रवाद एकाच मासल्याचे होत, हे निराळे सांगावयास नकोच. मात्र एकाद्या विषयाचा पिच्छा पुरविण्याची त्यांची चिकाटी असामान्य असे यांत शंका नाही. प्रथम प्रथम ‘ बॉम्बे टाईम्स ’ हे इंग्रजी वर्तमानपत्र ते जाहिरातीसुद्धां साधत वाचीत !

दांडगे वाचन—इंग्रजी चांगले समजू लागल्यावर त्यांनी मेकॉले, स्कॉट, बायरन, गोल्डस्मिथ, अँडिसन इत्यादि नामांकित इंग्रज ग्रंथकारांचे ग्रंथ समग्र वाचिले. एक ग्रंथकार वाचावयास घेतला की, त्याचे सर्व ग्रंथ वाचावयाचे अशी त्यांची तज्हा होती. हेतु हा की, त्या ग्रंथकाराचे सारे हृदय पुरतेपणी आपल्या मनात ठसावे. मेकॉलेच्या निबंधावर त्याच्या भाषासरणीस्तव त्याचा फार लोभ असून त्यातील कित्येक परिभाषा त्यांना तोडपाठ झाले होते सर जॉन् ब्राइट यांची ब्रिटिश पार्लिमेंटमधील ज्यू लोकांच्या उद्धारार्थ झालेली भाषणे, मेकॉलेचे क्लाइव्ह व हेस्टिंग्स् यावरील निबंध हे शास्त्रीबुवांच्या विशेष आवडीचे विषय होते. यावरून त्याच्या विचाराची दिशा काय असे याची काहीशी कल्पना होण्याजोगी आहे. हिंदुस्थानविषयक इतिहासासंबंधी ग्रँट्‌डफ, मरे, मिल्ल, मॉरिसन, एल्फिन्स्टन्स हिस्टॉरिकल मिनिटस्, गॅल्लेटिअर, ग्रीस, रोम, वगैरे प्राचीन युरोपियन राष्ट्रांचे इतिहास, न्या. मू. रानडे याचा 'राईज ऑफ दि मराठा पॉवर' (मराठी सत्तेचा उत्कर्ष) तो अगदी अलीकडील प्रो. जदुनाथ सरकार याचा 'शिवाजी' इ० सर्व इंग्रजी इतिहासग्रंथ त्यांनी वाचिले होते. 'मिरज स्कूल् लायब्ररी,' 'नेटिव जनरल लायब्ररी,' व इतर मिळून सुमारे चारशे इंग्रजी पुस्तके त्यांनी वाचिली होती. इंग्रज इतिहासकारांचे ग्रंथ मार्मिकपणे समजावे म्हणून व इंग्रजीचे उत्तम ज्ञान व्हावे यासाठी, इतिहास व इतिहासेतर इंग्रजी वाङ्मय त्यांनी केवढे वाचिले होत हे पाहिले म्हणजे मन आश्चर्याने थक्क होऊन जाते; आणि त्याच्या सर्वगामी बुद्धीची व उत्कृष्ट स्मरणशक्तीची फिरून एकवार साक्ष पटते.

१. कै. वामनराव हरि कानेटकर, मार्जी हेडमास्तर, मिरज हायस्कूल, यार्नी एकदा ही गोष्ट सांगितली होती.

प्राविण्य—इंग्रजी भाषेवरील त्याच्या या दाडग्या व्यासगाचा परि-
 णाम असा झाला होता की, त्या भाषेतील खाचाखोचा त्यांना पूर्णपणे
 ज्ञान झाल्या होत्या व एकादे वेळी सहज गमतीने आपल्या कोणातरी ब्रॅजु-
 एट् विद्यार्थ्यांस अशी एकादी खोच ते उलगडण्यास सागत व अखेर त्यास
 उलगडा करिता न आल्यास आपण तो करूनहि दाखवीत. प्रसंगी ते
 इंग्रजीत अस्वलित बोलू शकत व व्याख्यानहि देऊ शकत. इंग्रजी भाषेत
 दरवारी व इतर प्रसंगी कागदोपत्री लिहिण्याचे मायने व शिष्टाचार
 याची त्यांना उत्तम माहिती होती. बायरन्च्या 'ओशन' -महासागर-
 नामक काव्यातील ३।४ कल्पना मराठी पेहेरावात त्यांनी आपल्या
 'समुद्र' नावाच्या काव्यात सुंदर मांडिल्या आहेत, त्यांचा निर्देश पुढे
 काव्यविवेचनात येणारच आहे. मेकॉलेच्या 'होरेसस्' नावाच्या
 वीररसप्रधान काव्यातील वीराच्या वर्णनासारख्या वर्णनाचा भास शास्त्री-
 बुवाच्या 'यशवंतराव महाकाव्यां'त काही ठिकाणी होतो. पण, तो
 केवळ भासच कारण वर्णनसादृश्य दिमले म्हणून तेवढ्यावरून अमुक
 वर्णन अमक्यामधून घेतलेच आहे असे म्हणता येत नाही. व आमच्या
 डकडच्या प्राचीन वीरकथानकांत त्याहिपेक्षा उत्कृष्ट वर्णनाची रेलचेल
 असल्यामुळे त्यासाठी शास्त्रीबुवानी मेकॉलेचेच अनुकरण केले असेल
 असे कोणी म्हणण्याचे कारण नाही.

शास्त्रीबुवाचे इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व व दृढ व्यासंग यांविषयी
 २।३ गोष्टी सांगण्यात येतात त्या अशाः—एकदा, इंग्रजी शिक्षकाचे गैर-
 हजेरीत ७ व्या इयत्तेवर शास्त्रीबुवाना जावे लागले. तेव्हां मेकॉलेचे निबंध
 त्या इयत्तेत शिकवीत ह्यांनी ५।७ मुलाकडून त्यांतील एका निबंधाचा
 भाग पुनः पुनः वाचून घेतला व मग मुलास तो गोषवारा सांगण्यास
 सांगितले. मुलापैकी कोणास ते साधले नाही. परंतु शास्त्रीबुवानी स्वतः
 तो भाग जवळ जवळ जशाचातसा म्हटला. मुलाना त्यांच्या ह्या विलक्षण

स्मरणशक्तीचे आश्चर्य वाटले. (२) शास्त्रीबुवानी एकदा ग्रीस देशाचा इतिहास घरी वाचावयास आणिला व रात्री जेवणखाण झाल्यावर तो हाती घेऊन ते दिव्यापुढे वाचावयास बसले. इतर मंडळी सकाळी उठून आपापले व्यवसायास लागली. पण शास्त्रीबुवा पुस्तक हाती घेऊन वाचीतच बसले होते ! त्यांनी पुस्तक वाचून संपविले व मग ते नित्यकर्मास लागले. 'वाचनाकरितां इतके कष्ट का ? व श्लोप कशी येत नाही ?' असे कोणी त्यांना विचारितां त्यांनी, 'आम्हांस वाचनांत फार आनंद होतो व त्यापुढे श्लोपेचे स्मरणहि आम्हांस होत नाही. शिवाय, कित्येक शतकाचा इतिहास एका बैठकीत वाचिल्याने त्या राष्ट्राचा उत्कर्ष व च्हास कसा व का झाला याचे बिनचूक ज्ञान होण्यास त्यायोगे फार मदत होते हा मोठा फायदा होतो.' असे उत्तर दिले. 'जावे त्याच्या वंशा तेव्हां कळे!' (३) स. १८९७ नंतर केव्हा तरी डॉ. वॉन्लेस् यास गावातील 'प्लेग ड्यूटीचा रिपोर्ट' सादर करण्याचे काम ज्या गृहस्थाकडे होते त्यांनी एकदा स्वतः तयार केलेला रिपोर्ट शास्त्रीबुवास दाखविला. ह्यानी मित्रभावाने रिपोर्टातील इंग्रजी भाषेसंबंधी जरा नापसंती दर्शविली. त्यावर ह्यांची कुचेष्टा करण्याच्या हेतूने सदर गृहस्थानी ह्याच्या सांगण्याप्रमाणे दुसरा रिपोर्ट लिहून घेतला. आणि तात्या पतोजीच्या शाळेतील मुले पूर्वी करीत त्याप्रमाणे डॉ. वॉन्लेस्पुढे भाषेच्या दृष्टीने त्याच्या पसंतीस्तव दोनी रिपोर्ट त्या स्वारीने ठेविले ! परंतु डॉ. वॉन्लेस् याचा अभिप्राय शास्त्रीबुवांनी सांगितलेल्या रिपोर्टाच्या मसुद्यावर अनुकूल पडून उपद्रव्यापी रिपोर्टरमजकूर यांची परस्पर फजीती झाली ! !

काव्यदेवीची उपासना

(स. १८८१ ते स. १८९१.)

प्रास्ताविक—इंग्रजीचा अभ्यास, घरगुती शिकवण्या, काव्य व इतिहासाचे वाचन इत्यादि उद्योगांबरोबर त्या वेळच्या काही मासिका-मधून स्वतंत्र लेख किंवा काव्यादि परीक्षणाचे लेख लिहिण्याचा शास्त्री-बुवांचा क्रम चालू होता. रा. रा. वामन एकनाथशास्त्री केमकर यांनी चालविलेले 'आर्यमित्र' मासिक, रा. रा. रामचंद्र भिकाजी जोशी यांचे 'निबंधचंद्रिका' मासिक, आणि शास्त्रीबुवाचे स्नेही रा. रा. नारायण नरसिंह फडणीस यांनी आजपर्यंत चालविलेले 'काव्य-रत्नावली' नांवाचे मासिक यामध्ये शास्त्रीबुवा लेख व परीक्षणें देत असत. परंतु जसजसे त्यांचे लक्ष्य इतिहाससंशोधनाकडे वेधले गेले तसे हे त्याचे स्फुट लेखन बंद पडत चालले. कै. श्रीमंत बापूसाहेब कुरुंदवाडकर (धाकटी पाती) याच्या पत्नी कै. श्री. सौ. जानकीबाई साहेब यांनी गणेशपुराणावर मराठीत आर्या रचिल्या होत्या. त्यांचे प्रकाशन होण्यापूर्वी त्यावर संशोधन शुद्धिकरणादि सस्कार त्यांनी खरे-शास्त्रीबुवा याजकडून करून घेतले. खरेशास्त्री याच्या विद्वत्तेबद्दल श्रीमंत बापूसाहेब यांना मोठा आदर वाटे व ह्यामुळे शास्त्रीबुवावर ते अतिशय लोभ करीत. असो. या १०।१२ वर्षांच्या काळातच काय ती स्वतंत्र अशी काव्यरचना करण्यास शास्त्रीबुवाना सवड मिळाली. कारण, ह्यापुढे इतिहाससंशोधनाच्या नादांत त्यांना स्वतंत्र काव्यरचना करण्यास फुरसत झाली नाही. पेंन्शन् घेतल्यानंतरच्या सगीत नाटकांत

१. हे मासिक सन १८८४ त जगद्धितेच्छू छापखाना कचेरी, पुणे पेट शनिवार, १२०, येथे निघत असे.

त्यांना कांहीं पद्यरचना करावी लागली. तथापि, नाटकातील विशिष्ट प्रसंगाची पूरक अशी पदे व स्वतंत्र विषयावरील साधंत कवितासंग्रह यामधील भेद सुज्ञ वाचकाना स्पष्ट समजसा आहे. स. १८८४ मध्ये 'समुद्रकाव्य', स. १८८५ त 'गुणोत्कर्ष नाटक', स. १८८८ त 'यशवंतराव महाकाव्य' आणि स. १८९१ त 'फुटकळ चुटके', भाग १ ला, हीं पुस्तके शास्त्रीबुवानी छापवून प्रसिद्ध केली. त्यापैकी 'गुणोत्कर्ष' नाटक वगळजे तर स. १८८१ ते स. १८९१ ह्या दहा वर्षांत मुख्यतः त्यांनी काव्यदेवीची उपासना केली.

या दशवर्षिक कालावधीत, काव्यपरीक्षण व काव्यग्रथन हाच मुख्यतः त्यांचा बौद्धिक व्यवसाय होता यातच त्यांनी एका उत्कृष्ट नाटकासहि जन्म दिला 'काव्येषु नाटकं रम्यम्' या वचनातील शब्दश भावार्थानुसार हे त्याचे एकटेंच नाटक आपल्या काव्य-भावंडांसह शास्त्रीबुवांच्या 'काव्यरचनेचा काल' या कालविभागास शोभाच देत आहे. शास्त्रीबुवा अगदीं बालपणापासून कवि व नाटककार होते याची साक्ष पटविणाऱ्या ४।२ गोष्टी त्यांच्या बाळपणच्या चरित्रात सांगितल्याहि आहेत साक्रेतिसाच्या चरित्रांत असे लिहिलें आहे कीं, "आपण ज्या गोष्टी बोलतो त्या कोणा देवतेकडून तशी प्रेरणा मिळाल्या-मुळें बोलतो," असे तो स्वतः लोकांस सागे. परंतु लहानपणी दिसून येणाऱ्या वासुदेवशास्त्र्याच्या अंगच्या कवित्वशक्तीवरून 'या मुलास कोणी देवता प्रसन्न आहे,' असें दुसरे लोक बोलत. तसेंच, त्या वेळच्या त्यांच्या पौराणिक नाटकांच्या उठावदार व यशस्वी प्रयोगामुळे तीं त्यांच्या गांवांत व पंचक्रोशींत लोकप्रिय होत. पुढें, विद्यार्थिदशेत साताऱ्यास असता ते संस्कृतांतहि चांगल्या कविता करूं लागले, व पुण्यास आल्यावर काव्यविषयक चर्चाहि त्यांना इमर्जी शिकलेल्या विद्वानांच्या भाषणांत व लेखांत वारंवार आढळूं लागली.

काव्यरचनेची दिशा व स्वरूप—आजच्याप्रमाणे तेव्हाच्या विद्वान् मंडळींतसुद्धा पौरस्त्य—संस्कृत व मराठी—आणि पाश्चात्य—इंग्लिश—कवींच्या काव्यांची तुलना चाले व गुणदोषविवेचनदृष्ट्या त्यांवर टीका प्रतिटीकाहि चालत. तेव्हापासून जुन्या मराठी कवींवर व त्यांच्या काव्यावर २।३ दोषारोप करण्यात येत असतात. आणि अद्यापि ही दोषारोपणाची परंपरा मोडलेली नाही. पहिला आरोप असा आहे की, जुन्या मराठी काव्यात शब्दालंकार—अनुप्रास, यमकें, इ०—साधण्याची कवींस आवड फार; त्यामुळे त्यात कृत्रिमता व दुर्बोधता येते. नूतन पंडितांचा यमकावर कटाक्ष विशेष, मग त्यांनी 'यमक्या' वामनाची (वामन पंडितांची) हजेरी खूपच घेतली असेल ।। २ रा आक्षेप:—जुन्या मराठीत स्फुट कविता नाही. नित्य परिचयाच्या छोट्यामोठ्या वस्तु अगर निसर्ग—चमत्कार, उदाहरणार्थ:—'उमलतें फूल,' 'वाऱ्याची झुळुक,' 'रडका बाळू' किंवा त्याचा 'रबरी चेडू,' 'रुसलेल्या प्रियेस,' इ. इ. विषयांवर लहान लहान कविता नाहीत. सगळे ग्रंथ आपले मोठमोठे बाडे आहेत. आणि ३ रा आक्षेप:—पुराणे, पुराणपरंपरा व जुने तत्त्वज्ञान ह्यांपलीकडे जुन्या कवीना काव्यविषय दिसतच नव्हते. शास्त्रीबुवाना जुन्या कवींवरचे हे सर्व आक्षेप पटलेच असतील असे म्हणवत नाही. तथापि, हे आक्षेप टाळून मराठीत सरस कविता रचिता येते हें मात्र त्यांनी आपल्या काव्यात दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

काव्येतिहाससंप्रहापासून प्रारंभ होऊन आजपर्यंत श्री. पांगारकर, श्री. आठव्ये, समर्थभक्त शं. श्री. देव, कै. वि. का. राजवाडे, इत्यादि विद्वानांनी व वारकरी सांप्रदायाच्या अभिमान्यांनी परिश्रमपूर्वक जुनी मराठी कविता पुष्कळ प्रकाशात आणिली आहे. तिच्या सहाय्याने वादच घालूं म्हटले तर वरील आक्षेपांविरुद्ध जुन्या कवितेच्या

वतीनें समर्थनपर असें पुष्कळ लिहिता व बोलता येण्यासारखे आहे; व ४०।५० वर्षांपूर्वीची स्थिति बदलून, जुन्या कवींचे वकीलपत्र घेऊन भाडणारे विश्वविद्यालयीन पदवीधर तेव्हापेक्षा आजकाल खात्रीनें अधिक भेटतील. मात्र हे मुद्दे अजून निकालात लागलेले नसून वाद-प्रस्त स्थितीतच आहेत. शिवाय रुचिभेद आणि नैसर्गिक कुतूहल-प्रवृत्तीमुळे नाविन्याकडे असगारी मानर्षी मनाची ओढ, ह्याच्या योगाने हे वाद कधी संपणारेहि नाहीत. असो, ही वाटाघाट येथे जास्त वाढ-विणे अप्रस्तुत आहे. शास्त्रीबुवाच्या कवितेंत ह्या तीनाहि आक्षेपास फारसें स्थान उरलेलें नाही. त्याचे विषय पौराणिक नाहीत, काहीं ऐतिहासिक व काही काल्पनिक आहेत. जन्मभूमि, मृत्यु, दुष्काळ-वर्णन वगैरे स्फुट विषय व अकृत्रिम सृष्टीचा राजा असा 'समुद्र' हा नैसर्गिक काव्यविषय त्यांनीं निवडून काढून त्याच्या पोटांत अनेक स्फुट विषय त्यांनीं गोविले आहेत. व बुद्धिपुरःसर यमक-लीला आपल्या काव्यात त्यांनीं कोठे केलेली नाही.

शास्त्रीबुवांनीं यशवंतराव महाकाव्याच्या प्रस्तावनेत मराठी कविते-संबंधी जे विचार प्रगट केले आहेत, त्यावरून शब्दालकारामुळे काव्यात कृत्रिमता येत असेल तर तो मोठा काव्यदोष समजला पाहिजे असे त्याचे मत असल्याचे दिसून येते. या प्रस्तावनेत ते लिहितातः—“कविता जितकी सोपी आणि सरळ असेल तितकी चांगली असे मला वाटते.” + + + + + मराठी कवितेत यमकें साधलीच पाहिजेत असा नियम असल्याने कवीस पुष्कळ वेळा यमकें ओढूनताणून जुळ-वावीं लागतात. अर्थात् कविता नीरस व क्लिष्ट होत्ये. जेथपर्यंत मराठी कवितेच्या पायातील यमकाचीं बंधनें शिथिल होणार नाहीत, तेथपर्यंत ती साधारण लोकांस 'सुबोध होण्यास कांहीं मार्ग नाही.' या अभिप्रायास अनुलक्षून त्यांनी आपली कविता सोपी व्हावी म्हणून

अर्वाचीन मराठी भाषेतील अगदी रूढ शब्दांचीहि योजना तीत केली असून त्यांनी यमके साधण्याची फारशी खटपट केलेली नाही. 'क्वचित् यमकांस आपण फांटाहि दिला आहे,' असे ते म्हणतात. तथापि, लहानपणी वाचिलेल्या पंतांच्या कवितेच्या छापेतून ते अजीवात सुटले आहेत, असे झालेले नाही. संस्कृत शब्द व संस्कृत-प्राकृत-मिश्र सामासिक शब्द त्यांनी उपयोगात आणिले आहेत व बहुतेक एकाक्षरी यमक तरी सर्वत्र योजिले आहे कित्येक अभिनव मराठी कवीप्रमाणे हटातटाने इंग्रजी निर्यमक काव्याचे अनुकरण करण्याच्या भरांत मुद्दाम यमकास चाट देण्याचा वेडसर आग्रह त्यांनी धरिलेला नाही. उलट, इंग्रजीत देखील अंत्याक्षर यमक किंवा क्वचित् पाहिल्या व निमच्या आणि दुसऱ्या व चवथ्या चरणाची यमके बहुतेक कवी साधीत असतात, ह्याची जाणीव त्यास असली पाहिजे हे उघड आहे.

कवि हे परिस्थितीचे संतान—कवि हे परिस्थितीचे जनक असतात असे म्हणण्याचा सांप्रदाय पडला आहे. तथापि, ते परिस्थितीचे संतानाहि असतात असे म्हटल्यास तेहि तितकेच खरे आहे उपजत अंकुर जातीचाच जोमदार असला तरी जमीन, खत, पाणी वगैरे जशी तदनुकूल पोषक गुणानी युक्त असावी लागतात म्हणजे पीक भरदार येते, तसेच कवीच्या काव्यगुणप्रकर्षाचे आहे. या चरित्रान्या सुरवातीस कवीच्या जन्मभूमीचे—**गुहागर गांवाचे**—वर्णन बरेच विस्तृत दिले आहे, त्यात काव्यगुणाचा पोषक अशी नैसर्गिक सामग्री किती आहे पहा—

लहानपणी घरात घडलेल्या काहीं कारणाने उद्वेग वाटून, रागावून रुसून ते बाहेर पडले की, समुद्रकांठची वालुकाभूमि त्यास माडीवर घेऊन खेळवी. केव्हां आम्रवृक्षाचे सुकुमार पल्लव त्यांना आपल्याकडे प्रेमाने बोलावीत व तरतुली शीतल छायेत बसून शांत होण्यास त्यास सुचवीत. तर केव्हां पाढऱ्या शुभ्र फुलानी फुलून गेलेल्या वेऱ्याच्या

लांबचलाब अप्रांचे आदोलन चालूं असे व कवीस वाटे की, ह्यांचा हा प्रयत्न आपणास हासविण्यासाठीच चालला आहे. कैक वेळा, सतत वाहणारा अष्टवण्याचा निर्मल, गार पाण्याचा झरा त्यास म्हणाला अमेल की, “ या, बालकविराज, या, आणि माझी ही अमृततुल्य वारिधारा आपल्या मस्तकी धारण करा व कीर्तिकारक काव्य करून अमर व्हा ! ! ” जर कवीला कधी आपल्या दारिद्र्यावस्थेचा खेद जाचूं लागला व कधी मनाने क्षणभर समुद्रतीरावर तो गेला तर मित्रभावाने रत्नाकराने त्याची समजूत घालवी की, “ बाळ, मी साक्षात् लक्ष्मीचा पिता; मी ह्या कोकण देवीचे-कोकणप्रांताचे-अहोरात्र चरणक्षालन करीत असतां तुझ्यासारख्या तिच्या लेकरांना काय उणे आहे रे ? बाबा, ऊठ ! असा खिन्न होऊन बसू नको. माझ्याप्रमाणें उद्योगप्रवण हो ! ‘उद्योग्याचे घरी ऋद्धिसिद्धी पाणी भरी.’ ”

एकादे वेळी रानामधले एकादे सुंदर फूल सुकून जागच्याजागी गळून पडलेलें पाहून कवीच्या मनात येई की, मी असाच अज्ञात स्थितीत फिरून अव्यक्तात विलीन झालों तर ? तर लागलीच, प्रभुकंठांतून आपाद रुळणाऱ्या भक्तांपित वनमालेचें स्मरण होऊन ते उल्लासित होत. का की, ती वनमाला इतकी भाग्यशाली झाली की, प्रत्यक्ष देवी लक्ष्मीलाहि तिचा हेवा वाटे. लक्ष्मी म्हणे “ ही वनमाला दीर्घकाल प्रभुहृदयाचा आश्रय करून राहते. मला ते सुख क्वचित् व किंचित्कालच लाभते ! ! ” इत्यादि विचार त्या वेळी बालकवीच्या मनोभूमिकेवर आरूढ होत. अशा तऱ्हेने, अनेक प्रसंग, अनेक स्थलें व अनेक वेळी उठणारे मनस्तरंग, वासुदेवशास्त्र्यांची कविताशक्ति पुष्ट करण्यास गुहागार वेथे त्यास असंख्य लाभले असले पाहिजेत यांत शंका नाही

त्यांच्या काव्यांतील गुण—शास्त्रीबुवांच्या कवितेमधला मुख्य गुण ' सहजस्फूर्ति ' ह्यास शास्त्रीय परिभाषेत ' प्रसाद ' म्हणता येईल सहजस्फूर्त काव्याचा प्रकार असा असतो:—“ त्यांत कवीच्या कल्पनांचा प्रवाह अखंड चालू राहतो—बुद्धिपुरस्सर योजिलेल्या शब्दालंकारांच्या खडकाळ मार्गाच्या अभावी तो सरळ, सीधा व संथ असा वाहात राहून मध्ये मध्ये येणाऱ्या प्राचीन, अप्रसिद्ध शब्दांच्या गवताळ बेटांनी तो कधी दुभंगलेला असत नाही; किंवा दूरान्वयरूपी वाळूच्या ढिगाऱ्यांनी कोठे त्रुटित होत नाही तर तो गंभीरपणे एकसारखा रसिक हृदयाचा ठाव घेत जातो. ” साराश, अर्थबोधदृष्ट्या जे काव्य सरळ श्रोत्याच्या अंतःकरणास जाऊन भिडते ते सहजस्फूर्त काव्य होय. ओज, माधुर्य, हे दुसरे गुणहि ठिकठिकाणी त्यांच्या काव्यात आढळतील. विशेषतः यशवतराव महाकाव्यांत वर्णिलेले वीररसाचे प्रसंग वाचीन असतां कवीची ओजस्विता परिणामकारक रीतीने वाचकाच्या अनुभवाम येते. ' वाक्यं रसात्मक काव्यम्, ' म्हणजे रस हा काव्याचा आत्मा आहे. पण, रसिकावाचून ते रसज्ञान इतरेजनास कसे अनुभवास येणार? शास्त्रीबुवा ह्यासंबंधी एक सुभाषित श्लोक वारंवार सांगत असतः— इतर-पाप-फलानि यथेच्छया । विलिखितानि सहे चतुरानन ॥ अरसिकेषु कवित्वनिवेदनम् । शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ या श्लोकाचा उत्तरार्ध पुष्कळांच्या परिचयाचा असतो. भावार्थ असा आहे की, ' वाटेड त्या पापाचे प्रखरांतले प्रखर प्रायश्चित्त घेण्यास आपण तयार आहो, ' पण कवि म्हणतो, ' देवा, रसिकावाचून दुसऱ्या कोणास काव्यमाधुरि चाखण्यास सांगण्याचे माझ्या नशिवास आणू नको ! ' सांगण्याचे तात्पर्य असे की, काव्याच्या श्रोत्यांनी किंवा वाचकांनी काही अंशी कवीच्या भावनांशी आपल्या भावना एकरूप-

समरस—करून त्याच्या काव्याचा आस्वाद घेतला पाहिजे जितकी जितकी ही तन्मयता अधिक तितका तितका त्या काव्यास्वादनापासून होणार आनंद अधिक हें उघड आहे.

शीघ्र व सरस कवि—शास्त्रीबुवांच्या अंगच्या कवित्व-शक्तीचा आणखी एक विशेष होता तो हा की, ते शीघ्र कवि होते. पुष्कळ वेळा एकादा विषय घेऊन त्यावर त्यांस ताबडतोब कविता रचून द्यावी लागे. ती ते सत्वर तर रचीतच, पण ती सरसहि असे. यशवंतराव महाकाव्य हे 'दक्षिणा प्राइझ कमिटी' कडून मोठे बक्षीस मिळून यशस्वी झालेले त्याचे काव्य आहे. तथापि, ह्यातले किती तरी श्लोक शाळेत मिळणाऱ्या फुरसतीच्या वेळात अगर मधल्या सुट्टीत त्यांनी रचिलेले आहेत. केळकरकृत टिळकचरित्रात उल्लेखित असलेले 'हारिसाष्टकम्' हे शास्त्रीबुवांचे असलेच एक सहजर्लालाकाव्य आहे. त्यातली एक आर्या अजून त्याच्या एका वृद्ध स्नेह्याच्या स्मरणात राहिली आहे, ती अशी:—

पोषवितो तोषवितो यास्तव गोप्यांस थोर 'हारीस' ॥

लोळवितो, घोळवितो यास्तव आम्हांस थोर हा रीस ॥

बोलतां बोलता एकाद्या प्रसिद्ध संस्कृत कवीच्या श्लोकाचे समवृत्त भाषांतर ते सहज करित अशी समवृत्त भाषातरे शतकत्रय, भामिनी-विलास, इत्यादीची जुन्या वामनादि कविवर्यांनी केलेली प्रसिद्ध आहेत शास्त्रीबुवा ती जलद करित, हा त्यांचा विशेष गुण होय. अशा समर्पक भाषांतराचा नमुना व एक प्रकार ऐतिहासिक महत्त्वाचा म्हणून संस्मरणीय झालेला, केसरी पत्रावरील जुना ध्येयदर्शक मूळ संस्कृत श्लोक व त्याचे खरेशास्त्री यांनी केलेले भाषांतर पुढे दिले आहे:—

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदांधेक्षण सखे ।

गजश्रेणीनाथ, त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।

असौ कुंभिभ्रांत्या खरनखर विद्रावितमहा- ।

गुरुभ्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥१॥

मराठी- गजालिश्रेष्ठा ! या निबिडतर कांतारजठरीं ।

मदांधाक्षा मित्रा ! क्षणभरिहि वास्तव्य न करी ॥

नखाग्रानीं येथे गुरुतरशिला भेदुनि करि- ।

भ्रमाने आहे रे, गिरिकुहरिं हा निद्रित हरि ॥

जुन्या केसरीवरील उपर्युक्त संस्कृत श्लोकांचे हें समवृत्त मराठी भाषांतर कै हरिभाऊ आपटे (कादंबरीकार) यांनी केले आहे अशी एक शंका होती. रा. बापूराव आंबेकर यांनी कै. हरिभाऊंचे चरित्र लिहिले आहे. त्यात या श्लोकांचे हरिभाऊंनी केलेले भाषांतर दिले आहे. हा हरिभाऊंचा श्लोक कै० आगरकर यांनी केसरीवर घातला होता, असेंहि रा. आंबेकर यांनी म्हटले आहे. परंतु हा श्लोक केसरीवरून केव्हा व का काढण्यात आला ते समजत नाही. बाकी अजूनहि 'गजालिश्रेष्ठा' इत्यादि श्लोक शास्त्रीबुवांचा नसून आणखी कोणाचा आहे असे ठरले तरी त्यात काहीं बिघडत नाही. उलट, चरित्रांत-इतिहासांत-सत्यकथनाचीच योग्यता अतिशय असते. शिवाय, या चरित्रात शास्त्रीबुवांनी रचिलेल्या संस्कृत श्लोकांचे व समवृत्त मराठी भाषांतराचे

१. द्विपेंद्राच्या नाथा ! क्षणभरिहि या दुर्धर वनी ।

मदाधा रे, येथें वसति करणें आण न मनीं ॥

गजाच्या भ्रातीनें प्रखर नखरानी गुरुशिला ।

विदारोनी येथे बघ गिरिमधें सिह निजला ॥ १ ॥

२. फक्त पहिल्या वर्षीच काही अकांवर मधून मधून हा श्लोक आढळतो, अशी माहिती केसरी कचेरीत मिळाली.

जे अनेक उतारे देण्यांत आले आहेत त्यावरून त्यांचे काव्यरचनाचातुर्य या श्लोकावाचूनहि स्वतंत्रपणे सिद्ध होण्याजोगे आहे. असो.

शास्त्रीबुवांची शीघ्रपणे काव्यरचना करण्याची हातवटी त्यांच्या उतार वयातहि केव्हां केव्हा प्रकट झालेली आहे. धुळें येथे 'तारामंडळ' नाटकाच्या १ ल्या प्रयोगाच्या वेळी, श्री. रा. रा. बापूराव राजहंस (बालगंधर्वांचे बंधु) याचे म्हणणे पडले की, " शालिनी विघ्नपरिहारार्थ श्रीगजाननाची करुणा भाकते (अंक ३ रा, प्र. २ रा) त्या प्रसंगी म्हणावयासाठी एक प्रार्थनापद पाहिजे. " ते शास्त्रीबुवांनी त्या दिवशी रात्री जेवणे झाल्यावर सहज पानसुपारी खाता खातां गोष्टी निघाल्या असता तेथल्या तेथे रचून रा. बापूराव यास उतरून घेण्यास सांगितले. ते पद पुढीलप्रमाणे आहे --

"अजुनि दया नुपजे तुजसी । कीं गणराया निजलासी ॥अजुनि०॥
कैवारी तूं दीनअनाथां । आश्रय कोण दुजा मजसी ॥ अजुनि० ॥
आस तुझ्या चरणाची धरिली । लोटुं नको दुरि ही दासी ॥अजुनि०॥
दुस्तर संकट पडले देवा । अंत अतां किति तूं बघसी ? ॥अजुनि०॥"

काहीं अप्रकाशित कविता—फुटकळ चुटके या पुस्तकावर 'भाग १ ला' असे त्यांनी छापिले आहे. यावरून आपल्या स्फुट काव्याचे पुढे भाग २ रा, भाग ३ रा, असे भाग छापण्याचा त्यांचा मानस होतासे दिसते. परंतु पुढे ऐतिहासिक संशोधनाच्या नादात तो बेत तर रहित झालाच, पण अशी वेळोवेळी केलेली त्यांची स्फुट कविताहि कोणीकडे नाहींशी होऊन गेली, हे मराठीच्या आधुनिक काव्य-वाङ्मयाचे मोठेच नुकसान झाले असे म्हणणे भाग आहे परवां, (फेब्रुवारी १९२९) त्यांच्या घराचे पुस्तकांचे कपाट चाळीत असतां एक हस्तलिखित कविताची वही सापडली. तीत सुदैवाने शास्त्रीबुवांनी स्वतः रचिलेल्या आणखी काहीं संस्कृत व मराठी कविता आढळल्या.

त्यांत पटवर्धनकुल, विद्याप्रशंसा, स्त्रीशिक्षण, साहेबार्ची भूपाळी, (उपहासोक्ति) बापू गोखला, मित्र रा गोविंदशास्त्री बापट, गुरुवर्य अनंताचार्य व श्रीमंत रा. बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांस पद्यमय पत्रे, श्रीमंत सरकार मर बाळासाहेब मिरजकर यांस मानपत्रे (त्यापैकी एक विस्तृत चित्रकाव्य आहे.) मरहम व्हिक्टोरिया राणीची जुबिली आणि काही संस्कृत श्लोकाचे भाषांतर अशा त्रिविध विषयावरील हा लहानसा कावितासंग्रह आहे तरी हे सारे मिळून सहज दीडशेवर श्लोक आहेत. ह्यातले बहुतेक विषय वर्णनात्मक असूनदेखील कवीने मधून मधून आपले गंभीर व उदात्त विचारहि वर्णनाच्या ओघात सहज आल्यासारखे त्यात मिसळून दिले आहेत.

श्रीमंत रा बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यास ' गुणोत्कर्ष ' नाटक भेटीदाखल पाठविले त्या वेळी त्यांस काव्यमय पत्र लिहिले त्यातील पुढील दोन श्लोक पहाः—

“ वस्तू पाहुनि रम्य, थोर, कविची वाणी स्फुरे सुंदर ।
त्या वस्तू विलयासि जाति कविता पावेल कैशी भर ? ॥
होते वैभव आमुच्या जन-पर्दा, होते कवी अद्भुत ।
ते गेले म्हणुनीच ते न दिसती, ऐसे मला वाटत ॥१॥

“ आतां मद्यमदे वृथा धनमदे पाश्चात्य-विद्यामदे ।
राजे डोलति, जाति पंडित कवि आधार त्यां कोण दे ? ॥
अंगें पंडितता तशीच कविता संपादुनी राजता ।
वाटे शूद्रक, हर्ष, भोज, समता पावूनियां शोभतां ॥ ३ ॥ ”

श्रीमंत सरकार बाळासाहेब मिरजकर यास तीन मानपत्रे शास्त्रीबुवांनी स्वामिभक्तिपूर्वक समर्पण केली. त्यात स्तुतिस्तोत्र नाही असे नाही. परंतु, त्याबरोबरच राजांचीं कर्तव्ये त्रिनम्रभावाने पण निर्भोडपणे त्यांनी श्रीमंतास निवेदन केली आहेतः—

“ दिला प्रभुवरें कृपा करुन देह जो मानवा ।
 परार्थ झिजवून तो सुजन पावती वैभवा ॥
 शशांकसम सन्मती जसजसे बये वाढती ।
 गुणे, अनुभवे, यशे, अतुल कीर्तिला पावती ॥ १ ॥

“ प्रजा समजुनी मुले करुनियां कृपा त्यांबरी ।
 सुखे सतत वाढवा झटुनियां तयांचीं स्वरीं ॥
 असे प्रथम धर्म हा नृपतिचा मनीं वागवा ।
 स्वकीय परक्या जनीं चिर सुकीर्तिते गाजवा ॥ २ ॥

“ लोकी नृपाकडुन जे उपकार व्हावे ।
 विद्याप्रदान पहिले पद त्यांत पावे ॥
 विद्याविभूषित जनां निजराज्यरीति ।
 दे प्रीति, भीति पळवी, मळवी न नीति ॥ ३ ॥

“ यासाठीं करुन विचार पूर्ण आधीं ।
 आणोनी मान जनरीति, काल-संधी ॥
 धैर्याने मग करणे तसे करावे ।
 कां जेणे चिर भुवनांत नांव व्हावे ॥ ४ ॥

“ टाकूं प्राण गुणानुरक्त अपुल्या सेवेत राहो प्रजा ।
 क्षम्या पुष्कळ दोषयुक्त जरि ती तीच्या सुखाते भजा ॥
 वित्ता राखण, न्याय, शिक्षण, कला, व्यापार, शेती, अशा ।
 षट्कार्यांत मती असोत, अपुल्या मंत्र्यांचियाही तशा ॥ ५ ॥”

मित्र गोविंद शंकरशास्त्री बापट यांचा होळकर दरबारांत मोठा सन्मान झाला. त्याच्या अभिनंदनार्थ लिहिलेल्या कविताबद्ध पत्रांत कवि व राजे याचा सवध कसा असावा हें बहारीनें ज्यांत वर्णिले आहे असा पुढील श्लोक पहा:—

“ नाना काव्यफले पिकून सुरसें संतोष देती जनां ।
मालाकार कवी खपून करिती ज्याच्या श्रमे वर्धना ॥
वाणीरूप सुरम्य बाग भुवनी, कैसा घरी जीवन ? ।
राजे हे धन-वारि-मेघ न जरी देती तथा जीवन ॥ ”

ह्या अप्रकाशित कवितांपैकी आणखी कांही निवडक वेंचे पुढे उत्तरार्धात काव्यप्रकरणी देण्याचा विचार आहे. सव्व, येथे हात आखडता घेतों.

राष्ट्रीयकवि-वाद—अलीकडे कवीसंबंधी, ‘राष्ट्रीय कवि कोणाला म्हणावे ?’ असा आणखी एक महत्त्वाचा वाद विद्वानात केव्हा केव्हा चाललेला असतो. व मग, या वादाच्या दृष्टीने जुन्या-नव्या कवींची तुलना विद्वान् लोक करीत असतात. त्यात, जुने कवि राष्ट्रीय प्रश्नांची विशेष पर्वा करीत नसत, त्यांना राष्ट्रीय दृष्टिच नव्हती, त्यांनी राष्ट्रीय जागृतीचे काम केलें नाही, वगैरे दोष त्याचे माथी लादून नूतन कवानी मात्र राष्ट्रीय दृष्टि व राष्ट्रविषयक तळमळ असून अमका तमका आधुनिक कवि त्याला हा राष्ट्रीय कवित्वाचा मान दिल्या पाहिजे असा हल्ली डागोरा पिटण्यांत येत असतो. “महाराष्ट्रीय जुन्या संत कवींनीं स्वराज्यसस्थापक श्रीशिवराय याच्यासाठी भूमिका तयार केली” असा अभिप्राय, न्या. मू. रानडेप्रभृति थोर विद्वानानी आपल्या ग्रंथात नमूद करून ठेविला आहे. सव्व, त्याचें वेगळें समर्थन करण्याचे येथें प्रयोजन नाही परंतु ‘कवि हा राष्ट्राचा निर्माता’ किंवा ‘प्राणप्रतिष्ठापक’ एवढी मोठी पदवी जर कवीस द्यावयाची असेल तर हा बहुमान पटकावणारा ‘महनीय अभिनव कवि’ अद्यापि महाराष्ट्रात जन्मास यावयाचा आहे असे आमच्या अल्प मतीस वाटते. पण आज दुसऱ्या कोणा कवीस ‘राष्ट्रीय’ म्हणून संबोधण्यांत येत असेल तर मग, वासुदेवशास्त्री खरे यांना ‘राष्ट्रीय कवि’ हें उपपद सर्वांआधी लावण्यांत आलें पाहिजे. कारण, त्यांच्या

‘यशवंतराव महाकाव्यां’त काय किंवा ‘जन्मभूमि’ ‘उज्जयिनी’ वगैरेसारख्या चिमुकल्या स्फुट काव्यात काय, स्वाभिमान, स्वदेशाभिमान, मराठ्यांचे पराक्रम, रजपुतांचे धीरोदात्त मनौदार्य व निघडें शौर्य, पूर्वजांच्या विद्याकलादि नैपुण्याबद्दल योग्य आदरभाव, याजसंबंधी उद्बोधक, स्फूर्तिदायक, उत्कटभावनोद्दीपक असे किती तरी प्रसंग वर्णिलेले आढळतील. उलटपक्षी स्वकीयाच्या दुर्गुणाबद्दल व आपल्याच धर्मबांधवांविरुद्ध परधर्मीयाना सहाय्य होऊन हत्यार चालविण्याच्या स्वार्थमूलक पापप्रवृत्तीबद्दल, वाचकात तिटकारा उत्पन्न करण्याचें स्तुत्य कार्यहि त्यांनी आपल्या महाकाव्यात जागजागी गोंविलेल्या काव्यमय उद्गारानी केले आहे. या चरित्राच्या उत्तरार्धात जेथे काव्यपरिचय करून देण्यात आला आहे तेथे या आमच्या विधानाची थोडीशी प्रत्यंतर-प्रमाणे वाचकास पहावयास मिळतील. ‘यशवंतगव काव्य’ ज्या काळात लिहिले गेले त्या काळीं लोकांत वाचनाभिरुचि आजच्यापेक्षा कमी होती व तें काव्य आणि त्याचा जनक अगदी एका मागसलेल्या गावात राहात असल्यामुळे दुर्दैवानें त्याची प्रसिद्धि आजपर्यंत विशेष शाली नाही हे मात्र खरे.

या वादांत शास्त्रीबुवांचें मत—शास्त्रीबुवांच्या लेखांवरून व क्वचित् प्रसंगी त्यांनी संभाषणाच्या ओघात काढिलेल्या उद्गारावरून स्वतः त्यांचे मत या मुद्यासंबंधी काय होतें याचे अनुमान सहज होण्याजोगें आहे. कालिदासादि प्राचीन संस्कृत कवीविषयी त्यांना केवढा निस्सीम आदर वाटत असे हें त्यांच्या ‘उज्जयिनी’ काव्यात उत्तम प्रकारे व्यक्त झालें आहे. तसेंच एका अप्रकाशित स्फुट काव्यात ते म्हणतात:—

“ कालिदास, भवभूति, भारवी, । बाण, दंडि, जयदेवसे कवी ॥
कां न येति उदयास सांप्रत ? । हर्षपूरित करुं जगाप्रत ॥ ”

ही झाली प्राचीन संस्कृत कवीसंबंधी गोष्ट; परंतु, मोरोपंत व वामन पंडितादि जुन्या महाराष्ट्रीय कवीवर जो दाडगा व्यासंग त्यानीं अगदीं लहानपणामून केला होता त्यावरून त्या कवींची योग्यता शास्त्रीबुवा किती थोर लेखीत हे कळून येते.

श्रीसमर्थ रामदास स्वामी याना लोक सामान्यतः सत समजतात; कवि समजत नाहीत. तथापि, शास्त्रीबुवा एकदा न्या. मू. रानडे याच्या 'मराठी सत्तेचा उदय' (Rise of the Maratha Power) या प्रथासंबंधी एका मित्राशी बोलत असता रामदासाचा विषय निघताक्षणी त्याची चित्तवृत्ति एकदम गंभीर होऊन समर्थाच्या दासबोधाविषयीं ते प्रेमादरभरानें बोलूं लागले, "अहो, हे कवि खरे ! कवित्ववर्णन, मृत्यूच्या बलिष्ठपणाचें वर्णन, महंतलक्षण, राजकारण, सच्छिष्य व सद्गुरु यांची लक्षणे इत्यादि व आणखी अनेक प्रकरणातील अखंड व गंभीर वाणीचा ओघ प्रत्यक्ष समर्थमुखांतून श्रवणपथावर येत असतां, त्यांत आजहि आढळून येणारा जिवंतपणा तत्कालीन महाराष्ट्रीय लोकांच्या अंतःकरणात कां न संचारवा ? 'संतांनीं जागृति केली' असें रावसाहेब म्हणतात ते अगदीं बरोबर आहे." एकाद्या रमण्याच्या दक्षिणेच्या निमित्ताने प्रहरानुप्रहर कोंडून ठेविलेला भिक्षुकण कोडी फुटताच राजद्वारातून जसा गर्दीने बाहेर पडतो, तशा तातडीनें समर्थाच्या मुखावाटे अर्थपूर्ण शब्दसमुदाय झपाट्याने धावत असतात, किंवा बंधारा फुटलेल्या प्रचंड जलौघाप्रमाणें त्याच्या मृतसंजीवनी वाग्विलासिनी सरस्वतीचा प्रवाह वेगाने चाललेला असतो, असा अनुभव दासबोधाच्या सहृदय वाचकास केव्हाहि आल्यावाचून राहात नाही असो. शास्त्रीबुवांच्या

१. 'Rise of the Maratha Power', Chapter III—'How the Seed Was Sown'. See page 53.

मते 'राष्ट्रीय कवि कोणाला म्हणावे?' ह्या प्रश्नाच्या उत्तराचा बोध वरील विवेचनावरून उपलक्षणाने वाचकांस होण्यासारखा आहे.

शास्त्रीबुवाच्या काव्यासंबंधे सामान्यपणे जे काय लिहिणे जरूर होते ते येथे लिहिले आहे. त्याच्या चरित्राचे मुख्य सूत्र मध्येच सुटल्यासारखे होऊं नये, यास्तव प्रत्यक्ष ग्रथाचा परिचय विशेष विस्तारपूर्वक पुढे उत्तरार्धात करून दिला आहे त्यातील गुणदोष जिज्ञासु वाचकांनी आपापल्या आवडीप्रमाणे स्वतःच ठरवावे हे अधिक बरे. असो. या काव्यकालात स. १८८४ साली 'समुद्र' काव्य प्रसिद्ध केल्यावर पुढे 'गुणोत्कर्ष' नाटक मध्येच लिहिले गेले तो वृत्तात मोठा मौजेचा आहे. कालानुक्रम राखण्याकरिता गुणोत्कर्ष नाटकाचे हे जन्मकथन या ठिकाणीच देणे योग्य दिसते.

गुणोत्कर्षाची मजेदार जन्मकथा—कै श्रीमंत छत्रपति शाहूमहाराज याचे दत्तविधान ता. १७ मार्च सन १८८४ इ. रोजी झाले. व नंतर त्यांना राज्याभिषेक करण्यात आला. या महोत्सवप्रसंगी अगर त्यानंतर एक वर्षाच्या आत राजाराम कॉलेज-मधील विद्यार्थ्यांना करण्यास सोर्याचे असे एक नाटक हवे होते. म्हणून बक्षीस लावून नाटके मागविण्यात आली होती. पुष्कळ लेखकांनी आपल्या हस्तलिखित नाटकाचे बाह्यांग वगैरेहि फार मोहकपणे सजाविलेले होते बक्षिसासाठी जमलेल्या नाटकापैकी एक नाटक पास झाल्याचे वर्तमानदेखील बाहेर फुटले ! परंतु परीक्षक मडळीपैकी एक गृहस्थ खरेशास्त्री यांच्या 'गुणोत्कर्षा'ची हस्तलिखित वही हाती घेऊन म्हणाले, 'अहो, हें एक नाटक वाचावयाचे राहिले आहे !' दुसरे कोणी म्हणाले, 'जाऊं द्या कीं हो, कुठे वाचीत बसतां किचकट लिहिणे ?' यावर पडिल्या गृहस्थांनी गंभीरपणे म्हटले की, 'छे, बुवा ! हें असे करणे अन्याय्य (Against conscience) आहे !'

आणि त्यांनी स्वतः तें रात्री जागून वाचून काढिलें. बक्षिसाचा निकाल आतां अवघ्या एका दोन दिवसात व्हावयाचा होता तेव्हां लागलीच ते गृहस्थ दुसऱ्या एका पंचाकडे गेले, व त्यास ते वाचून पहाण्याची शिफारस करू लागले. पुस्तक वाचून पाहिल्यावर ते—गुणोत्कर्ष—ह्या दुसऱ्या पंचासहि आवडले. आणि त्याने तिसऱ्या पंचास सांगितलें. अखेर ते सर्व परीक्षक पचापुढे वाचावयाचे ठरून वाचिले गेले. आणि सांगावयाची गोष्ट अशी की, ते पासहि झाले !

विद्वन्मान्य कवि—गुणोत्कर्षाच्या लोकप्रियतेचें एकच प्रमाण असे आहे कीं, त्याच्या प्रसिद्धीपासून अवघ्या २।३ वर्षांत त्याच्या तीन आवृत्ति निघाल्या ! मध्यंतरी काही वर्षे सरकारच्या रोपास बळी पडलेल्या पुस्तकांच्या यादीत त्याची गणना झाली होती. तथापि, अलीकडे त्यावरची बंदी सरकारने उठविली असून त्याची आता सहावी आवृत्ति निघाली आहे. गुणोत्कर्ष व त्याच्या पाठोपाठ 'यशवंतराव महाकाव्य' (स. १८८५ त लिहिलें व स. १८८८ त छापून प्रसिद्ध केले.) ह्या दोनहि कृती विद्वज्जनास मान्य झाल्या व त्यांस पारितोषिकेहि मिळाली. शास्त्रीबुवाच्या यशवंतराव महाकाव्यास पुण्याच्या दक्षिणा प्राइझ कमिटी-कडून बक्षीस मिळाल्याचे मागें सांगितलेच आहे. फुटकळ चुटके, भाग १ ला, नावाचा आपला स्फुट कवितेचा संग्रह त्यांनी स १८९१ मध्ये छापविला. त्यासंबंधें येथे विशेष सांगण्याजोगे काही नाही.

मार्मिक काव्यपरीक्षक—शास्त्रीबुवा स्वतः जसे उत्तम कवितसे ते मार्मिक काव्यपरीक्षकहि होते. त्याची कविता किंवा त्याच काव्यपरीक्षणामक लेख कशाकशात प्रसिद्ध होत असत हे मागे सांगितलेच आहे. त्यापैकी काव्यरत्नावलीचे संपादक व शास्त्रीबुवाचे जुने स्नेही रा. रा. नारायण नरसिंह फडणीस ह्यांनी खरेशास्त्री याच्या मृत्युलेखात ह्यासंबंधी जें लिहिले आहे तें अक्षरशः येथें त्याच्याच शब्दात आम्ही देतो —

“त्याचे-शास्त्रीबुवाचे-काव्यरत्नावलीवर विशेष प्रेम होते. काव्यरत्नावलीत प्रसिद्ध होणाऱ्या कविता तपासण्याकरिता त्या वेळी जी रसिक व कवि मंडळी होती त्यात शास्त्रीबुवा हे एक परीक्षक होते. त्यांनी काव्य तपासण्याचे काम फारच चांगले व मार्मिक रीतीने केलेले आहे. त्यांच्या काव्य तपासण्याच्या संबधाने एका गोष्टीचा उल्लेख प्रामुख्याने केल्या-शिवाय आमच्याने राहावत नाही. त्या वेळी कै० केशव सदाशिव रिसबूड ह्या नावाचे एक कवि होते. याची बरीच कविता रत्नावलीत प्रसिद्ध झालेली आहे. सदर कवीचे डोळे मूळचे अधु होते. पुढे एका-एकी ते दुर्दैवाने आधळे झाले. त्या दुर्धर अंधस्थितीत त्यांनी ‘प्रभु-लीलाशती’ हे काव्य लिहिले आहे. ह्या कवितेत प्राय त्यांनी ईश्वराची करुणा भाकिली आहे. हे काव्य बरेच मोठे असून चांगले वाचण्या-सारखे आहे. यांतील करुणरस हृदयास पाझर फोडल्याशिवाय राहात नाही. हे काव्य आम्ही शास्त्रीबुवाकडे परीक्षणाकरिता पाठविले होते. त्यात शास्त्रीबुवांनी फारच मार्मिक रीतीची दुरुस्ती केलेली आहे. व व्याकरणरीतीनेहि फारच त्या काव्याची शुद्धि केलेली आहे. ही कविता शुद्ध करून त्यांनी आम्हास खाजगी पत्रात असे लिहिले की, मोरो-पंतांच्या केकावलीनंतर अशी कविता हीच मी आज पहात आहे ”

निस्सीम पंतभक्त व केकावलीचा दृढ व्यासंग केलेले या दृष्टीने उपर्युक्त अभिप्राय देण्यास त्यास कसा अधिकार प्राप्त झाला होता हे येथे नव्याने सागावयास नको आहे. ह्यानंतर स. १९११।१२ च्या सुमारास शास्त्रीबुवांच्याकडे ‘वनविहार’ व ‘रणविहार’ नावाची दोन मोठी काव्ये परीक्षणार्थ आली होती. ही सांगली येथील कवि श्री. रा. गोपाळराव मुजुमदार ऊर्फ साधुदास यांनी रचिलेली असून ती त्यांनी आता छापून प्रसिद्धहि केलेली आहेत.

संशोधनकार्याचा व्याप

“ खरेशास्त्री यांच्या एवढा अवाढव्य माहितीचा माणूस
एकाद्या राष्ट्रांत वारंवार उपजत नसतो. ”

(कै. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे).

नानांचें चरित्र व मळेदमराची माहिती—गुरु० वासुदेवशास्त्री खरे यांची प्रसिद्धि ज्या इतिहाससंशोधनाच्या प्रचंड उद्योगाने झाली तो उद्योग सतत ३५ वर्षे त्यानीं चालविला होता. लहानपणीं मोरोपंत, मुक्तेश्वर, यांच्या कवितांप्रमाणें ‘ मराठ्याची बखर ’ हे ऐतिहासिक प्रकरण त्यानीं हौसेने वाचिले होतें व तेव्हापासून त्यांना इतिहास-वाचनाची गोडी लागली होती. पुढे वयाच्या विसाव्या वर्षी पुण्यास आल्यावर रा. ब. साने, रा. मोडक व विष्णुशास्त्री यांनी चालविलेल्या ‘ काव्येतिहाससंग्रहा ’मधून प्रसिद्ध होणारी, बखरी, वाके व इतर ऐतिहासिक साधने त्यास वाचावयास मिळूं लागली. तेव्हापासून ऐतिहासिक माहिती आस्थापूर्वक वाचण्याचे व्रत त्यानीं चालविले होतें. ग्रँट्‌डफ्‌च्या इतिहासावरील ‘ कीर्तने याचा टीकात्मक निबंध ’ त्यानीं पूर्वीच वाचिला असून पुढे इंग्रजी शिकल्यानंतर ग्रँट्‌डफ्‌चे मूळ पुस्तकहि त्यानीं वाचिले ह्या आतापर्यंत वाचिलेल्या माहितीच्या आधारे व मेणवलीदसरांती ३ कांही पत्राच्या सहाय्याने त्यानीं ‘ नाना फडन-विसांचें चरित्र ’ हा आपला पहिला ऐतिहासिक ग्रंथ छापून प्रसिद्ध

१ काव्येतिहाससंग्रहातील पत्रे, नागपूरकर भोसल्याची बखर, सरंजामे-कृत शिंदे घराण्याचा इतिहास, पेशव्याची बखर, पंतप्रधान याची शकावली, मेजर मॅकडोनल्ड याची ‘ नानाची बखर ’, धाकटे शाहूराजे यांचे चरित्र वगैरे, वगैरे.

केला (स. १८९२). हा ग्रंथ लिहित असतां भिरजमळा संस्थानचे कारभारी कै. रा. सा. गणेश कृष्ण सोहनी यांनी शास्त्रीबुवास नाना फडनविसाविषयी कांही माहिती सांगितली आणि ' मळे संस्थानच्या दसरांतोळ जुन्या अस्सल कागदपत्रांच्या आधारे ही माहिती आपण सांगत आहो, ' असेंहि ते म्हणाले. ते ऐकून शास्त्रीबुवांना मोठा विस्मय वाटला व ते दसर पाहण्याची उत्कंठा त्यांना लागली. लौकरच त्याची ही उत्कंठा तृप्त झाली. आणि या दसरांमुळेच त्यांच्या ऐतिहासिक संशोधनाच्या कार्याचा प्रारंभ झाला. आणि त्यांच्या ' ऐतिहासिक लेख-संग्रह ' द्वारा प्रसिद्ध झालेली पत्रे व माहिती मुख्यतः या दसराच्या संग्रहामधूनच त्यांनी उजेडात आणिली. हें काम त्यांच्या हयातीत त्यांस सतत तीस वर्षांवर पुरून उरले !! नानांच्या चरित्र-ग्रंथाचा परिचय पुढे उत्तरार्धात करून दिला आहे. मळेदसराचें केवळ संशोधन खरेशास्त्री यांनी यानंतर अखंड ५१७ वर्षे चालविले होते. आतां यापुढील प्रकरणांत त्यांचेच प्रथम विस्तृत वर्णन दिलेले आहे.

इतिहासशास्त्र—हे संशोधनाचें कार्य शास्त्रीबुवांनी ज्या व्यापक ऐतिहासिक दृष्टीने सर्वांगपरिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला ती शास्त्रीय दृष्टि कोणती याविषयी विद्वानांच्या अभिप्रायास अनुसरून कांही योडेसे लिहिणें येथें उचित वाटते.

“ इतिहास म्हणजे ' ज्यामध्ये धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ कसे साधावे याबद्दलचा उपदेश केलेला असून तत्संबद्ध गोष्ट सांगितलेली आहे असा प्राचीन काळचा वृत्तांत, ' असे सामान्यतः प्राचीन काळीं इतिहासाचे स्वरूप होते. अथर्व वेद, बृहदारण्यकोपनिषद्,

१. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, 'इतिहासशास्त्र,' शारीर विभाग ८, पृष्ठ १०६ ते १३२ वरून सारांश.

तैत्तिरीय आरण्यक, आश्वलायन गृह्यसूत्रे, इत्यादीमध्ये व महाभारत-रचना-काली इतिहास-वेद, पुराण-वेद किंवा इतिहास-पुराण यांना चांगले महत्त्व असे. तथापि, खरोखरी ऐतिहासिक महत्त्वाच्या सत्यकथा-बरोबरच दंतकथा व वैदिक वाङ्मयावरून केलेली रूपकें अशांसारख्या कल्पित कथा देखील त्यांत संग्रहित केलेल्या आहेत. यामुळे अर्वाचीन इतिहासाप्रमाणे त्यावरून प्राचीन काळाच्या कोणत्याही विवक्षित काल-विभागानील राजकारण, लोकस्थिति, व्यापारउदीम, उद्योगधंदे इत्यादीं-संबंधी निश्चित माहिती मिळविणे अगर शोधून काढणे कठिण असते. आणि अशी शोधून काढिलेली माहिती केव्हा केव्हा वादग्रस्त असण्याचा संभव असतो. प्राचीन भारतइतिहासकालापासून म्हणजे बुद्धपूर्वजग-कालापासून खरे-राजवाड्याच्या कालपर्यंत इतिहासलेखनाचा विकास दाखविताना संस्कृत लेखकापैकी काश्मीरच्या कल्हण नामक 'राज-तरंगिणी'काराचा उल्लेख करावा लागतो. कल्हणाने ऐतिहासिक सत्याची बरीच आवड दाखविली आहे सिलोनच्या 'महावंसो' 'दीपवंसो' मधून बुद्ध भिक्षुंची चरित्रे म्हणजे धार्मिक लिखाण आहे. ते लिखाण ब्राह्मणी पुराण-पद्धतीचे झाले आहे वंसोकारांस कोगत्याहि सामुच्चयिक संसाराच्या गोष्टीचे-राज्याची जमाधंदी, करवसूल, राजनीति, इत्यादींचे महत्त्व वाटत नाही. कल्हणास त्याचे महत्त्व वाटते व तो त्याबद्दल आस्था दाखवितो. तात्पर्य, प्राचीन पुराणपद्धति व अर्वाचीन इतिहास-लेखनाची पद्धति एकमेकीपासून अत्यंत भिन्न आहेत हे उघड आहे. अर्थात् आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीने आपल्या देशाचा अर्वाचीन काळाचा शास्त्रीय इतिहास लिहून तयार करण्यासाठी इतिहाससाधनांचा-स्मारके, वस्तु, लेख, यांचा-शोध, संग्रह, वर्गीकरण, सूचि, त्याच-प्रमाणे लिपिपरिज्ञान, कालमापन, भौगोलिक माहिती इत्यादि सह-कारी शाखे, बाह्यचिकित्सा, अंतरंगपरीक्षण, मूळपाठसंशोधन व काल-

संशोधन, लेखसंग्रह, त्यांतील सारग्रहण, प्रत्यंतर पुराव्यांनी ऐतिहासिक विधानांचे सत्यत्व पारखून सिद्ध करणे, त्यांवरून कांहीं निश्चित सिद्धांत बांधणे, काल्पनिक किंवा अपुऱ्या माहितीवर बसविलेल्या तार्किक विधानाची प्राह्याप्राह्यता ठरविणे इत्यादि अनेक महत्त्वाच्या अंगांचा विचार व्हावा लागतो, आणि मगच शास्त्रशुद्ध इतिहास तयार होतो. तस्मात् इतिहासशास्त्राच्या उपर्युक्त अंगोपागाचा सूक्ष्म विचार करण्यास समर्थ अशी बुद्धिमत्ता इतिहाससंशोधकाच्या ठिकाणी असावी लागते. ”

ह्या कामीं शास्त्रीबुवांची योग्यता—वरील शास्त्रीय विवेचनानुसार शास्त्रीबुवांच्या अंगी मुख्यतः ऐतिहासिक लेखापैकी उपयुक्त लेख निवडणे, त्यांची तारतम्याने ऐतिहासिक किंमत ठरविणे, कालनिर्णय करणे व कोणत्या लेखान कोणत्या ऐतिहासिक मुद्द्याचा धागा गुंतलेला आहे हें चटकन् लक्षात घेणे, म्हणजे जुन्या लेखाच्या नित्य व सूक्ष्म अवलोकनाने व सतत अभ्यासाने प्राप्त होणारी अंतर्दृष्टि आणि प्रत्यंतर प्रमाणांच्या सहाय्याने पुरावे पारखून घेणे, हेच एका शब्दात सागावयाचें तर, ‘भूतार्याविषयीं संभवासंभवपरिज्ञान असणे’ हे गुण उत्कटतेने वसत होणे. इतिहाससंशोधकाच्या धंध्याचे व शोधकबुद्धीच्या जातिवैशिष्ट्याचे हे सारभूत लक्षण खरेशास्त्री यांच्या ठिकाणी ऐतिहासिक लेखांच्या अनेक वर्षांच्या परिशीलनेने सिद्ध झालेले होते या आमच्या म्हणण्यास प्रमाणभूत व पुष्टिदायक असे अभिप्राय त्याच्या ऐ. ले. संग्रहावर अनेक विद्वानांचे असून त्यापैकी मुख्य पुढे उत्तरार्धांत इतिहास-ग्रंथ-परिचय प्रकरणी परिशिष्टात दिलेले आहेत त्यावरून वाचकांची यासंबंधांत खात्री पटेल; असो. ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’कारांच्या विस्तृत विवेचना-प्रमाणे इतिहाससंशोधनास अवश्य लागणारा गुणसमुच्चय शास्त्री-बुवांच्या अंगी होता ह्याबद्दल अधिक कांही न लिहितां यापुढे त्यांच्या संशोधनकार्यांतील परिश्रमाचें थोडेसे निरूपण करितो.

सामग्री जुळविणे—नाना फडनविसाचे चरित्र लिहिता असतां मळे संस्थानचे कारभारी याच्याकडून संस्थानच्या जुन्या दप्तरीची माहिती लागतांच शास्त्रीबुवांनी त्याच्या परवानगाने ते दप्तर पाहण्याची इच्छा पूर्ण करून घेतली. सर्व पटवर्धनी संस्थानामधून लहानमोठे पत्रसंग्रह आहेत, हे जरी खरे आहे, तरी मळे संस्थानचें दप्तर सर्वांत जुने व मोठे आहे. वस्तुतः ते **मिरजेचेंच दप्तर** आहे व पटवर्धन जहागिरीच्या वांटण्या होण्यापूर्वी **मिरजकिल्ला** हाच पटवर्धनाच्या राजकीय उलाढालीचें केंद्र असल्यामुळे चोहो बाजूंनी होणारा राजकारणी पत्रव्यवहार या मध्यवर्ती ठिकाणाशीच होत असे, मिरज व मिरजमळा ही वाटणी बरीच अलीकडची आहे, आणि हेच **मिरजेचें दप्तर** आज मिरजमळा संस्थानच्या ताब्यात आहे. **सांगली व जमखंडी** येथील दप्तरे मोठी असली तरी तीं अलीकडचीं—एकोणिसाव्या शतकातील—आहेत. शास्त्री-बुवांनी कामापुरती तींही अंशत पाहिलीं होती. पण मळे संस्थानचे पत्रसंग्रहाचे ३०० रुमाल-गट्टे-अमून, त्यातला अगदी कपटान्कपटा खरेशास्त्री यानी वाचून पाहिला होता ! वाचताना मइत्वाचीं पत्रे वाटली ती त्यांनीं निवडून काढिली, काही पत्रातील निवडक भागाचीं त्यांनी टिपणे करून घेतलीं, या निवडलेल्या पत्राच्या मोडीत नकला करवून त्या अस्सल पत्रावरून तपासून पाहिल्या, या मोडी लेखकांस नकला करण्यासाठीं मोबदला त्यास ७।८ शें रुपये द्यावा लागला, शिवाय, ते स्वतः लिहित ते वेगळेच, असा क्रम पहिली ५।७ वर्षे तर सतत चालला होता. पत्राच्या प्रकाशनाच्या कामी पोलिटिकल् खात्याची हरकत येईल कीं काय, असे वाटून मळे संस्थानचे अधिकारी प्रकाशनास परवानगी देण्यास काकू करूं लागले. तेव्हां दक्षिणमहाराष्ट्र संस्थानांवरचे **पोलिटिकल् एजंट** यांची परवानगी शास्त्रीबुवांनी मिळविली. त्यामुळे प्रकाशनाचे काम निर्धास्त व तितकें सुलभ झालें. यानंतर त्यांनी खुद्द

मिरज, कुहंदवाड, इचलकरंजी इ० संस्थानांच्या अधिपतींची परवानगी मिळवून तेथील दप्तरोहि शोधून पाहिली. यांखेरीज ह्या भागांतले लहान लहान जहागीरदार, इनामदार, तैनातदार व इतर जुनीं घराणीं—जेथून जेथून जुना पत्रव्यवहार मिळणे शक्य होते तेथून—तो मिळविण्याचा हरएक प्रयत्न करून त्यांनी मिळविला. पुण्यासारख्या दूरच्या ठिकाणाहूनसुद्धा कित्येक कागदपत्र त्यांनी मिळविले व ह्या सर्व कागदपत्रांचा त्यांनी आपल्या संशोधनकार्यास उपयोग करून घेतला.

मळेदप्ताराचें महत्त्व—मैराठी राज्याच्या पानिपतोत्तरकालीन इतिहासाच्या दृष्टीने या पटवर्धनी दप्ताराची योग्यता फार मोठी आहे. पटवर्धन सरदारांची चलनी इ. स. १७६०।६१ पासून पेशवाईच्या अंतापर्यंत ४० वर्षे चागलीच होती ह्या अवधीत पेशव्यांनी केलेल्या सर्व मोहिमात पटवर्धन प्रमुख होते प्रत्येक लढाईत अघाडीचा मान पटवर्धनांकडे असे. ह्या ४० वर्षांतील लढायांत ह्या घराण्यांपैकी २०।२५ पुरुष समरांगणी पडले आहेत ! ! ! प्रत्येक स्वारीतील सैन्याच्या हालचाली, वेढे, लुटालुटी, लढाया, छापे, पाठलाग, फदफिनूर वगैरे जे जे प्रकार झाले त्या सर्वांचे इत्थंभूत वर्तमान त्या त्या स्वारीतील सरदारांनी व कारकुनांनी मिरजेस लिहून पाठविलेले आहे. पटवर्धनांच्या कुळात गोपाळराव व परशुरामभाऊ हे धुरंधर योद्धे होऊन गेले. त्यांनी मोठमोठ्या आणीबाणीच्या वेळी लिहिलेली हजारो पत्रे शास्त्रीबुवांस उपलब्ध झालीं. वामनराव, निळकंठराव, कोन्हेरराव, रघुनाथराव, पुरुषोत्तमदाजी, पांडुरंगराव, वगैरे पटवर्धन सरदारांची, तसेंच नानासाहेबांपासून रावबाजीपर्यंत सर्व पेशवे,

१ ह्या उताऱ्यातील बराचसा भाग खुद्द शास्त्रीबुवांच्या लेखातला आहे.
ऐ. ले. सं—भाग १ ला, अंक १ ला पहा.

सखारामबापू, मोरोबादादा व नाना फडनवीस, गोविंद शिवराम, आप्पा बळवंत, त्रिंबकरावमामा, नारो शंकर, विठ्ठल शिवदेव, महादजी शिंदे, तुकोजी होळकर, धायगुडे, रास्ते, कोल्हापूर-राजमंडळाचे सरदार, हैदरअल्ली, निजामअल्ली, नागपूरकर भोंसले, गायकवाड, मुरारराव घोरपडे, इत्यादि इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांचीं पत्रे पटवर्धन दसरांत सामील झालेली आहेत सारांश, या चाळीस वर्षांत, मिरज हें तत्कालीन राजकीय उलाढालींचें एक मोठे केंद्रस्थान असल्यामुळें, अनेक लहानमोठ्या नद्या जशा समुद्रास जाऊन मिळतात त्याप्रमाणें देशांतील सर्व राजकीय घडामोडीची आणि कारस्थानांची बातमीपत्रें येथें-मिरजेंत-यावींच लागत.

मळेदसरांतील हीं सर्व पत्रे अर्थात्च शास्त्रीबुवांच्या वाचनात आलेली होती. त्यांच्या अश्रांत संशोधन-परिश्रमांबद्दल एका मार्मिक लेखकाने असे म्हटले आहे की, शास्त्रीबुवांनी वाचिलेल्या पत्रांचे प्रमाण ल्यानी छापिलेल्या पत्रांशी पांचशेंस एक असे पडते ! व इतिहास-संशोधक कै. राजवाडे यांनी खरेशास्त्री याच्याजवळ तीस हजार निवडक लेख असल्याबद्दल एके ठिकाणी उल्लेख केला आहे. यांवरून पटवर्धनी दसरामधील अवाढव्य लेखसंग्रहाची कल्पना होईल. ह्यांतील निवडक पत्रांच्या नकला करितांना किंवा कित्येक पत्रांतील सारांश उतरून घेतांनाहि मूळ पत्रांतील शब्द जसेच्या तसेच कायम ठेविलेले आहेत. या पत्रप्रकाशनाच्या हेतूविषयीं पे. ले संग्रह मासिकाच्या पहिल्या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत आरंभी प्रस्तावनेत शास्त्रीबुवांनी खालील-प्रमाणे खुलासा केलेला आहे.

बखरी आणि पत्रें यांतील तारतम्य—“बखरी व दंतकथा यांचा इतिहासास उपयोग फार थोडा आहे. मराठी इतिहासाचा खरा पाया तत्कालीन पत्रव्यवहारावरच रचिला असला पाहिजे. तो पत्रव्यवहार हाती लागल्याशिवाय ज्या काळचा इतिहास लिहावयाचा त्या काळी लोकाची सामाजिक व राजकीय स्थिति खरोखरी कशी होती हे कधी कळावयाचें नाही; परंतु, अस्सल जुने पत्रव्यवहार अनेक स्थळी हिंडून धुंडाळण्याचे काम फार दगदगीचे व खर्चाचे आहे. शिवाय, तें एकदोघांनीं कितीहि खटपट केली तरी सिद्धीस जाणारे नव्हे. पण आता या कामी हेळसांड केल्यास पुढें ते करण्याचें कारणच उरणार नाही ! जुन्या कागदांची हल्ली किंमतच नाहीशी झाल्यामुळें त्यांपैकीं किती गहाळ झाले, किती कसरीने खाल्ले, किती पावसानें भिजून कुजले व एखादा अडाणी अंमलदार भेटल्यास शेंकडों रुमाल ‘बी लिस्टान’ ओढले जाऊन त्यांचा कुट्टा होण्याची भीति आज उभी राहिली आहे !” ‘बखरी व पत्रे यांचें तारतम्य राजवाडे यानी ठरविले,’ असे ज्ञानकोशात म्हटले आहे. परंतु खरेशास्त्रीहि ते जाणीत होते हे वरील उतान्यावरून कोणाच्याहि ध्यानी येईल; असो.

पत्रांवर केलेले अनेक संस्कार—जमाविलेल्या माहितीच्या आधारे कथासूत्र जुळविण्याची घाई न करितां तिचे सूक्ष्मपणे संशोधन करण्याचे कामीच ते फार परिश्रम करीत. कारण, मग त्यांची संशोधित माहिती डळमळण्याचा संभव नसे. या पद्धतीनें काम थोडे झाले तरी झालेले कार्य निश्चित पदरांत पडत असे. पत्रांच्या कालनिर्णयाच्या कामी ते लिहितात:—“स. १७७४ पूर्वीच्या कागदांवर फक्त मुसलमानी महिना, तारीख व क्वचित् हिंदु तिथि व महिना घातलेला आहे. कित्येक पत्रांवर ह्यांपैकीं कांहीच नाही! अर्थात् या पत्रांचा कालनिर्णय करण्यास किती त्रास पडला असेल याची कल्पना असलें काम ज्याने केलेलें आहे

त्यासच येईल !!” पत्राची मिति निश्चित केल्यावर त्यापुढचे काम म्हणजे जमविलेल्या पत्रसंग्रहाची सालवारी व पत्रांतील मजकुराच्या धोरणाने त्याची विषयवारी व क्रमवारी लावावयाची हें होय. त्यांनी छापिलेल्या पत्रांत मुख्यतः राजकीय महत्त्वाचीं पत्रे, पुष्कळ असलीं तरी तत्कालीन सामाजिक स्थितीची द्योतक—बैखरी, सरंजामाचे वेढेदे, तैनात जावते, किरकोळ टिपणें, पंचायतीचे निकाल, बाजारनिरख, घोड्यांची चंदी, शिर्पोयाची पोटगी, कैद्यांच्या शिक्षेचे प्रकार, कांशीयात्राखर्च इ. इ. संबधी—पत्रें, याद्या देखील या प्रस्तावनेंत निर्देश केल्याप्रमाणें त्यांनी वेळोवेळी प्रासिद्ध केलेल्या आहेत यानंतर, छापिलेल्या पत्रातील कठीण—जुने म्हणून दुर्बोध—शब्दांवर अर्थाच्या खुलाशासाठी भरपूर टिपा देणे किंवा अप्रसिद्ध स्थळे व वाचकांस अज्ञात व्यक्ति याच्या माहिती-स्तवहि स्पष्टीकरण करणे अवश्य असते, ते त्यांनीं दरेक पृष्ठाखाली टिपा देऊन केले आहे त्याचप्रमाणे जुन्या पत्रात आढळणारे फारसी, ऊर्दू शब्द व काचित् पोर्तुगीज किंवा इंग्रजी शब्दाचे अपभ्रंश अगर कित्येक वानडी शब्द याचे अर्थहि त्यांनीं टिपात दिले आहेत. फारसी व ऊर्दू शब्दाचे अर्थ महत्प्रयासानें ते मिळवीत असत. तसेच कोठे विरोधी वचनाचा परिहार, साकेतिक नावें व हल्ली प्रचारात नसलेल्या म्हणी इ० संबधी खुलासे त्यांनी अशा टिपातच केलेले आहेत, ते यथार्थ असून कित्येक तर वाचकांस गमतीचे वाटणारे आहेत. सारांश, जुनी पत्रे सुबोध व मनो-रंजक करण्याची शक्य तितकी सारी तरतूद त्यांनी करून ठेविली आहे. ऐतिहासिक स्थळांचें भौगोलिक ठावठिकाण नक्की सांगता यावे, म्हणून प्रातोप्रातीचीं वर्णने व नकाशे आणि व्यक्तीच्या माहितीसाठी जुन्या

१. ऐ. ले. सं. भाग १ ला, अं. १ ला, पृष्ठ ४ वर ह्यांचा उल्लेख आहे.

२. ऐ. ले. सं. भाग ६ वा व ७ वा पहा. ३. ऐ. ले. स. भाग ७ वा.

घराण्याच्या वंशावळी, गॅझेटिअर, अनेक मराठी व इंग्रजी ऐतिहासिक ग्रंथ व तारखा जुळविण्यासाठी जंत्र्या इत्यादि साहित्य त्यांनी जमविले होते. हिंदुस्थान देशाच्या भूगोलची माहिती त्यांस उत्तम प्रकारची असून विशेषेकरून त्यांच्या कार्यांत सतत जरूर लागणाऱ्या महाराष्ट्राच्या भूगोलची अगदी बारीकसारीक माहितीसुद्धा त्यांनी करून घेतलेली होती. भूगोल हे इतिहासाचे किती महत्त्वाचे सहकारी शास्त्र आहे हे या गोष्टीवरून वाचकाच्या चांगले लक्षात येईल.

आणखी एक महत्त्वाचा संस्कार—येथवर वर्णन केल्याप्रमाणे जुन्या कागदपत्रांना इतके संस्कार केले तरी आणखी एक महत्त्वाचा संस्कार खरेशास्त्र्याच्या हातून त्यावर घडत असे. प्रथम दोन तीन वर्षे ऐ. ले. संग्रह हे मासिक होते. ते केवळ याच्या एकट्याच्या जोरावर चाललेले, त्यास ग्राहकहि विशेषसे नव्हते व घरच्या द्रव्याचा पाठपुरावा अगदी बेताबाताचा, असे असता सदर मासिकाच्या नियमितपणाबद्दल मोठी ख्याति होती. तथापि, पैशाच्या अडचणीमुळे व नोकरी वगैरे इतर व्यवसायाच्या सोयीच्या दृष्टीने तिसऱ्या किंवा चौथ्या भागापासून शास्त्रीबुवानी मासिक बंद केले आणि सुमारे पांचसहार्शे पृष्ठाचा एक भाग याप्रमाणे ऐतिहासिक लेखसंग्रह खंडशः ते प्रसिद्ध करू लागले. असा एक खंड प्रसिद्ध झाल्यावर त्याच्या व त्यांच्या काव्य वगैरे इतर पुस्तकांच्या विक्रीमधून अगर अन्य तऱ्हेने नवीन खंडाच्या छापणावळीस लागणारी खर्चाची रक्कम जुळेपर्यंत त्यांना थांबावे लागे. पण दरम्यानच्या काळांत ते पुढील खंडाची लेखी प्रत तयार करीत. असा क्रम सुरू झाल्यामुळे दर एक खंडात प्रसिद्ध होणाऱ्या निदान पाचचारशे तरी पत्रांत येणाऱ्या हकीकतीचे कथासूत्र वाचकांसाठी त्यांना धावे लागे. हा, मजकूर चांगलाच विस्तारपूर्वक ते लिहीत.

किंबहुना त्या खंडांतील पत्रे जेवढ्या मुदतीतली असतील तवढ्या मुदतीचा तो संगतवार इतिहासच असे. कारण, दरएक खंडाच्या या भागात-प्रस्तावनेत-ह्या खंडात पुढे येणाऱ्या पत्रातून ज्या एक किंवा अनेक ऐतिहासिक कथांचा संबध असेल तो विशद करून त्यांस सांगावा लागे. व साधकनाधक रीतीने विचार करून सर्व पत्रामधील परस्पर संदर्भ वाचकास ते स्पष्ट करून दाखवीत. ते नेहमी म्हणत की, 'पत्रे कोण वाचतो ? बहुतेक वाचक प्रस्तावना वाचूनच पुस्तक वाजूल ठेवितात. असो, तेवढी प्रस्तावना तरी वाचू देत !' साराश, ह्यामुळे वाचकाचीहि बरीच सोय झाली. इतर संशोधक व खरेशास्त्रीबुवा यांच्या प्रकाशनामधील हा फरक लक्ष्यात घेण्यासारखा आहे. ह्यायोगे त्यांच्या प्रकाशित पत्राचे काम तेवढ्यापुरते हातावेगळे झाले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. नुकतेच त्यांच्या चिरंजिवानी 'मराठी राज्याचा उत्तरार्ध, खंड १ ला' नावाचे जे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे त्यात त्यांनी ऐ. ले. संग्रहाच्या पहिल्या चार भागातील पत्रे गाळून त्यातल्या नुसत्या प्रस्तावनाच एकत्र छापिल्या आहेत, ह्याचाहि इत्यर्थ असाच असावा.

ऐतिहासिक लेखसंग्रह मासिक—नाना फडनवीस याचे चरित्र प्रसिद्ध केल्यापासून तब्बल पाच वर्षे वरीलप्रमाणे परिश्रम घेऊन मळे-दसराचे संशोधन चालवून, आता, प्रकाशित करण्याजोगी थोडीफार सुसंगत ऐतिहासिक माहिती आपणाजवळ साठली आहे असे दिसू लागताच शास्त्रीबुवांनी कुरुंदवाड येथील 'भाऊ नाना' छापखान्यांतून 'ऐतिहासिक-लेख-संग्रह' नावाचे मासिक छापवून त्याच्या द्वारा ती माहिती प्रसिद्ध करण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे जून स. १८९७ मध्ये सदर मासिकाचा पहिला अंक त्यांनी प्रसिद्ध केला. त्याची वार्षिक वर्गणी तीन रुपये होती. फुटकळ अंकाची किंमत पांच आणे ठेविलेली होती. दरसाल तीन रुपयात पांचशे पृष्ठे मजकूर केवळ एकत्र्याच्या

जिवावर ते वाचकांस देऊं लागले. खरोखर तेव्हां काय किंवा आतां काय, एवढी जबाबदारी अंगावर घेणे म्हणजे मोठे साहसच होय ! तीस वर्षांपूर्वी लोकांत वाचनाची अभिरुचि आजच्या मानाने अत्यल्प असतां केवळ ऐतिहासिक माहितीच्या जुन्या कागदपत्राचें मासिक काढण्यास संपादकास—तोहि द. म. रु. ३० पगार मिळविणारा नोकर त्यास—धीर केवढा असला पाहिजे याची वाचकांनींच कल्पना करावी ! व्यवहारदक्ष प्रापंचिक माणसानी खरेशास्त्री यांच्या या धाडसाबद्दल त्यांची तारीफ न करिता त्यांस वेड्यातच काढिलें असावें. असो.

सन १९१३ अखेर—हे मासिक तीन वर्षे चालले. नंतर, आताच उल्लेखिल्याप्रमाणे ऐ. ले. संग्रह खंडशः ते प्रसिद्ध करूं लागले. स. १९०१ ते स. १९११ पर्यंत त्याचे ४, ५, ६ असे तीन भाग त्यांनी छापून काढिले. पुढे दोन वर्षे 'इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास' तयार करण्यांत गेली. ऐ. ले. संग्रहाखेरीज 'मिरज प्रकरण' सन १८९८, 'हैदरअल्लीवर तिसरी स्वारी' सन १९०१, 'अधिकार-योग' सन १९०८, व 'हरिवंशाची बखर' सन १९०९, अशी तीन ऐतिहासिक पुस्तके शास्त्रीबुवांनी प्रकाशित केली. त्यांनी आमरण—स. १९२४ पर्यंत—प्रकाशित केलेल्या ऐ. ले. संग्रहाच्या बारा भागांखेरीज इतर जे ऐतिहासिक ग्रंथ व लहान-मोठे निबन्ध प्रकाशित केले त्यांपैकी काहींत जरी ऐ. ले. संग्रहांतल्या माहितीचाच पुष्कळसा उपयोग त्या त्या प्रकरणी त्यांनी करून घेतला असला तरी त्याचे बाकीचे निबन्ध स्वतंत्र व रा. ब. साने, पारसनीस, कै. राजवाडे आणि इतर सशोधक ह्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या माहितीच्या आधारे व क्वचित् इंग्रजी इतिहासलेखकांच्या म्हणण्याचाहि विचार करून लिहिलेले आहेत. फक्त एकट्या राजवाड्यांचे खंड विचारांत घेतले तरी ऐतिहासिक लेखनाबरोबरच खरेशास्त्री यांचें इतिहासविषयक

वाचनसुद्धां किती अगाध होते हे कळून येईल. या त्यांच्या ग्रंथांचें व निबंधांचें वर्णन आणि ऐ. ले. संग्रहाच्या बाराहि भागांतील महत्त्वाच्या व ठळक गोष्टीसंबंधी थोडेबहुत विवेचन उत्तरार्धात इतिहासग्रंथ-परिचय प्रकरणां केलेले आहे तेथे ते वाचकांनी पहावें.

ह्या परिश्रमांची प्रशंसा—तात्पर्य, खरेशास्त्री यांनी सतत ३०।३५ वर्षे खपून रावून ऐतिहासिक ग्रंथ, निबंध अगर अवातर लहान-मोठे लेख लिहिले किंवा इतिहासविषयक व्याख्याने दिली हीं सारीं त्यांच्या ऐतिहासिक संशोधन-लेखन-वाचन इत्यादि दृढ व्यासंगाचीं सुफलें किंवा त्यांच्या इतिहासप्रकाशनकार्यरूप प्रचंड वृक्षाचे ते शाखा-पल्लव होत. ह्याच्या छायेत कोणीहि इतिहासलालस मनुष्य क्षणभर विसाव्याकरिता बसला तरी तो सुख पावेल हें काय निराळें सागावयास पाहिजे ? पण, या वृक्षाचे मूळ खोड-मुख्य स्तंभ-तो द्वादशखंडात्मक ऐतिहासिक-लेख-संग्रह'च होय. हे बारा भाग प्रकाशित होण्यास २८वर वर्षे लागलीं! व शेवटचा भाग त्यांच्या मरणोत्तर प्रसिद्ध झाला!! ऐ. ले. संग्रहास १००।१२५ चे पुढे ग्राहक कधींच लाभले नाहीत. 'मदत नाही, मदत नाही,' ही ओरड खरी कां खोटी हें यावरून कोणीहि ठरवूं शकेल. आणि म्हणूनच अनेक वर्तमानपत्रांनीं, मासिक पुस्तकांनी, व शास्त्रीबुवाच्या चाहात्या विद्वान् लोकांनी आपापल्या अभिप्रायाच्या अखेरीस त्यांच्या इतिहासप्रकाशनकार्यास द्रव्यसहाय्य पाहिजे अशाविषयी कळकळीने आस्थापूर्वक व आग्रहाने महाराष्ट्र-जनतेस वारंवार विनविले आहे. आणि आपले संबंध आयुष्याच्या आयुष्य अंतःकरणपूर्वक इतिहास-सेवेस वाहिलेल्या एका जाज्वल्य स्वार्थत्यागी पुरुषानें, ज्याच्या साक्षात् पूर्वजांचा इतिहास प्रसिद्ध होत आहे त्यांनीं या कार्यांत यथाप्रमाण भार उचलला नाही एवढ्याचसाठी—त्या लोकांच्या या डोळेझांकीने, औदासिन्याने-अंतःकरणास पीळ पडून जरा कडकपणे लिहिलें आहे.

प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक राजवाडे एके ठिकाणी लिहितात:—“वासुदेव-शास्त्री खण्यानी आपलें घरदार विकून पटवर्धनदत्तर छापावें, आणि मिरजकर, सांगलीकर, जमखिंडीकर यांनी खुशाल झोंपा काढाव्या ! शिवाजीमहाराज, दमाजी गार्हकवाड, परशुरामभाऊ पटवर्धन हे आम्हां संशोधकांचे आज्ञे पणजे आहेत, आणि संस्थानिकांचे कोणी नाहीत, असेंच ह्यणण्याची पाळी आली ! संस्थानिकांची व इनामदाराची आपल्या प्रत्यक्ष पूर्वजांसंबंधाने केवढी ही विस्मृति !! केवढा हा अपराध !! ही भरतभूमि पितृपूजेविषयी प्रख्यात आहे. तीत प्रस्तुत काळी पितराची अशी बोलवण व्हावी ना ?” शास्त्रीबुवाच्या इतिहासप्रसिद्धीच्या कामी भासलेल्या आर्थिक अडचणीसंबंधी इतके स्पष्ट लिहिण्याचे कारण असे की, प्रपंचखर्च भागविण्यासाठी नोकरीखेरीज नाटके वगैरे लिहिण्याचा बौद्धिक व्याप व कालक्षेप आणि नोकरीत असेपर्यंत खर्चाच्या तोडमिळवणीचा मानसिक काच सोसून त्यास हे कार्य करावें लागलें. पण त्यांनी ते संतोषाने केलें. मग ह्या अडचणी नसत्या तर त्याच्या हातून किती तरी अधिक कार्य झाले असते ! पण, ‘सोनें स्वतःस घांसून, तापवून, ठोकून घेतें तेव्हांच मोलास चढतें.’ किंवा ‘हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा ।’ हेच खरें ! असो. हा कार्यवृक्ष खरेशास्त्रीबुवांनी फक्त एकट्याच्या एकनिष्ठ स्वार्थ-त्यागाचें खतपाणी घालून संगोपिला व वाढविला, ही गोष्ट सुतराम् स्तवनाहं आहे यांत तिळमात्र शंका नाही.

शेवटी, आपल्या पूर्वजांचा इतिहास आपणांस कां समजलेला असला पाहिजे व तो शक्य तितका सत्य-बिनचूक-राखण्याचे महत्त्व काय हें लोकमान्य टिळक ह्यांच्या शब्दांत सांगून आणि इतिहासवाचनाचा

उपयोग कसा करून घ्यावा हे दे. भ. तात्यासाहेब केळकर यांच्या शब्दांनी दाखवून देऊन प्रस्तुत प्रकरणाची समाप्ति करावयाची आहे.

“ एखाद्या राष्ट्राची उन्नति व्हावी म्हणून जेव्हां कांही लोक प्रयत्न करून लागतात तेव्हां त्याचे पहिले काम देशाच्या इतिहाससंशोधनाचे असते. फ्रान्स व जर्मनीमध्ये १८ व्या शतकांत जे प्रसिद्ध लेखक झाले, त्यांपैकी बहुतेकानी हेच काम केले. तुमचे पूर्वज हुशार होते, स्वातंत्र्य-प्रिय होते, त्यांस राज्य करितां येत होते, ही गोष्ट जित राष्ट्रास नीट सांगावी लागते. हें काम जेत्यांकडून नीटपणे होणें शक्य नाही. त्याचा **Angle of vision**—दृष्टिकोन—निराळा असतो. मराठ्यांच्या उत्कर्षाचें मर्म कशांत होते हे न कळव्यामुळे डफ्च्या पुष्कळ चुका झाल्या आहेत. काचित् त्याने विपर्यासहि केलेला आहे. जेत्यानी जिकलेल्या लोकांच्या इतिहासाची—त्यांच्या पूर्वीच्या वैभवाच्या आठवणीची—काळजी काय म्हणून व्हावी ? आपल्या स्वतःच्या गरजा काय, उणीवा काय, आपण काय वैभव हरविलें याची जाणीव आपणांस जशी असते तशी इतरांस कोटून असणार ? तात्पर्य, कोणत्याहि उदयोन्मुख राष्ट्राला आपल्या इतिहासाचे संशोधन करणें हे पहिलें काम असते. ”.....

(यानंतर काव्येतिहास-संग्रह व खरे, राजवाडे, इत्यादींच्या निरपेक्ष श्रमाचा गौरवाने उल्लेख करून) **लोकमान्य** पुढे म्हणाले.....

“ आजवर झालेला प्रयत्न व्हावयाच्या कामाच्या मानानें अति अल्प आहे. हे केवळ बीज आहे. त्याचा वृक्ष होऊन त्यास फळ-पुष्प आणणें तुमचे हातीं आहे. नुसता, ‘तुम्ही प्रयत्न करितां तो चागला आहे’ एवढे म्हणून काहीं भागणार नाही. ज्या चार पांच लोकांनी या कामी आपले आयुष्य वेंचलें आहे त्यांच्या प्रयत्नाबद्दल राष्ट्राला उत्तराई व्हावयाचे असेल तर त्यांच्या प्रयत्नांचे साफल्य करून त्यांची परंपरा कायम ठेविली पाहिजे. **पूर्वजांच्या यशोदुंदुभीचा तुम्हांस**

आदर असेल, तुम्ही आपल्या पूर्वजांचे रक्तामांसाचे आहांत या-
बद्दल जर त्यांची स्मृति कायम ठेवावी असे तुम्हांस वाटत असेल,
तुमचें राष्ट्र उदयास यावें असें जर तुम्हांस वाटत असेल, तर सर्व
आळस व हलगर्जीपणा टाकून या कार्यास मदत करा. आमच्या
राष्ट्राचा आजवर या दोन प्रकारच्या हेळसाडीनी नाश झाला आहे.....
पूर्वजांचे नुसते नाव सांगण्यात काही तात्पर्य नाही. आजकाल प्रत्येक
गोष्टीबद्दल पुरावा द्यावा लागतो. तुम्ही जर हा पुरावा न मिळवितां
नुसत्या गप्पा माराळ तर त्या कोणी ऐकणार नाही पूर्वजांनी राज्य
घालविले, तुम्ही जर इतिहास घालविलात तर तुमचे वंशज धर्म
घालवितील व महाराष्ट्राचे नाव जाण्याचा-महाराष्ट्र नामशेष होण्याचा-
प्रसंग येईल. आजवर केलीत इतकी उपेक्षा बसस झाली. आता हा
हलगर्जीपणा सोडा व या कार्यास मदत करा. व तशी करणे प्रत्येक
महाराष्ट्रीयचे कर्तव्य आहे.” (लोकमान्य टिळक यांचे भौषण.)

“इतिहास हा मनुष्याचे हाती एकाद्या सोन्याच्या गटाप्रमाणे संक-
लित ज्ञान देतो. पण, ते सोने कसे, कोठें किती किमतीस मोडावे व
खावे याचे तारतम्यज्ञान स्वतः मनुष्यास असावें लागते. कित्येक वेळां
इतिहास हा मार्केट्टेनने एका विनोदी गोष्टीत सांगिल्याप्रमाणें दहा हजार
पौडाइतकी मौल्यवान् चलनी नोट आपल्या स्वाधीन करितो. पण अट
अशी घालतो की ती मोडूं तर नये, पण ती दाखवून बाजार तर करून
यावा ! परिस्थितीमुळे अव्यवहार्य असणारे असे इतिहासाचे जे अनुभव
ते या चलनी नोटीसारखे असतात. त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग करितां येत
नाहीं म्हणून त्याच्या पतीवर जो व्यवहार सिद्धीस नेतो त्यानेच खरोखर
शहाणपणाने इतिहास वाचिला.”(श्री.केळकर, इतिहासविहार,पृ.३२.)

नाट्यकलेशीं मनोविनोद

(स. १९१३ ते स. १९२४)

नाटकें लिहिण्याकडे कसे वळले ?—खरेशाखी यांनी आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या या वारा वर्षांतहि आपल्या आवडत्या ऐतिहासिक कार्यांचे संशोधन व प्रकाशन क्रमशः आस्ते आस्ते चालविलेच होतें. ऐ. ले. संग्रहाचे भाग ७ ते १२ आणि ' इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास ' स. १९१३, ' प्रो लट्टे व परशुरामभाऊंची छत्री ' लेखमाला स. १९१४, ' भ्रंढफूच्या चुकांचे हसे ' लेखमाला स. १९१५।१६, ' चालूं भाषेतील ऐतिहासिक शब्द ' निबंध स. १९१८, ' मराठे व इंग्रज ' या ग्रंथास ' उपोद्घात ' स. १९१८ आणि ' मालोजी व शहाजी ' निबंध स. १९२० व ह्यांखेरीज दुसऱ्या कांहीं ऐतिहासिक निबंधांचीं टांचणे त्यांनी या काळात तयार केली. तथापि, याहून अगदी भिन्न असा एक मोठा उद्योग—नाटकें रचणें हा—स. १९१३ सालीं अगर त्या आधीच थोडे दिवस त्यांनी आरंभिला व आपल्या आयुष्याच्या अतापर्यंत तो चालविला. या अवधींत त्यांचा बराच वेळ "नाट्यकलेशीं मनोविनोद" करण्यांत गेला म्हणून शाखी-बुवाच्या आयुष्यातील या १२ वर्षांच्या काळास त्यांच्या 'नाट्यरचनेचा काल' असे नांव देण्यास कांही हरकत नाही. आता 'गुणोत्कर्षा'-नंतर २८।३० वर्षांनी व मुख्यत इतिहासभक्त, इतिहाससंशोधक या नात्यानेच ते लोकांत प्रसिद्धीस आले असता फिरून नाटके लिहिण्यास ते कसे सरसावले याचें किंचित् दिग्दर्शन येथें करणे अवश्य आहे.

स. १९१२।१३ चा अजमास असेळ; ह्या वेळीं शाखीबुवा पेन्शन घेण्याच्या विचारांत होते. त्यामुळे थगारपैकीं द. म. निदान ३० रुपये

प्राप्ति कमी होण्याचा संभव उत्पन्न झाला. लहानमोठ्या ७।८ माणसांचा प्रपंच पुढे कसा चालवावयाचा हा प्रश्न साहजिकच त्यांच्या मनांत घोळत असला पाहिजे. ऐ. ले. संग्रहांत कांहीं प्राप्ति होत नसे म्हटले तरी चालेल. अशा संधीस एके दिवशी 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी'चे मालक—श्री. त्रि. सी कारखाननीस—हे शास्त्रीबुवांकडे आले आणि गुणोत्कर्ष नाटकाच्या लोकप्रियतेची प्रशंसा करून ते शास्त्रीबुवांस आपल्या कंपनीसाठी एक नाटक लिहून मागू लागले त्या वेळी उभयतांत बरीच चर्चा झाली. रा. कारखाननीस यांचे म्हणणे असे की, 'आपल्याजवळ संपत्ति मिळविण्याचे साधन असून आपण असे पैशासंबंधी विवंचनेत कां ?' मराठी नाटककारांनी यापूर्वीच्या गेल्या तीस वर्षांत नाटके लिहून त्यायोगे पैका मिळविण्याच्या बाबतीत पल्ला किती गाठला होता याची बरोबर कल्पना नसल्यामुळे शास्त्रीबुवांनी विचारिले, " काय, नाटके लिहावी म्हणतां ? नाटके लिहून तरी काय होणार ? सगळ्या प्रकारच्या ग्रंथकारांचे नशीब सारखेच !!" परंतु अखेर या वाटाघाटीत त्यांनी महाराष्ट्र मंडळीसाठी एक नाटक लिहून देण्याचे कबूल केले. जवळ साधन असता व त्यापासून द्रव्यप्राप्ति होईल असा निर्वाळा एका नाट्यकलापरिचित अनुभवी गृहस्थांकडून मिळाल्याकारणाने हा स्वावलंबनाचा सुलभ मार्ग त्यांच्या स्वाभिमानी वृत्तीस पसंत पडला यांत मोठेसे आश्चर्य नाही. शिवाय, इतिहासप्रकाशनासाठी नाही नाही म्हटले तरी त्यांस कोणा ना कोणा संस्थानिकास व सामान्य ग्राहकांस शब्द टाकावाच लागे ! बरे, इतके करूनसुद्धां कार्यभाग आटोपे असे होतच नसे. खेरीज, पेन्शन घेतल्यानंतर फुरसतहि जास्त मिळण्याचा संभव होता.

प्रभावशाली नाटककार—लहानपणी शास्त्रीबुवा पौराणिक नाटके कवितांसह रचून हौसेने बसवून देत. व त्या कामी तेव्हांसुद्धां ते वाहवा मिळवीत. या आख्यायिकेवरून एवढे अनुमान करण्यास हरकत नाही

की, नाट्यरचनेचा गुणहि त्यांच्या ठायी जन्मतःच होता. पुढे 'गुणोत्कर्ष' नाटकात त्यांस जे सुयश लाभलें त्यामुळे या अनुमानास सहजीच सिद्धान्ताचे स्वरूप आले. शिवाय, काव्य आणि नाटक याचा संबंध अति निकटचा आहे. किंबहुना नाटक हा काव्याचाच एक प्रकार असून त्यांतल्यात्यांत तो रम्य प्रकार आहे. 'काव्येषु नाटकं रम्यं' हे सुभाषित प्रसिद्धच आहे. आणि जसे काव्य म्हणजे 'श्राव्य चित्र' तसेच नाटक म्हणजे 'दृश्य काव्यच' होय. शास्त्रीबुवाच्या काव्यनाटकासंबंधी स्तुतिस्तोत्रें अनेक विद्वानांच्या लेखणीतून आजवर उतरलेली पुष्कळ वाचावयास सापडतात. त्यांतली वाही वेचक वचनें मासल्याकरितां पुढे दिली आहेतः—

१ "काव्य व नाटक या वाङ्मयांत शास्त्रीबुवाची कुशाग्र बुद्धि अप्रतिहत चाले. त्याचें पहिले नाटक 'गुणोत्कर्ष.' ऐतिहासिक दृष्ट्या याची नाट्यरचना फार मार्मिक आहे. शास्त्रीबुवाचे भाषाप्रभुत्व त्यांच्या गद्यपद्यकृतींत स्पष्ट दिसतें" (श्री रा. ना. न. फडणीस, 'काव्यरत्नावली')

२ "भाषाप्रभुत्व, रसिकत्व, विनोद, हे गुण त्यांच्या काव्यनाटकांत असून त्यांच्या नाट्यकृतींनी नाट्यलोलुपाचे मनरंजन केले आहे त्यांचीं नाटके रंगभूमीवर चिरकाल प्रभावशाली राहातील." (श्री. शेजवलकर, 'नवा काळ')

३ "हे रसिक विद्वान् अमून यांच्या साध्या भाषणात मनोरंजक कोट्या व विनोदपर अलंकार भरपूर असत. 'उग्रमंगल' व 'शिवसंभव' यांनी त्यांच्या सर्व नाटकांवर ताण केली आहे." (श्री. केळकर, 'केसरी.')

ह्या उताऱ्यावरून एवढेंच दाखवावयाचें कीं, काव्याप्रमाणें नाटककलाहि शास्त्रीबुवांच्या हातची केवळ एक लीला होती. आणि इतिहासाच्या गाढ संशोधनाच्या आवडीमुळें त्यांनी जरी तिची उपेक्षा केली होती तरी त्यांना द्रव्याची आवश्यकता भासली तेव्हां ती त्यांच्या सेवेस सादर झाली व त्यांनीहि तिला आपल्या इच्छेप्रमाणे हवी तशी खेळविली !

एका कुत्सित आरोपास उत्तर—एका सुज्ञ लेखकानें म्हटल्या-प्रमाणें द्रव्याकरितांच त्यांना या कलेशी मनोविनोद करावा लागला. एरव्ही, इतिहाससेवेविषयांचे आपले शुद्ध प्रेम आतां थोडें तरी कलुषित करावें लागणार हा विचार त्यांच्या मनास इतका जाचक झाला नसता. या बाबतीत त्यांच्या स्वतःच्या मनाची स्थिति अशी होती, तथापि, कित्येक रिकामटेकड्या अहंमन्य विद्वानांनी त्यांच्या नाटयलेखनव्यवसाया-संबंधीं अगदीं निःस्नेहपणाचे उद्गार काढून त्यांस मोठा दोष दिला आहे त्यांचें म्हणणें असे की, “काय, हा आमच्यांतील विद्वानांचा केवढा बौद्धिक अधःपात आहे बरे ! नाटकें लिहिण्यात आपली विद्वत्ता खर्च करून ह्यांनी शुद्ध विद्याविडंबन चालविलें आहे ! !” सामान्य जनसमूह नाटकपराङ्मुख नाही. रोज नवी नवी नाटकें लिहिलीं जात आहेत व ती पाहण्यास समाज निरंकुशपणे धांवत आहे. अशा स्थितीत समाजास वळण लावणारी, गतवैभवाचें स्मरण करून देणारी, उद्बोधक, बोधप्रद, स्फूर्तिदायक, अशीं नाटके लिहिण्यात महत्पाप आहे की काय कोण जाणे ! प्रस्तुत लेखकास देखील खेद होतो तो एवढ्याचसाठीं कीं, शास्त्रीबुवाचा नाटकें रचण्यात गेलेला वेळ फुकट गेला ! पण, तो कशामुळे—कोणाच्या अपराधानें—हा प्रसंग त्यांच्या-वर कोणी आणिला म्हणाल, तर उपर्युक्त धनकनकसंपन्न सुशिक्षित विद्वान् टीकाकारांनींच ! कारण, खरेशास्त्री याच्या विद्वत्समागमामध्ये आपला थोडा तरी कालक्षेप व्हावा या बुद्धीने किंवा आपल्या देशाचा व पूर्वजांचा सत्येतिहास स्वतःस कळावा, निदान समाजांत त्याचा प्रसार व्हावा ह्या दूरदर्शीपणाच्या हेतूनें तरी, शास्त्रीबुवांच्या घरी धूळ खात पडलेले त्यांच्या ऐ. ले. संग्रहाचे भाग खरेदी करण्यासाठीं ह्या फुकट्या टीकाकारांनीं आपल्या संचित द्रव्याच्या थैल्यांची तोंडे तिळभर देखील कधी शिथिल केलीं नाहीत ! असो.

संस्कृत नाट्यरचनेचें अनुकरण व त्याचा नव्या रंगभूमीशीं मेल—शास्त्रीबुवांनी ' गुणोत्कर्ष ' नाटक लिहिले त्यावेळी त्यांच्या मनावर जुन्या संस्कृत नाटकांची छाप चागलीच होती असें दिसते. कारण त्या नाटकाच्या संविधानकाचा प्रारंभ त्यांनी सूत्रधार व विदूषक यांच्या संवादाने करून दिला आहे. विशेषतः त्यांतील मंगलाचरणार्चा श्लोक तर थेट ' मुद्राराक्षस ' ' वेणीसंहार ' ' मालती-माधव ' इत्यादि संस्कृत नाटकांतील नांदीच्या थाटाचा आहे:—

नेऊं दैत्यां लयातें परिहरण करूं भक्त दुःखांस देव ।

कौसल्यादेवकींच्या उदरिं जनन घे, अद्वितीय प्रभाव ।

ज्या ज्या मर्त्यांस साधारण घडति दशा हर्षशोकादि त्यांते ।

दावी स्वाभाविकत्वे अवनकर असो नाटकी तो तुम्हांते ॥ १ ॥

गुणोत्कर्षानंतर सुमारे २८।३० वर्षांनी फिरून नाटके लिहिण्यास त्यांनीं लेखणी उचलिली. तरीसुद्धा इतकी वर्षे त्यांच्या मनोमंदिरांत सुप्तावस्थेत असलेली ही कला, एका नवलकथेतील, कित्येक वर्षे निद्रित असलेल्या तरुण राजकन्येप्रमाणे पुन्हां पूर्वाइतक्याच उमेदीने व भरदारपणे त्यांच्या उपयोगास आली; आणि, गेल्या तीस वर्षांच्या अवधीत महाराष्ट्र रंगभूमीचे स्वरूप बरेच पालटले होतें तें लक्षांत घेऊन त्यांनीं आपल्या अलीकडील सर्व नाटकांच्या रचनेत परिस्थित्यनुकूल पालट करून ती लोकादरास पात्र केली.

रा. कारखाननीस यांच्या मागणीप्रमाणे त्यांनीं प्रथम जें नाटक रचिले ते ' तारामंडळ ' नांवाचे गद्य नाटक होय. यापुढें त्यांनीं अनुक्रमे संगीत ' चित्रवंचना,' संगीत ' कृष्णकांचन,' ' शिवसंभव,' (गद्य) व संगीत ' उग्रमंगल,' अशीं पांच नाटके छापून प्रसिद्ध केलीं. त्यांपैकी ' तारामंडळा'च्या तीन व ' शिवसंभव ' आणि ' उग्रमंगल.' यांच्या दोन दोन आवृत्ती निघाल्या ! शेवटीं ' देशकंटक ' नांवाचें

एक नाटक त्यांनी लिहिलें होते. परंतु तें अद्यापि अप्रकाशितच आहे. यांपैकी संगीत नाटकांच्या प्रारंभीच्या पद्यात, 'चित्रवंचने'त प्रभाव-शाली ठरलेल्या कामदेवाचें स्तवन करून, 'कृष्णकांचना'त कपट-नातीच्या सामर्थ्याचा उल्लेख करून व 'उग्रमंगला'त मगळग्रहाच्या पीडेची चिंता प्रदर्शित करवून त्या त्या नाटकांतील कथेचे आदिसूत्र सुचवून देण्यापुरते संस्कृत नाटकांचें अनुकरण केल्याचे दिसून येते. तसेच, 'उग्रमंगल' नाटकांत ४।५ ठिकाणी वेत्रवतीच्या तोडच्या एकाद्या पदाने दोन प्रवेशांमधील कथासंदर्भ जोडून दिला आहे, हेहि संस्कृत नाट्यरचना-पद्धतीचेच अनुकरण आहे, असो. आतापर्यंत प्रकाशित होऊन जनमनरंजनास कारण झालेलीं व सुशिक्षित रसिक प्रेक्षकांपुढे रंगभूमीवर नित्य विहार करणारी शास्त्रीबुवाचीं नाटके महाराष्ट्रीयींच्या चांगली परिचायाचीं आहेतच तथापि, काव्य व इतिहासविषयक भावडाबरोबर शिष्टाचाराप्रमाणे या नाटक-ग्रंथानाहि ग्रंथ-परिचय-प्रकरणांत स्थान देऊन गौरविले पाहिजे हे चरित्र-लेखकाचे क्रमप्राप्त कर्तव्य आहे. म्हणून आम्ही गुणोत्कर्षासुद्धा त्याच्या सहाहि नाटकाचा विस्तृत परिचय पुढे उत्तरार्धांत यथामति करून दिलेला आहे.

नाटकांतील स्वाभाविकता—शास्त्रीबुवांनी काव्यांतल्याप्रमाणें आपल्या नाटकांमध्येहि राष्ट्रीय उन्नतीला पोषक अशाच कोणत्या ना कोणत्या एक वा अनेक गुणाचा उत्कर्ष दाखविलेला असतो व तो दाखवीत असता शक्य तितकी व्यावहारिक प्रसंगांची चित्रे प्रेक्षकांपुढे त्यांनी ठेविलेलीं असतात अद्भुतता उत्पन्न करण्यासाठीदेखील भुते, पिशाच्चे, चेटकें, अगर इतर अतिमानुष गोष्टींचा आश्रय त्यांनी आपल्या नाटकांत कोठे केलेला नाही. तथापि, 'शिवसंभवा'मध्ये

श्रीजगदंबेचा स्वप्नांतील दृष्टांत, किंवा 'उग्रमंगला'मधील आठव्या मंगळाचें अनिष्ट फल सांगणारे ज्योतिष, या दोन गोष्टी विशेष भाविक-पणाच्या व दैवी स्वरूपाच्या आहेत असें वाटण्याचा संभव आहे. पण, ह्या दोनहि गोष्टींचा त्या नाटकात घडलेल्या कोणत्याहि अद्भुत प्रसंगाशी मुळीच संबंध नाही हे ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहे. वेषांतराने मात्र अद्भुतता उत्पन्न करण्यास बहुतेक नाटकात त्यास पुष्कळ सहाय्य झाले आहे. सारांश, जी कांही अद्भुतता, जे कांही आश्चर्यजनक प्रसंग त्यात आढळतात ते सारे मानवी प्रयत्नानें—मनुष्याच्या अचुक यत्नाने—सावधानतेने, अखड व सतत चालनेने घडून आलेले आहेत.

त्यांनी आपल्या नाटकातील ऐतिहासिकसदृश पात्रांचे गुणदोष किंवा कृती, खरोखरीच्या ऐतिहासिक व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष गुणदोषांवरून व त्यांच्या कृती पाहून त्याप्रमाणें दाखविलेल्या आहेत. असे करण्यांत त्यांचा हेतु असा असावा की, त्यांत अनुकरण करण्याजोगे जे असेल त्याचे अनुकरण वेळप्रसंगी कोणास करिता यावे, केवळ काल्पनिक म्हणून त्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य होऊं नये. उदा०—उग्रमंगल नाटकांत लक्ष्मणसिंगानें शत्रूच्या दरबाराच्या ठेंगण्या दरवाजातून आत जातांना प्रथम आपले पाय आंत ठेवून मग बांकीच्या शरीराची उलटी कमान करून तो तेंथें गेलो व लक्ष्मणसिंगास नमविण्याची शत्रूनें केलेली युक्ति फुकट जाऊन तो स्वतःच फजीत झाला, असे दाखविले आहे. हैदराल्लीनें चिकब्राळापूरच्या देसायास फजीत करण्यासाठीं असलीच हुबेहुब शकल लढविली होती. पण, त्या देसायाने लक्ष्मणसिंगाप्रमाणेंच करून हैदराची फजीती केली हा मजकूर त्या नाटकाच्या प्रस्तावनेत शास्त्रीबुवानी मुद्दाम दिला आहे

नाटकांत पेरलेले राष्ट्रीय विचार—त्यांनी आपल्या नाटकांमधून सांप्रत काळी आपल्या देशांत चाललेल्या राजकारण-विषयक विचारांच्या

मंथनापासून निघणारे स्थूल व सत्य सिद्धांत मांडिले आहेत व त्यांचे दिग्दर्शन पुढे नाट्यप्रथपरिचय प्रकरणी कोठे कोठे त्या त्या नाटकाच्या विवेचनांत प्रसंगानुरोधाने करण्यातहि आले आहे; तथापि, हे सिद्धांत त्यांनी 'कृष्णकांचन' व 'उग्रमंगल' नाटकांत जास्त स्पष्टपणे प्रकट केले आहेत. व्यक्तिमात्राच्या मनोरचनेप्रमाणे व परिस्थित्यनुसार त्या व्यक्तींचीं मते बनत असतात. शास्त्रीबुवांचीं मते वर्षानुवर्ष ऐतिहासिक अनुभवांवर घांसलीं गेल्यामुळे त्यांना आलेले तेज व या नित्य वर्षणाने पैलू पडून त्यांस आलेला बाळसेदारपणा प्रेक्षकांच्या डोळ्यांत भरत असल्यास त्यात नवल काय? कै. देवलांच्या 'शारदे'तले 'जो लोक-कल्याण साधावय' जाण । घेई करीं प्राण' इ. पद ऐकिले म्हणजे कोणी न सांगतां न सवरतां ऐकणाराच्या डोळ्यांपुढे जशी लोकमान्य टिळकांची मूर्ति उभी राहाते तशी 'तारामंडळ' नाटकातील इतबार-रावाची धीरोदात्त भूमिका ही लो. टिळकांची अपर प्रतिमाच आहेशी वाटते. इतबारराव स्वामिभक्त व टिळक देशभक्त इतकाच फरक. भक्तीच्या अनन्यतेचे स्वरूप दोघाचे एकच !! स्वतः शास्त्रीबुवांनी तर आपल्या इतबाररावास 'लोकमान्य' ही पदवी देखील बहाल केली आहे. 'उग्रमंगल' नाटकांत दुर्गावती-पद्मावतीच्या वादांत 'सामोपाय श्रेष्ठ कीं संग्रामोपाय श्रेष्ठ' ही चर्चा आणणे, निष्काम कर्मयोगाची महती गाणे, 'शठंप्रति शाठ्यम् हे लोकमान्यांचे तत्त्व' असे पद्मावतीच्या तोंडून वदविणे, किंवा 'कृष्णकांचन' मधील कृष्ण-राजाच्या कृष्णकारस्थानाचे त्या सर्व नाटकभर प्रदर्शित केलेले धैर्य, तर त्याच्या उलट उज्ज्वलेने स्वदेशवांधवाच्या दुःखविमोचनासाठी केलेला उज्ज्वल स्वार्थत्याग, इत्यादि प्रकारची स्वभाव-चिन्ने रंगविण्यांत त्यांचा हेतु काय असावा हे न सांगतांही वाचकांस समजण्यासारखे आहे.

या प्रकरणीं आणखी दोन शब्द—शास्त्रीबुवांच्या नाटकातील काल्पनिक पात्रांपैकी महत्त्वाच्या पात्रांची नावे बहुधा सार्थ व साभिप्राय असतात एकदोन अपवाद वगळले तर पात्रांच्या दर्जाप्रमाणे त्यांच्या तोंडी अगदी गांवढळ किंवा अशुद्ध भाषा सहसा कोठे घातलेली नाही नोकरचाकर, दासदासी इ० पात्रांची निष्कारण भरती त्यांच्या नाटकांत कधी नसते, तर नाटकांत योजिलेल्या बहुतेक पात्राना रंगभूमीवर वारंवार येऊन आपल्या स्वभावास व वागणुकीस अनुरूप अशी बरीच कामगिरी करावयाची असते. त्यांचे कोणतेही संविधानक किंवा त्याचा एकादा भाग लोकाची अभिरुचि विघडविणारा नसून उलट सदभिरुचीस पोषकच असतो त्याचा विनोद व कोट्या पोरकट, अप्रौढ, अश्लील, अगर प्राम्य केव्हाहि नसतात. ह्याच्या नाटकांतील विनोदाचे व श्लेषादिकांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न प्रेक्षकवर्गाने केल्यास त्यास खासगी गप्पागोष्टींत मनरंजनावरोधर भारदस्तपणाहि आणिता येईल.

त्यांच्या नाटकापैकी कल्पित कथानकाचा काल बाराव्या ते चौदाव्या शतकांतला आहे, असे मानिले असले तरी 'चित्रवंचने' मधली प्रीति-विवाहाची कल्पना, 'उग्रमंगला'तील राजकारणाची चर्चा आणि विद्यार्थ्यांनीच नव्हे तर विद्यार्थिनींनीसुद्धा राजकीय प्रश्नांची वाटाघाट करावी की करूं नये याचा निर्णय (पद्मावती व दुर्गावती यांच्या विद्यार्थांदर्शेत सिद्ध झालेल्या राजकीय मतांचा उल्लेख उग्रमंगलांत आहे.) हे विषय अगदी आधुनिक आहेतसे वाटतात. पण असले विचार निराळ्या स्वरूपांत तेव्हा देखील उच्च समाजांत वावरत असणे संभवनीय आहे. 'चित्रवंचने'त चंपीने कंकाची फजीती करण्याच्या हेतूने, बळेंच त्याला जाळंधर दरोडेखोर ठरवून राजवाड्यांतल्या नोकरमाणसांकडून त्याच्यावर जो गहजब उडविला आहे त्या वेळची सारी धांदल व

त्या लोकांची जी त्रेधा दृष्टीस पडते, तो प्रवेश रंगवितांना पोतनीस यांच्या घरी रामनवमीच्या उत्सवप्रसंगी वासुदेव बळवंताच्या भीर्तामुळे उरवडें गावच्या लोकांची जी तारांबळ उडालेली त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिली होती तिचा देखावा शास्त्रीबुवांच्या मनश्चक्षुंपुढें उभा असावा असे वाटते. असो. 'शिवसंभव' खेरीज करून बाकीच्या त्यांच्या अलीकडील सर्व नाटकाची नांवे व्यक्तींचीं वाचक नसून गूढार्थक असल्यामुळें नांव ऐकल्यापासून 'हें काय असावे' अशी जिज्ञासा उत्पन्न होते, ती पुस्तक पूर्ण वाचल्यावांचून अगर रंगभूमीवर खेळ संपेपर्यंत तृप्त होत नाही हा त्यांच्या नाट्यरचनाचातुर्याचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. तसेंच, 'गुणोत्कर्ष' वगळून त्यांच्या बाकीच्या नाटकांचीं नांवे पंचाक्षरयुक्त व त्यातील मध्यमाक्षरावर अनुस्वार या गोष्टी पुढे कधीतरी भावी संशोधकास बहिरंगपरीक्षणाच्या कामी कौतुकास्पद व उपयुक्त वाटण्याचा संभव आहे. शास्त्रीबुवांच्या नाटकांसंबंधी सामान्य गोष्टी याप्रमाणें आहेत; प्रत्येक नाटकाचें विशेष विवेचन पुढे उत्तरार्धात केलेले आहे.

कांहीं इतर माहिती

कार्यनिष्ठा—शास्त्रीबुवांनीं आमरण केलेला लेखन-वाचन-व्यवसाय व इतिहाससंशोधनाचें त्यांच्या जन्मास पुरून उरलेलें कार्य यांपायीं त्यांनीं केलेले कष्ट स्वतंत्रपणें वर्णिले पाहिजेत इतक्या महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्या स्वभावांतले, करारीपणा, अविरत दीर्घ उद्योग, कष्ट सोसण्याची पराकाष्ठा, चिकाटी, इ. इ. गुण या कामीं चांगलेच कसोटीस लागले.

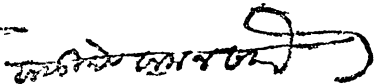
ऐतिहासिक संशोधनाच्या उद्देशाने त्यांनी लाखों पत्रे वाचिली. शाळेच्या कामाखेरीज रोजी ७।८ तास हे काम ते करीत. ह्या जुन्या कागदपत्रांत येणारे फारशी व ऊर्दू शब्द ह्याची माहिती ते मिरज येथील एका तज्ज्ञ रजपूत गृहस्थाकडून व उर्दू शाळेतील शिक्षक मंडळीपासून त्यांजकडे जाऊन करून घेत. हे काम वेळांत वेळ काढून त्या लोकांच्या सोर्यासवडीने त्यास करून घ्यावे लागे. स्वतःच्या मोठेपणाची भावना त्रिसरून जाऊन निगर्वापणाने वागण्याची त्यांची ही पद्धत कौतुकास्पद व कार्यकर्त्यास अनुकरणीय होय असेच कोणासहि बाटेल. निवडलेल्या पत्रांच्या नकला करण्यासाठी किंवा इतर तऱ्हेच्या लेखनासाठी, उदा०—प्रारंभी काव्यरचनेच्या निमित्ताने तर पुढे पेन्शन घेतल्यावर नाट्यलेखनाकरिता, त्यास रात्री जागावे लागे. ग्रीसचा इतिहास वाचिला त्या रात्रीप्रमाणे एकदाच नव्हे तर, अनेक रात्री जागून त्यांनी वाचनात घालविलेल्या आढळून येत त्यांचे वाचन जबर असे. एकदा वाचिलेली हकीकत तशीच जरूर पडल्यास ते ते पुस्तक चाळून चार दोन मिनिटांत ते काढून देत. उद्योगाच्या वेळी त्यांना आसपास गडबड चाललेली नको असे म्हणून त्यांचे वाचनलेखन बहुधा रात्रीच जास्त चाले.

लेखनपरिश्रम—ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या मोडी बाळबोध नकला करून घेण्यांत त्यांनी शकडो रुपये खर्च केले असले तरी आरंभी त्यांना स्वतःच फार लिहावे लागे. त्याचे स्वतःचे लिखाण फार मोठे आहे. त्यांचे लिहिणे बारीक पण मोकळे व सुवाच्य असे. त्यांचा तक्रया हेच त्यांचे लिहावयाचे डेस्क असे. तक्रया पुढे आडवा टाकून व त्यावर कागद ठेवून ते लिहीत व बसून बसून कंटाळा आला म्हणजे पाय लांब करून आडवे पडून लिहू लागत. त्यांनी लिहिण्यासाठी टेबल, खुर्ची, कधी वापरली नाही व कमी दिसू लागल्यामुळे लिहावाचावयास त्रास

दिव्याच्या वार्ता संपल्या. तेव्हा, वार्ता करण्यांत व्यर्थ वेळ न दवडितां बैठकीच्या सतरंजीची सुते वार्तास घालून ते काम भागवीत. अशा तऱ्हेनें दोन हात सतरंजी वार्तास खर्च झाली होती !!

मोडी अक्षर व सही.

~~एवमिदं प्रमाणे एते शब्दाः योः प्रमाणेऽपि नान्यत्र.~~
~~११ शब्दोऽपि मुक्तस्यै पक्षेऽपि प्रमाणेऽपि नान्यत्र.~~
~~अथ प्रमाणेऽपि प्रमाणेऽपि प्रमाणेऽपि नान्यत्र.~~
~~मुतेऽपि प्रमाणेऽपि प्रमाणेऽपि प्रमाणेऽपि नान्यत्र.~~

बाळबोध--हस्ताक्षर.

श्री यते पदानां तथा अन्यथा युगमात्रं
 माहं न स्यात् । अत्रात्म्यं च प्रमा
 प्रमाणं नान्यत्र न दृष्टात्परिहृतं
 श्रुतिः तथैवैकाधिकपरिहृतं

सुरदुःख-तितिक्षा—अंगीकृत कार्य करीत असतां शीतोष्ण, सुख-दुःख इत्यादीविषयी तितिक्षा-सहनशीलपणा—त्यांच्या ठिकाणी अतिशय असे. जागरणांचा प्रकार वर वर्णिलाच आहे. ऐतिहासिक कागदपत्र पाहण्यास मिरज-बुधगावचे हेलपाटे सतत महिनेन्महिने ते घालीत. हें अंतर ५।७ मैल आहे. वाटेनें छायेची झाडेसुद्धां नाहीत ! हे हेलपाटे घालतांना त्यांनी ऊन म्हटलें नाही, तहान म्हटली नाही, की कांहीं तक्रार नाही. उमेदीत असतांना तर ही पायपिटी त्यांनी केलीच; परंतु मृत्यूपूर्वी वर्ष सहा महिनेपर्यंत ते बुधगांवला पायी जात ! ' देहेदुःख ते सुख मानीत जावें ! ' ही समर्थोक्ति सर्वास विदित आहे, पण, त्याप्रमाणे अल्प तरी आचरण करण्यास कितीजण राजी असत ? शास्त्रीबुवाच्या वरील वर्तनांत हे वचन सत्य झालेले दिसतें. ते ही दगदग आनंदाने सहन करीत. कार्यप्रेमापुढें ते देहकष्टाची मुळीच क्षिति बाळगीत नसत. किंबहुना ते आपल्या कार्यांत गुंतले असले म्हणजे जणूं काय त्याचें देहभानच उडे.

एकदा, मुंबईस ' शिवराज सं. ना. मंडळी ' चा मुक्काम असतां शास्त्रीबुवा तेथे गेले होते. एके रात्री, ' कृष्णकाचन ' नाटकानील पदे रचण्याचें काम चालले होतें. त्यांतून मध्येच उठून त्यास बाहेर जावें लागले. तेथें खालीं बसतांना त्याच्या नाकास लाकूड किंवा काहीं लागलें. परत लिहिण्याच्या जागी येईपर्यंत नाकास लागलेल्या जागी रक्ताची धार लागून तें सदऱ्यावर पडून सदरा रक्ताने भिजून बराच लाल झाला होना. शास्त्रीबुवांस या गोष्टीचें भान नव्हतेंच ! डोके पदाच्या रचनेंत गुग झालेलें; मनांत व कंठांत पद्यध्वनि गुणगुणत होते, दुसरा तिसरा विचार नाही ! पण, इतर मंडळीनी तो रक्तसाव पाहून त्यास सावध केले. मग, मलमपट्टी (dressing) करण्यांत आल्यावर फिरून ते आपल्या कामांत गडून गेले. त्यांच्या संबंध आयुष्यातील उद्योगपद्धतीची बरोबर रूपना यावी म्हणून या सर्व गोष्टी येथे एकत्र वर्णिलेल्या आहेत.

करमणुकीचे उद्योग—मिरजेस आल्यापासून सरासरी ८।१० वर्षे शास्त्रीबुवा, समवयस्क तरुण शिक्षक व इतर मित्रमंडळी यांच्या समागमें मिरजेच्या उत्तरेस 'निमजगा' नावाचा प्रशस्त माळ-मैदान आहे, त्यावर चेंडूच्या धबाधबीचा खेळ खेळावयास जात; व शाळेस सुट्टी असली म्हणजे केव्हां केव्हां आप्पासाहेबाच्या मळ्यातल्या विहिरीत पोहावयास जात असत. बैठ्या खेळात सोंगट्या व बुद्धिवळें यांचा नाद त्यांना विलक्षणच असून वीरश्रीला चढून खेळावयास बसले म्हणजे बैठक जबर व चिकाटी दांडगी असे. जेवण-खाण-झोपसुद्धां मग विसरावयाचे ! कित्येकदां त्यांना छादिष्ट म्हणावे की काय असे वाटण्याइतका अतिरेक ह्या खेळांत त्यांच्याकडून व्हावयाचा, व त्याची भीड चेपलेला एकादा माणूस त्यांना तसें म्हणत देखील असेल !

त्यांच्या घरीं एका मंगल कार्याच्या निमित्ताने श्रीमंत सर बाळासाहेब सरकार मिरज ह्यांना मेजवानीस बोलाविले होते. आदल्या दिवशी शास्त्रीबुवा रा. सा. नरसिंगराव भानु याचे घरी बुद्धिवळे खेळत बसले होते. त्यांत अगदीं गर्क होऊन शास्त्रीबुवास घरी जाण्यास फार उशीर झाला. तेव्हां रा. सा. भानुवगैरे मंडळीनी त्यास म्हटले, "अहो शास्त्रीबुवा, तुमच्या येथे लग्नघाई, उद्या सरकारस्वारीस तुमच्या घरी मेजवानी; व तुम्ही असे इथे खेळत बसला तर कसें होईल?" शास्त्रीबुवांनी खाली डाव देता देता म्हटलें, "आमच्या घरी माणसें हुशार आहेत; (मुल्यतः हें वाक्य बायकोस अनुलक्षून होते.) मला काही बघावें लागत नाही व मी स्वतः या गोष्टींकडे कधी पाहातहि नाही. "

१. मिरजेस गावाच्या लगत ईशान्येस श्रीमंत थोरले चिंतामणराव आप्पासाहेब सांगलीकर याचा मोठा मळा अमून त्यांतील विहीर फारच प्रशस्त—बारा मोटांची—आहे.

इकडे खेळ सुरूच होता. अखेर रा. सा. भानु यांनी स्वतः त्यांस हातास धरून उठविले व भेजवानीची सर्व तयारी यथास्थित होत आदेशी पाहण्यासाठी आग्रहानें त्यांस घरी जाण्यास भाग पाडिले ! पुढे संशोधनकार्याचा त्यांचा व्याप वाढत गेला त्या मानानें हे सारे खेळ कमी कमी होत गेले. तरी स १९०४ पर्यंत शास्त्रीबुवा मधून मधून बुद्धिबळें खेळत असलेले दृष्टीस पडत

पेन्शन घेतल्यानंतर, ' काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धर्मताम् ' या सुभाषितानुसार मित्रमंडळीबरोबर कांहीं थोड्या गप्पागोष्टी त्यांच्या घरीच घटका दोन घटका चालत. त्यांच्या मृत्यूपूर्वी ५१४ वर्षे रा. ब. आगाशे, माजी स्टेटकारभारी मिरज, कै. रा सा. डॉ. भडभडे, इत्यादि मंडळी त्यांच्या या बैठकीत बसत असत. ही सर्व मंडळी शास्त्रीबुवाच्या घरीच जमत असे. रा. सा भानु अगर मिरजेतील शास्त्रीबुवांचे अगदी जुने स्नेही रा. रा. त्रिंबक नारायण साठे यांचेखेरीज खेळकरमणुकीकरितां आपण उठून दुसऱ्या कोणाच्या घरीं ते सहसा कधी गेले नाहींत. व्यायामाची क्वचित कधी जरूर भासल्यास शास्त्रीबुवा फिरावयासहि जात. रोज थोडा वेळ लायब्ररींत जाऊन किंवा घरीं आणवून टाइम्स, क्रॉनिकल्, ही रोजची व केसरी, ज्ञानप्रकाश, ही आठवड्याची वर्तमानपत्रें ते नियमाने वाचीत चालूं परिस्थितीच्या माहितीसाठी किमानपक्षीं हे इतके वाचन तरी असेच. चित्रमयजगत्, विविधज्ञानविस्तार इ. मासिकांतील महत्त्वाच्या ऐतिहासिकसारख्या विषयांवरील लेखांखेरीज नियतकालिकांतील इतर लिखाणांकडे ते फारसे लक्ष्य देत नसत.

भाषणांतील विनोद—शास्त्रीबुवांच्या घरी विद्वान्, अविद्वान् कोणीहि माणूस येऊन बसे व आनंदित होई, ह्यास मुख्य कारण त्यांचे विनोदी भाषणच होय शिवाय तें भाषण विद्वत्ताप्रचुर व बोधप्रद असे. शास्त्रीबुवांच्या ह्या विनोदी भाषणशैलीची व वागणुकीची कांहींशी

कल्पना यावी म्हणून येथे कांहीं थोड्या गोष्टी दिल्या आहेत. त्यांत शब्दावरून केलेल्या कोट्या, श्लेष, उपरोध, उपहास, इत्यादीचे नमुने वाचकास आढळतील हे सारे प्रकार त्यांच्या नित्याच्या साध्या सहज झालण्यातच आहेत. आणि ह्यामुळे त्यांच्या फुरसतीचा व विश्रुतीचा वेळ घरच्याघरीच आनंदाने घालविण्यास त्यास ४।२ माणसे सहज मिळत श्रीमंत सरकार बाबासाहेब इन्जलकरंजीकर यांनी शास्त्रीबुवांच्या विनोदी स्वभावाचे व कोटीवाजपणाचे सुंदर व मार्मिक वर्णन एकाच अर्थपूर्ण वाक्यात सांगिते ते असे -“शास्त्रीबुवानी एकदां केलेला विनोद किंवा कोटी सहसा पुन कधी त्याच्या भाषणात येत नसे हे विशेष होय.” नित्य नव्या नव्या कोट्या अगर विनोद सुचणे हे कल्पनाचातुर्य कोणासहि आश्चर्यकारकच वाटेच. असो, पुढील विनोदी चुटके पहाः—

भिकेच्या चाळण्या—एकदा कै. विसूभाऊ राजवाडे यांच्या घरी आले होते दोघेहि संशोधक परस्पराविषयी मोठा आदर व लोभ मनांत वागवीत शास्त्रीबुवाचा एक लेखक त्रिद्यार्थी काही जुनी पत्रे चाळीत बसत होता. ते पाहून राजवाडे यांनी विचारिले, “अहो, ह्या ‘भिकेच्या चाळण्या’ ह्या लहान पोरान्या हाती आतापासूनच कशाळा देतां ?” ह्यानी चटकून उत्तर दिलें, “अहो विसूभाऊ, काय टाकावें व काय घ्यावे-ठेवावें-संप्रहित करावें-हे चाळणीच शिकवीत असत्ये ! मात्र विवेक, तारताम्य पाहिजे ! ! ”

अधम अर्धांगे—एकदां, कै. गुरु. कानेटकर हेडमास्तर, हायस्कूल, मिरज, याचेकडे भोजनसमारंभ होता. बहुतेक मंडळी पाटावर येऊन बसली, वाढपहि सर्व झालें; तरी कानेटकर उदक सोडीनात मंडळीनी विचारिलें, “मास्तर, विलंब कां ? आता आम्हास परवानगी का देत नाही ?” कानेटकर मास्तर इंग्रजीत म्हणाले, ‘The better halves are to come’- ‘बायका यावयाच्या आहेत.’ (Better halves=उत्तम अर्धांगे =

बायका असा अर्थ.) यावर लगेच शास्त्रीबुवा हांसत हांसत विचारतात, 'Yes, yes, you mean, we are the worse halves.'- "होय, होय, (एकंदरीत) तुमच्या म्हणण्याचा भाव असा की, आम्ही 'अधम अर्धांगे' आहो ! " या उद्गारांनी तेथे जमलेल्या मंडळींत हंशा पिकला हें सांगावयास नकोच.

पगार किती ?—एके दिवशी एका परस्थ स्नेह्याने विचारिले, "शास्त्रीबुवा, तुम्हांला पगार काय मिळतो ? " त्यानी तावडतोब सांगितले, "आमचे प्रभु 'पट—वर्धन' आहेत. ते मला 'पंचे—चाळीस' देतात " श्रीमंतांचें उपनांव व पगाराचा आंकडा हे शब्द उत्तर देतांना वरीलप्रमाणे पदच्छेद करून त्यांनी उच्चारिले.

अनुस्वार—मिरजेतील किल्ल्यांत श्रीमंत सरकारांच्या भाऊवंदांची २।३ घराणीं आहेत. त्यांपैकी, कै श्रीमंत केशवराव मोरेश्वर हे आपल्या चौचाकी गाडीतून फिरावयास जात असत. त्यांच्या व श्रीमंत सरकार यांच्या गाडीतून फिरण्यांत फरक हा की, श्रीमंतांच्या स्वारीच्या चौचाकीमागे स्वार दौडत जात असतो. त्यावरून शास्त्रीबुवा एकदां विनोदाने म्हणाले होते की, "ह्याना—सरकार स्वारीना—'अनुस्वार' आहे व इतरांना तो नाही." ह्याचा भावार्थ, पहिल्यांना श्रीमंत हे विशिष्ट अधिकारदर्शक उपपद आहे व दुसऱ्यांना श्रीमत् असे केवळ वैभव-सूचक उपपद आहे. २रा अर्थ:-अनु+स्वार = पाठीमागून + स्वार = श्रीमंतांच्या बगीपाठीमागून स्वार असतो; इतरांच्या नसतो.

सद्गुरूंचे चले!—"सद्गुरूवांचोनी सांपडेना सोय। घरावे ते पाय आधी त्यांचे ॥ ' या वचनाचा संतसंमत अर्थ प्रसिद्ध आहे. पण लबाड शिष्य या सतवचनाचा काय अर्थ करितात ठाऊक आहे काय ? " असा प्रश्न एकदां उपस्थित करून शास्त्रीबुवांनी त्यांचें उत्तर सांगितले, "अहो, सद्गुरू चांगला (भोगी) असला तर ठीकच आहे. आम्हां शिष्यमंडळींचीहि

मग चंगळ चालतेच आहे. परंतु तोच जर वाईट (त्यागी) असला तर तो वाचोनी म्हणजे जिवंत राहून आमची सोय लागावयाची नाही, तो मेलाच पाहिजे !! कारण नंतर त्याची समाधि बांधून समाराधना, आरत्या, धूपारत्या, भंडारा-प्रसाद, रमणा-वगैरे निमित्तांनी आमची चम्मन चालावयाला हरकत नाही ! म्हणून करावे काय? प्रथम त्याचे पाय धरून त्याला पाडावे-मारावे-इत्यादि." [अशा वृत्तीचे शिष्य कांहीं थोडे थोडके नसतात. जरा डोळे उघडे ठेवून संतमंडळ्या शोधाय्या म्हणजे अनुभव येईल.]

एक समीकरण—शास्त्रीबुवांनी Prince of Wales (इंग्लंडचे युवराज) याच्यासंबंधी एक समीकरणात्मक कोटी एकदां सांगितली. तें समीकरण असे -Prince of Wales = Sovereign--Crown म्हणजे इंग्लंडचे युवराज = 'मुकुटरहित साम्राज्याधिपति' असा वास्तविक अर्थ. परंतु सॉव्हरिन् किंवा पौड = २० शिलिंग व क्राऊन = ५ शिलिंग हे कोष्टक मराठी तिसऱ्या इयत्तेमधल्या विद्यार्थ्यांससुद्धा पाठ येत असते, त्यावरून सकृदर्शनी, प्रिन्स् ऑफ वेल्स = १५ शिलिंग असा अर्थ मनात येऊन गम्मत वाटते.

बागांचा विटाळ !—सागली येथील शेवटच्या महत्त्वाच्या ज्योतिष-संमेलनप्रसंगी लो० टिळक सागलीस आले असता, त्यांच्या आदरा-तिथ्यास सांगली सरकाराच्या बागेतली फुलें देऊं नयेत अशी सरकारी

१. अशा सारखी एक कोटी एडमंड् बॅक् या प्रसिद्ध इंग्रज लेखकानेहि मॅजेस्टि (सार्वभौम) या शब्दावरून केलेली आहे ती अशी:—"What is Majesty ? Majesty is but 'a jest' when deprived of its externals 'M' and 'y.' Externals म्हणजे बाह्य ढामढौल-उंची पोषाक, राजविन्हें वगैरे—असाहि अर्थ होईल. A jest=थट्ट.

ताकीद होती असें म्हणतात त्यास अनुलक्षून शास्त्रीबुवा म्हणाले होते, “बरे झाले बुवा ! अहो, वागा त्या ‘पुष्पवती;’ त्यांचा विटाळ ह्या पवित्र महापुरुषास झाला नाही हेच फार उत्तम झाले !” ह्या वेळी लोहमान्य मिरज येथे चौदा वर्षांनंतर आले, ह्यापूर्वी स. १९०६ मध्ये आले होते. अगदी भरतभेटीसारखा सोहळा-आनंद-झाला. ते शास्त्रीबुवांच्या घरी सुमारे अर्धा तास होते. तेवढ्या वेळान बोलता बोलता ह्यांच्या २०।२५ कोट्या झाल्या असतील ! लोकमान्याना मोठे कौतुक वाटले.

एक नामी युक्ति—एके दिवशीं एक भोळा माणूस मोठ्या उत्सुकतेने ह्यास सांगू लागला, “शास्त्रीबुवा, ‘अडीचकी’ शिकविण्याची एक सोपी युक्ति मी बसविती आहे-इष्ट अंकास पाचांनी गुणून दोहोनी भागावे म्हणजे झाले.” त्यावर त्याचा उत्साहभंग होऊं न देता शांतपणे शास्त्रीबुवा त्या गृहस्थान सांगू लागले, “अहो, मलाहि चिमण्या धरण्याचा एक साधा उपाय सुचला आहे. अंगणान थोडे दाणे टाकावे, ते टिपण्यास तेथे चिमणी येऊन बसली की, तिच्या डोक्यावर थोडेभे भेण ठेवावे मग, ते चिमळून तिच्या डोक्यात जाऊन तिला दिसेनामे झाले म्हणजे हळूच जाऊन तिला धरावे.” हें सारे बोलणे त्या भोळ्या माणसाने भाविकपणे ऐकून घेतले. (चाणाक्ष वाचक या उत्तरातील खोच तेव्हांच ताडिनील)

गवईबुवा—शास्त्रीबुवाना गाण्याचा नाद असे त्यासुळे श्री. रा. बक्षेबुवा गवई त्यास घरी भेटण्यास आले. ‘बुवा आले,’ असें मोघम ऐकून, त्याच्या समोर खेळत असलेले त्यांचे नातवंड मिऊन घरांत जाऊं लागताच शास्त्रीबुवा म्हणाले, “तान्ये, भ्यालीस होय? अग वेडे, हा बुवा असला तरी भिवविणारी-त्रागुबुवा दाखविणारा-नव्हे, रजविणारा आहे. हा तुला झोळीत घालून बडविणार नाही हो ! तर तुझ्यासारख्या रडणाऱ्या सुलाना गाऊन गुंगविणार आहे. बैस इये; मिऊं नको अं !”

त्वत्=दुसरा-री-रें !—एके संध्याकाळीं, 'गीतगोविंदां' तील पदाचें त्यांचे आवडतें गायन चाललें असतां मी तेथे गेलो मला पडून त्यांनीं विचारिले, 'तुला संस्कृत येते नाहीं रे !' मी कांहीं एक न बोलतां उभा राहिलों; व आता काय गम्मत ऐकायला मिळते पाहूं, अशा उत्कटेने त्याच्या पुढच्या बोलण्याकडे मी माझे लक्ष्य वेधले. ते म्हणाले, "अरे, राधेची एक सखी श्रीकृष्णाला, त्याच्या विरहानें राधेची झालेली अवस्था वर्णन करून सांगत आहे:—'पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् । त्वद्धरमधुर-मधूनि पिबन्तं ॥' याचा अर्थ काय ?" मी काय सांगणार ? कारण या संस्कृत पद्याचा शब्दशः अर्थ मुळीं जुळतच नाही ! 'त्वत्' पदाने घोटाळा होतो. गुरुवर्यांनीं, त्वत् शब्दाचा 'अन्यत् = दुसरा, दुसरी, दुसरें,' असा एक अप्रसिद्ध अर्थ असल्याचें सांगून हा घोटाळा दूर केला. "एकांतांत, (त्वत्) दुसऱ्या कोणा गोपाच्या अवलंबाच्या पान करणाऱ्या तुला दिशे दिशेस—जिकडे तिकडे—(ती राधा) पाहते." असा अर्थ.

गायनाचा अभ्यास—इतिहास—वाचन—संशोधनादि कार्यानिं आलेला शौणभाग घालविण्यासाठी वाव्यदेवीच्या उद्यानांत सचार करणें हे शास्त्रीबुवांचे सहज कर्म असे. कविता रचण्याचा उद्योग ते करमणुकी-खातर करीत असत. परंतु मिरजेस आल्यावर त्यांनी एका ललितकलेचा परिचय असाच, स्वतःची करमणूक स्वतःसच करितां यावी म्हणून करून घेतला. पण, कोणतीहि कला म्हटली की तिच्या आराधनेस्तव अभ्यास—उद्योग—हा करावाच लागतो. त्यांनी हा उद्योग गायनकला

१. ' त्व त्व इति द्वावपि अजन्ती अन्यपर्यायी । एक. उदात्तः अपरः अनुदात्तः इति एके । एक तान्त. इति अपरे । इत्यादि 'आमि सर्वनाम्न. सुट्' या सूत्रावरील सिद्धन्तर्कामुर्दामधील विवरण पाहावें. तेथें उदाहरणार्थ गीतगोविंदा-तील उपर्युक्त चरणच उद्धृत केलेले आढळतील.

साध्य करून घेण्यासाठी केला. मिरजेस, प्रसिद्ध गवई बाळकृष्णबुवा हे बरीच वर्षे होते. त्यांजपारी ३।४ वर्षे शास्त्रीबुवा गाणे शिकावयास जात असत. गायनविद्येतले ते चांगले तज्ज्ञ झाले होते. या कलेच्या ज्ञानाचा पूर्ण उपयोग त्यांनी आपल्या संगीत नाटकातल्या पदांच्या रचनेत केला आहे. चांगले गायक नट असे कबूल करितात की, शास्त्री-बुवांनी रचिलेली पदे गातांना आम्हांस कधी अडचण पडत नाही व स्वर मात्रा सुद्धा कधी बदलावी लागत नाही. ते खुषीत येऊन जयदेव कवीची 'गीतगोविंद' काव्यातील पदे गाऊं लागत तेव्हां ती ऐकताना मोठी मजा वाटे. दिवसभर लिहून वाचून थकले म्हणजे स्वतःच्या मनास रिझविण्याकरितां ते हीं पदे गात असत. गायन ऐकण्याची त्यांना आवड असून तसाच कोणी नामांकित गवई असेल तर सवडी-प्रमाणे त्याचे गाणे ऐकावयास ते कधी कधी जात.

वेदान्त—ऐतिहासिक सनाशकाशी (Dates and figures) व ऐतिहासिक प्रसंगांशी (Events and facts) तन्मय झालेला त्यांचा मंदु वेदान्तासारख्या अगदीं भिन्न विषयात देखील तितक्याच सामर्थ्याने समरस होत असे. अभ्यासाचा विषय बदलून मनाला उत्तेजित राखणे, 'Recreation of mind by (the change of subject,' मनाची उद्योग करण्याची तरतरी कायम ठेवण्याचा हा जो एक प्रकार, त्यास अनुसरून शास्त्रीबुवांनी कांही दिवस वेदान्त-विषय स्वतः वाचिला व तो दुसऱ्यास समजावूनहि दिला. स. १९०६।७ च्या अजमासास कै. रा. ब. आगाशे, रा. सा. प्राणी मुन्सफ व डॉ. भडभडे हे शास्त्री-बुवांच्याकडे शारीरभाष्य—वेदान्त किवा ब्रह्म-सूत्रांवरील श्रीमदाद्य-शंकराचार्य यांचे भाष्य'—वाचावयास येत असत. ह्यांपैकी आगाशे व प्राणी उत्तम संस्कृतज्ञ व या विषयाचे अभ्यासी होते. त्यांस खरे-शास्त्री यांनी अनेक टीकांच्या आधारें व विशेषतः 'आनंदगिरी'

टीकेवरून भाष्य उत्तम प्रकारे समजावून सांगितले असे ऐकिवांत आहे. कै. श्रीमंत आण्णासाहेब कुसुंदवाडकर यांच्या ग्रंथसंग्रहांतील एका प्रसिद्ध इंग्रज तत्त्ववेत्त्याचा वेदान्तशास्त्रावरील एक ग्रंथ 'शास्त्रीबुवांनी वाचिला होता. वेदान्तशास्त्रांतील संस्कृत पारिभाषिक शब्दांस त्या ग्रंथकाराने योजिलेले इंग्रजी पर्यायशब्द यथायोग्य आहेत असे त्या ग्रंथाच्या काळजीपूर्वक वाचनाने त्यांचे मत झाले होते.

अलंकारशास्त्र—त्याचा पाठशाळेतील मुख्य अधीत विषय व्याकरणशास्त्र हा होता. तथापि अलंकारादि इतर शास्त्रें त्यांना चांगली अवगत होती. यासंबंधी एक उत्कृष्ट प्रमाण पुढील हकीकतीत आढळेल. रा. सा भास्करराव महाबळ हे शास्त्रीबुवांचे आवडते विद्यार्थी होत. ते म्हणतात:—

“ सन १९०८ साली मी बी. ए. च्या वर्गांत असतांना मम्मटाचा 'काव्यप्रकाश' ग्रंथ कै. शास्त्रीबुवांच्याजवळ वाचावा असा हेतु मी त्यांचेपाशी प्रकट केला. नेहमीच्या प्रेमळ स्वभावामुळे तो ग्रंथ समजावून देण्याचें त्यांनी कबूल केले परंतु, 'त्या ग्रंथाचे व्यवस्थित अध्ययन आपले नाही, यामुळे कसे जमतें पाहावे' अशी शंका त्यांनी प्रदर्शित केली. काव्यप्रकाशाची एक प्रत माझ्याकडे होती दुसरी प्रत शास्त्रीबुवांचेकडे नव्हती. पण, मौज अशी की, शास्त्रीबुवांनी तक्रया पुढे वेऊन डोळे साधारण मिटून डुलत बसावे; (तो प्रसंग व ते दृश्य माझ्या डोळ्यांपुढे आतां मूर्तिमंत उभे आहे.) मी काव्यप्रकाशांतील भाग वाचावा आणि शास्त्रीबुवांनी अत्यंत मार्मिकपणे तो समजावून द्यावा. ग्रंथाचें अध्ययन व्यवस्थित रीतीने त्यांनी केलेलें नव्हते तथापि माझी तयारी

त्यांनी अवघ्या एक दीड महिन्यांत करून दिली ! त्या वर्षी पुढे तोच विषय फर्ग्युसन् कॉलेजांत महामहोपाध्याय गुरु. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यानी शिकविला. पण सांगावयास अभिमान वाटतो की, अभ्यंकरशास्त्रीबुवांच्यापेक्षां खरेशास्त्रीबुवाची विषयप्रतिपादनाची शैली अधिक मनोरम ठरली ! आत्मप्रौढीचा दोष स्वीकारून देखील मी असे म्हणतो की, त्या विषयाची तयारी मला पुन्हा करावी लागली नाही. परीक्षा झाल्यानंतर ह्या विषयाची प्रश्नपत्रिका शास्त्रीबुवांनी माझ्याकडून मुद्दाम तोडी सोडवून घेतली. आणि आपल्या शिकविण्याचा कितपत उपयोग झाला आहे हे त्यांनी तपासून पाहिले. सांगण्याचे तात्पर्य हेच की, ते आपल्या बुद्धीच्या जोरावर काठिण विषयाचें आकलन सहज करीत. ”

शाळेंतील नोकरीखेरीज इतर सरकारी सेवाचाकरी—

स. १८९२ सालीं शास्त्रीबुवांचे शिक्षणाचे काम पाहून त्यासंबंधी आपली पसंती रा. ब. चित्रे कारभारी यांनी हायस्कूलच्या शेरबुकांत नमूद करून ठेविली असल्याचे मागे सांगितलेंच आहे. शाळेंतील कामाखेरीज, (१) स. १८९८।९९ मध्ये प्लेगची भयंकर आपत्ति मिरज शहरावर गुदरली. त्या वेळीं सर्व नोकरांबरोबर ह्यांच्याहि वांट्यास जें जे काम आलें तें तें त्यांनी लोकदृष्ट्या व सरकारदृष्ट्या समाधानकारक केलें. प्लेगमध्ये होणारी डॉक्टरी तपासणी, घरसफाई, सेप्रिगेशन्-कॅपात रोग्याची पाठवणी, इत्यादि शब्दांबरोबर आजहि अंगावर शहारे आणणाऱ्या प्रसंगांच्या आठवणी डोळ्यापुढे नाचू लागतात. लोक या उपायांना त्रासून गेलेले असत. याचें कारण उपाय-योजनेचा मूळचा सद्देतु व प्रत्यक्ष अम्मलबजावणी यांमधील विपरीत अंतर हेच होय ह्या कामी शास्त्रीबुवांची वागणूक अम्मलदार या

नात्याने लोकांशी अत्यंत सहानुभूतीची होती. लोक त्यांच्या प्लेग-मधील कामगिरीबद्दल आजहि प्रशंसा करितात. (२) प्लेगमध्ये अनाथ झालेल्या मुलाची व्यवस्था (Orphanage) पाहण्याचे काम कांहीं वर्षे यांजकडे होतें. तेहि चोखपणें व विनबोभाट बजावून त्यांनी सरकारातून वाहवा मिळविली. (३) श्रीमंताचे अधिकारोहण, सरकारी छापखाना उघडला तो प्रसंग, इत्यादि मिरज सरकाराकडील अनेक आनंदोत्सवाच्या व दरवरी थाटाच्या समयास शास्त्रीबुवानी कधी परेच्छेने, तर कधी स्वेच्छेने (Voluntarily) आपला काव्य-मय आहेर समर्पण करण्याचे काम मोठ्या तत्परतेने केले, कधीहि त्यांन कुचराई किंवा टाळाटाळी केली नाही.

नोकरीच्या अगदी शेवटी, श्रीमंत सर बाळासाहेब सरकार मिरज यांच्या आज्ञेवरून ' मुखज्योतिष ' शास्त्रावर सुमारे दोनशे संस्कृत श्लोक शास्त्रीबुवानी रचून दिले. लक्ष्मेश्वरचे रा. गोकक वकील हे ह्या शास्त्रामधले नादी, त्याच्यासाठी त्याच्या विनंतीवरून श्रीमंतांनी शास्त्रीबुवाकडून ही कामगिरी करून घेतली. वस्तुतः हें शास्त्र त्यांना अपरिचित असता अंगीकृत कार्ये एकनिष्ठेने व परिश्रम घेऊन करावयाचेच या देहस्वभावानुरूप त्यांनी ते स्वामिभक्तिपूर्वक पुरें करून दिले. सन १८८१ ते सन १९१३ पर्यंतच्या त्यांच्या नोकरीच्या ३२ वर्षांत त्यांचा पगार द. म. ३० रुपयापासून द. म. ४५ पर्यंत वाढला व पेन्शन (Good service reward- नेकीने केलेल्या नोकरीबद्दल बहाली) त्यांस द. म. रु. १५ मिळू लागले. आणि ता. १ एप्रिल १९१३ पासून ११ वर्षे त्यांनी ह्या पेन्शन्चा उपभोग घेतला.

घरगुती गोष्टी

परत कोंकणांत जावयाचे होते ते घर करून मिरजेतच राहिले—सन १८७५ पर्यंत लहानपणी ते कोंकणांत असतां पार्थी फार फिरले, भटकले व शेकडो मैलांचा प्रवास त्यांनी पार्थी केला. पण सातारा व पुणे येथील उद्योग संपवून शास्त्रीबुवा मिरजेस आले ते सुमारे ४३।४४ वर्षे—आमरण—तेथेच राहिले. कुरंदवाड, बुधगाव, इचलकरंजी, या ठिकाणी इतिहास-संशोधनादि कार्यार्थ, एकदा, उज्जयिनी, इंदूर वगैरे भागीं बंधु चितामणशास्त्री यांस भेटण्यास, दोन वेळां, मुर्लीच्या लग्नांसाठी रत्नागिरी व चिपळूण येथे आणि ४।२ प्रसंगी घरीं गुहागरास व भा. इ. मं च्या सभासाठी पुण्यास आणि पेन्शन घेतल्यावर धुळे, मुंबई, उमरावती, वगैरे ठिकाणी, स्वतः रचिलेल्या नाटकाचे प्रयोग बसविण्याकरिता त्यांना थोडा फार प्रवास करावा लागला. बुधगावचे हेलपाटे मात्र त्यांनी मरेपर्यंत घातले ! तथापि, त्यांस प्रवासाचा मनापासून अगदीं कटाळा असे ! पूर्ववयात एक इच्छा मात्र ते मोठ्या हौसेनें बोटून दाखवीत. ती ही की, पेन्शन घेतल्यानंतर कोंकणांत जावयाचे, व तेथील आबराईत किंवा नारळी वागेत निसर्गरमणीय भूमातेच्या उत्संगावर बाळपणीं खेळल्या जागीच, एक लहानशी बंगली बांधून आयुष्याचे शेवटचे दिवस शातपणे त्या बंगलीत घालवावयाचे. त्यांची ही उत्कंठा 'जन्मभूमि' काव्यातील पुढील श्लोकांत चांगली व्यक्त होते —

पाथोधीची श्रवणिं पडतां गर्जना मंद धीर ।

वृक्षच्छायांतरिं झुळु झुळू वाहतां वात गार ॥

होतों अंकीं निजत जननि ! जन्मभूमि ! तुझ्या ते ।

गेले कोठे दिवस ? झुरतो आठवोनी तयांतें ॥ १ ॥

अथवा:—आंबे, पोफळि, साग, नारळि, तटीं दाटे तरुंचें बन ।

झोके घेति सुरम्य चंचळ जळीं छाया तयांच्या घन ॥

आकाशीं जणु की, विजा तळपती मासे जळीं त्यापरी ।

खाड्या त्या तव जन्मभूमि ! नयनीं पाहीन केव्हां तरी ! ॥२॥

यावर त्याचे समवयस्क स्नेही थट्टेने म्हणत, “ शाखीबुवा, कोकणातून देशावर आला तो परत कोकणात जाऊन रमला असे कधीं झाले आहे काय ? ” ते कसेहि असो, नोकरी संपण्याच्या सुमारास त्यानीं इकडेच देशावर मिरजेस घर बाधिले व पेन्शननंतर १०।१२ वर्षे त्याचा त्यानीं उपभोगहि घेतला. संशोधनकार्य हातावेगळे झाल्यानंतर त्यांना आपली कोकणात राहण्याची हौस पुरी करिता आली नसती असे नाही, पण त्याचे आयुष्य त्याच्या संशोधनाच्या कार्यासच त्यांस अपुरें पडले ! त्याचे घर मिरजेस सरकारी थिएटरच्या उत्तरेस चुणेकर याच्या पडक्या घराची बखळ विकत घेऊन तेथे एकमजली तिघई जाण्याचें त्याच्या कुटुंबास पुरेसे असे प्रशस्त पण साधे व बळकट बाधिलेले आहे.

सांपत्तिक स्थिति—आज शाखीबुवांचा कुटुंबपरिवार खाऊन पिऊन सुखी व एकंदरीत महाराष्ट्रीय ब्राम्हणांच्या स्थितीच्या मानानें बऱ्या स्थितीत आहे. कोकणांत मूळची फार गरीबी होती, त्यामुळें पुण्यांतील पहिल्या नोकरीचा पगार द. म. रु. १५ त्यांस विशेष वाटला हे साइजिकच होते. कोकणात घरी त्यांची आई होती तोपर्यंत म्हणजे ते मिरजेस आल्यापासून १०।१२ वर्षे पगारांतले १०।१५ रु. ते घरी आईसाठीं पाठवीत. धाकटे बंधु परशुरामशाखी स. १८८९ साली वारले. त्यापूर्वी वर्ष सहा महिने ते अजारी होते. ह्या दुखण्यांत त्याच्या औषधपाण्यासाठी शाखीबुवांनी स्वतःचे हजार आठशे रुपये खर्च केले. इतिहासप्रकाशनाच्या कामी त्यासु मुळीच प्राप्ति होत नसे. ह्या बाबतीत विद्वद्वर्य कृष्णशाखी चिपळूणकर यांचे म्हणणेंच त्यांच्या

अनुभवास आले असे कबूल करणे भाग आहे. ४० वर्षांच्यावर सहवास असलेले त्यांचे मित्र रा. सा. गोगटे त्यास नेहमी केप्लर नामक शास्त्रज्ञाचा दृष्टान्त देत. तो ज्योतिषशास्त्रज्ञ होता. फलज्योतिषावर तो पैसा मिळवून उदरनिर्वाह करी, आणि गणितज्योतिषाचे शोभन लावणे, ग्रहाचे वेध घेणे, इत्यादि बौद्धिक व्यवसाय हौसेमुळे करी. रा. सा. गोगटे म्हणत, “शास्त्रीबुवा, ह्या केप्लरप्रमाणे तुम्ही करीत जा वाव्ये, नाटके, वगैरे लिहून पैसे मिळवीत जा. आणि आवड आहे म्हणून इतिहाससंशोधन करा.” असो. मिरजेस आल्यावर १०।१५ वर्षे तरी द्रव्यप्राप्तीचे साधन म्हणून ते घरगुती शिक्कवण्याहि करीत. मिरजेंत ३२ वर्षे त्यांनी भाड्याच्या घरांत काढिलीं ! ! त्याचे सुतेचे घर स. १९१३ साली झाले; त्याचा खर्चहि त्यांनी आपली कोंकणातील जिदगी सुमारे तीन हजार रुपयास विकून त्यांतून केलेला आहे. अर्थात्, सांप्रत जी त्यांची स्थिति सावरलेली दिसते ती मुख्यत त्यांच्या नाटकांमुळे होय. ही सारी लक्ष्मी आयुष्याच्या चरम भागांत-अखेरच्या १०।१२ वर्षांत-त्यांच्या नाटक-प्रथांनी त्यांना लाभलेली आहे.

स्वरूप व परिणामकारक भाषण-पद्धति—शास्त्रीबुवा शरीराने स्थूल होते. हा त्यांचा अंगलोट त्याच्या आईच्या वळणावर होता. शास्त्रीबुवा कसे दिसत हे आज कोणास पहावेसे वाटल्यास गुडागरास त्यांची बहीण मथूताई ह्या आहेत त्यास जाऊन पाहावे. ते ठेगणे नव्हते; अंगत्रांधा आडवा असल्यामुळे त्यांची उंची लक्षांत येत नसे. त्यांचा तोंडवळा वाटोळा, रुंद, डोळे बारीक व मिशा पुष्कळ असत. एकंदरीत त्यांची मुद्रा भव्य, रुबाबदार व पाहिल्याबरोबर पाहणारांवर छाप पाडणारी होती. बोलतां बोलतां त्यांची विद्वत्ता, बहुश्रुतपणा व विनोद प्रकट

१. केप्लर हा जर्मन पंडित असून त्याचा जन्म स. १५७१ व मृत्यु स. १६३० मध्ये झाला. (ज्ञानकोश, प्रस्तावना विभाग ५, पृ. ३४३, पहा.)

होऊन त्यांचा ऐकणारावर तत्काल परिणाम होत असे. त्यांच्याशी ५।४ मिनिटेंच बोलले तरी तेवढ्या अवकाशांत ते समयचसूक, हजरजबाबी (Ready witted) आणि विनोदप्रचुर बोलणारे आहेत असे कळून येई. त्यांच्या खाजगी बैठकीतील भाषणास त्यांच्या एका चिरपरिचित विद्वान् विद्यार्थ्याने डॉ. जॉन्सन्च्या खाजगी बैठकीतील भाषणाची उपमा दिली आहे डॉ. जॉन्सन्प्रमाणे मोठा आवाज, विपुल माहिती, आकर्षक भाषाशैली, समर्पक दृष्टान्त व प्रत्यक्षदर्शी (Picturesque) कथावर्णने इ शास्त्रीबुवाच्या अंगच्या गुणसाम्यावरून या उपमेची यथार्थता वाचकांच्या ध्यानी येईल. त्याची चालण्याची दृढ गंभीर मानीपणाची व पाहणाऱ्याच्या मनांत आदर उत्पन्न करणारी असे.

स्वभाव—त्याचा स्वभाव तापम, करारी, उद्योगप्रिय, धैर्यपूर्ण, कष्टाळू सत्याभिमानी, स्ववैशिष्ट्यरक्षणाची हौस असलेला, आनंदी-प्राप्तस्थितीत संतोष मानणारे—निष्कपटी, सरळ, साधा, मनमिळाऊ, उत्तम स्वभावपरीक्षक—दुसरा त्यांच्याशी डावपेचाने वागला तर ते डावपेच ओळखून त्यांच्याशी सावधपणानें वागणारे—पण, प्रतिपक्षी म्हणून उलट आपण त्यांच्याशी घावाडावाने वागावयाचे नाही असे उदार धोरण, मनाचे थोर, कीर्तीभाठी धडपड नाही—निरपेक्षपणे स्वकार्यरत—नाहीं पेक्षां हेच शास्त्रीबुवा पुण्यामुंबईस राहाते व कीर्तीचीच इच्छा धरते तर त्याचाहि बोलबाला पुष्कळ झाला असता ! परंतु मुकाट्याने काम करीत राहाण्याचाच मुळी त्याचा स्वभाव होता. त्याचे एक सुशिक्षित, विद्वान् व पारा दिवसाचे अनुभवी स्नेही सागतात, ' As a scholar and a gentleman, his was a high character : He would never seek favour by abject means, even from a very high personality.'—“ जाडे पंडित व सन्मान्य गृहस्थ या ना यानें त्यांचा दर्जा फार उच्च असून तोंडपुजेपणानें

किंवा इतर क्षुद्र साधनांनी कितीहि थोरामोठ्या व्यक्तींची कृपा संपादण्यास ते प्रवृत्त झाले नसते.” या सर्व गुणांमुळे लहानापासून थोरपर्यंत त्यांनी सर्वांचा लोभ संपादन केला. रा. ब केळकर, चित्रे, आगशे, इ. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसुद्धा मिरजेमधील सर्व विद्वत्प्रेमी अधिकारी मंडळी शास्त्रीबुवाना फार मानीत असे.

संवयी—शास्त्रीबुवाची पचनशक्ति चांगली असून आहारहि बरा असे. खाण्यापिण्याविषयी काहीं विशेष आवडनिवड किंवा ‘हे नको, ते हवे’ अशी तब्वेत फारशी सभाळावी लागत नसे. अनेक वर्षांच्या सहवासाने त्याच्या आवडीचे खाण्याचे पदार्थ बगैरेची माहिती त्याच्या पत्नीस झाली होती. त्या ते पदार्थ करून प्रेमाने त्यास वाढीत. ते रोज सकाळीं एकदां चहा नियमाने घेत. जरूरी वाटली तर काचित दुसऱ्यांदां दुपारीं घेत. पण, चहा न घेणाऱ्या लोकाना त्यांनी कधी नांवे ठेविली नाहीत, किंवा त्यांनी त्याचा कधी त्याबद्दल उपहास केला नाही. त्यांना तंबाकू खाण्याचे व्यसन होते, पण, व्यसन म्हणजे तर आपल्या लिहावाचावयाच्या कामांत गडून गेले असले तर चार चार तास त्यांना तंबाकू खाण्याची आठवण देखील होत नसे ! वर्गांत शिकविताना, कित्येक गयाळी शिक्षकांप्रमाणे ते तोडात तंबाकूची अडचण ठेवीत नसत. वर्गावर जातांना स्वच्छ चुळा भरून टाकून तोंड धुवून मग जावयाचे असा त्यांचा प्रघात होता चार मंडळींत बसले असले म्हणजे ते विडीहि ओढीत. तंबाकूची पीक अगर जळक्या विड्यांचे तुकडे टाकण्यासाठी ते तस्ताचा उपयोग करित; ती घाण ते इकडे तिकडे पडू देत नसत.

पोषाक—त्यांची राहाणी अत्यंत साधी होती. नेहमींचा पोषाक पांढरा एक ठराविक नमुन्याचा असे. एक पातळ सदरा, शॉर्ट कोट, डोकीस साधा मोठा रुमाल, साधे उपरणे, ते उजव्या कांबेखालून न घेतां, पुष्कळ वेळां इतरांहून उलट म्हणजे ‘डाव्या भुजेवरून उजव्या

खांधावर ' असें टाकीत, हातांत बळकट काठी, पायांत जोडा, असा असे. लग्नकार्यांत व दरबारी समारंभाच्या वेळी, डोकीस केशरी रगाचें पागोटे व रेशमी कांठाचें उपरणे एवढा फरक केलेला असे. अलीकडे केव्हां केव्हा त्यांच्या रुमालास जरीची किनार असे. व नागपुरी करवत-काठी उपरणें ते वापरीत. फोटोंत दिसतो इतका ठाकठीकपणा नेहमी त्यांच्या पोषाकांत नसे. 'वेष असावा बावळा । परीं अतरीं नाना कळा॥' अशी विलक्षणपणाची एक गोष्ट तर पाहाणारास त्यांच्या पोषाकांत हटकून आढळे ती ही की, त्यांच्या कोटाची दुसरी गुंडी गळ्या-जवळच्या पहिल्या काजांत नेहमी अडकविलेली असे. धोतरे, सदऱ्याकोटाचे कापड, रुमाल, इत्यादींची पेट (Trade-mark) सुद्धा बहुतेक ठराविक होती.

धार्मिक आचार—शास्त्रीबुवा कर्मठ ब्राह्मण नव्हते. तथापि, नित्य संध्याची दोन आचमनें, सोंवळें नेसणे, वार्षिक श्रावणी घरी करविणे, श्राद्धपक्ष इ. पितृकर्म करणे, इतका तरी त्यांचा धार्मिक आचार प्रत्यक्ष दृष्ट असे. कोणी अतिथि-अभ्यागत-वैदिक, शास्त्री, पुराणिक-त्यांजकडे आला गेला तर त्यासहि ते पात्रापात्र पाहून दानधर्म करीत. आपल्या घराण्यांतील पूर्वजांच्या पवित्र आचरणाचा त्यांना मोठा अभिमान असे. व त्याविषयी ते अत्यंत आदरानें बोलत. त्यांच्या स्वतःच्या श्रेष्ठ नीतिमत्ते-बद्दल आजहि अनेकांच्या मुखांतून प्रशंसेचे उद्गार ऐकूं येतात. सामान्य हिंदु माणसाची दृष्टि कोणाच्याहि धार्मिक आचरणाकडे जास्त सूक्ष्मपणें जाते. आचार किती प्रमाणांत पाळाय पाहिजे, एकाद्या व्यक्तीच्या इतर महत्त्वाच्या कार्यांमुळें त्यांत मार्गें पुढे करण्यास कांही वाव आहे की नाही, याचा कोणी विचार करीत नाहीं. तात्पर्य, वैयक्तिक अधिकारभेद व सत्कार्यव्यापासाठीं सोय-सवड असावी असें मानण्याइतकें औदार्य समाजांत नाहीं. उलट, सामान्य नीतिनियम झुगारून देऊन

प्रायश्चित्तरूप नित्यक्रमांचें दांभिकपणें यथास्थित स्तोम माजवून बसणागांस आमच्या समाजात बहुमान आहे. अशा प्रवृत्तीचे लोक गुरुवर्य खरेशास्त्री यांना त्यांच्या धार्मिक वर्तनावद्दल नांवे ठेवितात. ह्या लोकाचें चुकते कोठें हे त्यांच्या ध्यानात यात्रे म्हणून वर हें किंचित् विवेचन केले. स्वतः शास्त्रीबुवा समयानुसार आमच्या प्राचीन परंपरित चाळीरीतीचे समर्थनच करीत. शिवाय, विद्वत्तेच्या बाजूने आचार्यपदाप्रत पोचण्याच्या योग्यतेस चटलेच्या शास्त्रीबुवाच्या बाह्याचाराचा विचार करीत असता सामान्य माणसानी, “ यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि ” हे प्राचीन ऋषीचें वचन प्रमाण मानून चालावें हेंच श्रेयस्कर नव्हे काय ?

सामाजिक मतें—युक्तिवादाने पटणारी व कालप्राप्त सामाजिक सुधारणा तत्त्वतः त्यास मान्य असली तरी ते सामाजिक बंडखोर नव्हते. आजूबाजूच्या समाजाची मनस्थिति जाणणारे व त्यांच्या चालीने मंदपणें प्रगतीच्या मार्गावर पाऊळ टाकणारे असल्यामुळे ते पुण्यासारख्या ठिकाणी राहाते तर त्यांस सुधारकानी या बाबतीत लो. टिळकांच्या पक्षाचे ठराविलें असते. व खुद्द शास्त्रीबुवाना त्यामुळे वाईट मुळीच वाटते ना ! तथापि, सुधारकातहि त्याचे पुष्कळ स्नेही होते. श्री आण्णासाहेब कर्वे मिरजेस आले असता त्यांच्या स्त्रीशिक्षणार्थ चालविलेल्या संस्थेस शास्त्रीबुवानी शक्त्यनुसार चांगली देणगी दिली होती त्यांच्या औदार्याचा ओढा सार्वजनिक व राष्ट्रहिताच्या कार्यांस मदत करण्याकडे विशेष होता. ‘भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळा’स ग्रंथरूपानें व रोख मिळून त्यांनी कमीत कमी एक हजार रुपयावर मदत केली. ‘टिळक पर्स’फंडास व ‘महाराष्ट्र होमरूल लीग’ला त्यांनी प्रत्येकी रु. १०० दिले. ‘केसरी’वर वेळोवेळी गुदरलेल्या संकटप्रसर्गां स्वतः हिंडून त्यांनी लोकातूनहि द्रव्यसहाय्य गोळा करून दिले.

जुन्या-नव्याची जोड—शार्मिक काय किंवा सामाजिक काय जुने सगळेच मोडावे, नवे माडावे हे त्यास पसंत नव्हते. ह्या विचाराची जर्मि त्याच्या काव्यात जागोजागी उठलेली दृग्गोचर होते. आपल्या 'यशवंतराव' महाकाव्यात ते वर्णन करितात:—

“अतुल वैभव शास्त्र कला गुण । सकल जाति पुण्यांतुन लोपुन ॥
नव नवी व्यसने नव दुर्गुण । नव विचार इथें नव भाषण ॥ १२।६१
“जरि पुढे अणखी शत-वत्सर । स्थिति अशीच असेल अम्हांवर ॥
स्वजनराज्य इथे वसले, असे । वदति की अमुचे पणतू केस ? ॥ १२।६२
“जनहि दुर्बळ होति दिनोदिन । विसरले अपुले मुळचे गुण ॥
बदलुं पाहति पद्धति ते जुनी । म्हणुनि फार विषाद वसे मनीं ॥ १२।६३
हे विचार अर्थात् ४०।४५ वर्षांपूर्वीचे आहेत. मल्लिनाथादि संस्कृत पंडिता-
विषयीची त्याची निस्सीम आदरबुद्धि मागे एके ठिकाणी व्यक्त झालीच
आहे. तथापि, “साप्रत परिस्थितीत, आमची आचार्यपीठे आपली
जबाबदारी ओळखून योग्य कार्य करित नाहीत, उलट, ‘ऋग्वेदी श्रेष्ठ कीं
आपस्तंब श्रेष्ठ’ असले क्षुद्र वाद माजवून ती सामाजिक संकोच व मोड-
तोड करित वसली आहेत,” अशी चरचरीत टीका करून या त्याच्या
विघातरु वर्तनाबद्दल खरेशास्त्री यांनी एकदां अतिशय खेद प्रदर्शित
केला होता. तात्पर्य, जुने तेवढे सारेच चांगले (Old is gold)
असेहि त्यांनी कधी प्रतिपादिले नाही. तर, “होतां होईल तों जुन्या
नव्याची जोड घालावी-शक्य तितकें जुने स्वाभिमानपूर्वक
टिकवावे व विवेचक शहाणपणाने नवे त्याच्याच पायाघर
स्थापावे,” असे त्याचे मत होते.

शास्त्रीबुवांच्या पत्नी श्रीमती सत्यभामाबाई

१ “ अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ॥ ”

२ “ भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ॥

असहायस्य लोकेऽस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ ”

गृहसौख्य—शास्त्रीबुवांची नोकरीची ३०।३२ वर्षे गरीबीत सुखाने गेलीं ह्याचे सर्व श्रेय अर्थात् त्यांच्या पत्नी श्री. सत्यभामाबाई यांसच दिले पाहिजे. कारण, सत्यभामाबाई यांचा स्वभाव अत्यंत कष्टालु, गृहकृत्यांत पराऋष्टेचा दक्ष, स्वाभिमानी व पतिनिष्ठ होता. ‘ जे दे पतीस सुख फार ’ किंवा ‘ यद्भर्तुरेय हितमिच्छति ’ असें कलत्र शास्त्रीबुवास लाभले होते याचा संतोष ते फार मानीत. आणि प्रसंगोपात्त मोठ्या आदराने ते या सौख्याचा सानद उल्लेख करीत असत. मातुःश्री सत्यभामाबाई, एका संस्कृत सुभाषितांत वर्णिल्या-प्रमाणें सद्गुणी आर्य स्त्रियाच्या ठिकाणी आढळणाऱ्या सहा गुणांनीं मंडित, नम्र, विनयशील, संतुष्ट-कोड्याचा मांडा करणाऱ्या-प्रपंचभार आवरण्या व पतिभक्तिपरायणतेविषयी अनन्य अशा प्रेमळ पत्नी हो-या. द. म. १५।२० रुपयात काय काय म्हणून ध्यावे ? नवा संसार मांडलेला, घराहून कोकणांतून बोरारवढे भांडे देखील मिळालेले नव्हते ! शब्दशः मातीच्या भांड्यांनीं संसारव्यवहार करण्याची पाळी

१. म. भा. आदि. ७४।४१. अर्थ—भार्या ही पुरुषाची अर्धी सहायकर्त्री आहे व ती त्याचा उत्तमोत्तम मित्र आहे. २. म. भा. शाति. १४४।१४. अर्थ—भार्या हाच पुरुषाचा मोठा अर्थ आहे असें म्हटलें आहे. या मृत्युलोकांत असहाय मर्त्यांची जीवितयात्रा चालविण्याच्या कामी ती सहाय्य करणारी आहे.

असे. अशा स्थितीत त्या माउलीने कितीक वर्षे काढिली व घैर्याने प्रपंचाचा गाडा हांकिला ! पण घरचे न्यून एका शब्दाने देखील कधी घरात किंवा घराबाहेर कोणापाशी उच्चारिले नाही !! घरात दुसरे माणूस नाही, शास्त्रीबुवा शळेतल्यासारखे घरी सुद्धा तापटपणानेच वागत, घरांत एकाददुसरे तरी लहान मूल असावयाचे, ते रडले तरी ह्यांना खपत नसे. ह्याची शळेसाठी नित्य दसघंटेची गडबड ! आणि शास्त्रीबुवांच्या चंचीतल्या कात, चुना, तंत्राकूपामून सगळी तरतूद सत्यभामाबाईंना पाहावी लागे ! परंतु या सेवेचा बाईंनी कधी कंटाळा केला नाही, उलट, हीच आपली देव-देवपूजा असे त्या मानीत असत. त्याचे कपडे तयार करविणे, वड-फाटले पाहाणे, मळलेले कपडे परटाकडे धुवावयास टाकणे, ह्या गोष्टीसुद्धा बाईंनाच कराव्या लागत. हाताखाली सून आल्यावर देखील पतीच्यासंबंधी बारीकसारीकहि कामे त्या स्वतःच टिपेने करीत. घरातल्या नित्याच्या खर्चावेचाचे कामहि शास्त्रीबुवा स्वतः पाहात नसत हे निराळे सागावयास नकोच. त्याचीहि व्यवस्था कशी ना कशी सत्यभामाबाईंनाच लावणे भाग पडे.

गुरुवर्यांना ह्या सर्व गोष्टींची पूर्ण जाणीव होती. पत्नीच्या कर्तबगारीवरचा त्याचा विश्वास मागे एका गोष्टीत-रा. सा. मानु याजकडे बुद्धिबळे खेळत असता त्याच्या बोलण्यात-त्यांच्या तोडून व्यक्त झालाच आहे. मी त्याजकडे ऐतिहासिक पत्राच्या नकला करण्यास जात असे. एके दिवशी मातु.श्री सत्यभामाबाई जवळच पलीकडे सालवेगर्माच्या डाळीडुळीचे काम स्वतः करीत बसल्या होत्या. त्यांजकडे बोट दाखवून गुरुवर्य मला म्हणाले, “ दामू, माझ्या संशोधनकार्याचे अर्थ अधिक श्रेय हिला आहे. हिने जर असे कष्ट केले नसते व घरगुती सर्व व्यवहार हिने संभाळले नसते तर त्या कामी माझा वेळ खर्च होऊन माझ्या हातून झाले याच्या निम्मे कार्यहि झाले नसते. कारण, हिच्या

सहाय्याने वेळ तर वाचलाच; परंतु हिचे हे काबाडकष्ट व त्यांमुळे झालेली बचत आणि हिने केलेली काटकसर, यांयोगे माझ्या प्रकाशनकार्यास मोठी मदत झाली व प्रपंचखर्चासहि भर पडली. ”

परस्पर प्रेमबंध—अत्यंत प्रेमाचे माणूस आपल्यापासून दूर असले म्हणजे आपल्या मनात त्याच्या सुरक्षिततेसंबंधी केव्हा केव्हा निष्कारण विपरीत कल्पना येत असतात. म्हणून म्हण पडली आहे की, ‘मन चिती ते वैरी न चिती’ त्यातून बायकाची मने तर फारच हळवी-कोमल-असतात एकदा शास्त्रीबुवा आपल्या धाकट्या भावैज्यांस समागमे घेऊन घरी गुहागरास गेले होते. इकडे, मिरजेस सत्यभामाबाईंच्या जिवास दुरदुर लागली तशात एके रात्री त्यास स्वप्न पडले की, “आपले सौभाग्याचे जहाज दळमळू लागले आहे, आपले पति मोठ्या सकटांत आहेत, म्हणून त्या वावरल्या. तोच कोणी देवीने येऊन हात उभारून त्याम अभय दर्शविले आणि त्याच्या कपाती कुंकू लावून देवी अदृश्य झाली.” या स्वप्नाने बाईंचे मन जास्तच अस्वस्थ व अधीर झाले होते. स्वप्नावर कोणाचा भरंवसा असो वा नसो, कित्येक स्वप्ने पुढे हांगाच्या गोष्टीची सूचक असतात असा अनुभव पुष्कळाना येतो हे मात्र खरे सत्यभामाबाईंचा स्वप्नावर विश्वास होता हे सांगावयास नकोच.

शास्त्रीबुवा पुढे ८।१० दिवसांनी मिरजेस सुखरूप परत आले व स्वप्नांत बाईंच्या कपाळी कुंकू लावून देवीने दर्शविलेलें अभय सत्य ठरले. परंतु प्रवासांत घडलेल्या भयंकर प्रमंगाची जी हकीकत शास्त्रीबुवांनी सांगितली, तिजवरून सत्यभामाबाईंच्या मनाचा वावरेपणा अकारण होता असे म्हणतां यावयाचे नाही. कारण, शास्त्रीबुवांची बोट दाभोळच्या खाडीतून जात असतां समुद्रावर एकाएकी मोठे वादळ

होऊन बोट फारच डळमळू लागली. रात्रीचा समय, खाडीतील पाण्यास भयंकर वळसा, तेव्हा आतां काय होईल आणि काय नाही—बोट कदाचित् बुडेल देखील—असे वाटून सर्व उतारू अगदी हवालदील झाले ! शास्त्रीबुवांची भावजयहि घाबरून रडू लागली. शास्त्रीबुवांचा स्वभाव मूळचाच धाडसी असल्यामुळे व लहानपणापासून त्याच्यावर अनेक संकटे ओढवलीं असताहि त्यांमधून ते ईशकृपे निभावले असल्याने त्याच्या वृत्तीत एक प्रकारचा निश्चितपणा व निश्चलपणा आला होता ते शातपणे सर्वांम परोपरीनें धीर देत होते व ' आतां देवाचें स्मरण करा ' असे सागत होते. असो. कित्येक ताम बोटीस हिसके चारून उजाडता उजाडता वादळ शांत झाले आणि या बोटिवरील सर्व उतारू सुरक्षितपणे किनाऱ्यावर उतरले योगायोग असा की, वादळ झालें ती रात्र व सत्यभामाबाईंना पडलेल्या स्वप्नाची रात्र एकच होती ! स्वप्न त्यास पहाटेच्या प्रहरीच पडले होते !! सागावयाचे तात्पर्य असे की, सत्यभामाबाईंचा निदिध्यास—त्याच्या चित्तास लागलेला पतिस्मरणाचा वेग—असा जबरदस्त होता. आमनी, भोजनी, शयनी, त्याचे पतिस्मरण अखंड चालू असे.

धुक्यास तारामंडळ नाटकाचा पहिला प्रयोग झाला तो पाहण्यास शास्त्रीबुवा गेले होते. तेथे सत्यभामाबाईंच्या माहेरची माणसे—रा. मोरोपंत सोमण व त्याचा परिवार—राहात असत. त्यांनीं ह्या नाटकाचीं

१. गुहागरास कोल्हापूर-रत्नागिरी मार्गानें जाताना वाटेत दाभोळची खाडी ओलाडावी लागते. त्यासाठी नांवा असतात. तसलीच ही एक नांव असावी. ह्या खाडीत पाण्यास मोठा भोंवरा आहे, नावाडी दारू पिऊन थुंद झाले होते; त्याच्या बेहोषपणानें ही नाव त्या भोंवऱ्यात सापडली होती. २. वडद येथील सोमणाचे अगदी निकटचे भाऊबद.

५।७ तिकिटें काढून आणिली होती. पुढे शास्त्रीबुवांची व रा. मोरोपंत ह्यांची भेट झाली. आगतस्वागत व कुशल प्रश्न झाल्यावर शास्त्रीबुवांनी सोमणांना घरच्या सर्व मागसांसह नाटकास येण्याचे निमंत्रण दिले. सोमण ह्यांनी सांगितले, “ आम्ही येणारच आहो. ही पहा तिकिटें सुद्धा घेतली आहेन ” तेव्हां शास्त्रीबुवांनी ती तिकिटें परत काढून घेतली, व “ पाहिल्या खेळ माझा आहे, ह्यांत कंपनीचा काहीं संबंध नाही, सबब, तिचेही नुकसान होण्याची भीति नाही. शिवाय तुम्ही घरची माणसे, तुम्ही-माहेरच्या माणसांनी-खेळ पाहिला हे तिला (पत्नीला) समजले म्हणजे तिला स्वतः खेळ पाहिल्यापेक्षाहि जास्त आनंद होईल. बायलांचे माहेरच्या माणसावर तितके प्रेम असतेच !” असे ते बोलले सत्यभामाबाई शास्त्रीबुवासह धुळ्यास हा खेळ पाहाण्यास जाणार होत्या, परंतु प्रवासाची दगदग त्यास सोसणार नाही, मिरजेहून धुळ्यापर्यंत वाटेत २।३ ठिकाणी गाडी बदलावी लागते, त्यामुळे त्रास होईल म्हणून त्यांनी पत्नीस बरोबर नेले नव्हते. ह्यास्तव वरील संभावणात त्यांनी पत्नीचा मुद्दाम उल्लेख केला होता असे

आदरानिधय—पाहुण्याचा सत्कार करण्यात आपण गृहस्थाश्रमाचे कर्तव्य-पालन करण्यापलीकडे विशेष काही करीत नाही असे त्यांस मनापासून वाटे व आर्यांची आदरानिध्याची रीतच त्यास पसंत असे. तीत शिरत असलेले इंग्रजी पद्धतीचे चोचले अगर शिष्टाचार त्यांस आवडत नसत. यासंबंधी आपला अभिप्राय त्यांनी एके प्रसंगी मजेदार रीतीने प्रकट केला:—सत्यभामाबाईंचे भाचे-गणेश गोपाळ ऊर्फ बापूराव सोमण-एकदां मिरजेस सकुटुंब यावयाचे होते. नव्ही दिवस ठरला होता म्हणून त्यांनी शास्त्रीबुवांस आगाऊ पत्र पाठवून आपण उभयतां-नवराबायको--त्यांस भेटावयास येणार असल्याचें कळवून ठेविलें. ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशीं बापूराव शास्त्रीबुवांचे घरी येऊन दाखल

झाले. बापूरावांनी आपल्या पत्नीसह त्यांस नमस्कार केला. त्यांनी उभयतांस आशीर्वाद देऊन बोलण्यास प्रारंभ केला:-“बापू आलास, ये बाबा ! आज अशी गम्मत झाली--तूं येणार म्हणून मी सकाळींच उठून बाजागंत गेलो व एका भुसाऱ्याकडे एक पोते तांदूळ मागूं लागलो, पण ते मिळाले नाहीत. मग, वाण्याच्या दुकानात तूप एक डबाभर मागितलें, तेहि मिळाले नाही ! तूं येणार तेव्हा म्हटले निदान एक पोतेभर तरी साखर पाहिजे, तीही मिळेलना ! मी मोठा काळजीत आहे ! घरांत आमच्या बेगमीचें सामान आहे. पण वाटले, तुम्ही येणार, करितां पुरेल की नाही कोणास ठाऊक ? ” इतके विनोदाने बोलून (ह्या बोलण्याचा अर्थ बापूरावांच्या लक्ष्यात नीटसा आला नाहीसे त्यांच्या चर्येवरून ओळखून) मग ते म्हणाले, “ अरे बापू, एवढे मुद्दाम पत्राने आगाऊ कळविण्याची काय जरूर ? तुम्ही दोन माणसे ! केव्हांहि आलात तरी आमची अडचण कां होणार आहे ? त्यातून तुम्ही घरचीच मागसे, अगदी अनोळखी परकी असतां तर एक असो.” तात्पर्य, ही पाश्चात्य शिष्टाचाराची आपल्या देशांत रूढ होत चाललेली नकळ त्यांना आवडली नाही.

शास्त्रीबुवा व त्यांच्या पत्नी ह्यांच्या प्रेमळ स्वभावांविषयी रा. सा. माधवराव केळकर लिहितात, “ आम्ही त्रिवर्ग बंधु शास्त्रीबुवांच्या घरीहि शिकावयास जात असूं. घरी ते फार ममतेनें व प्रेमळपणानें वागवीत व शिकवीत. त्यांच्या पत्नीचा स्वभाव मुळापासोनच फारच प्रेमळ होता. त्याहि आम्हांस आपल्या मुलांप्रमाणें वागवीत. त्यांचा स्वभाव लोकांशीं वागण्यांतसुद्धां फारच प्रेमळ होता. आम्ही त्रिवर्ग बंधु जरी मिरज हायस्कूल सोडून गेलो तरी पुढे, ते मरेपर्यंत त्यांचे आमचेवरील प्रेम कायम असे. केव्हांहि भेट जाहली म्हणजे आम्हांस व त्यांस घरचीं माणसे भेटल्याप्रमाणे आनंद होई. ”

राजवाडे यांस शिदोरी—शास्त्रीबुवांच्या आदरगतिथ्याच्या विचारांशी सत्यभामाबाईंचे विचार अगदी मिळते असत. कै. विसूभाऊ राजवाडे पत्नीहीन अगदी एकात्री, तेव्हां ते शास्त्रीबुवांच्या घरांतून प्रवासास निघाले की, सत्यभामाबाईंनी त्यांचेबरोबर पाथेय-शिदोरी-चांगली भक्कम बांधून घावी. कणकेच्या दशम्या, तूप, गूळ नाहीतर साखर, लोणचे, दुसरे एकादें पुरेसें तोडीलावणे-भाजी, झुणका, वगैरे-ताजे, अशी तयारी करून घावी. तो ब्राह्मण मात्र निःस्पृह, वीतरागी, खरा ! ते एकदां शास्त्रीबुवांच्या येथें म्हणाले, “ मला फराळाचे इतके सोपस्कार कशाळा करून देतां ? मी एखाद्या वेळी खातो, बाकी उरलेले कोणास तरी देऊन टाकतो, झाले ! ! ”

वडील बंधूंनी केलेली थट्टा—शास्त्रीबुवांचे वडील बंधु कृष्णशास्त्री २।३ वेळां तरी मिरजेस आले होते. शेवटच्या खेपेस ते आले त्या वेळी वासुदेवशास्त्री आपल्या मालकीच्या घरात राहूं लागले होते. सत्यभामाबाई थोरल्या भाऊजीची मर्यादा फार राखीत. आतां त्या वयाने पोक्त झाल्या होत्या तरी जेवणाचे वाढण्याच्या वेळेखेरीज त्या कृष्णशास्त्री याजपुढे सहसा जात नसत. अर्थात् त्यांच्याविषयी काही बोलवयाचे झाल्यास व तें त्यांना ऐकू गेले पाहिजे असे असल्यास तो विषय कृष्णशास्त्री जेवतानाच काढीत व तो बहुधा विनोदाचा असून त्यांत सत्यहि भरलेले असे. ते म्हणत, “ हिनें मात्र नशीब काढिले खरे, आम्ही गरीब, सोमण केवढे सावकार ? पण, सोमणांच्या सुनालेकीना शोभतील असे दागिने हिच्याहि अंगाखाद्यावर हिने घातले तर देवाने अनुकूलता दिली आहे. ” (सत्यभामाबाई चार चाळीरीतीच्या जिनसांखेरीज अधिक दागिने अंगावर नेहमी घालीत नसत.) वासुदेवशास्त्री यांजकडे पाहात व हांसत हांसत वरचेवर कृष्णशास्त्री असें बोलत. त्यावर वासुदेवशास्त्री जरा रागावल्यासारखें

दाखवून बंधूस विचारावयाचे “दादा, एकूण हा सारा हिच्याच नशीबाचा प्रभाव म्हणावयाचा? आमचे कष्टबिष्ट सारे निरुपयोगीच ना !” तेव्हां कृष्णशास्त्री संधपणें उत्तर करीत, “ अरे आण्णा, तुझा स्वभाव किती चंचल, तऱ्हेवाईक ! हिनें केलेल्या आराधनेमुळे त्याला स्थिरता आली व तुझे उद्योग सुरळीत चालले—इत्यादि.”

मुलेंबाळें, नातवंडे—शास्त्रीबुवांना मुलें पुष्कळ झाली. त्यात देवदयेने एक मुलगा—आमचे मित्र रा. थैशवंतराव व तीन मुली हयात असून मुली चागल्या थोर व सन्मान्य कुलामध्ये पडल्या आहेत. थोरली मुलगी सौ. रंगूआक्का ही रत्नागिरीस मधल्या आळीचे श्री. रा. त्रिष्णु गोपाळ ऊर्फ भाऊसाहेब पराजपे, सावकार व बडे शेतकरी यास दिली आहे. तेथें ती आपल्या मुळामाणसासह आनंदात असते. दुसरी मुलगी बनूताई हिला चिपळुणास रानडे याजकडे दिली होती. तिचे पनि श्री. रा. हरि विठ्ठल रानडे हे बी. ए. एल्एल. बी. झाले होते. त्यानी नदुरबार येथे सुमारे आठ महिने वकिली केली. परंतु पुढे त्यास क्षयाची भावना होऊन ते ४।६ महिने अजारी होते. मिरज येथें डॉ. वान्देस याचे उपचार चालूं असता ते वारले. त्यास अजमासे वीस वर्षे झाली. अशा तऱ्हेने लहानपणीच दुर्दैवाने वैधव्यदशेत पडलेल्या मुलीस व तिच्या एकुलत्या एक कन्येस शास्त्रीबुवांनी उत्तम प्रकारे संगोपिले व आपल्या वात्सल्याने बनूताईचे दुर्धर दुःख हलकें करण्याचा त्यानी प्रयत्न केला. परंतु स्वतः त्यास हे दुःख जन्मभर जाणवलें. तिसरी मुलगी सौ. बबूताई हिला जमखिडी येथें रामदुर्गचे खासगी कारभारी रा. सा. गंगूनाना रानडे याचे चिरंजीव रा. रा. त्रिष्णुपंत रानडे यास दिली आहे. तेथें ती आपल्या गुणांनी श्वशुरकुलास आनंदवीत आहे. आपल्या सर्व मुला-

मुलीस सत्यभामाबाईनी स्वतःच्या जिवापलीकडे जपून 'राईचे पर्वत' केले आणि 'प्रेमळ माता' या थोर पदवीस त्या सर्वस्वी पात्र झाल्या. सौ. रगूआक्का व सौ. बबूताई यांची मुले त्या माहेरपणास चार दिवस आल्या म्हणजे त्यांच्या बरोबर असावयाची, परंतु बनूताईची मुलगी किवा रा. यशवंतरावांचीं मुलें ही शास्त्रीबुवांच्या पुढें नेहमी वावरणारी नातवंडे होत. अलीकडे उतारवयाचे झाल्यावर शास्त्रीबुवा फुरसतीअंती ह्यांच्याशीहि कधी गमतीचे भाषण अगर थडा, विनोद करीत.

बाईचें देवापाशीं मागणें—अलीकडे, सत्यभामाबाईना थोडी कामाधानातून फुरसत मिळे. त्यामुळे त्या घरांत देवापुढें हात जोडून प्रार्थना वगैरे करीत बसत. त्यावेळी कधी कधी शास्त्रीबुवा थडेने विचारित, "काय, देवाला काय मागत्येस ? आणखी कोणते मनोरथ पूर्ण व्हावयाचे राहिले आहेत ?" यावर बाईचे बहुधा एक उत्तर असे. त्या विनयाने म्हणत, "आणखी दुसरे काय मागावयाचें आहे ? 'देवा हे चरण मला लाभले आहेत, त्यांची अखंड सेवा मला घडो ! ह्यांत अंतर आणूं नको,' हेच मागत्ये. आतां दुसरा काहीं एक मनोरथ नाही." पण, देवाने हे त्याचे गन्हाणे ऐकिले नाही ! आणि ह्या मृत्युलोक्यात वृद्ध झालेल्या पतिपत्नींत कोणाची कांहीं इच्छा असली तरी ती पूर्ण होणे न होणे त्याच्या स्वाधीनचे नसण्यामुळे भाविक आर्द्र-स्त्रियांना दुःसह असा पतिमरणोत्तरकाल सत्यभामाबाई पतिचितन करीत कष्टेनैव कसातरी कंठीत आहेत. बाईच्यासंबंधी येथे आम्ही थोडे विस्ताराने लिहिले ते 'आदर्श गृहिणी' कशी असते हे दाखविण्याच्या उद्देशाने लिहिले आहे.

सार्वजनिक महत्त्वाच्या बाबी

राजकीय मतें—खरेशास्त्री पुण्यास आल्यावेळेपासून त्याचा स्नेह, त्याचे वसणे-उठणे, सार्वजनिक काका, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक, आगरकर इत्यादीसारख्या स्वदेशाभिमानांनी व स्वतंत्र बाण्याच्या तरुण सुशिक्षित मंडळीतच बहुश असल्यामुळे स्वभावतः स्वातंत्र्यप्रिय असलेली त्याची वृत्ति ह्या स्वदेशाभिमानगुणाने मंडित होऊन अधिकच तेजस्वी बनली. ती इतकी की, मे. रसेलसाहेबासारख्या आपल्या खात्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपुढे कृष्णशास्त्री--विष्णुशास्त्री ह्या पिता-पुत्राच्या मराठी भाषेतला नरम--गरमपणा ओळखूनहि विष्णुशास्त्री याची तेजस्वी लेखणी स्वतःस प्रिय असल्याबद्दल निर्भयपणे बोलून दाखविण्यास ते बिलकुल कचरले नाहीत!! पुण्यास त्या वेळच्या सुशिक्षित मंडळीत राजपक्षीय व प्रजापक्षीय असे दोन तट होते असे कल्पिलेच तर खरेशास्त्री निश्चयाने दुसऱ्या तटात गणले गेले असते हे स्पष्ट आहे, असो. आपल्या देशाच्या सांप्रतच्या हीनदीन स्थितीसंबंधी त्यांना अतिशय दुःख होत असे. देशभक्ति, स्वदेशाभिमान इत्यादिविषयक त्यांचे विचार ' यशवंतरावा ' दि काव्यांत व त्यांच्या गुणोत्कर्ष, कृष्ण-काचन, शिवसंभव, उग्रमंगल वगैरे नाटकांत इतस्ततः ठसठशीतपणे विखुरलेले दिसतात. उग्रमंगलमध्ये तर अगदी ताजा राजकीय वाद-सामोपाय कीं संग्रामोपाय—याचीहि विचिकित्सा त्यांनी नाटकाच्या संविधानकांत गोवून दिली आहे. तसेच ऐतिहासिक लेख-संग्रहद्वारा व आपल्या अनेक ऐतिहासिक निबंध--प्रबंधांमधून त्यांनी मराठेशाहीच्या उत्तरार्धाच्या इतिहासाचा ज्यो उद्धार केला आहे त्याचा हेतुहि, महाराष्ट्रीय जनतेपुढे पूर्वजांच्या पराक्रमांचें, उज्ज्वल देशभक्तीचें

व स्वाभिमानाचे समष्टिरूप चारित्र्य ठेवून तिला जागृत करावी व तिच्या ठिकाणी सुसावस्थेत असलेल्या ह्या गुणाना जोराने चालून देऊन तिला फिरून स्वदेशोद्धाराच्या कामी कार्यक्षम करावे हाच असला पाहिजे, असे अनुमान करण्यास त्यांच्या ऐतिहासिक ग्रंथांवरून मुळीच हरकत दिसत नाही.

चालू राजकीय चळवळीसंबंधी ते फारसे कधी बोलत नसत. परंतु तिच्याविषयीचे त्याचे वाचन अगदी चालू घटकेपर्यंत असे. तिच्या प्रचलित साधनाविषयी, अंतिम साध्याच्या दृष्टीने त्यांना फारसे महत्त्व वाटत नसावे, तथापि, सद्यःपरिस्थितीत त्याखेरीज दुसरे काहीं कगिता येण्यासारखे नाही ही गोष्ट ते जाणून होते. ऐ. ले. सं. त त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे की, “ त्या वेळचे लोक जरूर लागतील ते युद्धोपयोगी पदार्थ परदेशाहून आणतील; पण ते येथेच तयार करण्याचे त्यांनी कधी मनांत आणिले नाही व आजच्या स्वदेशीची कल्पनाही त्यास कधी त्या काळांत शिवली नाही. ” हल्लीचे परकीय राज्यकर्ते आमच्या देशाचा व्यापारहि मारीत आहेत. त्याहिपेक्षां मोठा घात त्यांनी केला आहे तो हा की, गुलामी मनोवृत्ति ‘ **Slave-mentality** ’ त्यांनी येथील लोकांत उत्पन्न केली आहे, असे त्याचे मत बनले होते. तन्निवारणार्थ स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण ही साधने असली तरी राजकीय मोक्षाचे-स्वराज्यप्राप्तीचे-प्रधान साधन हे नव्हे असे त्यास वाटे. स्वदेशी चळवळ भावनोदीपक व लोकांत जागृति उत्पन्न करणारी असली तरी पूर्णत्वाने स्वदेशी व्यापाराची अभिवृद्धि व मनाजोगे राष्ट्रीय शिक्षण स्वसत्तेचाचून आपणांस करिता येणार नाही असे ते म्हणत. राजकीय चळवळीविषयी ते एकदां म्हणाले, “ अरे, कांही थोड्याच लोकांची राजकारणी मनोरचना ‘ **Political mentality** ’ असत्ये. त्यांना जें काय वाटतें, ते जे बोलतात, वागतान, ते सामान्य जननेत पुष्कळांना

मुळी पटतच नाही. उलट, तिला ते सारे थोटाडच वाटते. करितां, त्यांनीं आपल्या मनोवृत्तीचीं माणसें शोधून काढून किंवा शिकवून तयार करून त्यांच्या संघबलानें हीं राजकीय हक्कसंपादनार्ची कामें घडवून आणली पाहिजेत. बाकी चालूं द्या, प्रचारकार्य— Propaganda Work—आहे असेच चालावयाचे ।।” दीर्घ-कालीन इतिहास-परिशीलनाने व अनेक देशांच्या प्राचीन ऐतिहासिक घडामोडीच्या सूक्ष्म अवलोकनाने त्याचें असे ठाम मत झाले होणे की,

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवानीतिर्मतिर्मम ॥ गी. १८।७८

“ज्या राष्ट्रांत कृष्ण व अर्जुन, रामदास व शिवाजी—शास्त्री आणि शास्त्री—दोघेहि असतात तेंच राष्ट्र सुप्रतिष्ठित राहातें.”

शिक्षणविषयक विचार—चालूं शिक्षणपद्धतीच्या एका बाह्य अंगावर त्याचा एक मोठा आक्षेप असे व त्याविषयीं अनेक प्रसंगीं ते आपली तळमळ व्यक्त करीत त्यांचे बाळगणापासूनचे स्नेही, वे.शा. सं. व्यंकटाचार्य उपाध्ये सांगतात, “शास्त्रीबुवा मिरजेस राहूं लग्न्या-नंतर मी त्यास कधी कधी भेटत असे. त्या प्रसंगी पुष्कळ सुख-दुःखाच्या गोष्टी परस्पर होत. सभाषणाच्या ओघात खासगी व सार्व-जनिक स्वरूपाच्या चर्चेचाहि एकादा विषय निघे. अशाच विषयापैकी विशेष ध्यानात ठेवण्यासारखा विषय म्हणजे हल्लीच्या शिक्षण-पद्धती-संबंधी होय. ह्या पद्धतीवर त्याचा बराच कटाक्ष होता. त्यांतल्यात्यात भोजनोत्तर लगेच शाळांत डावून ठेविल्यानें व त्यापायी खाण्या-पिण्याची आवाळ झाल्याने विद्यार्थ्यांचा शारीरिक न्हास विलक्षण होत आहे याबद्दल त्यांस अतिशय वाईट वाटत असे.”

शिक्षणसंस्था आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबनी झाल्या, परकीय सर-काराच्या मदतीची अपेक्षा न करिता निवळ लोकाश्रयावर त्या चालूं

लगल्या तरी तेवढ्याने सर्व प्रकारे त्या राष्ट्रीय झाल्या असें होत नाही. हल्लीच्या शिक्षणक्रमांत असे पुष्कळ विषय शिकविण्यांत येतात की, त्याचा पुढे व्यवहारात मनुष्यास कांही उपयोग होत नाही, परंतु ज्याला त्यांपैकी एकादा विषय आवडत असेल त्याला आपल्या हौसे-प्रमाणे त्याच्या अधिक व्यासंगास शाळेतील पूर्वाभ्यासामुळे मदत मात्र होते. आमचीं प्राचीन शास्त्रे उत्तम प्रकारे हल्लीच्या शिक्षणक्रमात पूर्णत्वानें शिकविण्याची व्यवस्था नसल्यामुळे आमच्या स्वकीय विद्या-विषयांचा अभिमान नवशिक्षितात साहजिकपणेच दिमून येत नाही. ज्या देशी संस्थानांत सुदैवाने जुन्या पाठशाळा आहेत त्यांत ह्या जुन्या विद्या व त्यांचा अभिमान असलेली माणसें जगविण्यासाठीं सहज सोय करितां येण्यासारखी आहे. अशा शाळांत मोठी लेखन, जनाखर्च, बोलतां लिहिता येण्यापुरते इंग्रजी हे विषय शिकविले, व तेथीं इतर विषयाबरोबर ह्यांचीहि परीक्षा घेऊन तिची सरकारी अगर खासगी नोकरीच्या दृष्टीने अमुक योग्यता असे सरकारी हुकुमाने ठरविण्यांत आले तरी बरेच काम होईल असें ते वारंवार म्हणत.

वक्तृत्व व व्याख्यानं—शास्त्रबुवाना, व्याख्यानं देण्याची हौस नसे, ह्याचा अर्थ त्याचे ठिकाणीं वक्तृत्वगुणाभाव होता असा नव्हे हे उघड आहे. तथापि, त्यांना बोलण्यापेक्षां करणे अधिक प्रिय होते. किंबहुना ते 'मूर्तिमंत कार्य' किंवा यथार्थ 'मुग्ध कार्यकर्ते'—Silent worker—होते. ह्यामुळे अंगी वक्तृत्वकला असूनसुद्धा कामापायी फुरसत नाही असे होत असे. मिरजेंतल्या मिरजेंत प्रसगोपात्त त्याची आम्हा विद्यार्थ्यां-पुढे ४१२ व्याख्यानं झालेलीं आठवतात. मिरजेंत सुशिक्षित व विद्वान् अशा बड्या नोकरांचा 'मित्रसमाज' नांवाचा एक संघ (क्लब) होता. त्याच्या मार्फत दर शुक्रवारी विद्यार्थ्यांकरितां श्रीमंत सरकार बाळासाहेब यांच्या नेतृत्वाखाली ही व्याख्यानमाला चाले. पण,

उभ्या महाराष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असे खरेशास्त्री याचे पहिले व्याख्यान म्हटलें म्हणजे वेळीस येथे नाना फडनवीस यांच्या आठव्या वार्षिक उत्सवात स. १९०७ साली, नानांच्या कर्तव्यगारीसंबंधी त्यांनी वाचिलेल्या विस्तृत निबंध होय. बंगालच्या फाळणीमुळे देशभर उसळलेल्या स्वदेशी-बहिष्काराच्या गेल्या १२ वर्षांतल्या जोराच्या चळवळीमुळे या वर्षी या उत्सवासहि विशेष स्वरूप आले होते प्रेक्षक-समुदाय २।३ हजार जमला असून श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे अध्यक्ष होते. निबंधवाचन तीन साडेतीन तास चाळले होते तरी देखील हा प्रचंड श्रोतृसमूह चित्रासारखा बसून याचे व्याख्यान ऐकत होता ! पुढें हाच निबंध वाढवून ' नानांचा अधिकारयोग ' या पुस्तकरूपाने छापिला गेला.

दुसरे व्याख्यान लेखकाने स. १९१९ साली सातारा येथे ऐकिलें. विषय ' ऐतिहासिक स्वराज्य. ' ह्यात थोरल्या शाहूमहाराजांच्या मागून सानान्याच्या गादीवर बसलेले दुर्दैवी राजे ' रामराजे ' याची करुण-कहाणी व त्याची आजी ताराबाईसाहेब ह्यांची पाताळयंत्रे ह्याविषयी, उपलब्ध ऐतिहासिक माहितीतले अपुऱ्या माहितीचे तुटके धागे ऐतिहासिक अंतर्दृष्टी (Historical insight) ने सशोधनपूर्वक जुळवून त्यांनी सगतवार व सुसंबद्ध इतिहास कथन केला. या त्यांच्या कथानकास त्या दिवशी रम्य कादंबरीप्रमाणे रंग चढला ! ही रंगभर शास्त्रीबुवांसारख्या इतिहासज्ञानें व विनोदी कथाकथकानेंच करावी. ह्या दिवशी सानान्यास राहाणारे इ. सं. रा. ब. पारसनीस गांवी नव्हते. अध्यक्ष कै. नानामाहेब आगाशे वकील हे होते. त्यांनी ह्यांचें गुणगौरव " शास्त्रीबुवा हे self-made-स्वतःसिद्ध-आहेत, " अशा अन्वर्थक विधानानें केले. शिवाय, नानासाहेब म्हणाले " आज आमचे रा. ब. पारसनीस येथे नाहीत. नाहीपेक्षां* त्यांचे ह्यांचे दोन प्रेमाचे

हात झालेले आपणास पाहावयास मिळाले असते.” यावर लगेच शास्त्रीबुवा म्हणाले, “अहो, प्रेमाचे हात चार असतात, दोन नसतात !” असो या व्याख्यानास आलेल्या १।२ अतिवृद्ध माणसास बहुत वर्षांपूर्वी गजेद्रगडकर आचार्यांच्या घरी असलेल्या, या ज्ञानवृद्ध वासुदेवशास्त्र्याचे ज्ञान व वाग्वैभवं पाहून मोठा आनंद झालेला दिसला. ‘मालोजी व शहाजी’ हा निबंध, भारत-इतिहास-मंडळापुढे वाचिलेले कित्येक निबंध, सागरी सिटिस्कूलमध्ये दिलेले ‘वसईचा तह’ या विषयावरील व्याख्यान, इ. त्यांच्या सार्वजनिक वक्तृत्वाचे मासठे म्हणून सागतां येण्यासारखे आहेत. तथापि त्यांच्या विद्वत्तेच्या व प्रसिद्धीच्या मानाने ते वक्ते या नांवापेक्षां लेखक या नावानेच जास्त ओळखिले जातात हे कवूल केले पाहिजे. लेखान काय किंवा भाषणांत काय, पुण्या आधारावाचून-निदान स्वतःची तशी खात्री झाली असल्याखेरीज-ते बोलावयाचेच नाहीत अशी त्यांची रीति असल्यामुळे त्यांच्या भाषणावर प्रतिकूल टीका सहसा होत नसे. स. १९२० साली, लो. टिळक विलायतहून परत आल्यानंतर मिरज येथे त्यांच्या सन्मानार्थ भरलेल्या सभेत शास्त्रीबुवा अध्यक्ष होते. त्या वेळच्या त्यांच्या भाषणाचा साराश व त्या हृदयंगम प्रसंगाचे अल्पसे वर्णन पुढे लौकरच येणार आहे

शास्त्रीबुवांवर लोभ करणारीं मोठीं माणसें—या प्रकरणी प्रथम अशा थोर व्यक्तींचा एकत्र नामनिर्देश करून मग त्यांपैकी ज्यांचा विशेष उल्लेख करणे प्राप्त आहे त्यांचा पुढे तसा स्वतंत्र उल्लेख केलेला आहे. मोठमोठ्या पदव्या मिळविलेले, सरकारदरबारी श्रेष्ठ अधिकारपदारूढ झालेले किंवा लोकसेवा करून जनतेचे पुढारी बनलेले असे शास्त्रीबुवांचे किती तरी विद्यार्थी अखिल महाराष्ट्रभर व त्यांच्या बाहेर-देखील हिंदुस्थानच्या दूरदूरच्या प्रांतांत अनेक तऱ्हेच्या उद्योगानिमित्त पसरलेले आहेत. त्यांचे शास्त्रीबुवांवरचे प्रेम त्यांच्या ‘खरे मंदिर’ नांवाच्या

मिरजेंतील स्मारकाला त्यानी दिलेल्या मदतीने चांगले व्यक्त झाले आहे. गुरुवर्यांवर प्रेम करणारे व त्यांच्या संबंधे आदर व पूज्यबुद्धि बाळगणारे असे त्याचे ठळक विद्यार्थी म्हटले म्हणजे प्रो. पानशे, फर्ग्यु. कॉ. पुणे, कै. श्रीमंत आप्पासाहेब कुरुंदवाडकर, कै. डॉ. गोपाळराव वाटवे, रा सा. एल. पी. कुलकर्णी, (अ. डा. आफ् पोस्ट्स, न्यू दिल्ली), दे भ तात्यासाहेब केळकर व त्याचे बंधु रा. सा. माधवराव केळकर, प्रो. गंगाधरराव कानेटकर (प्रो. स्पेन्स ट्रे. कॉ. जबलपूर), कै भाऊराव काळे, (अ. ए. नाशिक), रा. सा. भास्करराव महाबळ (सरन्यायाधीश जमखिडी), प्रो. गंगाधरराव गोखले, (प्रि. एजिनिअरिंग कॉलेज, कराची), असे आणखी अनेक सांगता येतील माझ्या अल्प माहितीमुळे पुष्कळांची नांवे ह्यात आलेली नाहीत ह्याची दखलगिरी ठेवून मी प्राजलपणे अशी विनंती करितो की, ह्या उपलक्षणाने अशा सर्वांचाच बहुमान करण्याचा माझा हेतु आहे असे समजावे.

त्याच्या विद्यार्थ्यांखेरीज त्याच्या विद्वत्तादि गुणावर व सशोधनकार्यांवर सादर प्रेम करणारे व द्रव्यद्वारां त्याच्या कार्यास थोडेंफार सहाय्य करणारे दक्षिण महाराष्ट्रातील संस्थानिक व शास्त्रीबुवाचे गरीब श्रीमंत स्नेही पुष्कळच होते. संस्थानिकांपैकी कै श्रीमंत बापूसाहेब कुरुंदवाडकर, कै. श्रीमंत बाळासाहेब कुरुंदवाडकर, कै. श्रीमंत भाऊसाहेब जमखिडीकर व विद्यमान श्रीमंत सर गंगाधरराव बाळासाहेब मिरजकर, श्रीमंत सरकार बाबासाहेब इचलकरंजीकर, श्रीमंत सर आप्पासाहेब जमखिडीकर, श्रीमंत सर आप्पासाहेब सांगलीकर, श्रीमंत सरकार रावसाहेब भावे, रामदुर्गकर, श्रीमंत सरकार बाबासाहेब मळेकर इत्यादि व इतर विद्वान् मंडळीः—कै. लो. टिळक,

१ पुणे न्यू इ. स्कू. मध्ये स. १८८० त विद्यार्थी होते.

कै. प्रो. विजापूरकर, कै. हरिभाऊ आपटे (कादंबरीकार),
 कै. हरिभाऊ लिमये (प्रो. फर्ग्यु. कॉ. पुणे), कै. रा. ब. महाजनी,
 कै. बाळाजी प्रभाकर मोडक (लेखक, कोल्हापूर सस्थानचा
 इतिहास), कै. इ. सं. विसूभाऊ राजवाडे, कै. रा. ब. साने व
 पारसनीस इत्यादि स्मृतिशेष व्यक्ति आणि विद्यमान श्री. नानासाहेब
 वैद्य, श्रीमंत तात्यासाहेब मेहेंदळे, प्रो. भानु, श्रीमंत सरदार
 आबासाहेब मुजुमदार, प्रो. पोतदार, श्री दत्तोपंत आपटे, इ.
 (भा. इ. सं. मंडळ, पुणे) श्रीमंत सरदार माधवरावसाहेब किंबे इंदूर,
 श्री. सरदेसाई, श्री. वाकसकर प्रभृति इ. सं. मंडळी, बडोदे,
 ना. केशवराव हैद्राबाद, श्री पांडूभाषणा शिराळकर कऱ्हाड,
 रा. ब. पंडित गुजराथ, (माजी अॅडमिनिस्ट्रेटर स. बुधगांव), व्ह. ट्रा.
 सोसायटी पुणे, केसरी-मराठा-संस्था, श्री. वामनराव पटवर्धन
 व्यवस्थापक आर्यभूषण छापखाना, प्रो. यदुनाथ सरकार बंगाल,
 प्रो. के. व्ही. रंगास्वामी अयंगर, प्रि. महाराजा कॉ. त्रिवेद्रम् इ होत.

गुणज्ञ संस्थानिक

स्वराज्यसंस्थापक छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज यांच्या
 वंशाबद्दल शास्त्रीबुवांस वाटत असलेला आदर त्यांनी गुणोत्कर्ष नाटकात
 आरंभीच सूत्रधाराच्या तोंडी 'महाराज शिवकुलालंकार बालभूपाल
 श्रीशाहू छत्रपति' इत्यादि पदे घालून फार चांगला व्यक्त केला
 आहे. यानंतर, कै. श्रीमन्महाराज शाहू छत्रपति त्यांच्या समक्ष
 भेटीचा योग एकदा एका गृहस्थानी जुळवून आणिला होता.
 त्या वेळीं मात्र महाराजांनी शास्त्रीबुवांच्या अंगच्या विद्वत्त्व-कवित्वादि
 गुणांसंबंधी आपली गुणगाहकता विशेष दाखविली नाही. तथापि,
 शास्त्रीबुवांनी स. १९१७ साली छापलेले आपले 'चित्रवचना'

नांवाचे संगीत नाटक 'कै. श्रीमन्महाराज शाहू छत्रपाति सरकार राज्य करवीर, यांच्या सेवेस,' समर्पण केले! कोणी असेंहि सांगतात कीं, अलीकडे श्रीमन्महाराजांच्या मनात शास्त्रीबुवाविषयीं फारच मोठा आदरभाव वसत होता ! !

कै. श्रीमंत बापूसाहेब कुरुंदवाडकर स्वतः कवि होते. त्यांच्या पत्नीनीं केलेल्या 'गणेशपुराणा' वरील आर्यासंबंधे उल्लेख मार्गे एके प्रकरणी आलाच आहे. शास्त्रीबुवांवरील मूळ लोभाचे कारण काव्यप्रीति हा समानगुण. शिवाय, शास्त्रीबुवांच्या विद्वत्तेवर श्रीमंत बापूसाहेब भारी खुष असत. शास्त्रीबुवांच्या भेटीनें श्रीमंताचे चित्त सुप्रसन्न होई म्हणून ह्यास वारवार भेटीस बोलावीत. दरसाल भाद्रपदमासी श्रीगणेशोत्सवान ५१४ दिवस अगत्यपूर्वक आमंत्रण यावयाचेच असा पूर्ण लोभ असे.

कै. श्रीमंत बाळासाहेब कुरुंदवाडकर (थोरली पाती) हे ए. ले. संप्रहाच्या बाबतीत प्रथमच्या सहाय्यकारपैकी एक होते हे येथें अवश्य सांगितलें पाहिजे त्याचे चिर्जीव कै. श्रीमंत आण्णासाहेब कुरुंदवाडकर मिरज हायस्कूलमध्ये शिकत असता शास्त्रीबुवा कांही वर्षे त्याचे संस्कृत भाषेचे ट्यूटर-खासगी शिक्षक-होते. श्रीमंत आण्णासाहेब यांची तेव्हापासून शास्त्रीबुवाच्याविषयीं मोठी पूज्यबुद्धि असे. गुरुजी ह्या नात्याने त्याची शास्त्रीबुवावर आमरण भक्ति होती.

कै. श्रीमंत भाऊसाहेब जमखिंडीकर यांनी, शास्त्रीबुवांनीं पेन्शन घेतल्यावर 'चित्रवंचना' नाटक त्याचेकडून लिहविलें. एकदा शास्त्रीबुवांस मुद्दाम जमखिंडीस बोलावून नेऊन त्यांस महाबलादि देऊन श्रीमंत भाऊसाहेब यांनी त्यांचा मोठाच बहुमान केला.

श्रीमंत सर शंकरराव आप्पासाहेब यांनीहि शास्त्रीबुवांच्यासंबंधांत आपल्या तीर्थरूपांचे धोरणच उत्तम प्रकारें पुढें चालविलें आहे.

श्रीमंत सरकार बाळासाहेब मिरजकर ह्यांनी नाना फडनविसांचे चरित्रांत घालावयाच्या त्यांच्या हस्ताक्षरांच्या नमुन्यांचे फोटो स्वतः वेऊन छापून काढून देण्याचे कामी मोठे सहाय्य केले. व त्या कामी लागलेला सर्व खर्च श्रीमंतांनी केला. शास्त्रीबुवांच्या ऐ. ले. संप्रहाच्या दरेक भागाच्या सुमारे २० पर्यंत प्रती श्रीमंत विकत घेत असत, असे समजते. आपल्या ग्रंथांपैकी 'यशवतराव महाकाव्य,' 'मिरज प्रकरण,' 'अधिकार योग' व 'तारामंडळ' नाटक ही पुस्तके शास्त्रीबुवांनी स्वामिभक्तिपूर्वक श्रीमंत सर बाळासाहेब यास समर्पण केली आहेत. श्रीमंत युवराज तात्यासाहेब यानाहि शास्त्रीबुवाबद्दल मोठा आदर आहे.

श्रीमंत सरकार बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांनी आपल्या संस्थानचे जुने दप्तर शास्त्रीबुवाकडून तपासवून त्यांचेकडून 'इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास' त्यांनी लिहून घेतला व आपल्या खर्चाने तो छापून दिला. ते खरेशास्त्रीबुवाना बहुत मानीत व त्यांच्या विद्वत्समागमापासून श्रीमंत बाबासाहेब यास मोठा आनंद वाटे श्रीमंत विलायतेस निघाले असता त्यांचे आश्रित वे. शा. सं. गोडबोलेशास्त्री यांनी निषेध केला. श्रीमतानी विचारिल्यावरून खरेशास्त्री यांनी 'जावे, काही हरकत नाही, आपला आचार राखावा म्हणजे झाले' असा अभिप्राय दिला. श्रीमंतच्याकडे मुक्काम असलेल्या वेळीं ते पदोपदीं कोटया व विनोद करीत आपल्या नाटकातील खीपात्रांच्या अनुरूप-पणाबद्दल आणि स्वभावचित्रसादृश्यासंबंधी श्री. सौ. गंगामाईबाईसाहेब यांचा ते अभिप्राय विचारीत श्रीमंत बाबासाहेबांच्या सांगण्यावरून शास्त्रीबुवांनी एकदां खिर्यासाठी व्याख्यान दिले. त्यांत त्यांनी कै श्री. अनुबाई यांच्या कर्तृत्वाचे निरूपण केले. सारांश, श्रीमंत बाबासाहेब यांचा लोभ त्यांनी इतका संपादन केला होता की, त्याला अगदी पूर्ण घरोब्याचे स्वरूप प्राप्त झाले होते.

श्रीमंत सर आप्पासाहेब सांगलीकर हेहि शास्त्रीबुवांच्या दरेक भागास कांही ना कांही द्रव्यसहाय्य देत असतात असें ऐकतो.

श्रीमंत राजश्री रामराव व्यंकटराव ऊर्फ रावसाहेब भोव रामदुर्गकर यांनी या चरित्रप्रकाशनास मदत देऊन शास्त्रीबुवांसंबंधी आपला गौरव त्यांनी व्यक्त केला आहे.

श्रीमंत राजश्री बाबासाहेब मळेकर हे पूर्ववहिवार्टीस अनुसरून सस्थानच्या दप्तराच्या बाबतीत कै. शास्त्रीबुवांशी अत्यंत सहानुभूतीने वागत आणि अजूनहि त्यांच्या चिरंजिवाशी सुद्धा तसेच वागतात व प्रकाशनास द्रव्याची मदतदेखील करितात असें समजतें.

असेच इतरहि संस्थानिक त्याचा बहुमान ठेवीत व त्याच्या कार्यास थोडेबहुत द्रव्यसहाय्य करीत असत. त्यांनी जें काय दिले त्याचा गौरव करणें व त्या देणग्यांबद्दल कृतज्ञता प्रकट करणे हे वाजवीच आहे; मात्र, तें थोडे होतें असें कोणी म्हटल्यास तें थोडें या दृष्टीने की, शास्त्रीबुवांच्या सशोधनप्रकाशनकार्यास ते अपुरें पडलें व त्यामुळे त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें त्यांना आपले कार्य आपल्या हयातीत पार पडलेलें स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहाण्याचे भाग्य लाभले नाही !

विशेष परिचित विद्वान् गृहस्थ

विद्यार्थ्यांपैकी श्री. दे. भ. तात्यासाहेब केळकर यांनी गुरुवयांच्या ऐ. ले. संप्रहाचे मार्मिक समालोचन अगदी पहिल्या भागापासून केलेले आहे. त्यांच्या ह्या उत्कृष्ट लेखाचे अनेक सुंदर सुंदर भाग ' इतिहास-विहार ' नामक पुस्तकांत पहावयास सापडतात. त्यांची हीं समालोचने—परीक्षणलेख—त्या त्या वर्षांच्या ' केसरी 'तहि आलीं असावीत. व तात्यासाहेबांनी लिहिलेला ' वासुदेवशास्त्री खरे मृत्युलेख ' हा ' केसरी 'तील अग्र लेख तर त्यांच्या गुरुभक्तीचा म्हणण्या-

पेक्षा विशेषतः यथार्थ गुणगौरवाचा आदर्शच आहे. शास्त्रीबुवांनीहि तात्यासाहेबाच्या 'मराठे व इंग्रज' या ग्रंथास प्रस्तावना लिहून त्या ग्रंथांतील त्यांच्या महत्त्वाच्या अनेक विधानास चांगली पुष्टि दिली आहे

प्रो. चिंतामण गंगाधर भानु-प्रस्तुत चरित्रग्रंथाचे प्रस्तावनालेखक-यांचा व शास्त्रीबुवाचा स्नेह अतिशय दाट जमण्याचें कारण दोघांचेहि उत्कट इतिहासप्रेमच होय. बाकी अनेक बाबतींत त्याची मते मिळनीं नसत. तथापि, या मतभेदामुळे त्यांच्या स्नेहभावात तिळमात्र उणेपणा आला नाही फर्ग्युसन् कॉलेजमधील इतिहासाचे प्रोफेसर **कै. हरि गोविंद छिमये** यासहि शास्त्रीबुवांबद्दल मोठा आदर वाटे. **व डे ए. सो.** तील सर्वच मंडळी खरेशास्त्रीबुवाच्या, विद्वत्ता, इतिहाससंशोधन, अनन्यकार्यनिष्ठा इ. गुणाबद्दल मोठा आदर बाळगीत.

कै. प्रसिद्ध इ. स. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे ह्याचा शास्त्रीबुवाशी अत्यंत घरोबा असे मिरजेत वरचेवर ते येत ते खरेशास्त्री याजकडेच उतरत. त्याचा स्वभाव कसा होता हे सर्वांना ठाऊक आहेच. येथेहि त्याचा बरेच वेळा खटका उडे. परंतु खरे याचेविषयी राजवाडे याची आदरबुद्धि व राजवाडे याचेवरील खरे यांचे शुद्ध प्रेम यात कधीहि अंतर पडले नाही **कै. रा. व साने** याना, आपले जुने स्नेही खरेशास्त्री याचे चरित्र लिहिले जात आहे असे जेव्हा समजले तेव्हां त्यांनी प्रस्तुत चरित्रलेखकास मोठ्या संतोषाने यशश्चितनपर आशीर्वाद लिहून पाठविला आहे. **कै. प्रो. विजापूरकर** यांनी आपल्या प्रथमालेत ए. ले. संग्रह मासिक सुरू होतांच त्याच्याविषयी व खरे-शास्त्री यांच्या प्रयत्नास महाराष्ट्रजनतेनें सढळ हाताने सहाय्य का केले पाहिजे याविषयी फारच कळकळीने लिहिले होते. इतरहि सर्व इतिहासप्रेमी विद्वान् गृहस्थ, खरेशास्त्री व त्यांचे कार्य ह्यांसंबंधी बोलतांना स्तुतिच करितात असे आढळून येते.

रा. ब. पंडित, माजी अॅडमिनिस्ट्रेटर सं. बुधगाव, यांचे असे निश्चित मत झाले होते की, ह्या बाजूस खरेशास्त्रीबुवा हे एक मोठे संशोधक व जाडे विद्वान् गृहस्थ आहेत. रा. ब. पंडित ह्यांचा शास्त्रीबुवांशी विशेष परिचय झाल्यानंतर ते त्यास मधून मधून रविवारी किंवा इतर सुट्टीच्या दिवशीं मुद्दाम बुधगांव येथे बोलावीत. श्री. पंडित याची मातृभाषा गुजराथी असल्याने खरेशास्त्री ह्यांना त्यांच्याशी इंग्रजी भाषेतच बोलावे लागे. श्री. पंडित हे स्वतः विद्याव्यासंगी असल्यामुळे अनेक विषयावर उभयतांची संभाषणे होत असत. परंतु, त्यांतल्यात्यांत स्वदेशातील किंवा परदेशांतोल चालू राजकीय प्रश्नासंबंधी साधकबाधक प्रमाणानी, ऐतिहासिक दृष्टातानी व अचुक अनुमानपद्धतीने जी मार्मिक चर्चा शास्त्रीबुवा करीत ती पंडित यास फार पसंत पडे. केव्हां केव्हां त्यांची हीं संभाषणे ४।६ तास सुद्धां चालत.

लोकमान्य टिळक यांचा स्नेह

उत्तम मित्र—टिळक डेक्कन कॉलेजमध्ये शिकत असतानाच त्याची व खरेशास्त्री याची ओळख झाली. न्यू इंग्लिश स्कूलच्या स्थापनेच्या वेळीं उभयता सहकारी मित्र बनले. मिरज हायस्कूलमध्ये खरेशास्त्री टिळकांच्याच शिफारशीने आले असे वाचण्यांत आले आहे. उभयतामधील स्नेहबुद्धि या वियोगातसुद्धां वाढतच गेली. आणि खरे याना टिळकांच्या राजकारणाबद्दल अंतःकरणपूर्वक आदर वाटत असल्यामुळे या स्नेहाचे दृढ प्रेमात रूपांतर झाले. केसरीवरील 'कोल्हापूरचे बर्षेप्रकरण' व 'खुद्द टिळक यांजवर झालेला

स. १८९७ चा खटल आणि टिळकांनी लढविलेली 'चिरोल केस' या अडचणीच्या प्रसंगी शास्त्रीबुवांनी त्यांच्या नित्याच्या स्वभावानुरूप काहीएक गाजावजा न करिता मिरज येथून द्रव्याची मदत उभी करून पाठविली; आणि ते आपल्या प्रिय व पूज्य मित्रास 'राजद्वारे स्मशानेच यस्तिष्ठति स बांधवः' असे उपयोगी पडले. कोल्हापूर-प्रकरणाचे वेळी, केसरीवर फिर्याद करणारे माधवराव बर्वे, मिरजेचे तेव्हांचे स्टेट कारभारी रा. ब. यशवत मोरेश्वर केळकर यास मध्यस्थ घालून, कोंकणच्या पूर्व ऋणानुबंधाचे स्मरण देऊन 'टिळकास मदत करू नका' अशी भीड शास्त्रीबुवास घालू लागले. तरुण व कर्तव्यनिष्ठ शास्त्रीबुवांनी न्यायाच्या संबंधांत भीड मानण्याचे साफ नाकारिले.

लो. टिळक यांच्याविषयी आदर—एकदा शास्त्रीबुवांच्या 'तारामंडळ' नाटकाचा प्रयोग लो० टिळक यांनी पाहिला. नाटकाच्या अखेरीस त्यांतील राजा महामंडलेश्वर याने जाहीर करविले आहे की, "आपण ह्यापुढे मंत्र्यांच्या व प्रजेतील महाजनांच्या सल्ल्याने राज्यकारभार हाकू, केवळ स्वतःच्या व्यक्तीच्या सत्तेच्या जोरावर कारभार चालविणार नाही!" ह्याबद्दल लो. टिळक यांनी खरेशास्त्री यास विचारिले, "शास्त्रीबुवा, राजेलोक-राज्यकर्ते-अशी सुखासुखी हातची सत्ता गमावतील काय?" यावर शास्त्रीबुवा नुसते हासले, भावार्थ हा की, हे नाटक आहे! त्यांनी उत्तर कांही दिले नाही मात्र नाटक पाहण्यांतसुद्धां लोकमान्यांच्या चित्तांत राजकारण जागृत व डोकीत सारे ते विचार ह्याचें त्यांना सादर कौतुक वाटले. शास्त्रीबुवा स्वतःच ही गोष्ट कधी कधी सागत. खरेशास्त्री यांचे एक स्नेही त्यांना नेहमी म्हणावयाचे, "Mr Shastri, you are simply writing the past history but Mr. Tilak is making the present history." "शास्त्रीबुवा, तुम्ही गतेतिहास केवळ लिहीत आहां, परंतु, टिळक

वर्तमानकानीन इतिहास निर्माण करीत आहेत. ” हे ऐकून शास्त्रीबुवा ह्या उद्गारांस नेहमी आदरयुक्त मान्यता दर्शवीत.

गीतारहस्य आणि टिळकतत्त्वांचा प्रसार—लोकमान्यांनी ‘गीतारहस्य’ छापून होतांच त्याची एक प्रत भेटीदाखल ह्यांस पाठवून दिली. हा ग्रंथ हातां येतांच दोन दिवस अहोरात्र बसून शास्त्रीबुवांनी तो वाचिला; व त्याच्या अलौकिकपणाविषयी त्यांना मोठी धन्यता वाटली. हे वाचन त्याच्या जबरदस्त त्रिधाभिरुचीचे प्रमाण मानिता येईल, नाही असे नाही, पण त्यासाठी अन्य पुष्कळ प्रमाणे आतांपर्यंत येऊन गेली आहेत अर्थात् त्याहीपेक्षा ही गोष्ट त्याच्या टिळक-प्रेमाची द्योतक समजणेच जास्त सयुक्तिक होय. पुढे समक्ष भेटीत हांसत हांसत शास्त्रीबुवा लोकमान्यास म्हणाले, “आपण तरी हा नूतन सांप्रदायच रूढ करीत आहा !” यावर संमतिदर्शक किंचित् हासून लोकमान्यांनी उत्तर केले, “अहो, पण तो गीतेतच आहे.” गीतारहस्य ग्रथातील ‘निष्काम कर्मयोगा’चे तत्त्व शास्त्रीबुवांनी ‘उग्रमंगल’ नाटकाच्या भरतवाक्यात वदविले आहे ते असे:—

संस्मरण--सुख--करी । भव--भयांतकारी ॥

भगवद्गीताज्ञा । ठसवुनि मनि निर्वृति (सुख) वरो विरागी ॥ ध्रु.॥

विहित संभारे करो । अवहित जन संसारीं ॥

फलकामनेला । नच धरो कर्मयोगी ॥

‘तारामंडळ’ नाटकांतील इतवारराव ह्या गंभीर व धीरोदात्त स्वभावाच्या पात्रास ‘लोकमान्य’ हे विशेषण देणे किंवा ‘उग्रमंगल’ मध्ये ‘शठं प्रति शठयं हे लोकमान्यांचे तत्त्व’ इत्यादि शब्द-योजना करणे यावरून अनुमानच बांधावयाचे झाल्यास ‘शास्त्रीबुवांनी आपल्या नाटकांत गुंफलेली बरीचशी राजकीय मते लोकमान्यांच्या राजकीय मतांविषयी जनतेत आदर वाढविणारी आहेत,’ असेच अनुमान

बांधावें लागेल. लोकमान्य टिळक यांच्या मृत्यूनंतर इतर लहान मोठ्या गांवांप्रमाणे मिरजेंतहि त्यांच्या स्मारकाच्या चळवळीची वावटळ चार दिवस उठली व पुढे ती थंडावली ! शास्त्रीबुवांना याबद्दल खेद वाटे. मिरजेत लहानसेंच का होईना, पण ' टिळक झोंपडी ' नांवाचे खरोखरीच एक स्मारक असले पाहिजे असे ते मोठ्या कळकळीने कोणा कोणाजवळ बोलून दाखवीत. [मृताची ही सदिच्छा सफल करण्याची प्रेरणा व सामर्थ्य परमेश्वर कोणास तरी देवो !]

जिव्हाळ्याचा स्नेह—खरेशास्त्री व लो० टिळक यांचा परस्पर किती जिव्हाळ्याचा स्नेह होता ह्यासंबंधी रा. सा. महाबळ यानीं आपल्या अनुभवाच्या २।३ गोष्टी लिहून कळविल्या आहेत त्या अशा:—
 “ लोकमान्यांचा व त्यांचा जिव्हाळ्याचा स्नेह होता. लोकमान्यास पहिली शिक्षा ज्या वेळी झाली त्या वेळी शास्त्रीबुवा मिरज येथे लायब्ररींत (त्या वेळी लायब्ररी टाउन् हॉलमध्ये होती.) साक्षात् अगदी लहान मुलाप्रमाणे स्फुदस्फुदून रडत असल्याचें मी पाहिल्याचे मला स्मरते. लोकमान्यावर त्यांचें प्रेमच तसें होतें. (२) तसेंच वगभंगाचे चळवळीचे वेळी सरकारी नोकर या दृष्टीनें टिळकांचे जाहीर स्वागत करणें इष्ट अगर कसें हा प्रश्न निघाला असता, ' मी नोकर असलों म्हणून काय झाले ? तो माझा स्नेही, तो जर माझेकडे येईल तर त्याला मी माझा दरवाजा बंद करूं की काय ? मला असे करवणार नाही. मग त्याच्या भेटीचा परिणाम कांहीहि झाला तरी मी भोगेन. ' असे उद्गार शास्त्रीबुवांनी काढिल्याचे पुष्कळांस माहीत आहे. (३) लोकमान्य विलायतेहून परत आल्यानंतर मिरज-सरकारी थिएटरांत त्यांचे सन्मानार्थ सभा भरली होती त्या प्रसंगी शास्त्रीबुवांनी अव्यक्त या नात्याने ' लोकमान्यांनीं विलायतेस जाऊन स्वराज्य आणिलें आहे. ' असें म्हणून त्यांचा गौरव केला त्यावर प्रेमानेच पण आपल्या बाणेदार स्वभा-

वास अनुमखून लोकमान्यांनी असे उत्तर दिले कीं, “ शास्त्रीबुवा वेदान्ती आहेत खरे, पण इथे मात्र चुकले. कारण, ब्रम्हज्ञानाप्रमाणें [ब्रह्म-ज्ञान किंवा मोक्ष याचे जसे गाठोडें बांधिलेले नसतें—सद्गुरुकृपा झाली कीं, तें बाधीव गाठोडें ते शिष्याचे हातीं देतात असे होत नाही—तें प्रयत्नपूर्वक स्वानुभवानेच जाणावयाचें असतें.] स्वराज्याचें बांधिलेले गाठोडें उचलून आणावयाचें नसतें. स्वराज्य मिळवावयाचें असतें ” दोघेहि थोरच ! परस्पराचा भाव परस्परांना समजलेला, परंतु श्रोण्यांना मात्र क्षणभर मौज वाटली खरी ! असो या सर्व गोष्टी लिहिण्याचे कारण असे कीं, टिळकाची जीं राजकीय मते तीच शास्त्रीबुवाची होती. ”

‘ हेमाद्रि ’ उपमा—वरील भाषणात शास्त्रीबुवांनीं लोकमान्यांच्या कृतीस हेमाडपंतांचा दृष्टांत योजिला होता असे सांगतात. ते वाक्य असे:—“ हेमाडपंतांनीं जशी लंकेहून मोडी लिपी व शिल्पकला महाराष्ट्रात आणिली, त्याप्रमाणें लोकमान्य विलायतेहून स्वराज्य-स्वातंत्र्य-वेऊन आले आहेत. ” खरोखरच हा दृष्टांत अत्यंत समर्पक आहे. देवगिरीच्या रामदेव राजाच्या दरबारात हेमाद्रिपंत नांवाचा विख्यात पंडित होता. त्याचे कर्तृत्व मोठें होते. त्याच्या सारख्या बुद्धिमत्तेची माणसे दरेक शतकांत विरळाच निपजतात. लोकमान्यांची बुद्धिमत्ता व त्यांच्या कर्तृत्वाचा व्याप अशा विरळा कोटींतच मोडणारा असल्यामुळें व हेमाद्रिपंडिताचा त्या काळचा लंकाप्रवास आणि लो० टिळकांचा चालू युगांतला श्वेतद्वीपप्रवास ह्या साम्यामुळें शास्त्रीबुवांसारख्या इतिहासज्ञास हीं समयोचित उपमा सुचार्वा हें योग्यच होते.

शेवटचे दिवस व मृत्यु

शेवटचे दुरवणे—प्रारंभ—स. १९२२ सालाच्या अखेरीपासून कामाच्या दगदगीमुळे म्हणा अगर आणखी कशाने म्हणा, मधून मधून त्यांस आमांशाचा विकार होऊं लागला आणि मूळव्याधहि त्यांना बराच त्रास देत असे. त्यांयोगे त्यांचा जीव अगदी गळून जाई. इकडे बाराव्या भागाची प्रस्तावना संपविण्याची ओढ, स. १८०२ इ म्हणजे वसईच्या तहापर्यंत इतिहासाची तड नेऊन पोचविण्याची उत्कंठा, त्याला कमीत कमी आणखी ३।४ भाग लिहिणे अवश्य; व त्यांसाठी ५।४ वर्षे तरी जगावयास पाहिजे होतें. परंतु प्रकृतीने अगदीच दम टाकिले! रविवार ता. २५ मे १९२४ रोजी ऐ. ले. सं. च्या १२ व्या भागाच्या प्रस्तावनेपैकी 'शिंघांचें हिंदुस्थानांत प्रयाण' या प्रकरणाची शंभर सवाशे पृष्ठे लेखी प्रत एकसारखें ८।१० तास बसून त्यांनी स्वहस्ताने तपासून तयार केली ! त्याच्या पत्नी सत्यभामाबाई यांनी मधून एकदोनदा हातचे कागद बाजूस ठेवविण्याचा प्रयत्न केला असतां हे रागावले. कोणाची काही मात्रा चालली नाही. त्या दिवशीची हाती घेतलेली लेखी प्रत तपासण्याची कामगिरी संपताच खाली बैठकीवर लेखणी व मागे तक्क्यावर मान एकदां जी त्यांनी टाकिली ती टाकिलीच ! पुढे १६ दिवसांनी गुरुवर्यांचा अंत झाला. त्यांचा मृत्यु इतक्या समीप आला असेल अशी कल्पनाहि कोणास आली नाही. १२ व्या भागाच्या प्रारंभी 'ऐ. ले. सं. वरील गंडांतर' या मथळ्याखाली त्यांच्या चिरंजिवांनी या त्यांच्या शेवटच्या कामगिरीच्या वेळच्या देखाव्यासंबंधी लिहिलेलें पुढील हृदयस्पर्शी अवतरण पहा:—

एक हृदयस्पर्शी देखावा—“ उठून बसले असतां शरीर एका बाजूस कलंडू नये म्हणून आपल्या भोंवतीं त्यांनी गाद्या आणि तक्ये यांचे उंचवटे तयार करविले. आणि अशा स्थितीत दहा तास बसून ‘शिंघाचें हिंदुस्थानात प्रयाण’ या प्रकरणाची २०० पृष्ठे कॉपी स्वहस्तानें तपासून तयार केली. कॉपी तयार झाल्यावर “आता ही वामनरावांकडे पाठीव. माझ्या हातून एकदांचे हे काम पार पडले।” असे म्हणत असताना तीर्थरूपांच्या मुखावर जी प्रसन्नता आम्हास दिसली ती यावजीव आमच्या डोळ्यासमोरून हालणार नाही. कारण, अशी प्रसन्नता इतरांच्याच काय पण त्यांच्याहि ठिकाणी पूर्वी कधी पाहिल्याचे आम्हास स्मरत नाही. योगसमाधि लागल्यावर योग्याच्या मुखावर दिव्य प्रसन्नता येत असते असे म्हणतात. आम्हांस दिसलेली प्रसन्नता तीच असेल काय ?” एकनिष्ठपणे अंगीकृत कार्य करित करित जीवितयात्रा संपवीत असल्यामुळे व जन्मसाफल्याचा आनंद इह-लोकीच अनुभवास येत असल्याकारणाने अंतःसमाधान बाह्य मुखचर्येवर व्यक्त होऊन कर्मयोग्याच्या समाधिमग्नतेचा दिव्य क्षण त्याच्या घरच्या मडळींस प्रत्यक्ष पाहावयास मिळाला असेच वरील वर्णन वाचून म्हणावयाचे, दुसरे काय ? एका मार्मिक इंग्रज लेखकाचे उद्गार खरेशास्त्रीबुवांच्या ह्या वेळच्या स्थितीस तंतोतंत लागू पडणारे आहेत. “He finds the joy of life in his work, his reward in the joy of doing it.” (‘Teaching of Poetry’ by A Haddow, p 94)

“ त्याला—कार्याकर्त्या पुरुषाला—आपल्या कार्यांत जीवित-साफल्याचा आनंद दिसत असतो; आणि तें कार्य करित असतां होणारा आनंद हेंच आपलें प्राप्तव्य असे तो मानितो.”

रोगाचें निदान व त्यांची शांत मनःस्थिति—द्वानंतर दररोज डॉ. भडभडे पिता—पुत्र त्यांची प्रकृति पाहून जाऊं लागले. प्रिय

शिष्य डॉ. गोपाळराव वाटवेहि आले. रोगाचे निदान ' रक्तक्षय ' (Anæmia) असे ठरलें. डॉ. वाटवे यांस शास्त्रीबुवा ह्मणाले, ' मला वसईच्या तहापर्यंत ऐ. ले. सं. चें काम न्यावयाचे आहे. त्यास आणखी ५।६ वर्षे लागतील. तेवढी कशी तरी दे. ' गोपाळराव वाटवे म्हणाले, 'आधी आपला आणि प्रकृतीचा तह होतो कां पाहूं ! वसईच्या तहाची आता कोरडी हकीकतच लिहावयाची, ती मागाहून कशीहि लिहून होईल.' ह्या वेळी मी मिरजेस गांवीं नव्हतो. परत येतांच मी गुरुवर्षांच्या दुखण्याची वार्ता ऐकून त्यांस भेटावयास गेलों. मी नमस्कार केल्यावर मला पाहून ओळखून बोटू लागले, " अरे, इथें एक पडदा करावयाचा आहे त्याचें माप घे बघू ! " ज्यांच्या प्रकृतीस कित्येक तासचेतास उघडयाने लिहीत अगर वाचीत बसलें असतां कधीं थंडीची बाधा झाली नाही ते आजच पडदावगैरे करण्यासंबंधीं काय बोलताहेत असे मनांत येऊन व ते नेहमीं बसत त्या जागी वाराहि विशेष लागत नसे म्हणून मी जरा आश्चर्यानेच विचारले, ' काय एवढा वारा देखील आपल्याला सोसत नाही ? ' ह्यावर एकदम नेहमीप्रमाणें उत्साहाने पण जरा गंभीरपणे ते सांगूं लागले, "छे नाही, आणि असे व्हावयाचेच ! अरे, आज पांसष्ट वर्षे देवानें मला splendid health, splendid energy, splendid power of application (दांडगी शरीरप्रकृति, दांडगा उत्साह, दांडगें कार्यसामर्थ्य) उपभोगूं दिलें असतां आतां त्याच्या विरुद्ध तक्रार करण्यास मला जागा कोठें आहे ? आतां आम्हीं त्याच्या इच्छेप्रमाणें मृत्यूस सादर राजी असलें पाहिजे." शास्त्रीबुवांनीं या ' मृत्यू ' वर एक काव्य रचिलें आहे व वर्णनानुरोधानें सृष्टीतील या मृत्युरूप कोड्याचें कौतुक व स्तुतिहि पण केली आहे. हे काव्य वाचणासांपैकीं बहुतेकांस ती परभारे काव्यांत आहे तोच ठीक असें सहजच वाटणार; प्रत्यक्ष स्वतःवर पाळी आली तर मृत्यूचें स्वागत

करणारा धीरबुद्धि स्थितप्रज्ञ विरळाच असावयाचा ! ' वासांसि जीर्णानि यथा विहाय ' इ. किंवा ' मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुव ' असले तत्त्वज्ञान पूर्णपणे त्यांचे अंगी बाणले असल्याने ' मृत्यु ' नामक काव्यांत त्यांनी स्वतः गायिलेली शांत वृत्ति त्यांचे ठिकाणी ह्या प्रसर्गी प्रतीत होत होती.

नाना संकट-कंटकांकित अशा संसाररूपी पथा ।

आलों येथवरी पुढे न कळते होणार कैशी स्थिति ? ॥

थांबावे मम मार्गसंक्रमण हे वाटेल केव्हां तुला ? ।

सान्निध्या तव सर्व मंगलमया । आत्मा असे लोभला ॥ १ ॥

इष्टांनी वेष्टिलेला निजगृहि अथवा दूर देशीं भुकेला ।

घोरारण्यास किंवा जलनिधिसलिलां लंघितां श्रांत झाला ॥

माझा हा देह कोण्या स्थितितहि असतां मृत्यु येवो खुशाल ।

इच्छा देवाधिदेवा ! तव धरिन शिरीं शांतिने सर्व काळ ॥२॥

अंतकाली अशी शांत मनःस्थिति काहीं थोड्या महाभागाचीच मात्र असते. असो.

स्वर्गवास—ह्यानंतर दुखण्याने होणाऱ्या तगमगीने व भयंकर कासाविशीमुळे अखेर अखेर थोडे भ्रमात थोडे शुद्धीवर असे असत. तथापि, भ्रमांतसुद्धां ' यशवंतराव होळकरानें सोलापूर जाळलें, ' ' पुणे लुटले ' असे जें काय बोलत तें जन्मभर केलेल्या इतिहासव्यासंगापैकीच काहीं तरी असे. ध्यानी मनीं सर्व इतिहास, दुसरा ध्यास नाही ! शेवटची रात्र सर्वांनी जागून काढिली. या अंगावरचे त्या अंगावर होत, धांपा टाकीत, श्वास छोटत नसे, तहान अतिशय लागे, वरचेवर पाणी मागत व थोडें पाणी प्याले म्हणजे त्यांस क्षणभर बरें वाटे, असें दुसरे दिवशीं सकाळीं आठ वाजेपर्यंत चालले. सकाळीं डॉ. दत्तोपंत भडभडे एकदां येऊन गेले. नंतर पुनः डॉक्टरांकडे जाण्यापूर्वीच ता. ११ जून स. १९२४ इ. मिति ज्येष्ठ शु. ९ बुधवार शके १८४६ या दिवशीं

सकाळी ९ वाजतां, चरित्रनायक गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री खरे यांचा आत्मा-लो. टिळकांच्या व्याख्येप्रमाणे त्याचा निष्कामकर्मयोगी आत्मा-

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ गीता, ८।२४

या भगवद्वचनानुसार प्रत्यक्ष उत्तरायणकाली, जगदितिहासकारी अखिलेश्वरस्वरूपी पद्मब्रह्मांत विलीन झाला !!!

स्मशानयात्रा — हे दुःखकारक वर्तमान गांवात जिकडे तिकडे समजून लोक जमण्यास व स्मशानयात्रेची तयारी होण्यास सुमारे प्रहरभर वेळ मोडला शास्त्रीबुवांच्या प्रेतयात्रेस मामलेदार, मुन्सफ वगैरे सरकारी अधिकारी, शाळेतील शिक्षक व त्याचे निस्सीम भक्त असलेले विद्यार्थी हजार असून जवळच्या गावीच मुक्काम असल्याने महाराष्ट्र नाटक मंडळांचे व्यवस्थापक व प्रमुख नट मुद्दाम येऊन दाखल झाले शास्त्री-बुवांचा पांचभौतिक जड देह घेऊन ही मंडळी त्यांच्या अग्निसंस्कारार्थ येथे श्रीकृष्णाघांटावर गेली. तेथे नदीच्या काठी स्मशानभूमीवर त्यांच्या शवाचे छायाचित्र घेण्यांत आले. ह्या वेळी मृत्यु होऊन ४।६ तास झाले होते तरी त्यांच्या चर्येवरील गंभीर शांति तशीच कायम होती.

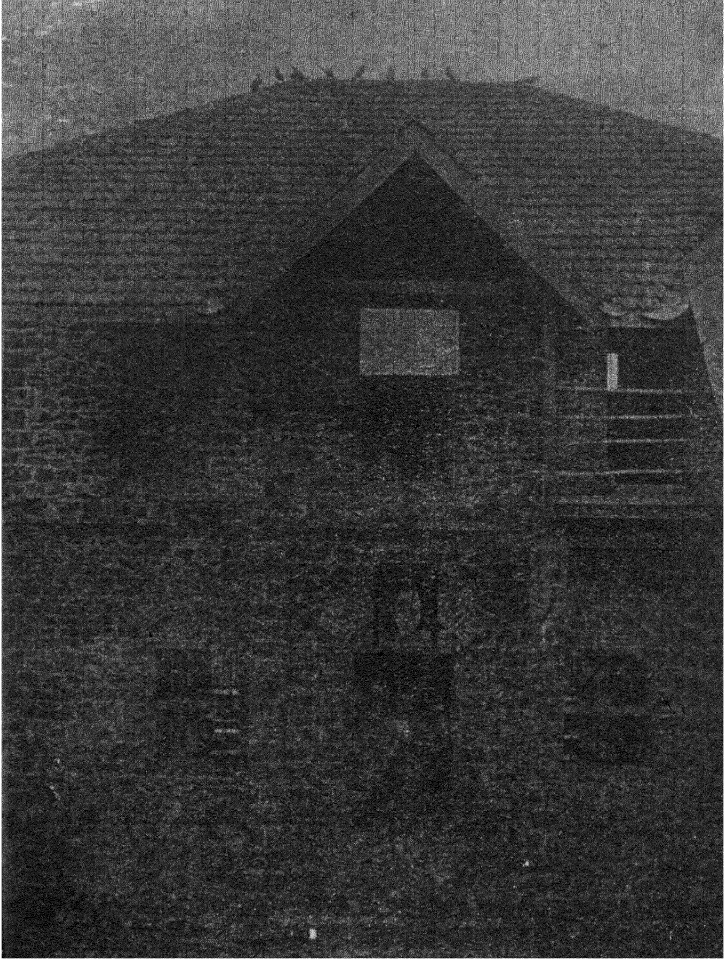
दुःखप्रदर्शन—त्यांच्या मृत्युनिमित्त दुःखप्रदर्शनार्थ मिरज, कुरुदवाड, इचलकरजी, येथील शाळा व हायस्कूलें सरकारी हुकुमानें बंद ठेवण्यांत आली होती. 'केसरीत' 'वासुदेवशास्त्री खरे मृत्युलेखा'स अप्रलेखाचे स्थान मिळालें. 'नवाकाळ,' 'ज्ञानप्रकाश,' 'लोकमान्य,' इ. वर्तमानपत्रांत व 'चित्रमयजगत्,' 'काव्यरत्नावली' वगैरे मासिक पुस्तकांत त्यांचे संबंधी लहानमोठे मृत्युलेख आले असून ह्या सर्वांनीं मुक्तकठानें त्यांच्या त्रिविध प्रथकृतींची व इतिहाससंशोधनाच्या उत्तमतेची स्तुति केली आहे.

वासुदेवशास्त्रीखरे-अंत्यदर्शन

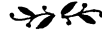
मिरज, श्रीकृष्णाघांटावरील छाया-चित्र

‘ खरेमंदिर ’

‘ मिरज-विद्यार्थी-संघा ’ चें वाचनालय व ग्रंथसंग्रह.

स्मारकें

खरे-मंदिर—खुद्द मिरजेत त्यांच्या मृत्यूनंतर १।२ दिवसांत रा. व. आगाशे स्टेटकारभारी याचे अध्यक्षतेखाली दुःखवट्याची सभा होऊन एक स्मारक-कमिटी नेमण्यात आली व 'अजमासे, कमीत कमी ५।६ हजार रुपये वर्गणी जमवून त्यायोगे शास्त्रीबुवाचे उर्वरित कार्य-**पे. ले. सं. चे स. १८०२** पर्यंतचे म्हणजे वसईच्या तहापर्यंतचे भाग-छापवून प्रसिद्ध करावे, असे या स्मारक-कमिटीपुढील सामान्य व स्थूल ध्येय प्रथमारभी होते. परंतु, पे. ले. स. च्या प्रकाशनाचे जुने धोरण-शास्त्रीबुवाचे धोरण--कायम राखावयाचे ही गोष्ट काही सोपी नव्हती. अर्थात् त्याप्याच हाताखाली कित्येक वर्षे काम करित व त्याचे धोरण पाहात असलेल्या त्याच्या चिरंजिवानीच हे काम करावे व स्मारक-कमिटीने त्यास द्रव्यसहाय्य द्यावे; मात्र ते काम त्यांनीं कमिटीच्या विद्यमाने व तिच्या सल्ल्याने करावे अशी काही योजना ठरली. परंतु आपल्या वडिलाचे अपूर्ण राहिलेले कार्य स्वतःच्याच जबाबदारीवर पार पाडण्याचे आपण ठरविले असल्याचे त्यांनीं स्मारक कमिटीस कळविल्यामुळे तिने 'मिरज-विद्यार्थी-संघ' या संस्थेच्या वाचनमंदिरासाठी 'खरेमंदिर' नांवाची इमारत बांधून देण्याची नवी योजना कायम केली.

मग कमिटीचे अध्यक्ष रा. व. आगाशे यांच्यासारखे खंबीर नेते व उभयता चिटणीस रा. पु. ह. कुर्लेकर व रा. कृ. गो. रानडे यांची चिकाटी व दीर्घबोधा अशा संगजोड साहित्याने सुमारे ३००० रुपये वर्गणी जमून मंदिराचा तळमजला तयार होताच सन १९२५ साली, शके १८४७ च्या दिवाळीच्या पाडव्यास, श्रीमंत सर बाळासाहेब सरकार भिरज यांचे हस्ते 'खरेमंदिर' चा उद्घाटन समारंभ

होऊन स्मारक कमिटी कृतकार्य झाली. हल्ली, 'खरेमंदिरा' वर दुसरा मजलाहि बाधला गेला असून त्यांत 'मिरज विद्यार्थी संघा' चा ग्रंथ-संग्रह ठेविलेला आहे. श्रीमंत सरकार बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांनी शास्त्रीबुवांचे एक सुंदर तैलचित्र तयार करवून या ग्रंथसंग्रहालयांत ठेवण्यास दिले आहे. हे तैलचित्र व हा ग्रंथसंग्रह याचा एकत्र संवास पाहून त्यांतील औचित्यामुळे पाहाणारास कांही विशेष प्रकारचा आनंद येथे अनुभवास येतो.

इतर कांहीं स्मारके—'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा' मध्ये खरेशास्त्री-बुवांचे छोटेसे चरित्र व 'इतिहासशास्त्र' या प्रकरणावरील विस्तृत विवेचनाच्या अखेरीस इतर संशोधकांबरोबर कै वासुदेवशास्त्री खरे यांचा गौरवाने निर्देश करून त्याचे लहानसेच पण चिरंतन वाङ्मय स्मारक महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाने आपल्या पोटात समाविष्ट करून ठेविले आहे. स. १९२८ ज्या जुलैच्या २१ तारखेस भा. इ. सं. मंडळ पुणे, या संस्थेत वासुदेवशास्त्री खरे याचे Life-Size-यथाकार-तैलचित्र समारंभाने ठेवण्यांत आले आहे. याचा उद्घाटन-समारंभ श्रीमंत राजश्री बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांच्या हस्ते झाला.

❧ श्रीयुत यशवंतराव वडिलांचे कार्य पुढे चालवितात ❧

शास्त्रीबुवांचे चिरंजीव रा. यशवंतराव हे पदवीधर नसले तरी त्यांनी वडिलांच्या पाठीमागे अवघ्या दोन वर्षांत ऐ. ले. संग्रहाचा १३ वा भाग स्वतःच्या हिंमतीवर छापून प्रसिद्ध केला. गुणोत्कर्ष व यशवंतराव महाकाव्य या पुस्तकांस ज्या स. १८८४।८५ च्या सुमारास शास्त्री-बुवांस पारितोषिके मिळाली त्याच यशोदायी कालांत जन्मलेल्या या आपल्या मुलांचे त्यांनी 'यशवंत' असे नांव ठेविले. त्यांच्या या

१. पुण्याचे प्रसिद्ध चित्रकार प्रो. स. कृ. पिंपळखरे यांनी तयार केलेले.

नामकरणाची सार्थकता या मुलाच्या पहिल्या यशस्वी ग्रंथानें लोक-निदर्शनास आली हा एक चमत्कारिक योगायोगच म्हणावयाचा ! ! कारण, ऐ. ले. सं. च्या १३ व्या भागाची प्रस्तावना व त्यातील पत्रावरच्या भरपूर टिपा वगैरेबद्दल प्रो. भानु, श्री. रा. सरदेसाई, प्रो. पोतदार, श्री. दत्तोपंत आपटे इत्यादि इतिहास-सशोधकांचे व ' केसरी ' ' नवाकाळ ' इ. पत्रकारांचे उत्कृष्ट अभिप्राय प्रसिद्ध झाले अमून ते वाचकांस श्री. यशवंतरावांच्या कर्तबगारीबद्दल परभारेच साक्ष पटाविण्याजोगे आहेत ' धाणकवीच्या पुत्राप्रमाणें वडिलांची कामगिरी यशवंतरावांच्या हातून अशीच यशस्वितेनें पार पडो ' असे कोणाहि सहृदय माणसास वाटल्यावाचून राहाणार नाही. याच अवधीत कोल्हापूरचे श्रीमंत सरदार चव्हाण हिम्मतबहादूर याच्या घराण्याच्या इतिहासाचे एक पुस्तकहि श्रीमंत हिम्मतबहादूर याच्या सांगण्यावरून यशवंतरावांनी त्यास लिहून दिलें. (ते अजून अप्रकाशित आहेत वाटते.) श्रीमंत ' चितामणराव आप्पासाहेबांचा वांका ' हे १३ व्या भागाच्या शेवटी जोडिलेले प्रकरण स्वतंत्र पुस्तकरूपानेंहि त्यांनी छापविले असून अगदी अलीकडे ' नाना फडनविसांचे चरित्र ' सुधारून वाढवून त्याची नवी आवृत्ति त्यांनी काढिलेली आहे. तसेच ऐ. ले. सं. चे पाहिले चार भाग दुर्मिळ झाले आहेत, म्हणून शास्त्रीबुवांनी लिहिलेल्या त्यातील प्रस्तावनाच तेवढ्या एकत्र करून त्या, ' मराठी राज्याचा उत्तरार्ध खंड १ ला ' या नावाच्या पुस्तकरूपानें त्यांनी छापून प्रसिद्ध केल्या आहेत. या सर्व ग्रंथावर त्यांनी, ' तीर्थरूपांच्या स्मरणार्थ ' असें म्हटले आहे. ही सर्व पुस्तके व श्री यशवंतरावांचे या पुढील ग्रंथहि लोकादरास पात्र होवोत असे आम्ही मनापासून इच्छितो.

खरेशास्त्री यांच्या चरित्राचें रहस्य

- १ “अर्थः सुखं कीर्तिरपीह माऽभूत् । अनर्थ एवास्तु तथापि धीराः॥
निजप्रतिज्ञामनुरुध्यमानाः । महोद्यमाः कर्म समारभन्ते ॥ ”
- “ व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोशिती ॥
तेणे प्राणी सदैव होती । देखत देखतां ॥ ” दासबोध १५।३।७
- “ अत्यंत साक्षपी व्हावे । न व्हावे आळसी कदा ॥ ”
- “ मरोनि कीर्ति उरवावी । नुरवावी अपकीर्ति ते ॥
- “ भाग्यासि काय उणे रे । येत्नावांचून राहिले ॥ ”
- “ अभ्यासे होत आहे रे । अभ्यास करणे सदा ॥ ”
- “ यत्नाचा लोक भाग्याचा । यत्नेवीण दरिद्रता ॥ ”
- “ यत्न तो देव जाणावा । अंतरी धरितां वरे ॥ ”

—रामदासी स्फुट प्रकरणे.

पुनर्जन्म-कल्पना—आम्हा पुनर्जन्मवादी लोकाची दृष्ट श्रद्धा अशी आहे की, “मरणसमयी मनुष्याचा आत्मा वासनात्मक लिंगशरीर धारण करून आपल्या कर्मफलानुसार व रुचिवैचित्र्यभेदाने पुन दुसऱ्या नवीन स्थूल देहाचा आश्रय करितो ” यावरून भाविक प्रवृत्तीच्या माणसाच्या मनात असे येण्याचा संभव आहे की, ह्या चरित्राच्या प्रारंभी स्तविलेल्या ऐतिहासिक पुरुषाच्या भूमीत—गुहागरांत—जन्मलेले वासुदेवशास्त्री खरे, स्वतः पूर्वजन्मी कोणी इतिहास घडविणारे योद्धे किंवा राजकारण चालविणारे मुत्सर्दी पुरुष असावे; आणि सांप्रत

१. ह्या लोका द्रव्य, सुख किंवा कीर्तिहि न मिळाली (किंबहुना) दारिद्र्यच असले तरी चालेल; पण, धैर्यशाली व महोद्योगी पुरुष आपल्या प्रतिज्ञेस अनुसरून उत्साहानें कार्याभंकरितात.

काळी तो योद्धा अथवा मुत्सद्दी, 'प्रसिद्ध इ. सं वासुदेवशास्त्री खरे' या रूपाने पुनः जन्मास येऊन पूर्वजन्मी आपण पाहिलेला किंवा निर्माण केलेला इतिहास हल्लींच्या महाराष्ट्रीय तरुण पिढीमध्ये स्वातंत्र्य-प्रीतीचे व स्वदेशभक्तीचें नवजीवन-चैतन्य, जागृति, उत्साह व सामर्थ्य-उत्पन्न करील, आणि तें केंद्ररूप आपल्या पारतंत्र्यांत पिचत पडलेल्या पतित राष्ट्राच्या उद्धारास सहाय्य होईल अशा उच्च भावनेने प्रेरित होऊन त्यानेच हा 'पानिपतोत्तरकालीन मराठी राज्याच्या इतिहासाचा उद्धार' केला असावा !! आत्मस्वातंत्र्य, आत्मविकास व पुनर्जन्मवाद यांवरून सुचलेलें हें सुसंगत विधान आहे. आणि ते आमच्या परंपरागत कल्पनास धरूनच आहे. मात्र या विधानामुळे लगेच अवतारकल्पनेवर उड्डाण मारून कोणीहि, 'अहो ते काय अवतारी पुरुष ! त्याच्यासारखे कष्ट, त्यांच्यासारखा उद्योग आम्हाला कमचा होतोय !!' असें म्हणून हातपाय गाळू नयेत; किंवा कोणीहि शास्त्रीबुवांच्या चरित्रांत अखंड दिसून येणाऱ्या दांडग्या प्रयत्नवादाकडे मुळीच दुर्लक्ष्य करूं नये. किंवा, प्रयत्न-सतत उद्योग-हें त्यांच्या चरित्राचें मुख्य सूत्र आहे हे त्यांनी पक्के समजावे.

मोठ्या लोकांच्या मोठ्या गोष्टी—आतापर्यंत शास्त्रीबुवांच्या चरित्रात जे अद्भुत व चमत्कान्तिजनक वाटणारे कित्येक प्रसंग कथन करण्यात आले आहेत, त्यास वस्तुतः नितकेसे महत्त्व नाही. कारण, कदाचित् असले प्रसंग लौकिक दृष्ट्या एकाद्या अगदी सामान्य व्यक्तीच्या आयुष्यक्रमणात ह्याच्याहिपेक्षा जास्त घडून आले असतील. परंतु ती व्यक्ति व तिच्याबरोबर ते प्रसंगाहि अप्रसिद्ध व म्हणूनच अज्ञात राहिल्यामुळे विस्मृतीच्या गर्तेत पार गाडले गेले असतील ! उलट असेसुद्धा म्हणावयास हरकत नाही की, खरेशास्त्री यांस अन्य तऱ्हेने-विद्या-व्यासंगादिकाने-प्राप्त झालेल्या मोठेपणाच्या योगानेच चरित्र-विषय-भूत

त्यांच्या खासर्गा गोष्टीस आतां—लौकिक रीत्या शास्त्रीबुवांनी अलौकिक लौकिक मिळविल्यानंतर—महत्त्व आले आहे. उग्रडच आहे:—**सुभेदार मल्हारराव होळकर** तापीतीरावर नंदुरवारजवळच्या कुरणांत जन्मभर मेढरें राखीतच राहाते तर 'वाळपणी त्याच्या सुकुमार मुखमंडलावर लागणारी व त्या अर्भकास पीडा करणारी उन्हाची तिरीप, एका नागानें आपली फणा त्या बालमुखावर पसरून निवारण केली' हा चमत्कार कितीहि अद्भुत असल्या तरी मल्हारी धनगराच्या आईच्या तोडून किंवा फार तर त्याच्या स्वतःच्या हयातीत खुद्द त्याच्या मुखावाटे कोठे कोठे ऐकू येता ! ! तथापि, आपल्या अगच्या अतुल पराक्रमाने मालवाधिप झालेल्या सुभेदारसाहेबांच्या या वाळपणच्या कथेस दैवी सन्ध्याकाराचें आज प्राप्त झालेले महत्त्व तिला किती साजन आहे बरे ?

वासुदेवशास्त्र्यानीहि आपल्या लहानपणी गुहागरास असता तेथील श्रीदुर्गादेवीपुढील तळ्याच्या गारव्यास वसून चंद्रविवास कौतुकानें न्याहाळीत असलेला अनेक फणाचा सुगंधक्षेपी सर्पराज पाहिला होता. श्रीदुर्गेचा सेवक असलेल्या या नागराजाच्या दुर्लभ दर्शनाने शास्त्रीबुवांचे भारी वैभव सूचित झाले असे आता हवे तर खुशाल म्हणावें ! परंतु खरेशास्त्री साधे शास्त्रीच अखेरपर्यंत असते तर ह्या वरील गोष्टीस काय अर्थ होता ? कसल्या तरी सुताविताच्या वाती दिव्यास घालून आपली चद्रमौळी खोपटें प्रकाशित करणारी दरिद्री कुटुंबे आपल्या महाराष्ट्रात काय थोडी असतील ? शास्त्रीबुवांनी असल्या मिणमिण्या दिव्याच्या प्रकाशात रात्रीच्यारात्री जागून आपल्या संशोधक दृष्टीचा दिव्य प्रकाश मराठ्यांच्या पराक्रमी पूर्वजांच्या इतिहासावर पाडला यांत त्यांच्या दिव्याच्या वातीसंबंधी गोष्टीचें खरे थोरपण पाहावयास सांपडतें. सारांश, वासुदेवशास्त्री यांचा मोठेपणा त्यांच्या चरित्रांतील अद्भुत प्रसंगांत नसून त्यांनी आपल्या वाङ्मयसेवेने व

आमरण केलेल्या इतिहासतपस्येने लोकनिदर्शनास आणिलेल्या त्यांच्या निरतिशय उद्योगप्रियतेत व स्वावलंबनादि अनेक थोर गुणांत त्यांची सर्व थोरवी सांठविलेली आहे.

प्रयत्नवाद—शास्त्रीबुवाच्या असाधारण बुद्धिमत्तेचे अगर विलक्षण स्मरणशक्तीचे भाडवळ सर्वांजवळ कोठून येणार ? त्याच्या एकपाठीपणाचे कितीहि आश्चर्य वाटलें तरी त्याचें इतरास काय होय ! हे गुण काही केवळ अनुकरणाने प्राप्त होणारे नव्हत. त्याच्या संस्कृत किंवा इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासाच्या रीतीचे असेंच आहे. ती कांहीं सर्वांस साधावयाची नाही. तथापि, त्याची चिकाटी, दीर्घोद्योग, अविश्रांत परिश्रम, कष्ट सोसण्याची तयारी, अंगीकृत कार्यांत येणाऱ्या अडचणींशी झगडण्याचें धैर्य, हे गुण अभ्यासाने—सतत प्रयत्नाने—साध्य करून घेता येण्याजोगे आहेत. वस्तुतः प्रयत्नसाध्य नाही असें जगात काय आहे ? मात्र ‘अचूक यत्न तो देव । चुकणें दैत्य जाणजे ॥’ हे विसरता कामा नये. प्रयत्न करीत असता सावधानता, विवेक, इ गुण सोडूं नयेत. बुद्धिमत्ता, स्मरणशक्ति, साहस, अभय, वगैरे सर्वच गुण उपजत कोठे कमी कोठे अधिक असे असतातच व त्यामुळेच आपणास मनुष्यामनुष्यात विविधता आढळून येते. पण, श्रीसमर्थ सागतात ‘सहज गुणास न चले उपाय । (तथापि) कांहीं तरी धरावी सोय । आगंतुक गुणांची ॥’ डोंगराच्या माथ्यावरून दिसणारी तळाशी असलेल्या भूभागाची शोभा पाहावयाची झाल्यास स्वतः पर्वतशिखरावर चढून जाण्याचे श्रम घेतलेच पाहिजेत.

“ कष्टेविण फळ नाही । कष्टेविण राज्य नाही ।

केल्याविणा होत नाही । साध्य जनी ॥ दासबोध १८।७।३०

हा श्रीसमर्थाचा सिद्धांत त्रिकालबाधित आहे.

अनेकजन्मसंसिद्धि— श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अवध्या एकोणीस वर्षांच्या वयात कृतकार्य होऊन जगद्वंद्व सिद्ध पुरुष होऊन राहिले. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी ३२ वर्षांच्या वयोमर्यादेंत मराठी भाषेची उत्कृष्ट सेवा करून तिली नवीन वळण लाविले; किंवा तिच्यात मोठी क्रांतिच त्यांनी घडवून आणिली व स्वतःस ' मराठी भाषेचा अद्वितीय शिवाजी ' असें ह्मणवून घेऊन आपल्या बुद्धीची चमक लोकांस दाखवून ते विराम पावले ! आणि खरेशास्त्री यांनी आपल्या वयाच्या तिसाव्या वर्षी इतिहाससंशोधनाच्या कार्याची सुरुवात करून अवध्या ३५ वर्षांत ४।५ लक्ष जुनी ऐतिहासिक पत्रे वाचून, तारतम्याने त्याचे महत्त्व ठरवून, त्यातील निवडक पत्रे बाजूस काढून कालानुक्रमाने त्याची सालवारी व प्रकरणवारी लावून मराठ्यांचा पानिपतोत्तरकालीन इतिहास सुसंगतपणें प्रकाशित केला. ऐ. ले. सं.च्या या बारा भागाखेरीज काव्य, नाटक व इतिहासविषयक सुमारे वीस पुस्तके लिहून ह्या तीनहि वाङ्मयात त्यांनी उत्तम भर घातली असा मोठमोठ्या विद्वानाचा एकविध अभिप्राय आहे. त्याचे मराठी भाषा-लेखनाचे स्वतंत्र वळण आहे. ते स्वतः प्रॅजुएट् नसता त्यांचे ग्रंथ बी. ए., एम् ए. च्या अभ्यासक्रमात स्थानापन्न झाले !! आणि प्रॅजुएटास अडविण्याइतके इंग्रजी भाषेचे ज्ञान त्यांनी संपादन केले !! वरील तीन्ही व्यक्तीचे कार्यक्षेत्र परस्पर अगदी भिन्न असून लोकदृष्ट्या त्यांचा दर्जाहि वेगवेगळा आहे. श्रीज्ञानेशाचे महानुभावित्व व चिपळूणकरांची भाषा-क्रांति यांची छाप जनमनावर विशेष प्रकारची आहे हे खरे, तथापि जुन्या कागदपत्राचा गळांठा अथवा ढीग उकरून त्यातील कागदांचा कपटान् कपटा तपासून धुळींतून धान्यकण मिळविणाऱ्या एकाद्या पक्ष्याप्रमाणे उपयुक्त माहितीचा मिळेल तेवढा लवलेश सांठवीत बसणाऱ्याच्या चित्तांत केवढी शांति, केवढा धीर (Patience) पाहिजे याची

मिळमात्र कल्पना तदितरांना येणें शक्य नाही. आणि मानवी जीविताच्या इतर सुखदुःखांची पर्वा न करितां वर्षानुवर्ष शतपणे हा कंटाळवाणा उद्योग करावयाचा ही तपश्चर्यादेखील काहीं लहानसान नव्हे. ही वासुदेवशास्त्री खरे यानी सतत तीन तपे चालविली. तिघेहि पुरुष अनेक जन्मसंसिद्ध होते असें म्हटले तरी ही संसिद्धि पूर्व, पूर्वतर-पूर्वीच्या, त्या पूर्वीच्या-जन्मात केलेल्या त्यांच्या अभ्यासाचेच फल होय. तात्पर्य, अभ्यास-उद्योग-प्रयत्न, हेच त्याचे साधनसर्वस्व मानणें भाग आहे.

चरित्राचें समालोचन—शास्त्रीबुवाच्या आयुष्यातली पहिली २५ वर्षे नियतकार्याचें क्षेत्र शोधण्यात गेली. तोपर्यंत त्याच्या चित्ताला स्थिरता नव्हती पाटणच्या आगाशाचा आश्रय किंवा श्रीमंत मळकापूरकर बाईसाहेबाचे सहाय्य घेणें त्यांना स्पृहणीय वाटले नाही. एक भाकरी व वाटीभर अंधीऊ असले कदन्न स्वावलंबनाने मिळण्याची संधि येताच त्याच्या मोबदल्याची युक्तायुक्तता ठरवीत न वसता आनंदाने 'महाराष्ट्रमित्रा'स त्यांनी लेख लिहून दिले. मिरजेस स्थिर होण्याचा त्यांचा विचार प्रथम डळमळीतच होता. तेथे अनिश्चित वाढीचा द. म. ३० रुपये पगार असून व गरीबीत काय कष्ट भोगावे लागतात ह्याचा स्वतःस घडलेला कटु अनुभव मूर्तिमत डोळ्यांपुढे उभा असता मे. द. भा. इन्स्पेक्टरसाहेबांनी देऊ केलेली द. म. ७५ रु. पगाराची नोकरी त्यास लोभनीय वाटली नाही. वस्तुतः अव्वल पगाराइतकें अखेर पेन्शन देणारी खालसा मुलखातली नोकरी उपेक्षणीय नव्हती. तरी पण, आरंभी मिरजेमधील सर्व प्रकारे सुखावह अशी राहाणीच मिरजेस कायम राहाण्याच्या बेतास त्यास पुरेशी वाटली असे मानिलें तरी पुढे स. १८८९ च्या सुमारास मात्र मळेदत्तराच्या दर्शन-स्पर्शानंतर त्याच्या संशोधनार्थ गाढ अवगाहनाची--निमज्जनाची--त्यांची

अनावर इच्छा हाच मागे चरित्रांत दिग्दर्शित केलेला त्यांचा आकर्षक (लोहचुंबक) होय, असे ठाम वाटते. कारण, मग, त्यासाठी त्यांनी खेळ टाकिले, कविता रचण्याचा नाद सोडून दिला, मिरजबुधगांवचे पायी हेलपाटे घातले, जागरणें सोशिली, असे एक ना दोन अनंत प्रकार त्यांनी केले ! आयुष्याच्या अखेरच्या दिवसांत त्यांनी जी नाटकें लिहिलीं तींच त्यांना अगोदर लिहिता आलीं नसती काय ? परंतु एक लेखक म्हणतात, “ नाटके लिहिण्यात खर्च झालेला वेळ फुकट गेला असे त्यास वाटे ! निरुपाय म्हणून तो उद्योग त्यांना करावा लागला ! ! ” असो. ऐतिहासिक कागदपत्राच्या नकटा लिहून काढविण्यासाठी व त्याच्या प्रकाशनास्तव त्यांनी ऐपतीवाहेर खर्च केला. अशा तऱ्हेने ए. ले सं. साठी अनेक प्रकारे द्रव्यहानि सोमून, शरीरसुखाची होळी करून, सशोधनकार्याव्यतिरिक्त मनरंजनादिकाचीं पर्वा न करिता, ऐन तारुण्यात वयाच्या ३० व्या वर्षापासून रात्रीच्या रात्री जागून व वेळ-प्रसंगी तज्ञानभूक सुद्धां मारून त्यांनी स्वसंतोषाने व स्वमनाने अंगी-कारिलेल्या कार्याची कड, स्वाभिमानाने व स्वावलंबनाने पौंचविण्याच्या पार्या स्वतःच्या जीविताची कड गाठली ! !

कार्यातील उच्च हेतु—शास्त्रीबुवानी हा सर्व खटाटोप कशासाठी केला ? व सुखाचा जीव दुःखात घालून त्यांनी काय मिळविले ? याचे उत्तर असे आहेः—लहानपणापासून त्यांच्या ठिकाणी स्वातंत्र्य-प्रेम व स्वाभिमान हे गुण जणूं उपजतच होते. पत-पंडितादिकांच्या काव्याच्या वाचनाने मराठी वाचनाची त्यांस गोडी लागून स्वभाषा-भिमान त्यांच्या मनांत जागृत झाला व इतिहासवाचनाने आणि पुण्यपत्तनस्थ स्नेह्यांच्या सहवासाने स्वदेशभक्तीची व देशाभिमानाची ज्योत त्यांच्या अंतःकरणात प्रखलित झाली. या मनोवृत्तीचे कमी अधिक प्रतिबिंब त्यांच्या काव्यांत व नाटकांत सर्वत्र पाहावयास

सांपडते. आपल्या पूर्वजांचे सद्गुण, आपल्या देशाचे पुरातन वैभव, आपल्या इतिहासास भूषविणारे प्राचीन वीराचे पराक्रम, इत्यादी-विषयी खरेशास्त्री यास जसा परमावधीचा आनंद होई त्याचप्रमाणें आपला स्वगज्यनाश व त्यास कारणीभूत असे आपल्यामधील स्वाभिमानशून्यता, आपसात कलह, स्वदेशाभिमानाचा अभाव वगैरे दुर्गुणाबद्दल त्यास पराकाष्ठेचा खेदहि होत असे. तेव्हा साप्रत स्वजाना-पुढे निदान महाराष्ट्रीय बांधवाच्या नजरेसमोर पूर्वजांच्या अनेकविध पराक्रमाच्या प्रसंगाचे, बाणेदारपणाच्या वर्तनाचे वगैरे शाब्दिक पण ऐतिहासिक सयाच्या कसोटीस उतरणारे उज्ज्वल चित्रपट मांडून व त्याबरोबरच पूर्वकृत दुर्गुणानी चिताडलेल्या आणि स्वनाशास कारण झालेल्या प्रसंगाचेहि वर्णन करून स्वजनाच्या मनात पूर्वज-प्रेमाचे, स्वाभिमानाचें, स्वदेशभक्तीचे स्फुरण उत्पन्न करावे; आणि दुर्गुणासवयी निरस्कार उत्पन्न करून त्यास त्याचा त्याग करण्यास लावावे याच एका शुद्ध व निर्मल हेतूने त्यानी आपल्या संशोधन-प्रकाशनादिद्वारा मराठी राज्याच्या इतिहासाच्या त्याना शक्य असलेल्या भागाचा—पानिपतोत्तरकालीन ४० वर्षांच्या इतिहासाचा—उद्धार केला. तसेच, इतर संशोधकाच्या ग्रंथाच्या सूक्ष्म अवलोकनानें त्यानी शिवपूर्वकालापामूनच्या मराठी इतिहासावरसुद्धा निबंधलेखन करण्याचा उपक्रम केला होता. परंतु त्याच्या मृत्युमुळे सर्व जेथल्या तेथे राहिले!!

फलश्रुति—वासुदेवशास्त्री खरे याच्या चरित्रांतील सार लेखकाच्या मते थोडक्यांत हें असे आहे. रहस्य म्हणजे चरित्राची फलश्रुति. ती हीच की,

“ उद्यमेन हि सिद्धयन्ति कार्याणि न मनोरथैः ॥

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ”

हें सुभाषित ध्यानांत ठेवून प्रत्येक उत्कर्षेच्छू तरुणाने आपल्या देशाच्या

सांप्रतच्या दुःस्थितीत आपल्या देशाचा इतिहास, तो नको असेल तर स्वतःच्या आवडीप्रमाणे व्यापार, वैद्यक, रसायनशास्त्र, राजकारण, धर्मकारण अगर कोणताहि अन्य विषय घेऊन लोकोपयोगाची व राष्ट्रीय हिताची दृष्टि ठेऊन खरेशास्त्रीबुवांच्या अंगच्या, चिकाटी, दीर्घबोधा, प्राप्त-स्थितीत संतोषवृत्ति, संकटांशीं झगडण्याचें धैर्य इ. थोर गुणाचा अवलंब करून अंगीकृत विषयाची आमरण सेवा करण्याचें व्रत स्वीकारावे म्हणजे शास्त्रीबुवांच्या सारखा जन्मसाफल्याचा आनंद उपभोगण्याचा दिव्य क्षण ह्या पुढच्या प्रयत्नवाद्याच्या आयुष्यातहि केव्हां ना केव्हा निश्चयानें येईल. असो.

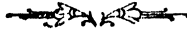
ईशप्रार्थना—शेवटी, ‘ खरे-मंदिरा ’च्या उद्घाटन समारंभाच्या सुप्रसंगी श्रीमंत सर बाळासाहेब सरकार मिरज यांनी जो सुंदर उपदेश केला त्यातील,

“ त्या थोर पुरुषाच्या (खरेशास्त्री यांच्या) स्मारकरूपाने आपल्यापुढें उभी असलेली ही इमारत—हें खरेमंदिर—केवळ दगडांविटांच्या स्वरूपांतच न राहतां त्यांच्याप्रमाणें कर्तृत्वसंपन्न होण्यास पुढील पिढीस ती मार्गदर्शक व्हावी व त्यायोगें शास्त्री-बुवांची अनेक जिवंत स्मारकें पुढील पिढीतून निपजलेली दृष्टीस पडावीं तरच तिचें सार्थक ! ”

हे यथार्थ उद्गार भावी पिढीच्या अंतःकरणांत ठसोत, अशी अत्यंत नम्रपणाची प्रार्थना, गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री खरे यांच्यासारखी आदर्शभूत स्वकर्तव्यनिष्ठ नररत्ने निर्माण करणाऱ्या दयाघन प्रभूच्या चरणीं करून आम्ही खरेशास्त्रीबुवांच्या व्यक्तिगत चरित्रापुरती ही वाङ्मयपूजा येथें संपवितों.

परिशिष्ट

खरेशास्त्रीबुवांचा बंधु-वर्ग

शास्त्रीबुवाना तीन भाऊ होते. त्यापैकी कृष्णशास्त्री त्याच्याहून वडील असून परशुरामशास्त्री व चिंतामणशास्त्री असे अनुक्रमे त्याचे वाकटे भाऊ होते चौघा भावाच्या वयात चार चार वर्षांचे अंतर होते असे मागे जन्मवृत्तान्तांत दाखविलेच आहे. शास्त्रीबुवाच्या त्रिवर्ग बंधूचे अल्प-वृत्त पुढीलप्रमाणे आहे.

थोरले बंधु कृष्णशास्त्री यांची योग्यता—वडील—वामनशास्त्री— वारले त्या वेळी हे सरासरी १६।१७ वर्षांचे होते कुटुंबाचा गाडा चालविण्याचा भार बहुतेक त्याचेवरच पडला. ह्या वेळी त्याचे स्वशाखेचें अध्ययन पूर्ण झाले असून रघुवंश व भागवत या ग्रंथाची नुकती ओळख झाली होती. परंतु पुढे त्यानी याज्ञिकीचा व सस्कृत भाषेचा अधिक अभ्यास करून व्याकरण, धर्मशास्त्र, ज्योतिष इ. विषयांचे ज्ञान संपादन केले. धर्मशास्त्रविषयक भानगडीचे प्रश्न उपस्थित झाल्यास त्यासंबंधाने त्याच्या मतास त्या प्रांतात मोठा मान असे व त्याचें मत ग्राह्य समजले जाई. श्रीदुर्गेच्या देवालयांतील परंपरागत पुराणहि तेच सागत. ते स्वभावाने तापट व कुटुंबात कडक शिस्त राखणारे पण दयाळू असे असत. शेत, बाग व भिक्षुकी याजपासून जी काहीं प्राप्ति त्यास होई निच्यावर ते काटकसरीने कुटुंबाचा सांभाळ करीत. त्याची राहाणी सार्धच पण ठाकठिकीची असे. तीत गबाळपणा कोठेंहि दिसत नसे. भिक्षुकीसाठी केव्हा केव्हा बाहेर गावी ते फिरतीवर जात तेव्हा प्रवचनेसुद्धा देत. लोकव्यवहारांत कसे वागावें, किंवा कोणाहि माणसाशी बोलताना, त्या माणसाचे धोरण पाहून त्यास रुचेल असें

बोद्धून 'जनस्याशयमालक्ष्य' या न्यायाने त्याचे चित्त आपणाकडे कसे आकर्षित करून घ्यावे व त्याचे ठायी आपणाविषयी आदर कसा उत्पन्न करावा, हे त्यास चांगले अवगत होते. कोंकण प्रांती त्यांची कायमची वसती न होतां देशावर कोठे शहर गावांत ते वास्तव्य करते तर त्यांचे गुण प्रकट होऊन त्यांचीहि इतर दोघा बधूंप्रमाणे ल्याति ज्ञात्री असती. वाईचे प्रसिद्ध सोमयाजी धर्ममार्तंड भाऊशास्त्री लेले यांनी केलेल्या महायज्ञात त्यांनी कृष्णशास्त्री यांस मुख्य ऋत्विजांत निमंत्रण दिले होते अध्ययनाच्या दृष्टीने एका अर्थी ते सव्यसाची होते. म्हणजे उत्तम वैदिक-यज्ञप्रकरण-हौत्र-जाणणारे व चालविणारे-आणि धर्मशास्त्र-निर्णय उत्तम प्रकारे देणारे शास्त्रज्ञ असे होते सन्मानाने मिळेल त्यात संतोष व निस्पृहपणा या गुणामुळे ' हातचे सोडून पळत्याचे पाठीस लागणे ' त्यांस केव्हाहि रुचले नमावे. पण, त्यामुळे त्यांचे गुण लौकिकांत प्रकर्ष पावण्याची संधि आली नाही एवढे मात्र खरे !

बंधुप्रेम, दुरवणें, अंत—सर्व भावांत कृष्णशास्त्री वयाने वडील खरे परंतु ते सर्वांच्या पाठीमागून स्वर्गवासी झाले. विशेषतः चिंतामण-शास्त्री यांच्या मृत्युमुळे तर त्यास अपरिमित दुःख झालें लहानपणी चिंतामणशास्त्र्यास ते शिकवीतहि असत व चिंतामणशास्त्री त्याच्यावर ' ज्येष्ठो भ्राता पितु सम. ' अशा भावनेने भक्तिप्रेम करीत. कृष्ण-शास्त्री मिरजेस २।३ वेळा आले होते. येथेहि त्यांचे व वासुदेवशास्त्री यांचे परस्पर बंधुप्रेम चांगले दिसून येई. परशुरामशास्त्री फार अजारी झाल्यावर कृष्णशास्त्री त्यास गुहागरास घेऊन गेले व अवेरपर्यंत ते त्यांच्याच शुश्रूषेखाली होते. कृष्णशास्त्री मृत्युपूर्वी एक वर्ष जवळ जवळ अंधरुणाघर पडूनच होते. शके १८४८ साली श्रीदुर्गेपुढें नेहमीप्रमाणें त्यांनीं चातुर्मास्य पुराण सांगितलें. व त्या सालीं श्रीगीताजयंतीचे दिवशी मंडळींच्या आप्रहावरून त्यांनीं गीतेवर प्रवचन केलें. ते अजारी

असतां हि प्रहर भर अखलित वाक्प्रवाह चालला होता. व्यासपीठावर बसल्यानंतर आजाराचे भान नाही; अगदी जशी काही विदेही स्थिति ! शके १८४९ च्या चातुर्मासात त्यांनी पुराणाची गादी मुलाकडे सोपविली मात्र मुलाच्या अप्रहावरून पहिले दिवशी भर पावसातून देवळात जाऊन त्यांनी दोन तास पुराण सांगितले. अजारीपणामुळे भयंकर शोष पडे म्हणून दर पाच मिनिटास दोन घोट पाणी घ्यावे, पुढे वक्तृत्व चालवावे, असे करून तो दिवस त्यांनी साजरा केला. या दुखण्यातच चिंतामणशास्त्री यांच्या निधनाची वार्ता ऐकून त्यांनी जी एकदा हाय घेतली तिनेच हैराण होऊन चिंतामणशास्त्र्याच्या पश्चात् १७ दिवसातच कृष्णशास्त्री यांनी वयाच्या ७३ व्या वर्षी देह ठेविला. आश्विन शु. १२ श. १८४९ शनिवार ता. ८ आक्टोबर १९२७.

परशुरामभटजी—वासुदेवशास्त्री ह्याच्यापेक्षां चार वर्षांनी लहान असे त्याचे बंधु परशुरामशास्त्री हे होत. हे लहानपणी स्वभावाने फार खोडकर होते म्हणतात. हे उत्तम वैदिक असून ह्याची बुद्धि फार तीव्र होती. इतर वैदिक सामान्यतः आरभापासून शेवटपर्यंत वेदांचे अनुवाक् एकामागून एक असे सारखे सरळ म्हणतात. पण परशुरामभटजी अनुवाकाच्या शेवटापासून प्रारंभ करून उलटे आरभापर्यंत म्हणत येत असत असे सांगतात. वेद म्हणतांना आपल्याला समवयस्क अशा वैदिकापुढे बसून त्यांनी कधीहि वेद म्हटला नाही. नेहमी आपल्यापेक्षा वयाने वडील व अधिक मानार्ह गणलेल्या वैदिकांपुढे बसून वेद म्हणावयाचा असा त्यांचा परिपाठ होता. गुहागरास अजारी असतां अगदी आसन्न स्थितीत ते पडले होते. तरी एके दिवशी बाहेर कोणी अर्धीत विद्वान् वैदिक पाठांतर म्हणतांना चुकले. त्यांस परशुरामभट्ट यांनी खोलीवून ओरडून सांगितले, “अहो, चुकलांत; ते पद असें नव्हे, असें म्हणा !” असो. ह्यांना सोंगट्या खेळण्याचा

फार नाद होता. हे श. १८११ चैत्र व. १११२ च्या सुमारास (स. १८८९) स्वर्गवासी झाले. यांच्या मागे याची संतति कांही नाही. मरणसमयी त्याचे वय सारे २६।२७ वर्षांचे होते यांच्या आरोग्यप्राप्ती-साठी व औषधपाण्याकरितां वासुदेवशास्त्री यांनी बराच खर्च केला व ह्याच्या मृत्यूनंतर बरीच वर्षे यांच्या पत्नी वाराणशीबाई मिरजेसच होत्या. घरान मुले त्यास वाराणशी काकू अगर नुसतें काकू असें म्हणत. साप्रत, त्या इदूर येथे चिंतामणशास्त्री यांच्या मुलाजवळ असतात.

चिंतामणशास्त्री-अध्ययन—वासुदेवशास्त्री याचे कनिष्ठ बंधु चिंतामणशास्त्री याचा जन्म श. १७८८ कार्तिक शु. ९ शुक्रवारी १० घटकाच्या अजमासास झाला (स. १८६६ इ.) याची बुद्धि इतर तिघाहि बंधूंहून कोणत्याहि प्रकारे कमी नव्हती. त्यांनी अनेक शास्त्रीय विषयांचे आस्थेवाईकपणाने अध्ययन करून पुणे व बडोदा येथील परीक्षात त्या त्या शास्त्राच्या परीक्षा देऊन त्यातील प्राविण्याबद्दल त्यांनी पारितोषिकें-दक्षिणा-मिळविल्या होत्या. विद्यमान महाराष्ट्रीय पंडित मंडळी त्यांस फार मान देत असत लहानपणापासून त्याची प्रवृत्ति धार्मिकपणाची होती. बागेतील एकादा वाटोळा दगड पाहून आणावयाचा व त्यास शंकराची मूर्ति समजून त्यावर आभपेक करून त्याची पूजा करावयाची असा त्यास नाद असे तसेच, प्रौढपणी इंदुरास असता आठ वर्षे त्यांनी घरी स्नानाग्नि ठेविला होता. त्याची प्रकृति लहानपणापासून अशक्त होती. पण त्यांस पोहतां येत असे व आपण लहानपणी आपल्या एका सोबत्यास कुस्तीत चीत केल्याचें ते मोठ्या आवेशाने वारंवार सागत. अशक्त असले तरी त्यांचे ठिकाणी कष्टालूपणा व काटकपणा फार असे. हेहि स्वभावाने तापट व आग्रही-हट्टी-असत. उतार वयांत ह्या वृत्तीत बरेच अंतर पडले होते, तथापि, प्रसंगविशेषी ह्या वयांत-देखील केव्हां केव्हां त्याचे उग्र रूप दृग्गोचर होई. चिंतामणशास्त्री-सुद्धां कडक शिस्तीचे भोक्ते होते.

के. चिंतामण वामन शास्त्री खरे

जन्म शके १७८८
सन १८६६

इंदूर

मृत्यु शके १८४९
सन १९२७

व्यवसाय—इंग्रजी शिक्षण पूर्वीपासून एकंदरीत फार महाग पडत असल्याने चितामणशास्त्री यांनी मनात आणिले असते तरी त्यांस ते सुखेनैव मिळविता येणे कठीण होते. परंतु पौरस्त्य शास्त्रांचे ज्ञान बरेचसे घरच्याघरी विनखर्चाने त्यांस संपादिता येण्याजोगे होते ते त्यांनी निरलसपणे उद्योग करून संपादन केले होते घरचे अध्ययन संपल्यावर ते काही वर्षे सागली येथील संस्कृत पाठशाळेत शिकावयास राहिले होते या वेळीं वासुदेवशास्त्री मिरजेस होतेच. त्याची थोडीबहुत मदत चितामणशास्त्री यास होत असे. अध्ययन संपताच आरंभी त्यांनी नाशिक येथील पाठशाळेत कांही दिवस साहित्याध्यापकाचे काम केले. नंतर, पनवेलीस आयुर्वेदीय औषधी-कारखान्यात त्यांनी आठ वर्षे नोकरीत घालविली. पुढे १२ वर्षे इदूर येथील वेदशास्त्रशाळेत वैद्यकाध्यापकाचे काम त्यांनी केले. स्मृतिकार मनु याची 'ब्राह्मणाने सेवावृत्ति, श्ववृत्ति समजून होतां होईतो तिजपासून दूर राहाण्याचा प्रयत्न करावा' अशी जी आज्ञा आहे ती पाळण्याचा ते साधेल तितका प्रयत्न करित इंदूर येथे काम करित असता त्याच्या खात्याच्या वरिष्ठाकडून त्यांच्या बाबतीत काही अन्याय झाला व तो समजून आला तरी त्यांचे निरसन झाले नाही. तेव्हा बाणेदारपणाने ह्यांनी ती नोकरी सोडून दिली. यापुढे ५१६ वर्षे बडोदा संस्कृत कॉलेजात ते वैद्यकाध्यापक व वैद्यकविषयाचे मुख्य परीक्षकाहि होते. बडोद्यास त्यांच्या ज्ञानाचे द्रव्य-प्राप्तीच्या दृष्टीने बरेच चीज झाले व त्यास तेथे चागली मानमान्यताहि मिळाली. बडोद्यास ते कै. आप्पासाहेब शारंगपाणी यांच्या आग्रहावरून गेले असे सांगतात. नोकरीतील परावलंबित्व आणि अशाश्रितपणा जाणून, स्वतंत्र धंद्याची आवड बाळगून ते तो नित्य थोडासा करित.

राहाणी—त्यांची राहाणी अत्यंत साधी व काटकसरीची असे. ती इतकी की, अंगांत सदग व पायांत जोडी घालणे तो थडीवाऱ्याच्या

निवारणार्थ व खडे काटे लागण्याचा संभव असल्यासच ते घालीत. एव्हवीं शिष्टाचार म्हणून ह्या वस्तूंची गरज त्यांना भासत नसे. प्राप्तीच्या निम्मे द्रव्य संग्रही ठाकण्याकडे व आपल्या गरजा शक्य तितक्या कमी करण्याकडे त्यांचा विशेष कल असे. 'स्वदेशी व्रताचा स्वीकार, हा हल्लींच्या सार्वत्रिक जीवनकलहांतून सुटण्याचा एक उपाय आहे' असे त्यास वाटे. लो० टिळक, व म गांधी यांचे विषयी त्यास फार पूज्यबुद्धि असे. परंतु म. गांधी वाटेल त्या जातीच्या माणसाशी सहभोजन करितत असे त्यास कळल्यावर, ते त्यांच्या भेटीस जाणार होते तो वेत त्यांनी रहित केला. कारण, मनावर झालेले दृढ संस्कार, जुन्या परंपरागत धार्मिक-सामाजिक समजुतीच्या विरुद्ध आचरण करणाऱ्या म गांधीच्या भेटीस त्यांस जाऊं देईनात. 'पाश्चात्यांचे गुण, त्यांच्या विद्या, शास्त्रीयज्ञान आणि यंत्रकला ही आपण आपलीशी करून घेतली पाहिजेत, परंतु, त्याबरोबरच त्यांच्या दोषांचे अनुकरण आपण करिता उपयोगी नाही; तसेच, हल्ली भौतिक ज्ञान कितीहि वाढलें असले तरी त्याची योग्यता आमच्या प्राचीन जितेंद्रिय ऋषींनी जें तात्त्विक ज्ञान आम्हासाठी संग्रहित केले आहे त्यापेक्षा फार कमी आहे, असे त्यांचे ठाम मत होतें. त्यांची वागणूक सर्व बंधूंनी प्रेमळपणाची असली तरी कृष्णशास्त्री यांनी लहानपणी जें लालनपालन केलें व विद्या पढविली त्याबद्दल चितामण-शास्त्र्यांना त्यांचे विषयी विशेष कृतज्ञता वाटे. ह्यासाठी आपल्या हिंशाच्या वडिलार्जित उत्पन्नाचा उपभोग दहा वर्षे त्यांनी वडील बंधूस घेऊ दिला, व कृष्णशास्त्री इंदुरास आले असतां त्याच कृतज्ञता बुद्धीने ह्यांच्या वयाची पन्नाशी उलटून गेली होती तरी हे त्यांचे पाय चेपीत बसत.

ग्रंथलेखन—न्यायशास्त्रावर त्यांनी एक टीकाग्रंथ लिहिला असून कृष्णयजुर्वेदाच्या भाष्यावरहि त्यांनी एक सुलभ ग्रंथ रचिला आहे. प्राचीन रसायनक्रियेची मोठ्या परिश्रमानें माहिती मिळवून

तीहि एका ग्रंथांत त्यांनी एकत्र संग्रहित केली आहे एकंदरीत त्यांना सर्व विषयापेक्षा वैद्यकशास्त्राची फार गोडी होतीसे दिसते त्यांची पठनशक्ति जबर होती, तिचा उपयोग त्यांनी वैद्यकशास्त्राचे कित्येक हजार श्लोक मुखोद्गत करण्याकडे केला. राजाश्रय मिळवून किंवा अनेक व्यक्तींच्या संग्रहित प्रयत्नाने संस्था उभारून आयुर्वेदाची उन्नति केली जावी, व आयुर्वेदात वर्णन केलेल्या रसायनाचे अद्भुत गुण, लक्षावधि रूपये खर्च करून एकदा तरी सशास्त्र प्रयोग करून पडताळून पाहावे, आणि आयुर्वेद शिकविताना त्यातील वनस्पतींचे ज्ञान प्रत्यक्ष त्या वनस्पति दाखवून करून देण्यात यावं अशी त्यांची अतःकरणपूर्वक मनीषा होती. स्वतः शिकविताना ते या बाबतीत शक्य तेवढे करीत. वनस्पतींच्या नावाची व्युत्पत्ति फोड करून सागत. या व्युत्पत्तिज्ञानाने त्या वनस्पतींचे गुणधर्म ध्यानात धरणे सुलभ होत असे. अलीकडे ' रसरत्नसमुच्चय ' नावाच्या वैद्यक ग्रंथावर टीका लिहिण्याचे त्यांचे काम चालू होते. शेवटच्या दुग्ण्याच्या अजारीपणातसुद्धा हे टीका लिहिण्याचे होईल तितके काम ते स्वतःच करीत. स्वतः थकले म्हणजे आपण सागून दुसऱ्याकडून लिहवीत असत. दुग्ण्यात अंत झाल्यास हे काम अपुरे राहू नये म्हणून अतिशय ओढ करून त्यांनी हे टीकेचे काम आपल्या डोळ्यादेखत संपविले ! हल्ली ही टीका छापविण्याचे काम सुरू आहे. त्याचा अंत शके १८४९ मि. भाद्रपद व. १० म झाला. (ता. २० मप्टंबर स. १९२७) त्या वेळी त्याचे वय ६१ वर्षांचे होते.

चौघां बंधूंमधील सामान्य गुण—चौघेहि स्वतंत्र वृत्तीचे, बाणेदार, आपापल्या विशिष्ट तत्त्वांस न सोडता चालणारे, तीव्र बुद्धीचे, अनेक विषयांचे ग्रहण करण्याचे सामर्थ्य बुद्धीत असलेले, महत्त्वाकांक्षी, आपले वैशिष्ट्य स्थापन करण्याची इच्छा धारण करणारे, आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिगत हितापलीकडे कांही बौद्धिक, धार्मिक, लोकोपयुक्त,

सामाजिक हितबुद्धीने करावयाचे कर्तव्य आपल्याला केले पाहिजे अशी जाणीव असलेले, इतरांस अनुकरणीय असे आपले ठिकाणी कांही असावे असे वाटणारे, कुटुंबातील माणसांवर निव्वळ वडीलपणाने अरेरावी न गाजवितां कोणत्याहि गोष्टीची उपयुक्तता युक्तिवादाने त्यांस पटवून देण्याचा प्रयत्न करणारे आणि एकमेकापासून दूर राहात असून देखील दुजा भाव न ठेवितां आपापसांत प्रेमबुद्धि ठेवून परस्परांच्या विचारविनिमयानें वागणारे असे होते.

वासुदेवशास्त्री व चिंतामणशास्त्री यांची तुलना—वासुदेवशास्त्री यांच्या मनावर इंग्रजी व मराठी शिक्षणाचे व वाचनाचे संस्कार दृढ झाले असल्यामुळे व त्याच्या नैसर्गिक मनोवृत्ती जनसमूहास व चाळूं देशपरिस्थितीस जास्त उपयोगी पडतील अशा स्वरूपाच्या असल्याने त्याचें कार्य जनतेस सद्यःफलदायी व सहज समजण्यासारखे झाले आहे. उलट, चिंतामणशास्त्री यांचे मुळापासूनचे संस्कार सारे जुन्या पद्धतीचे असल्याकारणानें व शिक्षणाहि प्राचीन शास्त्राचेंच घडल्याच्या योगाने, त्याचे कार्य जुन्या संस्कृत ग्रंथावर टीका लिहिण्यापलीकडे गेले नाही. तथापि, लेखनाची व संशोधनाची हौस व पात्रता आणि त्यासाठी कष्ट सोसण्याची तयारी उभयताचीहि सारखीच होती

कृष्णशास्त्री यांच्या मुलांपैकीं **दामोदरभट** व **रामशास्त्री** हे वैदिक व शास्त्री असून एक वर्षी येथे व दुसरे घरीं गुहागरास असतात. आणि **गणपतराव** हे बी. ए. व **रघुनाथराव** हे हायकोर्ट वकील होऊन लौकरच ते आपापले उद्योगास लागतील हे सर्व बंधू एकोप्याने राहातात. चिंतामणशास्त्री यांचे एक पुत्र **पुरुषोत्तमराव**, एम्. ए., एल्लए बी. हे इंदूर येथें शिक्षक आहेत व दुसरे **दत्तोपंत** हे एम्. बी. बी. एस्. असून तेथेच डॉक्टरी करीत आहेत. हे सर्वजण भले व आतिथ्यशील आहेत.

गुरुवर्य वासुदेव वामनशास्त्री खरे
ग्रंथपरिचय—(उत्तरार्ध)

प्रकरण—१ लैं, काव्यैं, २ रैं, नाटकैं, ३ रैं, इतिहासग्रंथ

प्रकरण १ ले काव्ये.

समुद्र—(सन १८८४)

शास्त्रीबुवाच्या काव्यांपैकी अगदी १ ले काव्य 'समुद्र' हे होय. ह्याच्या प्रस्तावनेन ह्या विषयाच्या निवडीसंबंधी दोन शब्द त्यानी लिहिले आहेत. त्यांचा साराशः—“ जुन्या कवींनी नद्या, पर्वत, सरोवरे, इत्यादींची वर्णने केलेली आहेत. पण, अकृत्रिम सृष्टीचा राजा समुद्र ह्याचें वर्णन त्यांनी केलेलें आढळत नाही. आज इंग्रजी राज्य झाल्यापासून समुद्र व त्याचे संबंधी इतर अनेक वस्तूचे महत्त्व दिवसेदिवस आपणांस कळून येत आहे व आपण त्यांचा उपयोग करून घेत आहो. अशा कालीं रसिक वाचकापुढें उपयुक्तता, नाविन्य, व मनोरंजन ह्या हेतूनीं ठेविलेली ही काव्यकृति त्याच्या आदरास पात्र होवो ! ” वगैरे. हें काव्य १३२ श्लोकांचें आहे ह्यात लहान मोठी २२।२३ प्रकरणें आहेत. त्यापैकीं कित्येकांना स्फुट काव्ये असे म्हणता येईल. बहुतेक सर्व प्रकरणे नवीन असून त्यातील विषय इंग्रजी कविता वाचिलेल्या सुशिक्षिताच्या मनास रुचणारे आहेत. विषय नवीन असला तरी काव्यगुणात न्यून पडण्याचें कारण नाही. (१) प्रवाल कीटक, (२) खलाशाचें समुद्रात जाणे, (३) त्याच्या बायकोचें त्रिरहदुःख, (४) नौकानयनाची कल्पना व सुधारणा, (५) समुद्राचा शोध लावणाऱ्या नाविकांचे हाल व साहस, (६) आगरे व धुळप, (७) इंग्लंडच्या आरमाराचा प्रताप, (८) साहारा इत्यादि प्रकरणे नवीनच कविता-विषय झालेली आहेत. आम्हांस उत्तम वाटली ती अवतरणें येथे खाली दिली आहेत. तीं ह्या काव्याचें यथार्थ स्वरूप ध्यानीं येण्यास पुरेशी होतीलसें वाटतें

ह्या काव्याचा प्रारंभ कवि कुलगुरु श्रीकालिदास ह्यांच्या संस्कृत श्लोकांने केला आहे. पुढच्या श्लोकांत प्रचंड प्रतापी सागरास, कवीने स्वतःकडे लघुत्व घेऊन लीनतेने, आपण केलेले स्तोत्र त्याने शातपणे ऐकून ध्यावे असे प्रार्थिले आहे. नंतर पौराणिक कथानुरोधाने, इंद्रवज्र-भयाने शरणार्थ आलेल्या पर्वतांस आश्रय देणारा, नाना रत्नांचे आगर, श्रीमन्नारायणाचे वास्तव्यस्थान, वडवा नावाच्या अग्नीला नित्य पोटात वागाविणारा, श्रीरामचंद्राच्या सेतूला आधार, (श्रीरामचंद्रांनी सेतुबंधन करून रावणास मारून सीतेस परत मिळविले. परंतु हा प्रचंड उद्योग ज्या सेतूमुळे शक्य झाला त्याला आधार तर सारा सागराचा !) असे असता श्रीवाल्मीकिमुनि त्याची स्तुति करण्यास विसरले असा त्यास-रामायण कर्त्यास-वास्तविक दोष लावणे, इ. विषय कांही श्लोकांत मांडिले आहेत. भर्तृहरिने एका श्लोकात समुद्रास वरील सर्व गोष्टीपासून व राक्षसांपासूनहि होणारी उपाधि सोसणारा, तात्पर्य, पृथ्वीप्रमाणे भारवाही-सर्वसह-असा वर्णिला आहे. त्याचप्रमाणे व त्याच वृत्तात पण साहित्य मात्र वेगळे-प्रवाळनिर्मित खडक, ज्वालामुखांचे स्फोट, बर्फाचे पर्वत इ. नवलविशेषानी व्याप्त-व ही सारी उपाधि निमूटपणे सहन करणारा असे शास्त्रीबुवांनी त्याच समुद्राच्या सहनशीलपणाचे वर्णन केले आहे. पुढील पद्यात त्यांनी शंकर, कुबेर इंद्र इ देवताशीं समुद्राचे साम्य कसे ते खुबीने दाखविले आहे.

“ हिमनगवसतित्वे निम्नगावल्लभत्वे ।

अनुपम धनवत्त्वे रावणाच्या सुहृत्त्वे ॥

सकल जलदसेव्या ! राघवाबद्धरागा ! ।

‘गीरशि’, ‘धनपती’, तूं ‘स्वर्गलोकेद्र’, तूं ! ॥१७॥”

-
१. रघुवंश, सर्ग १३, ह्यात समुद्राचे विशालत्व व नानारूपधारित्व बर्णिले आहे.
२. ‘इत. स्वपिति केशव कुलमितस्तदीयाद्विषाम्’ इ. (नीतिशतक).

प्रवाल कीटकांबइल, ह्या अत्यल्प जीवांच्या मानवजीवोपकारी कृती पाहून स्तुति, कौतुक व कृतज्ञता पुढील दोन पद्यात व्यक्त करितात.—

“ समुद्रा, तुझ्या पोटी हे जीव होती ।

प्रवालाख्य ज्यां निश्चयाचीच शक्ती ॥

मनुष्यांस राहू नवी भूमि आंत ।

अग्नें जीव हे तुच्छही निर्मितात ॥ २७ ॥”

“ धन्य धन्य जलजंतु सन्मती । जे परोपकृति मात्र जाणती ॥

धन्य धन्य तव देह सागरा । त्यांस आश्रय मिळे तुझा खरा ॥ २९ ॥”

ह्या आणि ‘जन्मभूमि’ वगैरे इतर काव्यात त्यांनीं कोकणचे सृष्टिसौंदर्य वारंवार गायिले आहे. परंतु श्रीलक्ष्मीचा पिता सागर ह्यास या काव्यात कवि एके ठिकाणीं सवाल करितात:—

“ तूं रत्नाकर म्हणविसि आपणातें ।

कां केले मग धनहीन कोंकणाते ? ॥ ”

परंतु हेच कवि ‘जन्मभूमि’ काव्यात कोकण-भू-देवीस अभिमानाने आळवितात की, हे माते !

“ निःसत्त्व निर्धन तुला म्हणतात लोक ।

वाटे मला लवहि त्यांस नसे विवेक ॥

कारण, लक्ष्मीस देइ जननाप्रत वारि-राशी ।

सेवार्थ तो सतत सिद्ध तुझ्या पदांशी । ॥ ”

खरोखरच, ‘निरंकुशा कवयः’ म्हणतात ते काही खोटे नव्हे ।

या नंतर, देशोदेशींचीं काही गलबते येऊन उभी आहेत, दुसरी येताना दिसताहेत; बंदराचे धके, अनेक देशांच्या अनेक भाषा बोलणाऱ्या

१. समुद्र किनाऱ्यामुळें व्यापाराभिन्नद्धि होऊन आज स्वतंत्र राष्ट्राची झालेली आर्थिक उन्नति पाहतां हें विधान लौकिक दृष्ट्याहि सत्य आहे.

व नाना तःहेच्या चित्रविचित्र वस्त्राभरणानी नटलेल्या स्त्रीपुरुषांनी गजब्रजून गेळे आहेत व बोटीतील माल उतरून घेण्यांत पटाईत अशा अबोल्या ह्मालांच्या रांगा मुंग्यांप्रमाणे गर्दीतून आपली वाट काढीत माल गोदामांत नेऊन टाकीत आहेत, इत्यादि प्रकारांचा विस्तीर्ण बंदरावरील शोभा काही श्लोकांत कवीने मोठ्या कुशलतेने अगदी हुबेहुब वाचकांसमोर उभी केली आहे. तसेच, प्रेमळ माता, वृद्ध पिता, तरुण भार्या व लाडकी मुले यास-

“ आलिंगूनि, विचारुनी, नमुनियां, अश्रू पुसोनि स्वये ।

हवें चालविती जहाज अपुले टाकून सिधो ! भये ॥ ४७ ॥ ”

अशा निर्भय ग्वालाशाची पतिविग्नहाकुल पत्नी आपल्या विरहदुःखाचा परिहार कोणत्या उपायानी करीत आहे ? तर,

“ दृष्टी लावुन सारखी तुजकडे सौत्सुक्य दुग्धप्रभा ।

राहे चित्र जशी उभी स्मरुनियां प्राणप्रिया बल्लभा ! ॥

पाण्याते शिवला असेल म्हणुनी पाणी तुझे स्पर्शिते ।

पीते वायु तुझ्यावरील असले सान्निध्य संपादिते ॥ ४९ ॥ ”

पतिविरहानें वेडावलेल्या कोमळ स्त्रीहृदयाची करुणास्पद स्थिति याहून दुसरी कोणती असेल ? यापुढे, काही पद्यांत समुद्रावरील तुफानाच्या वेळीं, त्याच्या भयंकर गर्जना, पर्वतप्राय उंच उंच लाटा, अक्राळविक्राळ जलकल्लोळ, म्हणजे वायु आणि वारि या दोन महाभूतांचा स्वच्छंद धिंगाणा, ह्याचें रौद्र-भयानक वर्णन त्यांनी केले आहे. पण, त्यातहि निधडे, वीरवृत्तीचे, बहादुर खलाशी कसे वागतात ते पुढील पद्यांत पाहावयास सांपडनेः—

“ प्रचंड मुख मृत्युचे निकट दीसतां विस्तृत ।

भयार्त भितरे पहा नखशिखांत हे कंपित ॥

परंतु, किति हात छातिवर धीट ते देवनी ।

उभे असति शांत भार परमेश्वरी ठेवुनी ॥ ६९ ॥ ”

असो. यानंतर नौकानयनशास्त्र, होकायंत्र, परद्वीपांचे शोध व त्यापासून सुखलाभ, यास्तव युरोपात शास्त्रीय पराक्रम चाळूँ होते त्या वेळी आमच्या इकडे—

“ हिंदूंची धरणी वृके हरिणिशी केली परे घाबरी ।

रक्षायी तिस गर्जना करि हरी सद्याद्रिच्या कंदरीं ॥ ८५ ॥ ”

तिकडे युरोपीय प्रवासी बर्फांत अडकून पडून, अन्नाभावे एकमेकास खाऊन नरभक्षकाच्या हाती जाऊन अगर तुफानात सांपडून स्वदेश-बांधवाच्या भात्री सुखासाठी स्वतःचे बैळा देत होते ! ! ह्याच वेळीं ‘ आंगरे ’ व ‘ धुळप ’ यांचा प्रतापसूर्य असा प्रखर होता की,

“ आंगरे, धुळप, दोनी कुळे । कीर्ति धाडिति दिगंतरीं बळे ॥ ’

तत्प्रतापदहनांत जो जळे । तो ‘ फिरंगि ’ बघुनि तयां पळे ! ॥९३॥”

सतराव्या शतकापासून समुद्रस्वामिनी म्हणून जगभर गाजत असलेल्या ‘ ग्रेट ब्रिटन् ’ राष्ट्राची देशभक्ति अजूनहि कशी जाज्वल्यपणे जागृत आहे ती पहाः—

“ करील जरि मानभंग भलता तयांचा नर ।

असंख्य तरवारि येतिल घरांतुनि बाहिर ॥ ९९ ॥ ”

बायरन्च्या ‘ चाइल्ड हॅरोल्ड ’ नामक काव्याचे एक उपप्रकरण ‘ ओशन ’—महासागर—नांवाचे आहे. त्यापैकी १७९, १८१ व १८२ श्लोकातील कल्पना शास्त्रीबुवानी मराठीत रूपांतरित करून ह्या काव्यांत श्लोक ७५ ते ७८ व श्लोक १३।१४ मध्ये घेतल्या आहेत. जिज्ञासूंनी खालील रूपांतरे मुळाशी ताडून पाहार्वातः—

“ न कोणी त्या जाळी, न उदक तया देइ, न रडे ॥ ७५ ॥

“ मनुष्य हा घालिल पर्वतां तळीं ।
 नद्यांस किंवा अडवीलही बळी ॥
 प्रताप पृथ्वीवर मात्र सर्व तो ।
 तुझा किनारा बघतांच कांपतो ॥ ७६ ॥

“ लक्षावधी गलबतें फिरतात आठ ।
 दिग्भागिही, तुझि अफाट सपाट पाठ ।
 नाही मनुष्यकृति जी तुजला करील ।
 स्वाधीन, तूं फिरसि फीर स्वतंत्रशील ॥ ७७ ॥

“ मेळविती धुळिला तट पाडुनियां शहरे ।
 कांपति ज्यां स्मरतां नृपती अति भीति-भरे ॥
 एक क्षणि रणनौगण गर्वित घोर बळी ।
 इच्छिसि तूं तरि केवळ त्यांप्रत नेसि तळी ॥ ७८ ॥ ”

“ राष्ट्रे तुझे जे असती किनारे । विस्तीर्ण संपन्न बलाढ्य सारे ॥
 इजिप्त, कार्थेज, इराण ग्रीस । गेले पहा कालवशें धुळीस ॥ १३ ॥ ”
 तथापि, तूं मात्रः—

“ ही विस्तृताभूमि असेल जेथे ।
 गर्जोनि आहो म्हणणार तेथें ॥ १४ ॥ ”

असा चिरंजीव, चिरतन आहेस ! !

पीर, गादा, बडलबा, खाडा व तिमि या बलाढ्य, प्रचंड, उप-
 युक्त, चमत्कारिक व सहारक माशाची अचाट शक्तीचीं वर्णने ऐकेका
 श्लोकांत कवीने ठेचून भरली आहेत. हे साधण्यास देखील कविलाघव
 व शब्दसृष्टीवर कवीचें प्रभुत्व केवढे असावे लागते ह्याचा अंदाज
 वाचकांनीच करावा ! हे श्लोक अवश्य वाचून पाहाण्यासारखे आहेत.

देशाचे रक्षण, दळणवळणाचे साधन, मोत्ये व राजापासून रंकापर्यंत सर्वांस आवश्यक व आवडता पदार्थ जो मीठ तो देणारा असा उपकारक तर खराच, पण—

“जग सर्व हे सुख कशास पावते ? ।

नसतास तूं तरि कशास वांचते ? ” ॥ १११ ॥ ”

असा प्रश्न उपस्थित करून—

“आकर्षुनी तव जला घन वर्षतात ।

पृथ्वीवरी सकल वस्तुंस तोषतात ॥ ११२ ॥ ”

असा अनुपम उपयोग सागराचा सागून टाकिला आहे या पुढच्या १७ श्लोकात, आमच्या पौराणिक वर्णनाप्रमाणे प्रळयकाळी सारी सृष्टि अवर्षणाने व सूर्याच्या प्रखर तापाने प्रथम मस्मसात् होऊन मग वरून अपरंपार मेघवर्षाव व खालून समुद्रक्षोभ ह्यायोगे सर्वत्र जलमय व्हावयाचे, हा प्रकार गोवून दिला आहे ‘मृत्यु’ ह्या काव्यात मृत्युरूप पडद्याने जैसे व्यक्तीचे तसे ह्या जलप्रलयात जलजवनिकेने जगाचे नाटक कसे संपते ते सुंदरपणे कवीने गायिले आहे:—

“समाप्त जंव होय नाटक विचित्रपात्रांकित ।

विशाल पडदा पडे दिसत शांतता अद्भुत ॥

समाप्ति जंव होय त्यापरिच या जगन्नाटका ।

प्रचंड तव देह पांघरूण होय त्याते निका ॥ ११५ ॥ ”

आणि शेवटच्या पद्यात अनियम्य, अचित्यसार, अमर्याद अशा सागरास निर्माण करून त्यास आपल्या बधनात वागविणाऱ्या अद्वितीय समर्थ परमेश्वरास, “तुझे स्मरण नित्य आमच्या चित्तांत राहो ” असे कवीने मागणे मागितले आहे.

फुटकळ चुटके

—‘जन्मभूमि,’ ‘गोपिकाबाईंचा पुत्रशोक,’ ‘उज्जयिनी.’—

प्रसिद्धीच्या कालानुक्रमाने ‘समुद्रा’ नंतर ‘यशवंतराव महाकाव्य’ येते. पण, ते मोठे असल्याने व स्फुट कविता वेळेवेळी रचिली गेली असून तिचे प्रकाशन मात्र स १८९१ त झाले असले तरी ह्या स्फुट-कवितापैकी काही महाकाव्याच्या आधीच्या असतील असे संभवते म्हणून ‘फुटकळ चुटक्या’चा येथे प्रथम विचार केला आहे हे चुटके एकंदर सहा असून सर्वांची मिळून पद्यसंख्या दंडशे आहे. यापैकी ‘जन्मभूमे,’ ‘गोपिकाबाईंचा पुत्रशोक,’ ‘उज्जयिनी,’ ही प्रकरणे सरकारी मराठी क्रमिक पुस्तकात घेतली असून नित्येक शाळांत ‘फुटकळ चुटके’ हे पुस्तकच कवितेच्या अभ्यासक्रमात नेमिलेले असते. ह्यामुळे ह्यांतील पुष्कळ कविता मुलांच्या दि तोडी ऐकू येते ‘जन्मभूमि’ काव्यांत कवीची कोकणप्रीति विशेष दिसली तरी स्वदेशप्रेमाचे सामान्य लक्षण व मातृभूविरहाने होणारी वेणाहि राष्ट्रभक्ताच्या मनाची तळमळ, ह्यापेक्षां अधिक उत्कटतेने बालबोध भाषेत गायिलेली अन्यत्र कचित्च आढळेल ! तसेच, ‘गोपिकाबाईंचा पुत्रशोक’-श्रीमंत नानासाहेब पेशवे ह्यांच्या पत्नी ह्याचा हृदयस्फोट करणारा पुत्रशोक—आजहि ज्यास द्रव आणणार नाही असे अतःकरण विरळाच ! ! अभिमन्यूप्रमाणें १८।१९ वर्षांच्या वयाच्या आत शत्रूंशी शौर्याने लढत लढत वारातीर्थी देह ठेवणारा विश्वासराव, “तेव्हां गाळिति शत्रु मित्र वघतां ज्याच्या शबा आसवें ।” अशी स्वपराक्रमाबद्दल शत्रूंकडून देखील अश्रूंची खंडणी वसूल करणारा वीरपुत्र, त्यासाठी कोणती माता शोकविव्हाल होणार नाही ? निजामअल्ली, हैदरअल्ली, सारख्या कसलेल्या मुत्सद्दी व

पराक्रमी शत्रूस जर्जर करणाऱ्या व “पानिपतीं बुडालेले प्रथित वैभव” अत्यल्प काळांत परत मिळविणाऱ्या ‘अद्वितीय द्वितीय सुत माधवा-’ च्या भर ज्वानीतील आकस्मिक मृत्यूमुळे पहिल्या पुत्रशोकाचे अश्रु वाळनात न वाळनात तोंच पुत्रनिधानाचा पुन्हां टाहो फोडण्याचा अनिवार दुःसह प्रसंग त्या माउलीवर ओढवला । व लागलीच एक वर्षाच्या आंत घरातल्याघरात सखल्या चुलतीकडून तृतीय पुत्र नारायराव यांचा वध ।।। गजान्त लक्ष्मीचें राज्यवैभव उपभोगावयास असता या दुःखशोकाकुल दुर्दैवी मातेनें आपले उर्वरित आयुष्याचे दिवस सन्यासिनीप्रमाणे घालविले । या बाईच्या मुर्खा ही पुढील करुणवाणी योजून शास्त्रीबुवानी करुणगरसास अगदी भरते आणिलें आहेः—

“ नवस करिती पुत्रासाठीं कितीक जगी स्त्रिया ।

सुत मज तिघे झाले गेले तिघेहि परी लया । ॥

कितिक गुण ते त्यांचे चितीं स्मरून रडूं तरी ।

मरण नच ये मी दुर्भाग्या असे भुवनीं खरी ! ! ॥१४॥ ”

हल्लीचे उज्जनी शहर कवींनी स्वतः पाहिलें होते. ह्याच्या शेजारी एके बाजूस थोड्या अंतरावर असलेल्या विस्तीर्ण मैदानावर प्राचीन उज्जयिनी नगरी होती असे सांगतात. या मैदानावर फिरत असता या म्थळाचे पुरातन वैभव व आजची दुःस्थिति एकदम मनात येऊन कोणी स्वदेशभिमानी पुरुष विषण्ण मनाने हे काव्य गात आहे अशी भूमिका कल्पून, विक्रमादित्य राजा, त्याची कविसभा, ‘ विद्याधर्मसुकर्मतत्पर असे ब्राह्मण ’ ‘ तृणवैत् जीवित लेखणारे मानधन क्षत्रिय ’ इत्यादि चातुर्वर्ण्यात्मक प्रजा, आणि ‘ यैक्षाचा निज वल्लभेस मेघदूताहाती सदेश, ‘ सीतेचा पतिला निरोप ’ ‘ रतिचा तो शोक ’ ह्यासारखी कालिदासादि

१. ही सारी अवतरण वाक्ये बहुतेक खुद्द कवीच्या काव्यांतील शब्दातच सुद्धा दिली आहेत. २. मेघदूत, रघुवश, कुमारसंभव, वगैरे

कवींची काव्ये प्रत्यक्ष त्या त्या कवींच्या तोडून श्रवण करणारे भाग्यवान् राजे व सभासद इत्यादींसंबवी वर्णने त्यानी थोडक्यांत इतकीं अनुरूप वठविली आहेत कीं, 'काव्य म्हणजे श्राव्य चित्र,' असे कोणी म्हटल्यास ह्या ठिकाणी ते अन्यथा वाटण्याचा सभव नाही.

“ प्रातःकाळी नगर-वनिता कुंकुमाच्या सड्यांनी ।

रांगाळ्यांनी अधिकच जयां देति शोभा झटोनी ॥

नाना यानी धनिक वसुनी जात होते जयांत ।

आतां कैसे दिसति न इथे रम्य ते राजपंथ ? ॥ ५ ॥ ”

किंवा—“ जेथें नाचति मोर, मंजुळ रवे गातात जेथे पिक, ।

वार्पीच्या तटि खेळती सुखभरे चक्रांग हंसादिक ।

पुष्पांनीं लवल्या लता तरुवरां जेथे मिठी घालती ।

उद्याने दिसती न तीं वसति जी क्षिप्रा नदीच्या तटी ! ॥ ६ ॥ ”

शास्त्रीबुवाचा सद्गज असा जो गीर्वाण भाषेशीं विनेद, किंवा तिला महारार्ष्टीय वेप तेव्हाच धावयाचा पण तिचा विरस तर होऊं धावयाचा नाही, हे जे त्याचे कवित्वलाघव ते ह्या काव्यात 'सारम्या नगरी महान् स नृपतिः' इ. सस्कृत पद्याच्या समवृत्त भाषातरांत चागले दिसून येते. असो. क्रमिक पुस्तकावर हवाला देऊन वरील तीनहि काव्यांच्या विवेचनाचा सक्षेप केल्याबद्दल सुज्ञ वाचकांनी मला क्षमा करावी.

‘ तुंजीन आणि वाक्पुष्टा ’—हे फुटकळ चुटक्यातील पहिले प्रकरण आहे. प्राचीन काळी काश्मीर देशात एकदा मोठा दुष्काळ पडला असता तेथील रत्त्वधीर व धार्मिक राजा आणि राणी—तुंजीन व वाक्पुष्टा—यांनी स्वतः दुष्काळपीडित प्रजाजनांमध्ये हिंडून व अगाणित द्रव्य वेचून प्रजेची दुःखे निवारण केली. हा इतिहास ‘ राजतरंगिणी ’ नामक प्रसिद्ध ऐतिहासिक काव्यांत वर्णिलेला आहे

त्यावरून शास्त्रीबुवांनी हे स्फुटकाव्य रचिले आहे.

“ शेते बुडवी, तुडवी लोकांच्या बर्फ जीवनाशेते ।

विश्वक्षयार्थ उत्सुक काळाचे हास्य काय भासे तें ॥ ५ ॥ ”

अतोनात बर्फ पडून पिकाचा नाश झाला. लोक अन्नाविणे मरू लागले. रस्तोरस्ती प्रेते कुजून नरकपुरीचे भयाण व बीभत्स स्वरूप त्या प्रदेशास आलें; कोणी कोणास विचारीना, आयानी लेकरें टाकून दिली ! लाज, कुलाभिमान वगैरे पार गेली ! ! फार काय:—

“ व्याकुळ होय भुकेने पुत्र पडे प्राण चालिले दूर ।

ताता ! ताता ! म्हणतां बाप बसे अन्न खावया क्रूर ॥९॥ ”

राजा स्वतः लोकाना अन्ने वाटी, त्यापायी सर्व द्रव्य संपले, आपले विनयादिगुणसंपन्न प्रजाजन मरत आहेत व आपण त्यांचे रक्षक म्हणर्वात असून त्यांचे दुःख दूर करू शकत नाही, ह्यासाठी—

“ निष्फल जीवित माझे भूमीला भार देह हा जाणे ॥१९॥ ”

किंवा, “ निरुपाय मी अभागी आतां निज देह जाळितो दहर्नी ॥२६॥ ”

असे राजा राणीशीं बोलत आहे व धन्य राजे कोणते ते तो वाक्पुष्टेला सागत आहे:—

“ बघुनि प्रजा सभोती सुखित जशीं काय बालके सान ।

ते धन्य ! धन्य ! राजे निजती जे पावुनी समाधान ॥२७॥ ”

अशा करुणालहरी त्या दयासागर दीनबंधु राजाच्या मुखावाटे बाहेर येत. राणी आपल्या प्रिय पतीस धीर देत आहे:—

“ जीं जी अवार्थ दुःखे सामर्थ्य न त्यां असे जरि तराया ।

थोरांस थोरपण तरि येते कोठून कथन कर राया ? ॥ ३२ ॥ ”

१. हास्याचा रंग पाडरा असें सस्कृत कवींनी कल्पिलेले आहे. येथें बर्फांन कालाचे विश्वसक कार्य केले, पाडरें बर्फ तेंच त्या कालाचे हास्य ! अशी कविकल्पना.

स्त्रीते पतिभक्तिव्रत मंत्र्यांतें स्वामिभक्तिचें व्रत रे ! !

रक्षुनि न्याये लोकां राजा व्यसनार्णवास शीघ्र तरे ॥ ३४ ॥ ”

वरील आर्यांत प्रथित केलेली तुंजीन राजाची लोकरक्षणाची तळमळ व आजकालच्या राजे लोकांची रीत याचा एकत्र विचार केल्या तर धन्य राजा तुंजीन व धन्य ती राणी वाकपुष्टा असे आपोआपच कोणाचेहि तोडून उद्गार निघतील. असो

“ राजावळचे दुष्ट लोक ”—ह्या नावाचे फुटकळ चुटक्यातील आणखी एक लहानसे काव्य आहे. व्यवहारात सामान्य प्रतीच्या श्रीमंत लोकाजवळसुद्धा लाथाखाऊ, चेचवट, निलाजरे, तोडपुजे, लाळघोट्ये, चहाडखोर, मिथ्यास्तुतिपाठक, अपमतलबी लोक जर असतात, तर मग राजांजवळ काय पुसूंच नका ! भल्याभल्याची बुद्धि या लक्ष्मीपुत्रांपुढें लागूळचालनास तयार होते ! ह्या काव्यात कवीला अशा लोकांच्या स्वार्थसाधूपणाचाहि इतकासा खेद वाटत नसून त्याची परिणामी प्रकट होणारी स्वामिद्रोही वृत्ति अगर निमकहरमीपणाच त्यास विशेषतः चव्हाट्यावर आणावयाचा आहेसे दिसते. असल्या दुष्टांची परपरा प्राचीन काळापासून अखंड चालूंच आहे. चारुदत्तासारख्या उदारधीला तो आपद्ग्रस्त होताच ते सोडून दूर सरले ! ‘ शारदा ’ नाटकांतला श्रीमंत ‘ बैलाला घोडा ’ म्हणता तरी त्याला मान तुकाविणारे आणि ‘ सूर्य मेला ’ असे वाक्य त्याच्या मुखातून येताक्षणीच डोळ्यास पदर लावून रडूं लागणारे, परंतु तो चतुर्भुज बनण्याचा लाग दिसताच चहूं दिशांस पागून चालते होणारे लुच्चे त्याच्याजवळ होतेच. असले हे दुष्ट लोक राजाला सल्ला काय देत आहेत पाहाः—

१. असल्या लोकांचा भरणा दुसरे व्यंकटराव नारायण, (इचलकरंजी) व दुसरे बाजीराव पेशवे, याजवळ होता व त्यामुळें त्यांचा पराकाष्टेचा नाश झाला हे ऐतिहासिक दाखले कवीच्या डोळ्यापुढें असावे.

“जवळ बाळगिती धन जे प्रजा । हरुनि तें करुंया प्रभुजी मजा॥
सकल हे तुमचे जन सेवक । तनुमनावारि आपण मालक॥ ७ ॥”

महाराज, तुम्ही राज्यधुरंधर नसला तरी चालेल, सुखविलास हेच आपले साध्य व ध्येय असावे, शिव ! शिव ! हे निर्लेज्ज लोक राजाला खालील कुविचार निःशकपर्णे सुचवित आहेतः—

“भ्रमर ज्यापरि गुंगत हिंडतो । निवडुनी कुसुमे मधु चाखितो ॥
नृपतिने वनिताजन शोधिजे । करुनि संग्रह तो उपभोगिजे॥१०॥

त्यास मद्यपानास प्रवृत्त करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे सूचक पक्ष हे लोक टाकतातः—

“ नर १तया इह-लोकि न सेवितो ।

पिड्ल काय सुधा परलोकि तो ॥ ११ ॥ ”

असो या दुष्ट संगतीने राजे लोक सुख, यश, कीर्ति, इत्यादीस मुक्ततात, व हे दुष्ट मात्र साधेल तितके दिवस मजा मारून मोकळे होतात ! आपत्काळां संकटग्रस्त वन्याकडे ते दुरूनहि पाहतात नाहीत ! ! तथापि, ह्यात कांही आश्चर्य नाही. अल्पशिक्षित, अनियंत्रित-सत्ताधारी, मिथ्यास्तुतिलुब्ध आणि परप्रत्ययनेयबुद्धि अशा राजांनी मरलेल्या या हतभागी देशात असले प्रकार कोटे ना कोटे आजहि घडत असतीलच !

‘मृत्यु’—हे अखेरचे प्रकरण ५७ श्लोकाचे असून त्याचे पोटविभाग दहा आहेत. जसे बर्फ पाण्यात वितळून त्याशी एकरूप होतें किंवा फुटलेल्या मडक्याची माती मूळच्या मातीशी मिळून जाते, तशीच या जगांत दिसणाऱ्या नानाकृति व सुंदर लहानमोठ्या प्राण्याची स्थिति आहे—हे जीव जणू काय सृष्टिरूप रंगभूमीवर जन्माचा पडदा उघडून ईश्वरदत्त भूमिका यथाशक्ति, यथामति करीत असतात व मृत्यूच्या

(ड्राॅपच्या) पडद्यामागे सरून तिची समाप्ति कौशितान. या नाटकाचा सूत्रधार जगच्चालक-जगन्नायक-परमेश्वर होय. एकाच वेळी असंख्य सुख-दुःख-पर्यवसायी नाटकाची घडामोड एक्याच रंगभूमीवर चाललेली असते ! असे बहारीचे रूपक केलेले दृष्टीस पडते. प्रसिद्ध नाटककार श्रीयुत श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या “ प्रभो ! विभो ! हे अगाध किति तव करणी ” इत्यादि पदार्ताल कल्पनाशी सदृश अशा कल्पना पुढील श्लोकांत आहेत. समान मनोभूमिकेवर आरूढ झाल्यावर दोघा थोर कवीच्या डोक्यातून भिन्न काली व भिन्न स्थली समान कल्पना प्रमवलेल्या पाहून एकादा मानसशास्त्रवेत्ता काय सिद्धान्त बाधील तो बाधो, परंतु सामान्य वाचकास त्याबद्दल क्षणभर मौज खास वाटे. पुढील शास्त्रीबुवाचा श्लोक पाहा.--

“ लावी-सूर्य-शशांक-दीप, पसरि आकाश हा चांदवा ।

पृथ्वी सुंदर रंगभूमि सजवी, दावी निजा वैभवा ॥

बांधोनी मग जन्म-मृत्यु पडदे तेथे जगन्नायक ।

आरंभी प्रभु सूत्रधार जन हो ! संसार हे नाटक ॥ ४ ॥ ”

ह्यापुढच्या दोन श्लोकांत राम, रावण व वानरगण आणि त्यांचे विरोधी राक्षसगण, तसेच कौरव पांडव आणि यादव असल्या बलवानाचाहि अंत करणारा, असे म्हणून सर्वभक्षक काळाचे अपरिमित बलिष्ठत्व त्यांनी प्रस्थापित केले आहे. तसेच इंद्रादिकांस जिंकणाऱ्या व शंकरासारख्यास ‘ पळना भुई थोडी ’ असे करून सोडणाऱ्यापेक्षा- ‘ त्याहून-मृत्यू बळी ’ असे म्हटले आहे. कोणास कदाचित् आश्चर्य वाटे, परंतु कित्येक श्लोकांत त्यांनी मृत्यूचे हितकारित्वहि दाखविले आहे !! पण, ते कटु असले तरी सत्य-कथन आहे. सामान्य माणसाची दृष्टि वेगळी व तत्त्वज्ञ पुरुषाची दृष्टि वेगळी, माल्थस् नावाचा

एक अर्थशास्त्रज्ञ लढाया, दुष्काळ, प्लेग वगैरे रोगांच्या सांथी, या अनर्थांचे एका अर्थाने अभिनंदन करितो, तसेच कवीने ह्या पद्यांतून केले आहे:- (१) पृथ्वी कितीहि विशाल-लाव, रुंद-असली तरी तिला मर्यादा आहेच. मनुष्ये व इतर स्थलचर प्राणी, जळचरे व पक्षी ह्यांच्या वाढीस मृत्यु आळा न घालिता तर कसे अनर्थ झाले असते ! (२) तैमूरलंगासारखे मनुष्यविध्वंसक किंवा साधूंचा छल करणारे दुष्ट, व दुसरे अन्य प्रकारचे घातकी, यास मारून मृत्यु त्याची हिंसा व दुष्कर्म बंद पाडितो. (३) पुण्यवंताचा व सज्जनाचाहि अंत मृत्यु करितोच; पण त्यायोगे दुर्जनाच्या छळातून त्याची सुटका होते. आणि पुण्यात्म्याच्या सुयशाचा परिमल त्याच्या मरणोत्तर चहू दिशास अधिकच दरवळू लागतो, असे त्या श्लोकाचे तात्पर्य आहे, असो. मृत्यूला आपखुशीने, आनंदाने कवटाळणारे, तथापि, त्यामुळे वेडे न ठरता उलट हुतात्मे व पुण्यश्लोक पदवी पावणारे कोण, ते कवि सांगतात:-

“ धारातीर्थी मरूं, विमानिं बसवूं अंकावरी अप्सरा, ।
जाऊं स्वर्गतला, सुधारस पिऊं, हा मार्ग वाटे बरा ॥
ऐसे ओरडुनी शरीर मरणा युद्धोत्सुके बाहिले ।
कोठे स्वर्ग, सुरांगना ! अमृत ते कोणी असे पाहिले ? ॥२७॥”

किंवा-- “ आप्तांचिया पदरिं घालुन बालकातें ।
बंदूनियां गुरुजनां कुल-देवतांतें ।
लोके नमस्कृत सती पतिच्या शवाशीं ।
घेई चितेवरिच जालुन आपणासी ॥ २८ ॥ ”

आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त झालेल्या जीवाची द्विधा, कातर व अनु-कंपनीय स्थिति तेरा श्लोकात कथन केली आहे. व तिरस्कार, अपमान, दारिद्र्य यांस कंटाळलेला जीव अखेर, आत्महत्या करून घेऊन

‘मतिमंद तो नरकसाधना करी’ असे त्याला कवीने दूषण लाविले आहे. रोगपीडा, दारिद्र्य, वैधव्य, यांनी गाजलेल्यांचा विलाप व त्यांची मृत्यूस शरण जाण्याची उत्सुकता आणि त्यांची मृत्यूस प्रार्थना व सुहृद्वियोगसंबंधी तीर्त श्लोक पाषाणहृदयास देखील पाझर फोडणाऱ्या करुणरसाने केवळ कल्लोलमय झाले आहेत —

“ चिताक्रांतमुखी असेल गृहिणी, बाळे भुकेली घरी ।

नाही घांसभरीहि अन्न मुख त्या दावूं कसे मी तरी ॥

वेगाडू किति तोड ? निष्ठुर जर्गी आतां नको राहणे ।

मृत्या ! दासजनी अनुग्रह करी । ” ऐसे दरिद्री म्हणे ॥३२॥”

“ गेला कांत लया पुन्हां न परते आकांत केला तरी ।

झाला व्यर्थाचि जन्म ! कोठुन मला संसारसौख्ये खरी ॥

साहूं केवि विडंबनेस ? लपवू हे तोड काळे कुठे ? ।

ने बापा ! निजमंदिरास ” विधवा मृत्यूस हे प्रार्थिते ॥ ३३ ॥”

“ होतो बाळपणांत खेळत जयांसगे सुखे हांसत ।

काठि घालुनि हात मी हितगुजे होतो जयां सांगत ॥

हर्षाची उकळी फुटे मम मनी पाहून मित्रां जयां ।

मृत्यो ! तूं अधमाधमा ! पळवुनी नेलेस कोठे तयां ? ॥४७॥”

जन्मभूमि व मृत्यु या स्फुट काव्यातील काही वेचे प्रसंगोपात्त मार्गे व्यक्तिगत चरित्रातहि आलेले आहेतच. कारिता, फुटकळ चुटक्यावरील हे विवेचन येथेच आटोपते घेता.

अप्रकाशित स्फुट प्रकरणे.

ह्यात शास्त्रीबुवानी केलेली काहीं संस्कृत कविताहि आहे. पटवर्धन कुलप्रशस्ति' व श्रीमंत सर बाळासाहेब यास 'चित्रकाव्यात्मक मानपत्र' समर्पण केले त्यात साधिलेली अक्षरे ज्यात आहेत असे तीन श्लोक संस्कृत आहेत हे तीन श्लोक फक्त कवीचे चित्रकाव्यरचनाचातुर्य कसे प्रशस्त होते हे दाखविण्याच्या हेतूने खाली दिले आहेत:—

“ न्यायान्यायविचारदक्षमनलश्रीकं सुधालापितम् ।
आधारं विपदाभिभूतमनसां शीलक्षमासागरम् ॥
श्रीगंगाधरनामक प्रभुवरं हेरंब । कामप्रद ।
देव । स्वीयकृपाकटाक्षविषयं तं भव्यभाजं कुरु ॥१॥ ”

“ प्रीत्या न्यायान्यायदत्तस्वचेता । नेता धीरो लोकशोकापहारी॥
भूया एवं ख्यातनामा महाशो । लोके कीर्तिस्ते सदा वर्धिषीष्ट॥”

“ महोदारा महाशूरा राजपूज्या भटा यतः ॥
पुरा भवं प्रापुरार्या हरिवंशो विवर्धते ॥३॥ ”

गुरुवर्य पंडित अनंताचार्य यांस पत्र—‘ गुरुप्रशंसा ’

“ कुर्वन् कीर्तिसुमैः सदापरिमलैर्धन्यां भुवं भारतीम् ।
नानाशास्त्रसुविस्तरैर्धनतरैश्छात्रेषु छत्रायसे ॥
कारुण्यामृतसत्फलैरवनतोऽप्युच्चैः स्वयं राजसे ।
साक्षात्कल्पतरुस्त्वमेव भगवन् कष्टास्पदेऽस्मिन् कलौ ॥ ”

१. पहिल्या श्लोकातील एक एक अक्षर प्रत्येक चरणाच्या आरभीं, व पुढच्या २ श्लोकांतील एक एक अक्षर प्रत्येक चरणात तिसरें साधिले आहे, एकंदर श्लोक १९ सर्व चार चरणांचे आहेत. एकंदर मिळून १५२ अक्षरे साधिलेली आहेत !!!

‘ वृत्तसुधा ’ वर्तमानपत्राचें ध्येय (शास्त्रीबुवाकृत).

“ विद्या-महौषधि-विवर्धन-दक्ष-शीलाम् ।

बद्धव्रतां पिशुन-वाक्य-विष-प्रणाशे ॥

चांद्रीं सुधां सुरवरा इव वाग्बिलासै ।

हृद्यां बुधा मधुर-‘ वृत्तसुधां ’ पिबन्तु ”

समवृत्त भाषांतरें—या श्लोकाचें समवृत्त मराठी भाषांतरहि त्यांनी केलेले होते. दुसरा एक संस्कृत श्लोक व त्याचे भाषांतर. ‘चंडांशु’:-

“ गिरि-कुहर-तलं शरणं रे रे खलकौशिका द्रुतं कुरुत ।

अज्ञान-तमो-ध्वंसन-कुशल-करोऽभ्युदयमेति चंडाशुः ॥”

“ जा ! जा ! पळा खळांनो ! घुबडांसम लपुनियां बसा द्रित ।

अज्ञान-तमा ध्वंसित उदया चंडांशु येतसे त्वरित ॥ ”

‘ धूमव्याकुलदृष्टि ’ इत्यादि, प्रियदर्शिका नाटिकेच्या नादीतील श्लोकाचें भाषांतर त्यांनी पुढीलप्रमाणें केले आहे —

“ पूर्वीं लागुन होम-धूम नयन त्रासाप्रती पावले ।

ऐसे शंकर-मौलि-चंद्र-किरण-स्पर्शें समाल्हादले ॥

झाली उन्मुख कौतुके निजपति प्रेक्षावया ती जरी ।

लाजेने वदना बघून विधिला खालीं करी सुंदरी ॥ १ ॥

“ तेणे दृष्टि तिची पडे पद-नखी स्वच्छीं जणों दर्पणीं ।

झाला मत्सर विविता पतिशिरीं पाहूनियां स्वर्धुनी ॥

ता रोमांच थरारले प्रियजनस्पर्शेंचि अंगावरी ।

ती पाणिग्रहण-प्रसंगिं कुशला देवो अशी नोवरी ॥२॥ ”

भर्तृहरिकृत नीतिशतकांतील ‘यदा किंचिन्नोऽहम्’ श्लोकाचें भाषांतर-

“ कळे मजसि थोडके परि मदांध मी जाहलो ।

गजापरि, ‘ कळे मला सकळ ’ गर्व हा पावलो ॥

परंतु मज संगती जंत्र बुधां जनांची मिळे ।

कळे ‘ बहुत मूर्ख मी ’ ज्वरचि गर्व तैसा पळे ॥ ”

‘ वहति विषधरान् ’ वगैरे भामिनीविलासांतील श्लोक —

“भुजंगमां चंदन देतसे स्थळ। धरी शिरीं कज्जळ दीप उज्ज्वळ ॥

कलंक राहे शशिमंडळावरी । नृपाचिया दुर्जन राहती घरीं ॥ ”

असे आणखीहि काही भाषांतरित श्लोक या अप्रकाशित सग्रहान आहेत. हे बहुतेक श्लोक वर्गांत संस्कृतच्या तासात मूळ श्लोक शिकवीत असता तेथच्यातेथे रचिलेले आहेत. ही गोष्ट लक्ष्यात घेतली असता त्याच्या सरस शीघ्र-कवित्वाची यथार्थ कल्पना कोणासहि करिता येईल.

संकीर्ण उतारे—स्त्री-शिक्षण:—

“ कर्ी नम्रता, चतुरता, मधुरत्व वाचे ।

धैर्य, स्थिरत्व, असती गुण शिक्षणाचे ॥

ते प्राप्त होति जरि सद्रूप बायकांते ।

प्रत्येक होइल सुखी न कुटुंब कां तें ? ॥ ”

अर्वाचीन राजे व कवींची दुर्दशा:—

“ आतां गर्जति भूपती धनमदे हेमंत-मेघां-सम ।

वाणीते परि त्यांत एक न वसे सन्मान देऊं क्षम ॥

गेले विक्रम-भोज-मुंज दुसरे त्यांचे सखे शंकडों ।

आतां भारतभूमिच्या कविकुला सन्मान कैसा घडो ? ॥ ”

गमतीची उत्प्रेक्षा व मनोहर निर्मर्ग-शोभा:—

“ आला दत्तविधान-वर्ष-दिन जो सर्वास दे हर्ष तो ।

की पर्जन्य-मिषे महेद्र विपुलां हर्षाश्रुते वर्षतो ॥

शेते, माळ, मळे, वने, उपवने, शोभा तयां अद्भुत ।

शालू हा हिरवाच पांघरुन भू-देवी बसे हांसत ॥ ”

१. मित्र गोविंदशास्त्री बापट यास लिहिलेल्या पद्यमय पत्रातील. २. विख्यात भोजराजाचा चुलता (आपटेकृत सं इं कोश). ३. श्रीमंत सरकार बाळासाहेब मिरजकर यांच्या दत्तविद्यानाचा ऋद्धदिवस.

गरीब शेतकऱ्याचा आनंद.--

“ गरिब कुणबि सोडी नांगरा आजि सैल ।
रंवथ करित त्याचे बैसले स्वस्थ बैल ॥
भंवति बसति त्याचीं बायको-लेकरे ती ।
निरखुन सुखि, होते तन्मना पूर्ण शांति ॥ ”

नैदीतीरावर केलेल्या दीपोत्सवास पाहून:—

“ कांहीं दीपक जे नदीताट तटाकाच्या तटी लाविले ।
बिंबे सुंदर सांठवीति जपुनी त्यांचीच पोटीं जले ॥
दीपोत्साह सुरम्य भूमिबरती होतो अस पाहून ।
राणीच्या जणुं दीप लावि वरुण प्रीत्यर्थ पाण्यांतुन ॥ ”

देशोद्धारार्ची चिरतन लागलेली तैळमळ:—

“ सेवूं जन्म-मही विवर्धन करू प्राचीन शास्त्रे, कला; ।
हिंदूंच्या उकळूं करू शिथिलही चिता-व्यथा-शृंखला ॥”

पटवर्धन वीर व बापू गोखले याचे पराक्रम:—

“ याच कुळीं अमित भटीं जन्म घेतले ।
युद्धामधि शौर्यबळे ख्याति पावले ॥
स्वामीचे कार्य करू प्राण खर्चिले ।

× × × ×

राष्ट्राचा काल अमा नष्ट जाहला ॥

शौर्यबळे पुरुष जयी ख्याति पावला ।

अटकेवरि कटक-भटी पूर्ण दाविला । ”

× × × ×

“ गेला लोकीं चमकुन हिरा राज्य जातां मराठी ।

दावोनीयां निजरिपुजनां शेवटी शौर्यघाटी ॥

१. ' व्हिटोरिया राणीची जुबिली. ' २. श्रीमंत बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यास पत्र.

जो धैर्याचा उदधिच गमे इंद्रजां धाक ज्याचा
धारातीर्थी मरुन पडला 'गोखल' वीर साचा ॥ ”

अशी विविध विषयांवरील कविता शास्त्रीबुवांच्या या अप्रकाशित स्फुट-संग्रहात आहे. 'साहेबांची भूपाळी' हे काव्य 'एका नामदार रावबहादुरास उद्देगून रचिलेली उपहासोक्ति' आहे असे खुद्द शास्त्री-बुवानीच म्हटले आहे 'साहेबचरणारविदी मिलिदायमान' होणारे नामदार रावबहादूर (क्वचित् अपवाद वगळला तर) आता फारसे कोणी उरलेले नाहीत. म्हणून त्या उपहासोक्तीचा चुरचुरितपणा आता विशेष भासत नाही. खि. वा. 'व्हिटोरिया राणीची जुबिली' हें काव्यहि चांगलेच आहे. पण, त्या 'जुबिली' समारंभाच्या वेळचा ब्रिटिश् राजवटीविषयीचा नितात आदरभाव आजच्या जनमनांत वागत नाही, म्हणून त्या प्रसंगीची स्तुति-स्तोत्रे आता शिळीशी वाटतात. तथापि, त्यांतली एकदोन पध्दे वरील उताऱ्यात घेतलेली आहेत.

यशवंतराय महाकाव्य (सन १८८८)

—सामान्य स्वरूप आणि या तऱ्हेच्या काव्यरचनेचा हेतु—

प्रकाशनकालानुक्रमाने पाहता 'यशवंतराय महाकाव्य' ही खरेशास्त्री याची दुसरी काव्यकृति होय. हे काव्य १७२६ श्लोकाचे असून ह्याचे चौदास सर्ग आहेत. शास्त्रीबुवांच्या काव्यांत आर्या किंवा इतर दोन चरणी वृत्त थोडे; बहुतेक कविता चार चरणी विविध वृत्ताच्या श्लोकात असावयाची. त्यानी 'वैतालीय' व 'अश्वगति' ही दोन

१. या वृत्ताचा मराठींत प्रथम उपयोग रा. रा. बजाबा बाळाजी नेने यानी आपल्या 'सैरंग्री' नाटकात केला आहे. (खरेशास्त्री.)

संस्कृत वृत्ते मराठींत नवीन प्रचारांत आणिलीं. वैतालीय वृत्त करुण-रसास कसे पोषक असतें हे 'रघु० सर्ग ८, अजविलाप' वाचणांच्याच्या सहज ध्यानांत येण्यासारखे आहे. आपल्या काव्यास 'महाकाव्य' असे नांव घेतल्यावरून विद्वानांस ते कदाचित् खपणार नाहीं, असे मनांत येऊन 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह' असे संस्कृत कविश्रेष्ठांच्या तुलनेनें कवीने स्वतःकडे लघुत्व घेतले आहे. त्यायोगें या महाराष्ट्रीय कविवराचा विनय व शालीनता व्यक्त होत आहे. वस्तुतः काव्यरत्नावलीकार म्हणतात त्याप्रमाणे 'मराठी भाषेत महाकाव्य नाहीं' हा आक्षेप ह्या काव्याने दूर झाला दक्षिणा प्राइझ कमिटीने ह्या ग्रंथास मोठे बक्षीस देऊन खरेशास्त्री याचा गौरव केला. 'निबंधचंद्रिकेत' याचे कथानक व कित्येक उत्तारे देऊन चंद्रिकाकारांनी त्यास प्रसिद्धि दिली. तसेच, ह्यांतील, 'सूर्यास्त' व 'चंद्रोदय' हीं वर्णने 'स्फुटकाव्ये' म्हणून सरकारी क्रमिक पुस्तकांत घेण्यांत आली असून हल्ली मुंबई विश्वविद्यालयाच्या बी. ए. च्या अन्यास-क्रमांत हे काव्य विराजमान होऊन आधुनिक विद्वानांच्या आदरगसहि ते पात्र झालें आहे. ह्या काव्यामधून अनेक विषयांसंबंधी आढळणारी स्फुटे निवडून काढून त्यांचा एका पुस्तकांत स्वतंत्र संग्रह केल्यास 'काव्य-रत्न-करंडका' सारखा तो एक सुंदर ग्रंथ होईल.

या काव्यास 'महाकाव्य' असें संबोधण्यात कवीचा एक व्यापक हेतु आहे. ते लिहितात, "संस्कृत काव्यांत साहित्यशास्त्राप्रमाणे 'महाकाव्य' हा काव्यरचनेचा एक स्वतंत्र प्रकार आहे आणि त्या

-
१. का. र. जून १९२४ च्या अंकांतील खरे मृत्युलेख पहा. २ त्या काळांत रा. रा. रामचंद्र भिकाजी जोशी यांनी चालविलेलें मासिक.
३. यशवंतराय महाकाव्य प्रस्तावना पृ. ५.

प्रकाराचे हे काहीसे अनुकरण आहे. ह्यात महाकाव्याच्या लक्षणांप्रमाणे नद्या, पर्वत, अरण्ये, चंद्रसूर्यांचे अस्त व उदय, राजसभा, द्यूत, युद्ध, ऋतु इत्यादीची वर्णने करण्यास कवीस संधि सांपडत्ये. संविधानक विस्तोर्ण कल्पून मनुष्यस्वभावाची निरनिराळीं रूपे वाचकासमोर आणिता येतात. एका सर्गांत एकाच वृत्ताचे श्लोक असावे असा प्रायः नियम असल्याने पद्यरचनेकडे, एका वृत्ताच्या ८।१० कविता रचून होतांच कवीचा लय लागून जातो. ” कविता सोपी करण्याच्या उत्सुकतेमध्ये इतर काव्याप्रमाणे यातहि मराठी भाषेतले अगदी प्रचारातले शब्दसुद्धा त्यानीं योजिले आहेत. हे काव्य कमिटीने पास केल्यावर तीन वर्षांनी छापिले गेले !

संविधानकासाठीं कवीनें कल्पिलेली भूमिका—ह्या काव्यांत वर्णिलेले कथानक इ. स. १७३५ ते १७५७ पर्यंत घडले असे कल्पिलेले आहे ह्यात कांही ऐतिहासिक व्यक्तीचा नाम-निर्देश आलेला आहे हे खरे, तथापि तेवढ्यावरून ह्यास ऐतिहासिक मात्र म्हणता येणार नाही. कवीचा मुख्य हेतु तत्कालीन हिंदु समाजाची लोकस्थिति-निरनिराळ्या प्रांतातील हिंदूंची परस्पराविषयीचीं मनोभावना-दाखविण्याचा आहे. इतके मोठे गुंतागुंतीचे परतु अत्यंत मनोवेषक कथानक रचून त्यावर काव्य करण्यांत कवीनें कादंबरीकाराचें रचनाचातुर्यहि प्रकट केले आहे. साम्यच दाखवावयाचे शाल्यास इ. स. १५४० मध्ये उदय पावलेला प्रथकार, ‘ मलिक-महमद-ज्यायसी ’ -एक फकीर-यानें गौडी भाषेत रचिलेल्या ‘ पैशावत ’ नामक काव्यग्रंथाचे नाव सांगता येईल चितोडची धैर्यशाली रजपूत

१. स. १८८५. २. ज्यायसी व त्याचें काव्य पैशावत ह्याची ही माहिती महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, शरीरखंड विभाग १८ वा, (म) पृ. ६५ वर आहे.

वीरस्त्री राणी पद्मिनी हिचे चरित्र कोणा स्वाभिमानी हिंदूस अज्ञात असेल ? मात्र, ज्यायसीने या कथानकास पद्मावत काव्यात वेदान्ती पेहेराव दिलेला आहे ! सारांश, नामसादृश्याने ऐतिहासिक भासणाऱ्या ज्यायसीच्या काव्यात वेदान्त शिकविण्याच्या प्रयत्नात मूळच्या अद्भुत व तेजस्वी प्रसंगाचें तेज मात्र नष्ट झालें असेल ! असो. यशवंतराय महाकाव्यांत व्यक्तीची कांही नावें व कित्येक स्थलकालाचे उल्लेख ऐतिहासिक आहेत इतकेच. या ऐतिहासिक पांघरुणाखाली शास्त्रीबुवांनी त्या काळच्या हिंदूसमाजस्थितीचे चित्रपट रंगविले आहेत. रजपूत व मराठे ह्या दोन शूर व आपाऱल्यापरी स्वधर्मनिष्ठ जाति खऱ्या, परंतु दोघांनाहि समान अशा मुसलमान शत्रूकडून पोंचलेल्या भयंकर जाचणीगांजणुकीचा प्रतिकार करण्यासाठी एकधर्मभावनेनें प्रेरित होऊन आपसात ऐक्य करण्याची बुद्धि त्यास कधी झाली नाही ! ह्यावद्दल कवीला मोठा खेद वाटत असून तो या काव्यात ठिकठिकाणी आढळून येतो. त्याचप्रमाणें कवीचा देशाभिमान, त्याचे पूर्वजपराक्रमाविषयी अलोट प्रेम, आणि त्याच्या आपसांतील कलह व देशाभिमानशून्यता या दुर्गुणासंबंधीं त्याचा निरस्कार या काव्यात जागजागी व्यक्त झालेला आहे. ह्या काव्यात ज्या परिस्थितीचा उपयोग संविधानक सजविण्यास करून घेतला आहे त्या व्यापक लोकपरिस्थितीचें यथार्थ स्वरूप ध्यानांत येण्यासाठी प्रस्तावनेंतील खुद्द कवीच्या लेखातली याविषयींचीं कांहीं बौक्यें खालीं देतो.

“ शिवाजीचें बळ महाराष्ट्रवीरांच्या देशाभिमानावर व धर्माभिमानावर अवलंबून होते. बाळाजी बाजीरावाचें बळ पगारावर व लुटीच्या द्रव्याच्या आशेवर लढणाऱ्या मराठी शिपाऱ्यांच्या भाल्यांवर अवलंबून होते. ”

१. अल्लाउद्दीन मोह, पद्मिनी सद्बुद्धि, चितोड देह, इत्यादि. २. यशवंतराय म. का. प्र. पृ. १, २, ३'पहा. हीं विधानें ग्रँट्‌डफ्वरून केलेलीं दिसतात.

“ शिवाजी शत्रूंशीं लढण्यास आपणास शक्ति याची म्हणून लूट करीत असे. पेशवे लुटीसाठी लढाई करीत. ”

“ शिवाजी, सभाजी, राजाराम व ताराबाई यांनी स्वतंत्रतेच्या बाण्याने वागून मोगल बादशाहीशी वैर चालविले. परंतु शाहूपासून पुढे होणाऱ्या मराठी राज्याच्या अधिपतींनी दिल्लीपतीशी चाकराच्या नात्याने वागून कधी युक्तीने व कधी दाडगाईने त्यांपासून नवीन देश व नवीन इकक मिळविले. ”

“बादशहाच्या दरबारीं मराठ्यांचे प्राबल्य झाल्यावर त्यांच्या नावावर त्यांनी रजपूत वगैरे लोकांस फार त्रास दिला. ”

“ बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीत मराठी सरदारांत अंतःस्थ वैमनस्ये फार माजली होती. ”

अर्थात् ‘मराठ्यांची रजपुताशी अन्यायाची व निर्दयपणाची वागणूक, मराठ्यांचा दिल्लीपतीशी संबंध, आणि भाऊचा होळकराशी द्वेष, (सदाशिवराव भाऊ व मल्हारराव होळकर) या तिन्ही गोष्टींचा प्रस्तुत काव्याच्या संविधानकात उपयोग करून घेतला आहे. ’ ह्यातील नायक यशवंतराय याचे ठिकाणी, मराठा व रजपूत शूर शिपायांचे अंगी असणारे गुण ‘ इमानदारी ’ व ‘ जशास तसे ’ हे एकत्र कल्पिले आहेत. वर्णनानुरोधाने प्रसंगोपात्त जरी ह्या काव्यात शात, भयानक, शृंगार, अद्भुत, रौद्र, करुण व क्वचित् हास्य इ. रस साधिले आहेत तरी ते अनुषंगाने आहेत. एवढी, सर्व काव्य मुख्यतः वीररसप्रधान आहे. या प्रकरणाच्या शेवटी दिलेल्या निवडक उताऱ्याचा नीट बोध व्हावा म्हणून, एकाद्या रम्य हृदयंगम कादंबरीसारखे परंतु जरा गुंतागुतीचे असलेले या महाकाव्याचे कथानक यापुढे अमळ विस्ताराने दिले आहे.

यशवंतराय महाकाव्याचे रम्य कथानक—सुभेदार मल्हारराव होळकर भरतपूरच्या जाट राजाबरोबर लढत असतां मराठ्यांचा पराभव

होऊन पळापळ झाली. त्या धामधुमीत आनंदराव डफळे नावाचा मराठा सरदार व त्याची अतिशय लाडकी, मातृविहीन, एकुलती एक, रूपवती कन्या कमला यांची चुकामूक झाली. इकडे एके गावी भरतपूरच्या राजाच्या कैदेत असलेला कोटा शहरचा सावकार किसनदास याची करुणा घेऊन, प्रवास करीत भटकत भटकत तेथे यट्छया आलेल्या आनंदरावाने पहारेकन्यांशी थोडी झटापट करून किसनदासास कैदेतून सोडविले. हे सद्यतेचे कार्य करीत असता आनंदराव स्वतः पकडला जाऊन कैदेत अडकला ! ! ' तूं संपत्तिमान आहेस, तिचे अनेक सदुपयोग तुला करिता येतीत ते तूं कर, असे किसनदासास सागून आनंदरावाने त्यास दानाचे परोपरीचे सुप्रकारहि सुचविले. नंतर किसनदास कोट्याकडे निघून गेला. ब्रदिवासात असता स्वभावतः स्वातंत्र्यप्रिय असलेल्या आनंदरावाच्या मनात खालील सारखे विचार घोळत असतः—

“ खोलीच माझे जग त्यांत मी धनी ।

स्वातंत्र्य स्वप्नामधि मात्र ये मनीं ॥ १९।५२ ”

“ कारागृही मात्र कुडी वसे, मन ।

देशांतरा दूर करीत लंघन ॥ १९।५४ ”

“ त्या कोठडीच्या खिडकीतुनी वरी ।

पाहे तदा घर दिसे नभोऽतरी ॥

स्वच्छंद पंखा पसरून चालली ।

माझ्या मनी मत्सर-बुद्धि जाहली ॥ १९।५८ ”

पुढे चौदा वर्षांनी त्या दुःखमय ब्रदिवासामधून युक्तिप्रयुक्तीने आपली सुटका करून घेऊन आनंदरावाने आपल्या प्रिय कन्येचा पुष्कळ शोध केला; पण व्यर्थ ! कांही पत्ता लागेना. शेवटी तो बैरागी होऊन तीर्थयात्रा करीत फिरू लागला !

इकडे कमला विचारी पळ काढीत चाललेल्या शिपायांसह दक्षिणेत परत येत असता वाटेत अरवलीच्या पहाडांतील वाटमान्या भिल्ल 'बादल' याच्या हानीं सापडली. हें वर्तमान शत्रूच्या मुलखातून जाताना 'जग-देवराव पवार' असे नामांतर करून माळव्यात जाणाऱ्या मल्हारराव होळकरास कळलें. त्याने आपल्या सैनिकास मराठ्यांचा बाणा—

'कन्या स्त्रिया आमुचिया परांनी । न्याव्या अशा शुद्ध धरून रानी ॥
बाणा मराठा अमुचा असून । ध्यावे कसे हे तरि आयकून? ॥२०।३९॥'

असा मागून भिल्लाबरोबर लढाई करण्यास प्रेरित केले; आणि आपण भिल्लाचा प्रगभव करून त्याने कमलेस सोडविलें. ह्या झटापटीत मल्हाररावाला २।३ जबर जखमा लागल्या. कमलेने त्याची उत्तम प्रकारे सेवाशुश्रूषा केली. मल्हाररावाच्या वाढत्या आरोग्याबरोबर गुण व स्वभावसुख ह्यामुळे त्याच्या व कमलेच्याहि मनात एकमेकांविषयी प्रेमबुद्धि वाढत जाऊन ती गर्भ-विवाहात परिणत झाली ! आणि पुढे कांय करून कमला गर्भवती झाली.

एकदा, मल्हारराव आपल्या मुक्कामापासून चार दिवसांच्या वाटेवर शिकारीस गेला असता, दक्षिणेत बाजीरावसाहेबांचे निजामाशी युद्ध सुरू होते, तिकडे टाकोटाक निघून येण्याबद्दल पेशव्याचे त्यांस आज्ञापत्र आले त्यावरून "धन्याच्या आज्ञेपुढे मराठे सरदार घरादाराचा मोह धरीत नाहीत, मी निजामाबरोबरच्या युद्धात धन्याच्या सेवेस ताबडतोब जात आहे, माझे खरे नाव मल्हारराव होळकर; तुझ्या गुणरूपांस

१. मल्हाररावानें भिल्लाशी लढताना आपल्या लोकांस उद्देशून केलेली भाषणें अत्यंत वीरश्रीयुक्त आहेत—सर्ग २० श्लो ३७ ते ४१, भिल्लास उद्देशून श्लोक ४६ ते ५०. २. कमलेची प्रार्थना, सर्ग २० श्लो ८९ ते ९८. मल्हाररावाची शपथ स. २० श्लो १०६ ते ११३ सर्वच वर्णन बहारीचें हृदयगम आहे.

मुळून, जात चोरून मी तुला फसविले ह्याबद्दल तूं मला क्षमा कर ! विजयी होऊन लौकरच मी तुझ्या भेटीस येत आहे. ” असे पत्र एका स्वाराच्या हाती कमलेकडे पाठवून मल्हरराव परभारे धन्याच्या सेवेसाठी निघून गेला. हा स्वार भरतपूरच्या राजाच्या शिपायाच्या तावडींत सांपडून कैदी झाला. मल्हारराव बऱ्हाणपुराकडे गेला तो लौकर परत आला नाही. कमलेने त्याची पुष्कळ दिवस वाट पाहिली ह्या अवधीत ती प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला. तिची चाकरमाणसे धनी परत येत नाहीसे पाहून एकामागून एक तिला सोडून निघून गेली ! अखेर निराश होऊन कमला विचारी एकटीच आपले तान्हे मूल घेऊन दक्षिण-प्रांती येत असता मार्गांत तिचे फार हाल झाले. पण पुढे सुदैवाने ती कोठ्यास आली तेथे तिला किसनदासाचा आश्रय मिळून ती अशतः सुखी झाली. किसनदासाने मुलीप्रमाणे तिचे पालन केले ही बाई व मूल घरी आल्यापासून आपली खूप भरभराट झाली. तेव्हा हा या मुलाचाच पायगुण असें मानून शेटजीनी त्याचे नाव यशवंतराय असे ठेविले. मुलाचा उपजत अंकुर पाहून त्याने त्याला पट्टा खेळणे, नेम मारणे, घोडयावर बसणे, इत्यादि युद्धोपयोगी शिक्षण दिले. व्यवहारांत लागणाऱ्या विद्यांमध्येहि तो प्रवीण झाला. यशवंताचा गोड स्वभाव, धैर्य, विनय, दृढनिग्रह इ. गुणांनी किसनदासास व कोटा शहरांतील लोकांसहि तो फार प्रिय झाला होता. शेटजीनी आपल्या अंतकाळी यशवतास आपल्या सर्व संपत्तीचा वारस केले. ह्या वेळी तो सुमारे २२।२३ वर्षांचा असून नेकीने व प्रतिष्ठेने व्यवहार चालवी. ह्याच वेळी कोठ्याच्या राज्यकारभारात त्यास मन घाटावे लागले, तो प्रकार असाः—

१. त्याने आपण कोठ्याचा सावकार असें सांगण्याचा बाहाणा केला तोच बाधक झाला. त्याला किसनदास समजून पकडण्यात आले हा योगायोग !!!

कोटा प्रातांत पूर्वी रजपूत राजांचा अम्मल होता. परंतु सांप्रत मोंगलांनी आपला अम्मल तेथे बसविला होता. या संधीस, दिछिरखान नावाचा मुसलमान सुभेदार कोट्यास असून प्रजेस मुसलमानाचा भारीच उपद्रव असे:--

“ झाला तिथे कहर कोण त्यास सांगे ।

मानी मनी जळति सत्कुलवत रागे ॥ १।१५ ”

“ द्रव्य प्रजेजवळचे लुटण्यास याने ।

केले जुलूम भलते अधमाधमाने ॥ १।१६ ”

“ नेल्या स्त्रिया, मुलि, सुना, किति चारुगात्री ।

त्याने स्वये शिरून पौरगृहांत रात्रीं ॥ १।१९ ’

असो कोटा येथे जुन्या रजपूत राजकुळातील भूषणसिंग नामक एक पुरुष हिंदू रहिवाशास अत्यंत पूज्य वाटून ते त्यास मोठाच मान देत. त्यास लीलावती व अयमसिंग अशी दोन मुठे होती. एकदा दिछिरखानाच्या प्रेमातल्या दाउद नावाच्या हलकट माणसाने भूषणसिंगाच्या घरात शिरून जबरदस्तीने त्याच्या सुंदर पत्नीस भ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तिने अब्रूमाटी आत्महत्या केली हा सर्व प्रकार अर्थात् भूषणसिंग घरात नसताना झाल'. भूषण ह्याने त्या घोर कृत्याचा मूड उगविण्याची पराकाष्ठा केली. दिछिरखानाने दाउदाच्या पाठपुराव्यास पाचशें पठाण पाठविले ! तथापि, एकदा भूषण त्याशी शिकस्तीने लढला ! ! लढता लढता भूषण मरून गेला. पठाणांनी त्याच्या घरास आग लावून देऊन ते त्याचे प्रेत शहरच्या रस्त्यामधून ओढून नेऊं लागले ! ! ह्यायोगे कांट्यात मोठी खळबळ उडून गेली. शहरचे लोक त्वेपानें पठाणांशी लडूं लागले, तेव्हा सुभेदाराने बंडाच्या भयाने पठाणांस परत बोलाविले. भूषणसिंग व यशवंतराय यांचा परस्पर चांगला स्नेह असल्यामुळे या अनर्थ-प्रसंगी भूषणाने आपली मुळे

‘ लीला ’ व ‘ अभय ’ यास यशवंताच्या हवाली करून त्यास संभाळण्यास सांगितले लीला चौदा वर्षांची असून सुस्वरूप होती. तिच्या बापाजवळ तिच्यासाठी मागणी घालण्याचे यशवंताच्या मनांत वरचेवर येई, आणि भूषणसिगास हे त्याचे द्दत कळते तर त्याने त्यास तत्काळ अनुमति दिली असती इतका त्याचा यशवंतावर लोभ होता.

कोट्यामर्धाळ लोक मोगली मत्तेला अगदी कटाळले होते, व स्वतंत्र होण्याचा त्यांनी यापूर्वीच कट केला होता. ‘भूषणा’सारख्या परमपूज्य पुरुषाच्या छळाने ह्या कटाम विशेष जोर चढला. ‘ मित्राच्या नाशाचा सूड घ्यावा व कटात शिबून दुष्ट शत्रूंच्या जाचातून मातृभूमीची मुक्तता करावी ’ असे यशवंताच्या मनात वारवार येई. ह्या विचारास त्याच्या आईने—कमलाबाईने—पुष्टि देऊन त्या वीरकन्या, वीरपत्नी, वीर-जननीने त्यास पुढील शब्दांनी प्रोत्साहन द्यावे:—

“ जन्मास जे भुवनि वीरकुळांत येती ।

त्या स्वस्थता घरि बसून कुठून ये ती ? ॥

कतव्य साधुजनसमत ते तयांचे ।

लोकोपकार-सुख-रक्षण पाहण्यांचे ॥ २।७१ ”

“ जाईल कीर्ति करुनी जरि बाळ माझा ।

लावून नश्वर शरीर अशाच काजा ॥

नेले न जोवरि अचित्य सुखांत काळे ।

तत्कीर्तिदेह बघुनी निववीन डोळे ॥ २।७३ ”

कटवाल्यांच्या विनंतीवरून यशवंतराय त्यास जाऊन भेटला. त्यांनी त्यास आपला मुख्य पुढारी नेमिले. आपल्या रजपूत अनुयायास देशभक्तीचा, स्वकर्तव्याचा, उत्तेजनपर बोध ऐतिहासिक दृष्टान्तांनी करिताना, राष्ट्रीय दृष्ट्या पुण्य कशास म्हणावे व राष्ट्रीय पातकांची फळे कशी दुःखकारक असतात ह्याचे विवेचन तो पुढील पद्यांत करित आहे:—

“ देशबांधव तुम्ही सगळे मम । देशमुक्तिकरितां करितां श्रम ॥
हेच पुण्यकर युक्त तुम्हां असे । यास पूर्ण मम समति येतसे ॥ ३३३ ”

“ आळशी वसुन शांत गृहांतरीं ।

झोप ही धरिलि आज दिनावरी ॥ ३३७ ”

“ भासली न परतत्रपणा बिडी ।

दे अतां परम कष्ट घडोघडी ॥ ३३९ ”

नंतर या लोकास युद्धाची तयारी करण्यास सागुन रायाने सुरक्षिततेसाठी भूषणसिंगाची मुले जोधपुरास पाठविली व रजपूत राजास मोंगला-विरुद्ध उठण्यास त्याने प्रबोधक पत्रे लिहिली दिछिरखानास कटाची गुणगुण लगताच ‘ ह्या वंडाचा बीमोड करण्यासाठी सैन्याची मदत पाठवावी ’ म्हणून त्याने दिछीस बादशहास पत्र लिहिले. त्याने परत निरोप पाठविला की, “ आम्हापाशी मदतीस पाठविण्यास फौज नाही, परंतु आमचे दोस्त पेशवे सरकार याचे बलाढ्य सेनापति मल्हारराव होळकर ह्यास साठ लक्ष रुपये देऊं करून कोट्याचे वंड मोडून रजपुतास शासन करावे व खंडर्णा वमूल करावी असा करार करून देऊन मदतीस पाठविले आहे. ”

ह्या बादशाही निरोपाप्रमाणे मल्हारराव कोट्यावर चालून आला व शहरास मगठा सैन्याचा वेढा पडला. लोक घाबरले ॥ मल्हारराव स्वतः वेषांतर करून बातमी काढण्यास शहरात आला असता सावध व धूर्त यशवंतरायाने त्याला ओळखून सुद्धां उदार मनाने त्यास परत त्याच्या छावणीत जाऊ दिले. यापूर्वी एकदां, जमल्यास लाच देऊन, किंवा दिछीपतीच्या सामर्थ्य-वर्णनाने भिववून, कटामधून रायास फोडायें, नाही पेक्षा त्यास दगा करावा, अशा मतलबाने ‘ आपल्या जिवास अपाय होणार नाही ’ असे रायाकडून अभय वचन घेऊन दिछिरखान त्याच्या

वाड्यात भेटीस आला सामदानादि उपाय हरब्यावर संकेताप्रमाणे खानाचे लोक रायावर तुटून पडणार तोच रायाचे रजपूत भाई 'दोहन' प्रभृति एकदम सशस्त्र प्रकट होतांच खान घाबरला. पण आपण अभय दिले आहे, या इमानास जागून रायाने खानास सुरक्षित परत जाऊं दिले ।। इकडे पेशव्यांस 'आपण मराठा सैन्य परत बोलवावे' अशी विनंति करण्यासाठी रायानें आपला चतुर व विद्वान् गुरु अनंताचार्य यास पेशव्याकडे वर्काल म्हणून पाठविले. सदाशिवरावभाऊ व होळकर याचें वांकडे असल्यामुळें अनंताचार्यांनी भाऊंकडे संधान बाधिले नानासाहेब पेशवे भाऊंच्या सल्ल्यानेच वागत. पेशव्यांना, वकिलाने समजाविलेल्या हकिकतीवरून यशवंतरायाचे वर्तन हिमतीचें वाटून मोठा सनोप झाला. आणि 'लढाई बंद करून यशवंतरायास कोट्याच्या राज्यपदावर बसवून त्याशी सख्य करावे,' असा हुकूम पेशव्यांनी होळकरास पाठविला । व रायास काही जहागीर देऊं करून वेळी प्रसंगी त्याने आपल्या मैत्र्यात सरदारी करावी असे ठरविले.

दरम्यान दिल्लीगवानाने 'बादल' भिल्लाला यशवंतरायावर मारेकरी योजून पाठविले. रायाने बादलाशी द्वंद्वयुद्ध करून त्यास ठार केले. मरतां मरता या दुष्कर्मास आपणास त्या खानाने प्रवृत्त केल्याचें बादलानें कबूल केले. यामुळें क्रोधसंतप्त होऊन रायाने बादलाच्याच वेघात, मराठ्यांच्या छावणीतच खानाचा तबू होता त्यात शिरून खानाच्या अनंत अपराधा-बद्दल त्याने त्यास देहान्त प्रायश्चित्त दिले ।। जणूं काय यश आपल्या हातचेच आहे अशा घमेडीत राहून खान किती बेसावधपणे वागत होता हें पुढील पद्यावरून कळेल.

१. हें वर्णन वीररसप्रधान आहे. सर्ग ६ श्लोक ८२ ते ९६. २. या प्रसंगी रायाचा उदार स्वभाव उत्तम व्यक्त झाला आहे. एकदर प्रसंग मोठा गभीर आहे. सर्ग ११ श्लोक ४७ ते ५४.

“ कोंचावरी खान खुशाल बैसला ।

हुक्का मुखा लावुन ओढितो भला ॥ ११८८ ”

“ तो मद्यपाने बहु धुंद दिखिर ।

पाहे पुढे बादल जोडुनी कर ॥ ११८९ ”

खोंसाहेब बादलवेषधारी यशवतास ओळखूं शकले नाहीत आणि त्यांचे अनुचरदेखील सारे तसेच ! बेफिकीर, बेदाद, बेपर्वा ! ! त्या वेळी खोंसाहेब वेषधारी बादलास-खुद्द रायासच-विचारितात:-

“ कां आणिले नाहिस शत्रुचे शिर ? ।

झाले मला जे असते सुखाकर ॥ ११९३ ”

“ स्वच्छंद मी त्यावर बा ! न नाचलो ।

नाही स्वलोकीं स्तुतिपात्र जाहलो ॥

मीं पाठवीलें असते तया शिरा ।

भाल्यास टोचून सखे दिगंतरा ॥ ११९४ ”

पेशव्याचा हुकूम पोचण्यापूर्वी मल्हाररावाने सुरुंग लावून कोठ्याचा पुरातन भक्कम तट पाडून शहरात घुसून कापाऋपी, जाळपोळ, पाडापाड, धरपकड, करून अगदी कहर मांडिला ! ! तटावर तोफांचा मारा आरंभी केला होता. तथापि, त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाही. यावरून केलेल्या मार्मिक उपेक्षा पाहा.-

“ नेत्रकटाक्षीं पाहे जैशी रंभ ! बुधा शुका मोहूं ॥

ब्रह्मानंद-परायण परि तो योगींद्र काय बदतो हूं ? ॥ १०१७ ”

“ तैशाच मराठ्यांच्या तोफा भंगावया तटा बघती ॥

पोक्त वयें वृद्ध असाःस्थिर साहे तट विडंबना मग ती ॥ १०१८ ”

“ कीं गलबलाट ऐकुनि पोरींचा कोप पावला वृद्ध ॥

धिक्कारुनि डौलाने राहे जाग्यावरी उभा कुद्ध ॥ १०१९ ”

“ आपटून दिनरात्र गोलक । जाहल्या तटिं खुणा भयानक ॥

तो जनांस निजदुःख दावितो । डागलां महिष काय भासतो ॥ १५१२०

रजपूत लोक समागमे घेऊन यशवंतराय मराठ्याशीं निकराने लढला. परंतु होळकराच्या प्रचंड सेनासमुद्रापुढें कोट्यातील मोजक्या लोकांचा निभाव लागणे शक्य नव्हते. इतर रजपूत राजांचे सहाय्यहि कोणत्याच प्रकारे मिळालेले नव्हते. व यापुढेहि ते मिळण्याची काही अशा दिसेना.

तेव्हा, निरुपाय होऊन यशवंतराय, आपल्या रजपूत स्नेह्यांच्या आप्रहामुळें एकटाच जोधपुराकडे निघून जात असता मल्हाररावाने त्यास पकडण्यासाठी पाठविलेल्या लोकांच्या हातात सापडला. ते लोक रायास धरून परत होळकराच्या छावणीत नेत असत. मार्गांत त्यास एक बैरागी भेटला. त्या बैराग्यास रायाचें इत्थंभूत वर्तमान समजताच, 'उद्यां तुद्य आनंद भेटेल' असे रायास सांगून तो बैरागी रातीरात होळकराच्या छावणीत येऊन मल्हाररावास भेटला हा बैरागी म्हणजे तीर्थयात्रा करीत फिरणारा आनंदराव डफळेच होय. पहिल्या पराभवाच्या वेळी एकमेकांची ताटातूट झाली त्या वेळेपासून आतापर्यंत घडलेली परस्पराची हकीकत समजून उभयतांहि परस्पराच्या दुःख-सकट-प्रसंगाच्या स्मृतीनी मधून मधून क्षणमात्र विव्दल होत. पण, सांप्रत प्रत्यक्ष भेट झाल्यानें 'पति जीवन्तमानंदो नरं वर्षशतादपि।' या वचनात म्हटल्याप्रमाणे ते दोघेहि हर्षभरित झाले मल्हाररावाला तर प्रिय काता कमला जिवंत आहे व तिचा पुत्र तोच कोट्याचा पुढारी प्रथित-पराक्रम यशवंतराय होय, हे ऐकून हर्षातिरेकानें वेड लागण्याची पाळी आली !! अखेर यशवंतरायाची सुटका, कमलेस पति, पुत्र, पिता, ह्यांच्या अनपेक्षित एकदम भेटी व कोट्याच्या लोकांस स्वातंत्र्य-प्राप्ति होऊन सर्वांस आनंद झाला.

१. यावेळी भिल्लानी केलेली कपटयुक्ति विस्मयजनक आहे. यशवंत ह्या प्रसंगी परोपकार करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे त्याच्या कपटजालात अडकला सर्ग १६ श्लोक ३४ ते ४० व ५२ ते ६३.

वकिलीत यशस्वी झालेले अनताचार्यहि पुण्याहून परत आले आणि ज्या हुकमाने इतर प्रसंगी मल्हाररावास अतिशय चीड आली असती त्यासंबंधी मल्हारराव--

- “ म्हणे :—मला हर्ष असा कसा दिला ? ।
सदाशिवे साधुन डाव आपला ! ! ॥ २४।२६ ”
- “ अनिष्ट माझे दिनरात्र चिंतिता ।
नसून इच्छाहि करी महा हिता ॥
समुद्र झुंजे गिरिर्शी कधीं कधीं ।
अनर्घ्य रत्नें विखरी शिळांमधी ॥ २४।२७ ”
- “ मला जरी वागवितो अरीसम ।
सदाशिव प्रीतिस पात्र हा मम ॥
सुतास माझ्या यशवतराजया ।
समृद्ध केले करिता मदप्रिया ॥ २४।२८ ”

असो. यशवंत कोट्याचा धनी होणार हे ऐकून तेथील नगरवासी अतिशय संतुष्ट झाले. तथापि, न्यायी व परमोदार रायाने जोधपुराहून भूषणसिंगाची मुले परत आणवून त्याने अभयसिंगास कोट्याच्या गादीवर बसविले व त्यास पूर्वी दिलेला पुढील आशीर्वाद त्याने आज खरा केला:—

- “ तोफा आगमनोत्सवार्थ सुटती भेरी भरे वाजती ।
गाती मंगल गीत बदिजनही वारांगना नाचती ॥
अंबारीवरि पौर वर्षति फुले सोन्यारुप्यांचीं सुखे ।
येणे यापरि जन्मभूमिस तुझे होणार बा ! कौतुके ॥ ४।४७”

उलट, अभयसिंगानेहि लीलावतीचे मनोगत जाणून आणि मंत्री-प्रधानांच्या अभिप्रायास अनुसरून कृतोपकारार्थ रायाचे अल्पमात्र उतराई व्हावे या हेतूने लीलेचे पाणिग्रहण करण्याविषयी त्याने नम्रपणे

रायास प्रार्थना केली. रायानें मोठ्या आनंदानें ह्या गोष्टीस रुकार दिला हें सांगावयास नकोच. यशवंतरायाचें हे श्लाघनीय भाग्य भाटादिकांनी खालील श्लोकांनी गायिले:—

“ त्वद्बाण दंडि बलगर्वित शत्रु भारी ।
तूं कालिदास असुनी भवभूति-धारी ॥
श्री-हर्ष दायक अम्हां सकलां सुबंधो ! ।
साष्टांगपात करुनी तुज लोक वंदो ॥ २४।३७”

“ अग्न्यत्रिपुत्रविधिशंकरशंभुजांहीं ।
जीं दोन तीन अणि चारहि पांच साही ॥
वाटे मुखे धरिलि जाणुन याच भावा ।
एक्या मुखे तव गुणस्तव केवि व्हावा ! ॥ २४।३८”

असो. ह्याप्रमाणें कोट्यात स्वराज्य झाले, कमला व मल्हारराव माळव्यांन निघून गेली, आनंदराव आपल्या नावाप्रमाणे सर्वत्र आनंदी-आनंद करून पुनः तीर्थार्टनास गेले, लीलावतीसह यशवंतराय सर्वांस स्फूर्तिदायक असा संदेश अगर प्रत्येक आर्यपुत्राचे ध्येय —

“ निशाण भगवे करीं धरुनि रामदासार्पित ।
स्वराज्य पसरीन मी करिन पूवजां तर्पित ॥
बलाढ्य यवनांसवे झगडतां जिथे अर्पिला ।
स्वदेह मम पूर्वजीं मजसि तोचि जागा भला ॥ २४।५६”

असे असावें व मीहि ह्यास अनुसरून वागेन असें सांगून आणि आपल्या प्रिय मित्राचा निरोप घेऊन आपल्या जहागिरीवर जाऊन पेशव्याच्या सेवेस सादर झाला.

१. ह्या श्लोकांत, बाण, दंडी, कालिदास भवभूति श्रीहर्ष व सुबंधु ह्या नामांकित संस्कृत कवींचीं नांवें अर्थहानि न होऊ देता साधिली आहेत.

यशवंतराय महाकाव्यांतलि निवडक वेंचे—ह्या काव्यांत व्यक्तीच्या रूपवर्णनाचे, निरनिराळ्या निसर्गशोभांचे, शहरें व अरण्यें ह्यांसंबंधीचे जागजागीं विखुरलेले वेंचे व इतर नानाविध विषयांवरील मनोरम पद्यरचना विपुल आहे. वाचकाच्या जिज्ञासेस्तव त्यांपैकी कांहींचे लहान लहान उतारे येथे घेतलेले आहेत

संविधानकामध्ये आलेल्या कांही ठळक व्यक्तीची रूपे:—

यशवंतराय :—“ रम्याकृती नयन सुंदर थोर काळे ।
त्यांतून तेज भंवते बघतां झळाळे ॥
बाहू बळी सरळ नाक कपाळ थोर ।
छाती विशाल विलसे तनुवर्ण गौर ॥ २।१८ ”

मल्हारराव :—“ घारीप्रमाणे बहु तीक्ष्ण नेत्र ।
बांधा बळी उंच शरीर गौर ॥
छातीमधे रुंद मुखी उभार ।
अंगावरी शोभति आठ वार ॥ ८।३९ ”

कमला :—“ गोरा सुवर्ण न सुवर्णन होय ज्याचे ।
आकर उंच मुख वर्तुळ होय तीचे ॥ २।६२ ”
“ होते जरी तिजसि वर्ष न चाळिसावे ।
दुःखे उतार वय तीस परी दिसावें ॥ २।६३ ”

पण, हीच कमला मराठे शिपाई वाड्यात शिरलेले पाहून रागावते व ती सशस्त्र होऊन त्यास प्रतिबंध करिते तेव्हा:—

“ डोळे सुंदर लाल ओठ हलती गालांस लाली चढे ।
काळे कज्जलतुल्य केश रुळती खांद्यावरोनी पुढें ॥
क्रोधे शब्द फिरे हत्यार तळपे हातीं अशी आकृति ।
जाती नेत्र दिपून पाहुन मग स्वस्थानिं ते थांबती ॥ २२।६७

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे:--

“ बापाप्रमाणें अति रम्य मूर्ति । होती तयाची बहु शांत वृत्ति ॥
काळे तथा किंचित थोर डोळे । जे धूर्ततादर्शक तेज खेळे ॥ १३।३२”

“ सुदैव ते दावित थोर भाळ ।
बाहू तयाचे दिसती विशाळ ॥
उभार आकार न पुष्ट भासे ।
नाना असा त्या दरवारिं वैसे ॥ १३।३३”

लीलावतीची मुग्ध प्रेमदृष्टि:--

“ लीलावती न बदली वचनास कांहीं ।
खालीं सलज्ज मुख घालुन रम्य राहीं ॥
ती एकदांच यशवंत-मुखास पाहे ॥
लाजे पुन्हां कितिक सुंदर दीसताहे ॥ ४।३४ ”

“ लज्जा जरी करि तिच्या रसनेस बद्ध ।
वक्तृत्व सर्व नयनेच करी प्रसिद्ध ॥
की प्रेम, लाज, भय, काळजि हे विकार ।
दृष्टीत त्या प्रकट होउन राहणार ॥ ४।३६ ”

स्वारांच्या घोड्याचें अगदी अनुरूप असे वर्णन:—

“ उभारून डौले वरी नीट कान ।
वरी तोंड खिकाळती जे करून ॥
जरी वीस चालोनियां कोस आले ।
तरी अश्व हे थोर वेगे निघाले ॥ ९।४ ”

“ तिरासारिखे एक रेषेत जाती ।
तसे नीट जातील वाटे दिगंती ॥
जमीनीस लागेल पाऊल कैसे ।
हवेतून नेती मनुष्यास भासे ॥ ९।५ ”

कोट्यामधून दिल्लीखान पळून गेला त्या वेळी पळन सुटलेल्या मुसलमान स्त्री-पुरुषाची धांदलः—

“ रिपुस्त्रिया घेउन बालके करीं ।
पथांत येती पडती पशंवरी ॥
रडूनियां प्रार्थिति जीव-रक्षणीं ।
वरी पहाती भयलोल दृष्टिनीं ॥ ७ । १६ ”

“ मनोहर श्रीयुत गात्र कांपते ।
विलोचनीं लोचन-वारि चालते ॥
घडाडला धाक उडे उरःस्थळ ।
दिसे जयांची मुखकांति विव्हळ ॥ ७ । १५ ”

ह्या लोकाम यशवंतरायाचे अभय-वचन —

“ पुरांत जे म्लेच्छ अजून राहती ।
न कष्ट होतील त्यांस संप्रती ॥
परतु जाण्यास इथून ज्यां मन ।
सुखेच जावोत न त्यांस बंधन ॥ ७ । १९ ”

चादण्या रात्राची शोभा व चंद्रबिंबावरून उत्प्रेक्षाः—

“ पारिजात फुलले सुर-काननी ।
हीं फुले विलसती गमले मनीं ॥
की हिरेजडित सुंदर सुंदरी ।
भूषणे विमलकांति निशा धरी ॥ ३ । ४ ”

“ उंचसा गगन-मंडप थोर हा ।
बांधुनी रुचिर आवडिने पहा ॥
रात्र पाजळून दीपक तारका ।
वाट पाहि पतिची अति उत्सुका ॥ ३ । ६ ”

- “ मोडी करी जो भुवन क्षणामधी ।
 दुग्धांबुधी तो घुसळी स्वये विधी ॥
 हा ठेवितो काढुन यत्नपूर्वक ।
 आकाशपार्त्री नवनीतगोलक ॥११।७१ ”
- “ पाटांतुनी निर्मळ पाणि वाहते ।
 त्यांतून चंद्रप्रतिबिंब शोभते ॥
 डोळ्यांवरी अद्भुत तेज तो पडे ।
 पाराच हा लोळत चालिला पुढे ॥ ११।७४ ”

श्रीशिवाजीमहाराजाच्या किल्लयावरून केलेल्या कल्पनाः—

- “ गरुड तो शिवभूपति यांवरी ।
 रघुन दुर्ग पहा घाटीं करी ॥
 तिथुन घालुन झेप दिनोदिन ।
 लुटित देश करी रिपुमर्दन ॥ १२।३० ”
- “ शिव अचाट अशी करणी करी ।
 स्वरिपु जिंकुन थोर यशा वरी ॥
 म्हणुनि तत्स्मरणार्थ असे भले ।
 विजय-दर्शक खांबच रोविले ॥ १२।३२ ”

जुन्या काळी पुण्यांत लोक कसे होते ?—

- “धरुनियां तरवार सखी करीं । भरुन चंदन रक्त तनूवरी ॥
 रणवनीं यशहंस धरावया । रसिक वीर तयार पुण्यांत या ॥ १२।४२”
- “फिरुन आठ दिशांस सुपंडित । करुनि खंडित सद्गुण मंडित ॥
 विविध शास्त्रवनांतिल केसरी । दुरुन येउन राहति या पुरीं ॥१२।४३”
- “मधुर, निर्मल, सौम्य, सरस्वती । सुकवि जे वदनांतुन काढिती ॥
 करिति संतत संत सुवर्णन । लुटुन नेति पुण्यांतुन या धन ॥१२।४४”

१. नव्या पुण्याचें वर्णन मागे चरित्रात आलें आहे तें येथूनच घेतलेलें आहे.

चित्रिकाव्य आणि हास्यरस --

- “अल्ला रहीम बिसमिल्ला ! असा करिति गिल्ला समस्त यवन ।
मलां चढे स्फुरण हल्ला करूं म्हणति कल्लाच जाय उडुन ॥
सल्लालन-प्रमति बल्लाळभूपभट भल्लांस घालिति कर ॥
सल्लाभ मानुनिच सल्ला विचारिति न मल्हार घे पथकर ॥११।९९”
- “पोटें परात्रे फुगवून तट्ट । खुशाल येथे बसतात भट्ट ॥
हे मट्ट बुद्धींत, शरीरिं लट्ट । दानालयी दाविति घट्ट हट्ट ॥१३।१५”
- तुमुल युद्ध झाल्यानंतरचे भयानक वर्णन:--

- “रस्त्यांत राशि पडल्या प्रेतांच्या परि न शत्रु घालविले ॥
जाऊन चंबळेच्या उदकी रक्तप्रवाह कालविले ॥ १४।८७ ”
- “गोळे धडाड पडती एकसरे तोफ देत दर वाजे ॥
बहुधा यमें उघडिले नगरीचे आज सर्व दरवाजे ॥ १४।८८”
- “जों जो तट कोसळतो तो तो तो धडधडाट रव घडतो ॥
दुःखा येति उमाळे कीं जाणो तट पुनः पुन्हां रडतो ॥१४।६८”
- “कांहीं उंच मजले सुखावह । तोफमार न साहुन दुःसह ॥
कोंसळून पडतात भूमिला । शत्रुच्या नमिति काय पावलां ॥१५।२५”

मल्हारावाची बाळपणची स्मृति-गुराखी मुलाचे सुख:—

- “वाटे पुन्हां होउन मी लहान । आहे गुरें राखित गात गान ॥
तापी नदीचे बहु रम्य तीर । आहेत तेथे कुरणेहि गार ॥ २०।७०”
- माझ्या सुखी शांत दुधाळ गाई । घेऊन मी त्या कुरणांत जाई ॥
पांवा मुखीं लावुन वाजवीत । मी बैसलो धेनुस रंजवीत ॥ २०।७१
- “पाणी जिथे सुंदर गार गोड । मी पोहण्याचे पुरवीन कोड ॥
सोडून कांखेमधली शिंदोरी । मी बैसलो कोण मला विचारी ॥२०।७२”

अरवलीच्या पहाडातील वनशोभा:—

“ भोवतीं आरवली-गिरी-दरी ।
कमणूक बघतां वनें कैरी ॥ १५।६६ ”
“ गौर गोडस कळे विकासते ।
लाजवीति युवती-कपोल ते ॥ १५।६८ ”

“ इंद्रनीलसम नीर सुंदर । धांवतात खडकांत निझर ॥
आपटून दगडांत पाझरे । वारि हे पसरले जणो हिरे ॥ १५।७० ”
“ ग्राम्य-वन्य-फल-पुष्प-शोभित । वृक्ष भूमिस लवून पावत ॥
पाहुणाच यशवंत ये घरा । देति त्यास मुजराच द्या खरा ॥ १५।७१ ”

रानातील पशूंची तारावळ:—

“ उड्डाण घेति हरणे मग ताडताड ।
धांवून भीत वृक होति तरुंस आड ॥
आवेश रानडुकरांस परंतु आला ।
ते गर्जती उडविती वरती धुळीला ॥ १६।२१ ”
“ रोरवले बनकरी थडकास देती ।
कोल्हेकुई करुनि दूर पळून जाती ॥
भ्याला पळे तरस लंगडशाहि घाली ।
गर्दी अशी उठुन एकच रानि झाली ॥ १६।२२ ”

वीरमाता कपला पुत्रविरहाने व्याकुल होते. तिचा शोक:—

“ यशवंत धरी अशी गती । तुज आधार कुठें सरस्वती ? ॥
सुभगे ! कमलालये ! तुला । वर कोटून मिळे असा भला ॥ २२।५२ ”
“ विनया परदेशिं जा फिर । करुणे ! स्वर्गपथास तूं धर ॥
रणशौर्य पळो जगांतुन । करितें कीर्तिस कोण बंधन ? ॥ २२।५३ ”

१. वने बघतां (यशवत) करमणूक करी.

आठ दहा भिल्लारीं लढणारा एकटा यशवंतरायः--

“ तो वीर्यशालि हिसकाहिसकींत धाडी ।

चौघांस दूरवर भूमितळास पाडी ॥

लातेत सांपडुनही पडती कितीक ।

ही शक्ति पाहुन अरी धरितात धाक ॥ १६।५९ ”

किंवा, “ तो एकदांच उठले सगळेहि भिल्ल ।

चालून जाति धरिती यशवंत मल्ल ॥

झिजाडि देउन तयां ढकलून दूर ।

बाहेर जाउं बघतां करि मार्ग शूर ॥ १६।६२ ”

आनंदराव डफळे माधु वैरागी त्रेषातः--

“ माथा जटा पिगट जूटबद्ध । रुद्राक्ष कंठी श्रवणांत नद्ध ॥

शोभा धरी भस्मललाट-देशीं । आकाशगंगा गगनांत जैशी ॥ १७।१३ ”

“ नाना प्रकारे तप आचरून । तीर्थाटने संततही करून ॥

लागे दिसूं दिव्य शरीरकांति । पाहून ती नेत्र दिपून जाती ॥ १७।१६ ”

“ अंगावरी घेउन दिव्य-शाल । व्याघ्रासनीं बैसतसे खुशाल ॥

चाले मुखीं मंत्र पवित्र कांही । रुद्राक्ष-माला फिरवीत राही ॥ १७।१७ ”

अनताचार्य वर्काल प्रवास करीत असताः--

“ झळक मंदिल सुंदर डोकिला । धवल वेष शरीरिं खुले भला ॥

असुन शांत सुकांति मुखावरी । वय उतार शरीर बळी परी ॥ १२।१२ ”

“ सकळ शास्त्रविचारपरायण ।

सुवचनां करिता हरिता मन ॥ १२।१३ ”

“ द्विज अनंत असा सकलांपुढे ।

दवडवी स्वहया दुडक्या पदे ॥ १२।१४ ॥ ”

१. हे वर्णन वाचीत असता ह्येरेशस्मधील .वीर-वर्णनाचे स्मरण होतें.

रजपूत स्त्री-पुरुषाचे धैर्य व शौर्यः--

“ स्त्री बोलली पतिस-‘ मार पठाण सार ।

साहित्य साग करण्यास मला सख्या रे ।।

बंदूक देइन भरून तुझी कट्यार ।

आणीन साग तुज काय रुचे हत्यार ’ ॥ १।५० ”

“ रक्तबिंदुहि तनून उरेल या । जाउं जोवरि अम्ही न पुरे लया ॥

तोंवरी तुजसर्वे करूं राहणें । अर्पिली तनु, धने अणखी मनें ॥३।४५”

“ झुजणार मर्द करणार कीर्तिला ।

अति शूर जाणति न मृत्यु भीतिला ॥

बसले तिथे अचल काय पर्वत ।

करि इंद्र ज्या समर्थि पक्ष खंडित ॥ १।४० ”

“ जमीनीस कोटयांतल्या रक्त वाहूं ।

मरूं जागच्याजागिं येथेच राहूं ॥ ९।३६ ”

“ तुम्हां वाटलें दावितां भीति मात्र ।

पळूं टाकुनी हातचें काय शास्त्र ? ९।३७ ”

रायाच्या वाड्यांत दिळिरखान दगा करण्याच्या कपटबुद्धीने आला असतां यशवंतरायाचा सावधपणा व धूर्तता.--

“ सिंहाप्रमाणे करि गर्जनेला ।

वाडा तयानेंच घुमून गेला ॥ ६।८१ ”

“ मारी बळे लात दणाण वाजे ।

‘ या वीर हो ! ’ जों यशवंत गर्जे ॥ ६।८६ ”

“ गेल्या दुभंगून महालिं भिती तिथें दिसूं लागति आंत मूर्ती ॥ ६।८७ ”

“ केळा गदारोळ महाभटांनीं । विकोश केल्या तरवारि त्यानीं ॥ ६।८८ ”

या प्रसंगीं खानाचें मरण केवळ रायाच्या औदार्यामुळे टळलें !!

मल्हाररावाचे यशवंतरायात्रिप्रथी वात्सल्यभावयुक्त उद्गारः—

“ हंसावे, बोलावे, क्षणभरि बसावे न निचळ
रडावें, रांगावे, दुडुदुडु पळावे हि चपळ ॥ २१।३७ ”

“ तुला अंकीं माझ्या बसवुनि शिकूं साह्य करणे ।
तुवां केल्या प्रश्नां परिसुनि विचित्रांस हसणे ॥
तुवां जे मागावे धरुन हठ त्याते पुरवणें ॥
न होते हें दैवी म्हणुनि गमते व्यर्थच जिणे ॥ २१।३८ ”

सुखदुःखमिश्रित स्मृतिकथा चालूं असताः--

“ विविध भिळति जैसे रंग एके ठिकाणी ।
पमरति निज कांती एकमेकांवरोनी ॥
परि न उणिव येते तत्प्रभेला तयाने ।
सकळ खुलति एका ठायीं तें कोण वाने ! ॥ २३।२६ ”

संस्कृत कवींच्या कल्पनाचें सुंदर रूपांतरः--

“ ज्या ठायीं वसुन बलाढ्य सिंह गर्जे ।
तो सिंहध्वनि भुवनांतरांत गाजे ॥
तो, त्याचे कुलजहि, जाति काळ चाले ।
या ठायीं वसति करीति आज कोल्हे ॥ ५।१५ ”

“ हत्तीते कमलांतल्या मृदु अशा जो तंतुंनी बांधिता ॥
झंजावात धरुन एक समर्थीं जाळ्यामधें कोडिता ॥ ५।५३ ”

“ अशा गोष्टीं तेथे स्मरुनि करिती मागिल कथा ।
निशा गेली सारी हळुहळु कथा त्या न सरतां ॥
उजाड्या झाले, अरुण उगवे, कांति पसरें ।
सुटे वारा पक्षी किलबिल करीती, सुखभरे ॥ २३।४४ ”

साधुपुरुषाचा उपदेशः—

“सरळ सुरस साधी साधुची पोक्त वाणी ।

अमृत मधुर आणी शांत सद्भाव-खाणी ॥ २३।३३ ”

“किति जरि जागि दुःखे येउनी वर्षतात ।

प्रभु जपत मनुष्यां द्यावया हर्ष तात ॥

परि सहज न होतो ईश्वराचा प्रसाद ।

स्मरण मनिं तयाचे पाहिजे नित्य गाढ ॥ २३।३७ ”

“प्रभुकर निज भक्तां रक्षण्याला समर्थ ।

अनय सहन त्याते लेश नाहीच होत ॥

सतत भय निवारी संकटी वाट दावी ।

किति तरि करुणा त्या ईश्वराची वदावी ! ॥ २३।३८ ”

दिल्लिरखानाने घातलेले दिल्लिपर्तीचे भय व त्यास रायाचें उत्तर :—

“कां नू बळे कोपवितोस सिह । जाणूनि कां ओढिसि हव्यवाह ? ”

दर्पाध सर्पास न भीसि काय ? । ऐशा कृतीने वदशील हाय ! ॥६।४०”

“माझी असे जन्ममहीच माता । अत्यंत ती पूज्य अम्हां समस्तां ॥

येतां तुम्ही तीस विटाळ झाला । तो पाहिजे दोष अशेष गेला ॥ ६।६१”

“स्थानी जया पुण्यद यज्ञ व्हावे । धर्मासही उज्ज्वल रूप यावे ॥

ते दूषिले बांधुनियां मशीदी । हे शत्य कैसे मज दुःख नेदी ॥ ६।६२”

“स्वातंत्र्य माझे मजला मिळाले । झालो दरिद्री तरि काय गेले ? ॥

भेलो तरी मत्सम अन्य लोक । होतील देतील तुम्हांस शोक ॥ ६।७४”

स्वर्गा-याचे निशाण —

“बघावया सुंदर कवि ते दिसे ।

पुरांतली धांवति वृद्ध माणसे ॥

सुखाश्रु येतात अलोट लोचनीं ।

स्वराज्य सौख्ये भरती पुन्हां मनीं ॥ ७।२३ ”

उपसंहार—वर घेतलेले उतारे, ह्यात नाना प्रकारच्या काव्य सौष्टवाचा समावेश करावयाचा असल्यामुळे अगदीं तुरळक आहेत म्हटलें तरी चालेल. काव्याच्या रसिक अभ्यासकाना अमली आणखी विपुल सामग्री या महाकाव्यांत सांपडेल हे सागावयास नकोच येथे दिलेल्या उताऱ्यांवरून वाचकाच्या ध्यानी येईल की, शास्त्रीबुवाच्या कवितेचा ओष शरदतूनील नदीप्रवाहासारखा प्रशस्त, स्वच्छपणामुळें प्रसन्न, अखंड व संध असा चाललेला असतो. शब्दालंकारांपैकी अनुप्रास अगदी पदोपदीं आढळतो. पण, तो इतका सइज साधलेला असतो की, त्या योगे काव्यात कृत्रिमतेचा भास कोटेच होत नाही तसेच उपमा, उपेक्षादिकात नुसते जुन्याचे कनुकरण नसून नवीन कल्पनाहि बहुत आहेत. उदाहरणार्थः—तारकास पारिजातक फुलाची, चंद्रास लोण्याच्या गोळ्याची, पाटांतून वाहणारे व चंद्राच्या प्रतिबिंबामुळें चमकणारें निर्मल निर्झरोदक त्यास लोळत जाणाऱ्या पाऱ्याची, आणि यशवंतरायाचा आमूलाग्र वृत्तान्त ऐकत असता आनदाश्रु ढाळणाऱ्या आनंदरावाच्या पांढऱ्या शुभ्र दाढीतील केसांवर अडकून गहिलेल्या अश्रूस अनुलक्षून, कार्तिकातील शुष्क तृणाग्रावर थबकून स्फटिक-लोळकांप्रमाणे शोभणाऱ्या दंबबिंदूंची दिलेली उपमा—ह्या साऱ्या उपमा बहुतेक नवीनच, तथापि, त्या समर्पक व मनोहर नाहीत असं कोण म्हणेल ?

साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीने ह्या महाकाव्याचें आणखी अनेक अंगांनी विवेचन होणें अवश्य व शक्य असलें तरी ती गोष्ट अधिक जबाबदारीची, श्रमसाध्य व म्हणून काहीशी आवाक्याबाहेरची समजून प्रथमच, आम्ही गुरुवर्यांच्या प्रथांचा परिचय फक्त करून देण्याचे ठरविलें आहे. शिवाय, वरील वेचे वाचीत असता होणारा आल्हाद या रुक्ष शास्त्रीय चर्चेपेक्षां खात्रीने किती तरी पटीनें अधिक ठरणार ! जसे, प्रत्यक्ष जिल्बी खान असता तिचा स्वाद अनुभवण्यास खाणारास ती करितात

कशी हे माहीत नसलें तरी कांही हरकत येत नाही. मात्र, त्याने आपल्या घरी आपण हे पक्कान्न करावयाचें असे मनांत आणिलें तर ह्या माहितीची उठाठेव करणे त्याच्या प्राप्त आहे ह्यांत तिळप्राय शका नाही. तथापि, एकाद्याने त्या पदार्थाच्या बनावटीची सारी प्रमाणे पाकशास्त्राधारे तोंडपाठ करून सुद्धां आणखी उणीव राहातेच ! ती म्हणजे 'हातगुण पाहिजे.' नाही तर काय उपयोग ? काव्यासंबंधीचा हा हातगुण म्हणजे 'सहजस्फूर्ति,' हिला सहजासहजी कोण कसा स्वाधीन करून घेणार ? साराश, सर्वसाधारण वाचकवर्गास ह्या साहित्यचर्चेचा फारमा उपयोगहि असत नाही; असो.

या काव्यामध्ये काव्यगुणाबरोबरच वर्ण्यविषयहि मनोवेधक आहेत हें लक्षांत ठेविले पाहिजे. रायाचे औदार्य, पराक्रम, स्वाभिमान, स्वदेश-प्रीति हे सद्गुण, अनंताचार्याचे वाक्चातुर्य, गंधर्वविवाहापूर्वी कमला व महारराव यांच्यांत परस्पर झालेल्या आणाशपथा, कार्तिकमासामधील शेते व मळे याच्या शोभा, पुणे शहराचें वैभव व पेशव्यांच्या दरबाराचा थाट, मराठ्यांचें शौर्य, रजपुतांचे सत्य-पालन, मुसलमानाचा बेमुर्वतखोर-पणा व चढेल स्वभाव, आणि आनदराव डफळ्यांची परोपकारादि संप्रवृत्ति ह्या सर्व गोष्टी वाचकाच्या मनावर उत्कृष्टपणे टसाव्या अशा रीतीने या काव्यांत रंगविलेल्या आहेत. तात्पर्य, 'हे कानाला गोड लागते,' 'हे मनाला आन्हाद देते, 'येथे अंतःकरणवृत्ती उचंबळून येतात, थरारतात, क्षुब्ध होतात,' किंवा 'हा अमुक प्रसंगवार्चीत असतां चित्त संतोष पावते, तल्लीन होतें,' इत्यादि गौरवयुक्त निर्देशक वाक्यांच्या आडमापांनी मोजिलेले या महाकाव्याचे विवेचन सुज्ञ वाचकांस रुचो अशी आशा प्रकट करून हें प्रकरण येथे पुरें करितों.

प्रकरण २ रें-नाटके

गुणोत्कर्ष (सन १८८५)

कथानक—श्रीशिवाजीमहाराज इ. स. १६७९ साली कर्नाटकातील स्वारी संपवून स्वदेशी परत येण्यास निघाले. वाटेत तोर्गलच्या मुक्कामी त्यास समजले की, मागल कोल्हापूर प्रांती आले असून त्यास पन्हाळ्याचा किल्लेदार गणपतराव व आपला मुलगा संभाजी हे फितूर झाले आहेत. तेव्हा स्वतः शिवाजी, प्रल्हाद निगर्जी व हिरोजी असे तिघे वेषांतर करून त्या प्रांती आले आणि बाकीचे सैन्य पुढे पाठविण्यात आले. हे तिघे वेषांतर करून पन्हाळ्याच्या आसपास फिरत असता त्यांची व गणपतरावाची गाठ पडली. गणपतरावाने शिवाजीस ओळखिले; तेव्हा भिऊन तो पन्हाळगडावर पळून गेला. आणि तेथे संभाजीमहााराज होते त्यास हे वर्तमान त्याने कळविले व मसळत केली की, मोगलांची मदत घेऊन शिवाजीस पकडावें. इकडे शिवाजीमहाराज व त्यांचे दोघे विश्वासू चाकर, 'पुढे काय करावे' असा विचार करित असता त्यांस असे सुचलें की, जवळच वडगांव नांवाचा तटवंदीचा व ठाण्याचा गांव आहे तेथे जाऊन राहावें ते तिकडे जाण्यास निघाले तो जिव्हाजीपंत देशपांडे नांवाचा वडगावचा सन्मान्य गृहस्थ व शिवाजीचा स्वामिभक्त सेवक त्यास भेटला. त्याच्याकडे महाराजानी 'धर्म्या' असे नांव घेऊन नोकरी धरिली व बाकीचे दोघे मोरोपंत पिंगळे याजकडे हें वर्तमान कळविण्यास निघून गेले.

मोगल ह्या प्रांतीं आल्यापासून जिव्हाजीपंताने आपली मालमत्ता आणि आपला मुलगा व सून-कृष्णराव व राधाबाई-ह्यांस सुरक्षिततेसाठी पन्हाळगडावर नेऊन ठेविलें होते. राधाबाई सुस्वरूप असल्याने तिच्यावर

गणपतराव व त्याच्या कुसंगतीमुळे संभाजी ह्यांनी पापट्टि ठेविली ! ह्या हेतूपायी त्यांनी त्या पतिपत्नीस कैदेत घातले !! आणि संभाजी राधाबाईस वश करण्याचा प्रयत्न करू लागला. तथापि, ती महापतिव्रता, एकनिष्ठ, त्यामुळे संभाजीचे प्रयत्न निष्फळ झाले. तिकडे गणपतराव मोंगलांची कुमक घेऊन वडगांवावर चालून गेला. पण 'धर्म्या'—वेषधारी शिवाजीने प्रथम आश्चर्यकारक गोळंदाजी करून नंतर गांवाच्या दरवाजाशी उभे राहून एकट्याने शेकडो मोंगल कापून काढिले !! अखेर धर्म्या व जिवाजीपंत गणपतरावावर चालून गेले. जिवाजीपंतास जखमी करून गणपतराव त्या वेळी कसा तरी तेथून निसटला. अशा प्रकारे, हे सारे कपटनाटक फसले. आपली फर्जीती झाली आणि आपल्यावर आपल्या पुण्यप्रतापी वडिलाचा रोष होणार या भीतीने संभाजी अगदी गागरून गेला. तरी, गणपतराव कसला वस्ताद ! त्याने संभाजीस फिरून भर दिली की, "कृष्णराव व राधाबाई यांस सोडून देऊ व आपण स्वतः भिऊन गड सोडून पळालो असे भासवू; आणि मग कृष्णराव-राधाबाईंच्या पात्रतीवर राहून त्यांस वाटेत गांठून कृष्णरावास ठार करू व राधेला पळवू !! " अशी मसलत करून त्यांनी त्या उभयतास मार्गात गाठले कृष्णरावाशी संभाजीने द्वंद्व-युद्ध केले. कृष्णरावास मूर्च्छा आली व सभाजीस जखम लागली होती, ती बांधण्याचें निमित्त करून गणपतरावाने सभाजीचे हातपाय जखडून टाकिले !! मूर्च्छित स्थितीतच कृष्णरावास ठार करण्यास तयार होण्यात त्या नीच नराधमास मुदलीच लाजलज्जा वाटली नाही ! राधाबाईंच्या उज्वल पतिभक्तीची परीक्षा मात्र या प्रसंगाने चांगलीच कसास लागली. गयावया करून पदर पसरून, प्रार्थनालापांनी सुद्धा जेव्हा गणपतरावास द्रव येईना तेव्हा कृष्णरावाच्या अंगावर पडणारा त्याच्या शस्त्राचा घाव निवारण व्हावा म्हणून अखेर तिने आपले अंग पतीच्या अंगावर टाकिले.

अशा निर्वाण प्रसंगी शिवाजीमहाराज तेथे येऊन पोचले. त्यांनी गणपतरावास कैद केले; संभाजीस बंधमुक्त केले आणि कृष्णरावाच्या शुश्रुषेची त्यांनी व्यवस्था करविन्ही. लौकरच मोरोपत पिंगळेहि आलेच. त्यानी मोंगल सरदार रणमस्तखान यास करवीर प्रांतांतून हांकून लावून तेथे मराठ्याचा अंमल पूर्ववत् निर्वेध केला. शिवाजीमहाराजांनी जिवाजीपंत, कृष्णराव व राधागई यांस इनामें दिली आणि गणपतरावास देहान्त शासन देण्याचे त्यानी योजिले होते. परंतु जिवाजीपंताने त्यास वाढवून लहानाचा मोठा केला असल्यामुळे त्यास त्याची दया येऊन त्याने महाराजांपाशी रदबदली केल्यावरून गणपतरावास जिथे न मारितां त्यास बिरवाडीच्या किल्ल्यात जन्मभर कैदेत ठेवण्याविषयी महाराजाची आज्ञा झाली.

विशेष विवेचन—या नाटकाचे पर्यवसान, पातिव्रत्याचा विजय व दुर्जनास दडन अशा इष्ट व प्रिय गोष्टी घडून येऊन आनंददायी झाले आहे. मैत्रीच्या मिषाने मोळ्या लोकांस दुर्जन कसे फशी पाडनात आणि चागल्या स्वभावाचा मनुष्य देखील कुसगतीमुळे निव्व कर्मास कसा प्रवृत्त होतो आणि कितीहि संकटे आली तरी निश्चयी स्त्रिया प्राणाची सुद्धा पर्वा न करिता पातिव्रत्य कसे राखितात व त्यास ईश्वर कपा सहार्य होतो ह्या गोष्टी या नाटकांत शास्त्रीबुवानी प्रामुख्याने दाखविल्या आहेत. आपला हेतु त्यांनी किती उत्तम तऱ्हेने साधिला आहे हे वरील कथानकावरून वाचकांना कळून येईल. जिवाजीपताची स्वामिनिष्ठा व दयालुत्व, आलेल्या संकटास तोड देण्याचें धैर्य व उत्साह वडगांवच्या लोकात उत्पन्न करण्याचें त्याचें सामर्थ्य; शिवाजीमहाराजांची देशभक्ति, कर्तव्य-दक्षता, युक्ति, प्रसंगावधान, 'सावधानता सर्व धिषयी,' आपले उद्देश तडीस नेत असतां वैयक्तिक मानापमान व आपली उच्च पदवी

बाजूस ठेवण्याची तत्परता व न्यायनिष्ठुरपणा, संभाजीचा भाबडेपणा, कामुकता, हे दोष पण त्यांबरोबरच अभिजात पुरुषाच्या ठिकाणी असणारी कुकर्माबद्दलची थोडी तरी लाज व मनाचें औदार्य, राधाबाईचें लोकोत्तर पतिप्रेम आणि ईश्वरनिष्ठा, इत्यादि सद्गुण व कृतघ्न, स्वामिद्रोही, मित्रद्रोही, विश्वासघातकी, परस्त्रीचा अभिलाष धरणारा व उलट्या कालजाचा गणपतराव, वगैरे पात्रांच्या अंगच्या सद्गुण-दुर्गुणाचा परिपोष त्यांनी उत्कृष्टपणे केला आहे. नाटकांतील स्थल, काल व कित्येक पात्रे यांच्या नावांवरून हे नाटक ऐतिहासिक आहे हें उघड आहे तथापि, कांहीं पात्रे व प्रसंग काल्पनिक आहेत. नाटकरचना ४०।४५ वर्षांपूर्वीची असल्यामुळे साप्रतच्या रंगभूमीवर क्वचितच दृष्टीस पडणारी सूत्रधार-विदूषकांची जोडी व ते विद्यार्थ्यांनी करावयाचे असल्याने स्त्री-पात्र फक्त एकच असणे या दोन गोष्टी आजकालच्या नाटकांहून ह्यांत भिन्न दिसतात

पाहिल्याच प्रवेशांत सूत्रधार-विदूषक संवादानें कथावस्तुनिर्देश झाला असून पुढे प्रत्येक प्रवेशांत कथानक क्रमशः विकास पावत आहे. ह्यातील अगदीं आणीबाणीचा प्रसंग म्हणजे वडगावावरील छापा होय. गणपतरावाच्या दुष्ट कपटाचा कळम, संभाजीस बांधण्यात व मूर्च्छित कृष्णरावावर शस्त्र चालविण्यास त्यानें उद्युक्त होण्यात झाला. परंतु शिवाजीमहाराजांच्या अकल्पित आगमनाने त्याचा कपटव्यूह ढांसळून तो एकदम दुर्गतीच्या गर्तेत कोसळला ! अशा तऱ्हेने सज्जन-परित्राण होऊन सर्वत्र आनंदी आनंद झाला या नाटकांत वीररस प्रधान असून करुणरस अंगभूत आहे, पन्हाळगडावरील निसर्गशोभा बहारीने वैर्णिली आहे, शिवाजीराजांचे आत्मगत भाषण देशभक्तिपूर्ण

१ कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेज अगर हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यां-साठीं रचिलें. २ गुणोत्कर्ष पृ. ४.

असून पुत्र संभाजी याच्या दुर्वर्तनाने होणाऱ्या दुःखशोकामुळे व विशेषेकरून तों मोंगलांस फितूर झाल्याने त्याच्या अंतःकरणातील क्षुब्धतेने व व्याकुळतेने कारुण्यपूर्ण झालेले आहे. तसेच, प्रस्तुत नाटकात विनोदाची छटा ठिकठिकाणी असून 'चतुर्भुज' आणि 'जीवशिवऐक्य' या शब्दांवरून केलेल्या कोट्या चांगल्या आहेत. गणपतरावाने संभाजीला बांधिले त्या वेळी, "तुला तुझा बाप शंभू म्हणतो व तुझ्या बापाला लोक सांबाचा अवतार समजतात, मी तुला बांधून चतुर्भुज करितो—शंकराला विष्णु करितो" अशी त्याने संभाजीची कुचेष्टा केली ! जिवाजी-शिवाजीच्या भेटीवरून सुचलेली अर्थानच जीवशिवऐक्याची दुसरी वेदान्ती कोटी आहे ती समर्पकच आहे.

गुणोत्कर्षाचे भरतवाक्य स्वदेशभक्तांच्या गुण प्रशंसेने भरले व सतत सर्वांनी गावे असे आहे —

‘जे जे सन्मार्गवर्ती सद्य हृदय जे लोकबंधु स्वभावे ।

पाहोनी देशबंधु व्यथित व्यथितसे चित्त ज्यांचेहि व्हावे ॥

उद्धारुं हिंदुधर्मा सतत झगडतां देह ज्यांचे झिजावे ।

काळी काळीं महात्मे पुरुष महिवरी धीर जन्मास यावे ॥”

ज्या सुप्रसंगी हे नाटक जन्मले त्याच्या आधीच्या कुप्रसंगी प्रसिद्ध 'बर्वेप्रकरणी'—दे. म. टिळक-आगरकरांचे देशभक्तियुक्त धैर्य प्रकट झालेच होते, त्यास अनुलक्षून हे रचिले असावे कीं काय कोण जाणे ! स्कॉट नामक इंग्लिश कवीच्या 'अॅव्हॅनो' नांवाच्या कादंबरीतील टार्किलस्टन् किल्यावरील छापा, ब्लॅक नाइटच्या वेषांतला राजा रिचर्ड व त्याच कवीच्या 'लेडी आफ् दि लेक' ह्या काव्यांतील फिट्झ जेम्स आणि रॉड्रिक् डू यांचे द्वंद्व-युद्ध, या गोष्टींचे बरेचसे साम्य

१. गुणोत्कर्ष पृ. १८/१९ व पृष्ठ ३२. २. कै. श्रिशाहू छत्रपतिमहाराज याचे दत्तविधानप्रसंगी.

अनुक्रमे वडगांवची लढाई, वेष्टांतरित राजा शिवाजी आणि कृष्णराव-सभाजींचें द्वंद्व-युद्ध याशीं असल्याकारणाने हें स्कोट्चे अनुकरण असावे असें कोणी म्हणतात परंतु आम्हास तसे वाटन नाहीं. कारण, शास्त्रीबुवांनी गुणोत्कर्ष रचिलें त्या वेळी, त्यांस इंग्रजी विशेष येत नव्हतें. पण क्षणभर हे अनुकरण आहे असे गृहित धरल्यास दुसरी एक गोष्ट मान्य करावीच लागेल, ती ही की, मूळच्या इंग्रजीमधल्या कथाप्रसंगास त्यांनी दिलेला मराठी वेष इतका बेमालूम साधला आहे की, ' हे अमक्याचें अनुकरण आहे, ' असे मुद्दाम सांगितल्यावांचून कोणाच्या लक्ष्यात येणार नाहीं.

तारामंडळ

प्रस्तावना—हें नाटक जरी ऐतिहासिक म्हणजे इतिहासात नमूद असलेल्या एकाद्या विशिष्ट कथेस किंवा व्यक्तीस उद्देशून लिहिलेले नसले तरी ह्यातील दोन तीन पात्रांची विलक्षण वाटणारी नांवे व एक दोन ठळक गोष्टी इतिहासांत आढळणाऱ्या अर्थात् शक्य कोटीतल्या आहेत असे खुद्द शास्त्रीबुवांनी या नाटकाच्या प्रस्तावनेतच दाखवून दिले आहे. तसेंच, या नाटकाचे संविधानक बाराव्या अगर तेराव्या शतकांतले आहे असे कल्पिलें असल्याचेंहि त्यांनी या प्रस्तावनेत सांगितलें आहे. या नाटकातील दुर्जनसिंगाचें गुणोत्कर्षा-तील गणपतरावाशीं कांहीं कांहीं बाबतींत साम्य आहे. गणपतराव प्रत्यक्ष विवाहित अशा एका परस्त्रीवर पापदृष्टि ठेवितो तर दुर्जनसिंग, जिनें मनसा व वचसा विक्रमसिंगास वरिलें होते अशा शालिनीचा अभिलाष धरितो. दोघेहि आपल्या धन्याशीं निमकहराम होऊन

शत्रूस मिळतात व प्रसंगी त्यांस जिवे मारण्यास देखील उद्युक्त होतात. गुणोत्कर्षाप्रमाणे याहि नाटकात वेषांतराचा उपयोग करून अगदी आणीबाणीच्या वेळीं अद्भुतता उत्पन्न केली आहे ही गोष्ट मरणाची शिक्षा होऊन मारला गेला अशी ज्या इतवाररावाविषयी ठाम समजूत त्याच्या आकस्मिक प्रकट होण्यानें ध्यानांत येण्याजोगी आहे. जसा सभाजी गणपतरावाच्या कपटजालांत सापडला होता तसाच तारामंडळातील राजा महामंडलेश्वर हा भोळसर स्वभावामुळे काथेबाज दुर्जनसिंगाच्या कपटप्रयोगास बळी पडला होता. गुणोत्कर्षाचे प्रयोजन वेगळें असल्याने त्याला जी बंधनें होती तीं तारामंडळास नसल्यामुळें ह्यात अधिक स्त्री-पात्रे व श्रृंगाररसाची भर घालता आली. स. १९०६।७ च्या सुमारास किलोस्कर मंडळी 'सुमति' नावाचें नाटक करीत असे त्यातील सुमति नामक प्रधान व त्याचा प्रतिस्पर्धी स्तवराज—त्याच दरबारांतील एक क्षुद्र खुशामत्या—याचें साम्य तारामंडळांतील इतवारराव व दुर्जनसिंग याच्या भूमिकाशी बरेंच जमनें । ह्यात दुर्जनसिंगाने तारामंडळ-हाराची चोरी इतवाररावावर घातली तर त्यातील स्तवराजाने सुमतिपुत्र 'विनय' व राजपुत्र 'संतपन' याच्यामधील क्षुल्लक वादाचा फायदा घेऊन त्यायोगे सुमतीचा नाश व आपले भाग्य साधण्याचा प्रयत्न केला । मात्र सुमतीचा खरा प्रतिस्पर्धी 'जयमति' यानें या परिस्थितीचा आपल्या कपटनीतीस उपयोग करून घेऊन सुमतीच्या राजकारणावर मात करण्याचा कसून प्रयत्न केला तो परिणामी फसला !! हे सुमति नाटकाचे पर्यवसान आहे. तथापि, तारामंडळातील शालिनी-विक्रम या जोडीने अभिजात श्रृंगाराची जोड तारामंडळास मिळून 'सुमती'पेक्षा तें जास्त लोकप्रिय झाले हे सांगावयास नकोच आहे.

कथानक—उत्तर कर्नाटकांत देवीपट्टण नावाचे एक राजधानीचें शहर होतें. तेथे दोन अडीच महिन्यांच्या अवधीत तारामंडळाचा कथा-भाग घडून आला आहे. महामंडलेश्वर हा देवीपट्टणाचा नूतनाभिषिक्त राजा होता. त्याचा सेनापति इतबारराव याचा मुलगा विक्रम व कोशपाळाची मुलगी शालिनी यांचे परस्परांवर फार दिवसांपासून प्रेम जडलेले होते. परंतु शालिनीची आई राजकन्या असून मानी व तोऱ्याने वागणारी होनी, आणि तिच्या बापाजवळचा तारामंडळ नामक बहुमोल रत्नहार सामंत नांवाच्या एका शेजारच्या राजानें लुटून नेला होता. यासाठी तो हार परत मिळवून देईल त्यासच शालिनी द्यावयाची असा तिचा हट्ट होता. दुसरे, शालिनी आपल्याला मिळावी अशी महत्त्वाकाक्षा इतबाररावाच्या पदरच्या एका क्षुद्र बुद्धीच्या सामान्य नोकरानें—दुर्जनसिंगाने—धरिली होती. या दोन गोष्टीमुळें विक्रम-शालिनी-विवाहास मोठाच अडथळा झाला

इतबाररावानें सामंतावर स्वारी करून तारामंडळ परत जिंकून आणिला होता. परंतु लुटीपैकी हा महत्त्वाचा जिन्नस इतबाररावानें आपल्या घरी ठेवून घेतला आहे वगैरे बनावट मजकूर महामंडलेश्वर राजाच्या थिल्लर मनांत भरवून देऊन इतबाररावास देहान्त शिक्षा करविणें, त्याची व मंत्रिमंडळांतील कोशपाल, दुर्गपाल इ. त्याच्या स्नेहाची धनदौलत जप्त करवून स्वतःसाठी महामंडलेश्वराचे सर्वाधिकारित्व मिळविणे व तारामंडळ हारहि संपादन करणे इतक्या गोष्टी साध्य करून घेऊन दुर्जनसिंगाने आपल्या मते शालिनीच्या प्राप्तीची सर्व सिद्धता केली. तथापि, शालिनीचें मन जिकणे हें केवळ कठिणच नव्हे तर अगदी अशक्यच होते. कारण विक्रमसिंगावरचे तिचे प्रेम अढळ, निस्सीम, निर्व्याज व शुद्ध असे आहे, ही गोष्ट दुर्जनसिंगाहि पूर्णपणें जाणून होता जुन्या राजमंडळापैकी कोणीसुद्धां दुर्जनसिंगास

अनुकूल नव्हता. विक्रम हा अतिशय पराक्रमी व पितृभक्त तरुण वीर शालिनीच्या प्राप्तीच्या संबंधांत त्याचा जबरदस्त प्रतिस्पर्धी होता. आणि प्रीताई नावाची अनुभवी म्हातारी दाई ही विक्रमशालिनीचे कल्याण चितणारी मोठी हुषार व दिकमती बाई होती. हिने वेडीचें सोंग घेऊन ब्रम्हसंधाप्रमाणे दुर्जनसिगाचा पिच्छा पुरविला होता ! भामिनीला 'तारामंडळ आपण देऊं' असे सांगून तिच्याकडून शालिनीच्या भेटीची परवानगी मिळवीपर्यंत दुर्जनसिगाचा विजय झालासा दिसतो पण, पुढे क्रमशः (१) शालिनीने त्याचे तोंडसुद्धा पाहाण्याचे नाकारिले ! त्यामुळे त्याचा पाणउतारा झाला. (२) 'बापाचा वध करणाऱ्या व तुझा तेजोभग करण्यासाठीं तुला पाहरेकऱ्याची हलकी चाकरी करावयास लावणाऱ्या राजाला तू ठार कर !' ही त्याची मसलत विक्रमानें न ऐकिल्यामुळे इतवाररावाप्रमाणे विक्रमाची वाट लावण्यास सापडावी हा दुर्जनाचा डाव तर फसलाच, परंतु उलट त्याचें कपट-कारस्थान काहीसे बाहेर फुटले. येथे त्याचा राजनैतिक पाडाव झाला. (३) पुढें एके रात्री मार्तंडभटासारख्या लोभी भिक्षुकाच्या मदतीने गुप्तपणे त्रिवाह उरकावा हा दुर्जन व भामिनीचा बेत लग्नाच्या ऐन प्रसंगी शालिनीऐवजी वेडीपिशी प्रीताईचें दुर्जनाच्या गळी पडून फसला ! ! हा त्या दुर्जनाचा तिसरा पराभव झाला. आणि (४) यानंतर तो उघडपणे सौमंतास जाऊन मिळाला व त्याच्या बाजूने महामंडलेश्वरावर त्याने चाल केली. यायोगे, त्याच्या नैतिक अधःपानाची व दुष्टाचरणाची परमावधि दिसून आली !

याच वेळीं यवन सरदाराच्या वेषांत इतवाररावांनीहि मोठी मर्दुमकी गाजविली पूर्वी आपल्या प्रिय पित्यास दिलेल्या वचनानुसार विक्रमाने

१. अं. ३, प्र. ३, पृ. ७४, २. अ. ३, प्र. ४, पृ. ८०; ३. अं. ४, प्र. ३, पृ. ९५, ४. अं. ४ प्र. ३, पृ. १०३, ५. अं. ५, प्र. १, पृ. १०५.

स्वामिभक्तिपूर्वक महापराक्रम करून दुर्जसिंगापासून महामंडलेश्वराचें संरक्षण करून त्यानें दुर्जनास ठार केले. या त्याच्या उदात्त चारित्र्यानें राजास इतबाररावाच्या थोरपणाचे स्मरण होऊन कृतज्ञताबुद्धीने त्यानें त्याचे सेनापतिपद विक्रमाला दिलें. तसेंच विक्रमाच्या पराक्रमानें तारामंडळ परत मिळाला हे वर्तमान स्वतः राजाकडून भामिनीला समजलें. राजाच्या सुप्रसन्नतेमुळें तारामंडळ विक्रमामे मिळून त्याच्याच अनुमतीने त्याने तो शालिनीच्या गळ्यांत घातला हद्दी भामिनीची आता समजूत निघाली व विक्रम-शालिनी-विवाह होऊन सर्वास आनंद झाला. सद्गुणी इतबार-रावाच्या स्मरणामुळे आता वारंवार कष्टी होणाऱ्या राजास, दुर्गपाळानें मित्रवात्सल्यामुळे स्वतः गुप्तपणे जिवंत राखिल्या इतबाररावास दरबारांत आणून भेटविलें. या महानंदाच्या स्मरणार्थ राजाने इतबाररावास महामंत्री असे पद दिले आणि “यापुढे आपण आपले मंत्री व राज्यांतले महाजन यांच्या समतीनें राज्यकारभार चालवूं” असे प्रजेस आश्वासन दिलें. अशा प्रकारे नाटकाचा शेवट स्वामिभक्ति, देशभक्ति इत्यादि थोर सद्गुणांच्या विजयात झाला.

विशेष विवेचन—एकंदरीत गुणोत्कर्षापेक्षां तारामंडळाच्या रचनेस लेखकास अधिक स्वातंत्र्य असल्यामुळें हें संविधानक विस्तृत व उठावदार झालें आहे. तारामंडळात उत्कट स्वामिभक्ति व पराकाष्ठेचा स्वार्थत्याग या सद्गुणांचा परिपोष प्राधान्येकरून दाखविला आहे. यांतील मुख्य रस गंभीर व शांत असून वीर, करुण, शृंगार हे रस अनुषंगानें आहेत शालिनी व विक्रम यांचा विवाह घडवून आणण्याच्या कामी लहानपणापासून त्यांची दाई असलेल्या प्रीताईनें वेड पांघरलेलें आहे. तिच्या वेडसरपणाच्या चेष्टांमुळें नाटकांत आरंभापासून अखेरपर्यंत वारंवार हास्यरसास उकळी फुटते. तसेंच मार्तंडभट व बेशकराव या पात्रांनीहि मधून मधून विनोदाची भर पडत राहाते. तारामंडळ नांवाचा

हार भामिनीबाईस-शालिनीच्या आईस-जांवयाकडून मिळाला पाहिजे ह्या अटीमुळे शालिनी आणि विक्रम यांच्यामधील प्रेमाची विवाहात परिणति होण्यास मोठी अडचण उपस्थित होते. ह्यामुळे नाटकाचे इष्ट साध्य ' तारामंडळ-हाराची प्राप्ति ' हेंच ठरून ब्यास तारामंडळ असें नांव देण्यात आले आहे. स्वतः शाखांबुवांनी यांतील प्रतिपाद्य विषयासंबंधी पुढीलप्रमाणे उद्गार काढिले आहेत:-“ यांत एका देशभक्ताचा अपूर्व स्वार्थ याग, देशभक्ति आणि पितृभक्ति यात विरोध आला असतां दुसरीने पहिलीचे साचिव्य पतकरिल्यामुळे झालेले सुपरिणाम, भगवद्भक्तीचे साफल्य, मन्यव्रताचा वाणा, श्रीमंतीचा तोरा, दुर्जनाचे गूढ, निष्ठुर दौर्जन्य इत्यादि गोष्टी मनोवैधक प्रकाराने दाखविलेल्या आहेत. ” असो या नाटकाची भाषा जोरदार व कवित्वपरिप्लुत आहे.

स्वामिनिष्ठ व स्वार्थत्यागी इतवारराव, पराक्रमी व पितृभक्त विक्रम, एकदा मनानें वारिलेल्या पतीवर त्याच्या प्रतिकूल व विपरीत परिस्थितींत देखील अखंड अनन्य प्रेम करणारी शालिनी आणि प्रीताईसारखी प्रेमळ व नि स्वार्थी दाई, असलीं माणसें जगात सापडणें अगदी अशक्य नसलें तरी हजारों, लाखांत एक या प्रमाणात आढळवयाची हे कांहीं खोटे नाही. मात्र भामिनीसारख्या हटवादी, खुळचट, तोऱ्याने वागणाऱ्या आणि स्वतःच्या शाहाणपणाच्या घमेंडीत लुच्या लोकांच्या भूलथापास फसणाऱ्या स्त्रिया जगांत पुष्कळ असतात ! नाटकातील तारामंडळहाराची वैसुकीशी केलेली तुलना व राज्यपदावर नुकल्याच आरूढ झालेल्या अननुभवी राजास जंगलामधून नवीन धरून आणिलेल्या हेंत्तीची दिलेली उपमा आणि दुर्जनसिंगास जिथें तिथे छळणाऱ्या प्रीताईस त्यानें आपल्या पाठीस लागलेली ब्रह्मसमंथाची

बाधा असें म्हणणें ही सादृश्यें अगदी यथार्थच आहेत. इतबाररावानें कौशपाळास दिलेलें स्वामिभक्तिपूर्ण उत्तर, त्यास राजानें देहान्त शासनाची शिक्षा फर्माविल्यानंतर त्यानें केलेलें भाषण व विक्रमास शेवटचा निरोप देतांना केलेला उपदेश हे प्रसंग स्फूर्तिदायक व अंतःकरणांत खळबळ उत्पन्न करणारे आणि उद्बोधक असून इतबाररावाच्या भूमिकेचा एकंदर उठाव हरिश्चंद्र, चारुदत्त इत्यादि धीर गंभीर पुरुषांप्रमाणें सत्त्वसंपन्न आहे.

चित्रवंचना (संगीत)

कथानक—शास्त्रीबुवानी लिहिलेलें हे पहिले संगीत नाटक होय. यांतील हेतु पूर्वीच्या दोन नाटकांइतका उदात्त नाही. “ लग्नांच्या बाबतींत हल्ली राजे लोकांत जी रूढि पडली आहे ती मोडलीच पाहिजे; आणि तिच्या जागी प्रीतिविवाह सुरू झालेच पाहिजेत. ” अशा हेतूचे दर्शक असें हे नाटक आहे. पुरुष-पात्रांच्या संख्येच्या मानाने ह्यात स्त्री-पात्रें पुष्कळच आहेत. माधव, कंक, जालंधर, प्रभाकर, याच्या प्रासंगिक प्रवेशांखेरीज सारे स्त्रीराज्यच ! या नाटकांतील नायिका-गुर्जरदेशाधिपति युगंधरमहाराज यांची कन्या प्रभावती—हिचा स्वभाव सरळ आणि शील उच्च दर्जाचें असून नायक मालवदेशींचा उज्जयिनी येथील राजपुत्र माधव हा केवळ साधा राजपुत्र नसून गुणपरीक्षा व पराक्रम इत्यादि सद्गुणांनीं मंडित आहे. प्रभावती—माधवांच्यामधील प्रेमाची स्वाभाविक वाढ होत असतां त्याला तीव्र विरोध करणारी एक व्यक्ति पुढें आली ती

१. ता. मं. अं. १. प्र. ५. २. ता. मं. अं. २, प्र. १, पृ. ३९ ते ४१.
३. ता. मं. अं. २, प्र. २. ४. चित्रवंचना पृ ७.

प्रभावतीची सखी मदयंती होय. प्रभावतीने तिचा स्वभाव पूर्णपणे न ओळखून तिला आपले स्थान दिल्यामुळे ती त्याचा दुरुपयोग करून आपल्याविरुद्ध भलताच फायदा घेण्याचे साहस करील असे प्रभावतीच्या मनीमानसीसुद्धा कधी आले नाही ! कारण, एक तर मदयंतीचे लग्न या पूर्वीच एका धनिकाशी ठरलेले होते आणि “ दोन सल्यांमध्ये फूट पाडणे प्रत्यक्ष कामदेवास देखील अशक्य आहे. ” असे प्रथमारांभीच प्रभावती-मदयंती यांच्यामध्ये झालेल्या सवादात मदयंतीने प्रभावतीला प्रतिज्ञेने सांगितले होते. पण, हीच मदयंती पुढे प्रभावतीची पुरती वैरीण बनली असा कामदेवाचा प्रभाव ! !

मदयंती अनुदार मनाची, व निर्व्याज प्रेमाच्या गोष्टी या निव्वळ गप्पा आहेत असे मानणारी होती. आपले साध्य साधण्यासाठी कोणत्याहि साधनांचा उपयोग करण्यांत न्याय, अन्याय, सखिप्रेम किंवा विश्वासघातासराखे घोर पातक या कशाचाहि विचार करण्यास स्वार्थापुढे ती तयार नव्हती ! शिवाय, तिची दृष्टि अगदी व्यावहारिक व हिशेबी असल्याने ती म्हणे, “ खीने पतीवर जे प्रेम करावयाचे ते काही त्याच्या चरणां लीन होऊन राहाण्याकरिता नाही करावयाचे तर समाजांत आपली प्रतिष्ठा वाढावी, संपत्ति, ऐषआराम यांचा उपभोग घेण्यास सापडावे, आपले मन नित्य ल्यालीखुशालीत असावे आणि मनाप्रमाणे हौस-मौज करायला मिळावी, एवढ्याच हेतूने देवाजवळ पति मागावयाचा व त्यावर प्रेम करावयाचे ! ” वाङ्निश्चयविधीने ती ज्या पुरुषाची धर्मपत्नी झालेली होती तो तिचे हे मर्च मनोरथ पुरविण्यास समर्थ आहे अशी तिची समजूत होती. परंतु तो पुरुष दरोडेखोर आहे असे तिला कळून आल्यामुळे ल्याल्या संगतीत, समाजात मानमान्यता वाढणे वगैरे आपले हेतु कसे साधणार ? या विचाराने तिचे मन खट्टू झाले व त्या

पुरुषावरून ते पार उडाले ! तिचा पति मात्र तिच्यावरील आपला हक्क सोडण्यास मुळीच तयार नव्हता ! !

अशा स्थितीत कुमार माधवाची परीक्षा पाहाण्याच्या हेतूने प्रभावतीने आपले सोग मदयंतीस देऊन आपण स्वतः तिची सखी मदयंती झाली. या निमित्ताने प्रभावतीचा पोषाक, आसन, मुकुट आणि शिक्कामोर्तवसुद्धा मदयंतीच्या ताब्यात येऊन राजकुमार माधव याच्याशी उघडपणे सलगी करण्यास तिला अनायासे सवड सापडली. आता ती विचार करू लागली:-

“ मानस कां हे । संशय मम जयि घेई ॥

अधीर कां होई । नेत्र माझा सुरा ॥

वीर विजयी खरा । तरुणां मारी लोळवि पायां ॥ घृ. ॥

भुलवूं कुमारा । संभ्रम मम सारा ॥

मदन-लीला-प्रसारा । बरा हा नेत्र माझा सुरा ॥ ”

असो. याप्रमाणे निश्चय करून माधवाच्या प्रथम भेटीच्या वेळेपासून त्याचे प्रेम संपादन करण्याची खटपट मदयंतीने चालविली ! पण, या अतिप्रसंगाचा परिणाम असा झाला की, या पहिल्याच भेटीत ती माधवाच्या मनातून उतरली. आणि वेषधारी मदयंतीवर-खऱ्या प्रभावतीवर-च माधवाचे मन बसले कारण तिच्या अगच्या विनय, लज्जा, शीलवान्पणा इत्यादि स्वभावसिद्ध गुणामुळे त्याचे मन सहजच आकर्षिले गेले. आणि कुमाराच्या मनास लागलेला वेषधारी सखीच्या प्रेमाचा हा वेध उत्तरोत्तर वाढतच गेला. यानंतर एकदां, वेषधारी राज-कन्येचा-खऱ्या मदयंतीचा-एका दरोडेखोराशी काही संबंध आहे असे लक्षात येतांच तिचे सर्वच आचरण माधवास अत्यंत तिरस्करणीय वाटू लागून त्याने तिला वरण्याचे साफ नाकारिले ! आणि पुढे एके प्रसंगी तर तिच्याविषयी त्याने तिच्यादेखत अतिशय अनादर दाखविला !!

पुढे आमोदसुंदर उद्यानांतील कामदेवापुढे प्रभावती, मदयंती व त्यांच्या इतर सख्या याचा नाच झाला त्या वेळी तो पाहाण्यास आलेल्या कुमार माधवास प्रभावतीने आणि प्रभावतीस माधवाने फुलांच्या माळा घातल्या हे पाहून मदयंतीची तांत्र निराशा झाली. तेव्हां तिच्या हातीं असलेल्या राजकन्येच्या मुद्रेचा उपयोग करून अखेर राजसैनिकांच्या सहाय्याने माधवास ठार करण्याचा अधमाधम विचार तिने मनांत आणिला ! ह्या कुविचाराप्रमाणे तिने सर्व सिद्धता करून ठेविली होती. येथे तिच्या दुष्ट स्वभावाची परम सीमा झाल्याचें दिसून येते. पण, इतक्यांत त्या ठिकाणी—तिच्या सकेतस्थळी—जालंधर व त्याच्या मागून प्रभावती—खरी राजकन्या—यांच्या अकल्पित आगमनाने मदयंतीची पुरती फजीती झाली ! कारण, जालंधरास पाहिल्याबरोबर सैनिकाची तर गाळणच उडून गेली. तथापि खऱ्या प्रभावतीच्या येण्याने दोन राजकन्यांपैकी आपण कोणाचा हुकूम मानावा अशी कांही तरी सबब काढून “ आम्हांस सरकारचा हुकूम नाही ” असे म्हणत म्हणत सैनिकांनी तेथून पोबारा केला ! आणि जालंधराच्या सांगण्यावरून त्याच्या लोकांनी मदयंतीस कैद केले. जालंधर हा वस्तुतः दरोडेखोर नसून प्रभावतीच्या बापाच्या—युगंधरराजाच्या—राज्यांतला ‘ धर्मनिधि ’ नांवाचा एक खानदानी सरदार होता. त्याची जप्त झालेली जहागीर व काढून घेतलेली सरदारी युगंधरमहाराजाकडून त्याची त्यास परत देवविण्याचें माधव-प्रभावतींनी त्यास आश्वासन दिले व ही गोष्ट महाराज करीपर्यंत आमचा विवाहसमारंभ तहकूब ठेवू असे सांगून जहागीर सुटण्याच्या संबंधांत त्या उभयतांनी जालंधरास निर्वाळा दिला. प्रभावतीने मदयंतीबद्दल जालंधरापाशीं “ तूं तिला बरेपणाने वागवीत जा,” अशी

रदबदली केली ती त्यानें मान्य केली. आणि अशा प्रकारे सर्वजण सुखी होऊन नाटकाचा शेवट गोड झाला.

विशेष विवेचन—प्रभावती-मदयंतीच्या स्वभावांतील विरोध आणि स्वरूपांतील साम्य या गोष्टींमुळे संविधानकास खुलावट आली आहे. स्वरूपसाम्याने एकमेकीस आपली स्थाने बदलणे सुलभ झालें. परंतु स्वभावांची देवघेव करितां न आल्यामुळे होणारा घोंटाळा प्रभावतीच्या सावधानतेमुळे व माधवाच्या गुणप्राहकतेमुळे टळून कथानकाचा शेवट इष्ट असा झाला. माधव व जालंधर यांनी प्रभावती व मदयंती या अत्यंत भिन्न स्वभावाच्या स्त्रीपात्रांपासून स्त्रीहृदयाचा ठाव घेतला असल्याने त्यांचे त्याबद्दलचे अनुभव परस्परांहून किती भिन्न उतरले हे त्यांच्याच तोडच्या पुढील पद्यांवरून वाचकाच्या चांगले घ्यानीं येईल.

माधव म्हणतो:—

१“ कोमल हृदया शीलोदारा । धरातल-रमा ती आर्या ॥ ध्रु०॥
प्रेमधनाची खाणी-रमणी । स्त्रीजनी गुण-गणना-स्मरणी ।
वरिन सुकृत-योगे ती भार्या ॥ १ ॥ ”

जालंधराचा अनुभव:—

२“ कपट-नाटक-नटी । मोह-मदिरा-घटी ।
स्वैर ही गोमटी । पुरुषा नटवि विटवि ॥ ध्रु० ॥
युव-मनोदारिणी । नयन-विष-धारिणी ।
शुभ-गति-निवारिणी । दुरुनी सुकवि चुकवि ॥ ”

जालंधर हा दरोडेखोर दिसतो खरा, परंतु या मूळच्या संभावित गृह-स्थाची सरदारी युगंधरराजाने अन्यायाने काढून घेऊन त्याचा सरंजाम जप्त केल्यामुळे तो या वाम मार्गांत शिरला होता. तथापि, माधवाविषयीं

त्याला आदर वाढत असून आपल्या वाग्दत्त वधूच्या हातून अकुलीन-पणाचें व दुष्ट आचरण घडूं नये या उद्देशानें वेळोवेळीं मोठ्या दक्षतेनें तो अवश्य ते उपाय योजित असे. यावरून त्याचा अभिजात कुलीनपणा व्यक्त होतो पण त्याच्या वर्तनाचा त्याच्या धंद्याशीं मेळ कसा नाहीं असे कुतूहल नाटकाच्या आरंभापासून अखेरपर्यंत मनांत राहातें व उत्तरोत्तर त्याच्याबद्दल आदरभाव वाढत जातो.

माधवाचा अनुचर कंक हा काय किमतीचा माणूस होता हें त्याच्या खालील उद्गारावरून कळून येईल. राजकन्येच्या खुशामतीस्तव तो सागतो:—“ आम्हा दरबारी लोकांचा सांप्रदाय असा आहे की, राजे लोकांच्या तोडार किंचित् हास्य दिसलें कीं, आम्ही जोराजोरानें खो खो खो हंसत असतो; आणि त्याची किंचित् संचित मुद्रा दिसल्याबरोबर आम्ही ओक्साबोकशी रडत असतो..... यांत मनाचा काय संबंध आहे ? हें नुसते सुखदुःखाचे पोकळ प्रदर्शन आहे, पोकळ प्रदर्शन ! अगदीं कोरडे ठणठणीत प्रदर्शन ! अशी वेळीं अवेळीं प्रदर्शनें करून दाखविण्याचा आम्हा मुत्सद्दी लोकांचा सांप्रदाय सनातन आहे ’’ या सांप्रदायीं मुत्सद्दयाची प्रभावतीच्या चपला नांवाच्या चतुर दासीनें या नाटकांत जागजागीं खूप फजीती उडविली आहे ! ! कंक हें पात्र या नाटकातील हास्यरसाचे उगमस्थानच आहे. ह्यावरच जेथे तेथें विनोद बहरला आहे. जालंधरामुळे व मदयतीच्या शेवटच्या कारस्थानानें थोडासा रौद्र व करुण रसहि ह्यांत अनुषंगाने आलेला आहे. क्रोधाविष्ट जालंधर मदयतीज विचारितो, “डाकिनी ! सांग तुला काय शासन करूं ?

मैद्योद्धत विकट डाकिनि नटलिस नरी ।

कपट-पटल-पिहित-दुरित-विलसित ॥ ४० ॥

सलिलिं काय बुडवूं ? गगनिं काय उडवूं ।

अतलिं दडवूं । अनवधि तुज रडवूं ? ।

तिमिर-कुहरिं करुनि चरण निगडित ॥ ध्रु० ॥

हालाहल विषासहि लाजविणारें मदयंतीचें कटुतम अंतःकरण व अनन्य पतिप्रेमानें आर्द्र झालेला प्रभावतीचा नवनीत-मृदुल मधुरभाव यांच्या एकत्र दर्शनानें क्षणमात्र प्रेक्षकांच्या विचारसागरावर परस्पर विरुद्ध विकारांचें तुफान वादळ उसळून राहाते, असो. बाकी सर्वत्र, ह्यांत श्रृंगार-रसच प्रधान आहे. प्रभावती-मदयंती यांच्यामधील वेषांच्या अटला-बदलीनें कुमार माधवाची चित्र-विलक्षण, वंचना-फसवणूक, करण्याचा नायिकेनें जो प्रयत्न केला त्यास उद्देशून या नाटकास 'चित्रवचना' हे नांव प्राप्त झाले आहे.

शास्त्रीबुवांच्या संगीत नाटकांतील पदाच्या सोप्या व सरळ रचनेसबंधी मार्गें चरित्रात उल्लेख आलाच आहे. नाटकांतील पात्रांच्या संभाषणांत श्लेषादि शब्दालंकार विपुल योजिलेले असून पदांतहि त्यांचा अनेक ठिकाणीं उपयोग केलेला आढळतो. स. १९१६ साली 'संदेश' पत्राच्या एका अंकांत संविधानकाच्या मूलभूत कल्पनेवरून "हे मूळ नाटक 'भास' कवीनें केले असून तेंच 'चित्रवंचना' नांव देऊन शास्त्रीबुवांनी मराठीत उतरलें आहे." अशी कोणी टीका केली होती. परंतु या विधानाचा स्पष्ट निषेध करून थोरल्या शाहूमहाराजांच्या बखरीतील एका गोष्टीवरून ह्याची कल्पना आपणास सुचली असें शास्त्रीबुवांनीं या नाटकाच्या प्रस्तावनेत या टीकेस उत्तर दिलें आहे.

कृष्णकांचन (संगीत)

परिस्थितीचा परिणाम—हे शास्त्रीबुवांचे दुसरे संगीत नाटक स. १९१७ साली प्रसिद्ध झाले. या नाटकावर तत्कालीन दोन गोष्टींचा परिणाम झालेला दिसतो लो. मा. टिळकांचे गीतारहस्य नुकतेच प्रसिद्ध झालेले होते. त्यांतील निष्काम कर्मयोगाच्या आचरणाचा उल्लेख या नाटकांत आढळून येतो. राष्ट्रधर्माच्या उदात्त कल्पना नवीन प्रकारे उद्दीपित करणाऱ्या या नाटकाच्या प्रस्तावनेत शास्त्रीबुवांनी राष्ट्रधर्माबद्दल जो थोडासा खुलासा केला आहे त्यावरून हे उघड दिसते की, त्यांनी ज्याला राष्ट्रधर्म असे म्हटले आहे तो हाच की, “ गीतेतील आत्मौपम्य-बुद्धीची दृष्टि व्यक्तिमात्राने राष्ट्रच्या सुखदुःखावर खिळली पाहिजे. ” आणि हाच राष्ट्रधर्माचा विषय या नाटकात प्रामुख्याने वर्णिला आहे. दुसरी गोष्ट, या वेळीं युरोपात महायुद्ध सुरू होते व बऱ्याच युरोपियन राष्ट्रांचा एकटा एक शत्रु जर्मनी याच्या अंतस्थ कारस्थानाविषयी सुशिक्षित लोकामध्येहि अनेक प्रवाद सुरू असत. ‘ जर्मनीची पाताळयंत्रे ’ या नांवाचे एक पुस्तक या संधीस छापले गेले होते. तात्पर्य, अशा कपट-कारस्थानाचा खेळ या प्रसंगामुळे त्यांच्या नाटकाचा विषय झाला असावा. पण, असली चाणक्यनीति—किंवा ‘ कणिकनीति ’ म्हटल्यास जास्त शोभेल !—बाहेरूनच सुचली असे जर म्हणावयाचे तर ती या पूर्वीच्या संस्कृत व मराठी नाटकांतूनहि कां सुचली नसेल? शास्त्रीबुवांच्या डोळ्यांपुढे हें नाटक लिहितांना कपटपट्टु मोगल सम्राट औरंगजेब हा वावरत

१ “ राष्ट्रांचे हिताहित व सुखदुःख आत्मौपम्याने जाणणे, राष्ट्राच्या बचावासाठीं कोणताहि स्वार्थ गमावण्यास न भिणे, हा राष्ट्रधर्म होय. ”

—खैरशास्त्री, कृष्णकांचन प्रस्तावना.

होता. कारण, प्रस्तावनेत ते लिहितात:-“ विजापूरचा अल्पवयी पादशहा सुलतान शिकंदर याची बहीण पादशहाबिबी, ही औरंगजेबाच्या मनांतून सून करून घ्यावयाची होती. पण, त्याचें म्हणणें विजापूरच्या राजाच्या अधिकाऱ्यांनी न ऐकल्यामुळे औरंगजेब हद्दास पेटला व त्या राज्याचा विध्वंस करण्यास उद्युक्त झाला. त्या वेळी आपल्यासाठीं भावाच्या राज्याचा नाश होणे योग्य नाही हे समजून ती उदार अंतःकरणाची शहाजादी पादशहाबिबी आपण होऊन मोगल सैन्याच्या स्वाधीन झाली, ही इतिहासप्रसिद्ध गोष्ट हे सविधानक सुचण्यास कारण झाली.” या नाटकांतील राष्ट्रधर्मविषयक तत्त्वज्ञान, गुंतागुतीचें संविधानक, प्रबोधक भाषासरणी वगैरेसंबंधी विचार केल्यास हे नाटक ह्या पूर्वीच्या त्याच्या तीनहि नाटकापेक्षां सरस आहे.

कथानक — वैवर्त देशाचा राजा सारंगदेव याची बहीण उज्ज्वला व दुर्गकांताराचा सरदार प्रद्योत यांचें परस्पर निस्सीम प्रेम असलें तरी आपल्या वाडवडिलाचे धोक्यांत असलेले राज्य कैवर्त देशाचा राजा कृष्णदेव याच्या कपटपाशातून कसे सुरक्षित ठेवावयाचे या चिंतेत उज्ज्वला रात्रंदिवस चूर असल्यामुळें, ते शत्रुभयापासून मुक्त करीपर्यंत ती प्रद्योताशीं विवाहबंधनांनीं बद्ध होण्यास तयार नव्हती. तिचे हे उदात्त विचार प्रद्योताला सर्वस्वी मान्य असून या कामीं तिला सहाय्य करण्याची त्यानें प्रतिज्ञा केली होती. उज्ज्वलेचा हा राष्ट्राभिमानाचा बाणा सर्वविश्रुत झाला होता. कृष्णदेवाची कृष्णकारस्थाने चाललीच होती. विशेषतः ‘द्रव्येण सर्वे वशाः’ या न्यायाने लांच देऊन फितूर करण्याचा त्याचा सपाटा दांडगा होता ! अखेर सारंगदेव व कृष्णदेव यांची लढाई होऊन सारंगदेवाचा पराभव झाला; तेव्हां, कृष्णदेव, ‘उज्ज्वला माझ्या स्वाधीन होईल तरच मी लढाई बंद करीन’ असे म्हणूं लागला. त्या वेळीं

आपल्या एकटीच्या देहासाठीं भावाने राज्य हरवावें अगर हजारों सैनिकाचे प्राण जावे, किंवा देश शत्रूच्या हातीं जाऊन त्याची नासधूस व्हावी, या अनर्थपरंपरेपेक्षां मी स्वतः आपण होऊन कृष्णदेवाच्या स्वाधीन व्हावें, असें मनात योजून उज्वला आपल्या योजनेस प्रद्योताची समति विचारीत होती. अर्थात् प्रद्योतासारख्या पराक्रमी वीर पुरुषास आपल्या प्रिय वल्लभेस शत्रूच्या स्वाधीन होण्यास संमति देणें लाळनास्पद वाटलें यांत काही नवल नाही. यासंबंधी उज्वला व प्रद्योत यांच्यामध्ये पुष्कळ भवति न भवति होऊन शेवटी उज्वलेनें सांगितले, “ देशासाठीं ग्राम टाकावा; ग्रामासाठीं कुल टाकावें, कुलासाठीं मनुष्य टाकावें अशी नीति आहे. मग माझ्या एकट्या व्यक्तीसाठीं सर्व राज्याची होळी करावी ही गोष्ट नीतिसंमत कशी ठरेल ? पुढें तिनें मायामोह, ममता, यांच्या पाशाविषयीं पुष्कळ तात्त्विक विचार प्रद्योतापुढें मांडून त्याची संमति मिळविली. त्या प्रसंगीं प्रद्योतहि अनुमतिदर्शक स्वरात म्हणालाः— “ पूर्वी भारतीय युद्धात ‘बंधुबंधवांच्या उच्छेद करूं की क्षात्रधर्म सोडूं’ अशी अर्जुनाला विवंचना पडली असतां ‘तूं क्षात्रधर्म सोडू नको’ असा बोध श्रीकृष्णानी त्याला केला त्याच सद्गुरु श्रीकृष्णजीची मला प्रेरणा होत आहे कीं, देशोच्छेद टाळण्यासाठीं तूं या वेळी क्षात्रधर्महि बाजूला ठेव ! ” असो.

यानंतर उज्वला कृष्णदेवास शरण गेली ! तरी तिचा स्वाभिमान कायम होता. तिने कृष्णदेवास त्रिनत्रिले की, “ मी स्वीकारिलेल्या दास्याला कचरते असे आपण समजूं नये. तर माझ्या ह्या दास्याचा स्वीकार करून आपण माझ्या बधूला व देशाला भयापासून मुक्त करावे. ” ती परतंत्र झाल्यामुळे तिच्या स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध एका काळ्याकुट्ट विद्रूप माणसास बराचें लागले त्या वेळी ती म्हणते “..... देशे म्हणजे

तरी परमेश्वराचे विराट् स्वरूपच होय. हे कृष्णा, या माणसाच्या गळ्यांत मी माळ घालण्याचे कृत्य करित्ये हें पाप आहे की पुण्य आहे हे मला समजत नाही. हें कर्म मी तुलाच समर्पण करित्ये ! याच्या पापपुण्याचा धनी तूंच हो !” या नाटकांत दाखविलेली राष्ट्रविषयक आत्मौपम्य बुद्धि किंवा निष्कामकर्मयोग यासंबंधी हाच महत्त्वाचा प्रसंग होय. कृष्णदेवाचा हस्तक पण उज्ज्वला व प्रद्योत यांचेहि अभीष्ट साधूं इच्छिणाऱ्या नरवाहनाने युक्तीने प्रद्योतासच वरीलप्रमाणें कुरूप वेषांत पुढे आणिले. कृष्णदेवाची बायको राणी सुमंगला व मेहुणा कांचन यांच्या संतोषास्तव उज्ज्वलेला या कुरूप पुरुषास वरावयास भाग पाडिलें आहे, असा नरवाहनानें वरकरणी केलेला वाहाणा होता. अंतर्त्यामी उज्ज्वलाप्रद्योतांचे कल्याण साधावयाचे हाच त्याचा हेतु होता. सुमंगलेच्या इच्छेप्रमाणें उज्ज्वलेनें कांचनाला वरण्याचें नाकारिले म्हणून त्या दोघांचा तिच्यावर मोठा राग होता परंतु शेवटीं उज्ज्वला ही आपली चुलत बहीण आहे असे त्यांच्या लक्षांत आलें. पुढें आपण वरिलेला विद्रूप व काळाकुट्ट चित्रभानु हा प्रद्योतच आहे असे उज्ज्वलेलाहि समजून आले आणि सारंग-देवास वैवर्त देशाचे राज्य मिळून नाटकाचे पर्यवसान आनदांत झालें.

विशेष विवेचन—कैवर्त देशाचा राजा कृष्णदेव हा अनेक कारस्थाने केलेला अनुभवी मुत्सद्दी होता. म्हातारपणामुळे लढाईचा व्याप त्यानें सोडून दिला होता; व त्या वयास अनुरूप अशा देवभक्तीच्या लहरी त्याच्या मनांत उठत असत. त्याच्या तोंडी घातलेले पुढील पद कोणाहि साधुसताच्या पद्यसंग्रहांत खपण्यासारखे प्रेमळ व प्रासादिक आहे.

“ सतत मना ! भज यदु-पति-चरणा ॥ ध्रु० ॥

दुनिया झूटी तुज वाचविना । कोण चुकाविल जनि-मरणा ॥ १ ॥

काळव्याळा कोटुन करुणा । शरण सख्या जा भय-हरणा ॥ २ ॥”

त्याचे शरीर जर्जर झाले असले तरी राज्यवृद्धीची त्याची महत्वाकांक्षा अजून तरुणच होती. आपण वैवर्त देशाच्या राजाचा माडलिक असतां त्याने युक्तिप्रयुक्तीने आपले राज्य वाढविलें. असे करितांना त्या देशाच्या भैरवदेव नामक राजास अन्यायाने मारून त्याची मुलें गुप्त रीतीने ठेवून वाढवून त्याने त्याची कांचन व सुमंगला अशीं नावे ठेविली. पुढे कांचनास त्याने आपला अमात्य व सुमंगलेस पट्टराणी केले. परंतु वैवर्त देशाच्या राजघराण्याशी असलेलें, त्यांचे नाते त्याने गुप्त ठेविलें होतें. व तें तसे ठेवण्यात त्याची मुत्सद्देगिरीच होती. कारण हे नाते उघड केले असते तर, कांचनाच्या मनांत उज्ज्वलेशी लग्न लावावयाचे होते, तो बेत त्याने व सुमंगलेनें हि सोडून दिला असता. व सारंगदेवाशी लढाईहि उद्भवती ना !! हें नाते गुप्त ठेविल्याने सर्व गोष्टी कृष्णदेवाच्या अपेक्षेप्रमाणे घडत गेल्या. त्याने एके ठिकाणी आपल्या पाताळयंत्री राजनीतीचें फारच मार्मिक वर्णन केले आहे. तें असे:- “ एका हातानें शत्रूचा न कळत गळा कापीत असावे तर दुसऱ्या हाताने त्याचे तोडहि गोंजारीत असावे ! लोकाना तर, त्याचा कापलेला गळा दिसूं नये ! आणि तोंड गोजारलेलें मात्र दिसावे ! ! गळा कापताना यदाकदाचित् शत्रु सावध होऊ लागला तर हे सारें तुझ्या सुखाकरिता करितो अशी त्याची समजूत घालावी ! ” अशा बिकट कारस्थानी पुरुषास सुद्धा उज्ज्वलेची देशभक्ति पाहून कवूल करावे लागलें की, “ राष्ट्रधर्माच्या चिंतामणीपुढे कृष्णकांचन मृत्तिकेसमान आहे हें जगाचा अभ्युदय करणारे ज्ञान मला नवीनच प्राप्त झाले ! ”

उज्ज्वलेचा भाऊ सारंगदेव हा शूर, देशाभिमानी, उत्साहजनक भाषण करणारा असा होता. परंतु तो व्यसनी, चढेल व निष्काळाजी होता. सुमंगला ही कृष्णदेवाची म्हातारपणची बायको; ह्यामुळे ती नवऱ्याला

जुमानीत नसे. तिच्या तोडाचा पट्टा एकसारखा चाललेला असावयाचा ! कांचनाचें उज्ज्वलेशीं लग्न होण्यास माझीच हरकत आहे अमें कृष्णदेव बोलतांच, तिने तेवढ्या आधारावर ती आपली सवत होणार अशी इमारत बांधिलीच ! हा तिचा मत्सराग्नि वाढत चालला; आणि त्याचे पर्यवसान उज्ज्वलेचा छळ होण्यांत झाले ! सुमंगलेचा भाऊ कांचन हा तरुण, अधिचारी, हेकट, पराक्रमशून्य व बडबड्या होता. अमात्यपद लाभल्या-मुळें त्यास स्वर्ग दोन बोटे उरला होता ! दुय्यम प्रतीच्या पात्रांत खद्योत, कज्जला व त्याची मुलगी मल्लिका, नरवाहन व त्याचा मुलगा चंचरीक हीं येतात. खद्योत हा सारंगदेवाचा मोर्चेलाला; तो देखील कृष्णदेवाच्या कृष्णकाचनाने-लंचेच्या द्रव्यानें-दूषित झालेला होता तो दुष्ट व मूर्खहि होता. त्यानें आपल्या भार्येस-कज्जलेस-दिलेले साहित्य-शास्त्रावरील पाठ हास्यरसोत्पादक आहेत. बाकीचीं तीन पात्रें प्रद्योत व उज्ज्वला ह्यास अनुकूल आहेत. मल्लिका, उज्ज्वलेची दासी असून चंचरिकाशी तिचे लग्न जुळणार हीतें. या नाटकांत शब्दावर कौट्या, पुराण-कथाचा निर्देश, उपमारूपकादि अलंकार व ठसठशीत भाषा यांनीं मोठें सौष्टव आलेलें आहे. या नाटकातील दोन स्वतंत्र प्रवेशे केवळ हास्यरसोत्पादक असल्यानें इतर नाटकांहून यात विनोदाची खूपच रेलचेल झाली आहे. इतरांच्या नाटकांहून इतका कौट्यांचा संग्रह एकत्र काचित्च आढलेल ! यांतील एका प्रवेशांत पोलीसचौकशीच्या पद्धतीची केलेली नकल अगदी हुबेहुब वठली आहे ! कृष्णदेव आणि सारंगदेव यांनी आपापल्या सैनिकांस व सरदारांस युद्धाविषयी दिलेल्या आज्ञा ज्या भाषणात आहेत ती भाषणे आवेशयुक्त व वीरोचित उत्साह उत्पन्न करणारी आहेत सारंगदेवाच्या भाषणांत प्रद्योतरायाच्या पराक्रमाबद्दल परस्पर स्तुतिस्तोत्रे ऐकावयास

१. कृ. का. अं. ३, प्र. ५. २. कृ. कां. अं. १. प्र. ३. व अं ३ प्र. ५.
३. कृ. कां. पृ. ९२. ४. कृ. कां. पृ. ५७/५८. व कृ. का. पृ. ७१.

येतात. वीरवृत्ति व उज्ज्वलेच्या सुटकेसाठी स्वीकारिलेलें दैन्य या दोन मनोवृत्तीमध्ये हेलकावे खात असलेल्या प्रद्योतरायाचे भाषण अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण आहे.

“ दुष्ट मारा सुष्ट तारा । प्रभु बदे वाणी ॥

योध हे जो मर्नी जाणी । त्यास रक्षी चक्रपाणी ॥ ”

या पदावरूनहि हे नाटक रचिताना गीतेतील विचार नाटककाराच्या मनांत घोळत असावे हें या नाटकाच्या प्रारंभी ध्वनित केलेलें अनुमानच दृढ होतें. ‘ कृष्णकांचन ’ या नामवाचक सामासिक शब्दाचे विग्रह, राजा कृष्णदेव आणि अमात्य कांचन, कृष्णाचें कांचन किंवा कृष्ण म्हणजे कपटयुक्त किंवा लांच दिलेले म्हणून पापमय असे कांचन—द्रव्य, असे २।३ संभवतात. परंतु तिसरा अर्थच शास्त्रीब्रुवास अभिप्रेत होता असे कृष्णदेवाच्या ‘ मतिबळाचें आगळेपण ’ त्यानी नाटकाच्या सुरवातीच्या एका पद्यांत गायिले आहे त्यावरून व खुद्द कथानकात त्या कपटकांचनाचा जो प्रभाव त्यानी दाखविला आहे त्यायोगे वाटते.

शिवसंभव

ॐ०५६

कथानकः—हें नाटक महाप्रतापी स्वराज्यसंस्थापक श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज यांच्या जन्मकथेसंबंधी आहे. एकदां शहाजीराजे व जिजाऊ आनंदानें बोलत बसलीं असतां जिजाऊने राजांस लडिवाळपणानें सांगितलें कीं, “ मला स्वप्नांत देवीनें दर्शन देऊन ‘ मी फळ देतें तें घे ’ असा शुभ आशीर्वाद दिला व देवी भवानीमाता अंतर्धान पावली. ” हें बोलणें चालले होतें इतक्यांत कोणी तपस्तेजोनिधि स्वामी

थेऊन त्यांनी स्वप्नातील दृष्टान्ताचे स्मरण देऊन शहाजीच्या हाती नारळ-प्रसाद प्रत्यक्षच दिला. उभयतांनी स्वामीस बंदन केले. स्वामींनी आशीर्वाद दिला की, “ हे फैल देवीस अर्पण करून प्रसाद भक्षण करा म्हणजे तुम्हांला पुत्र होईल. तो पुत्र सिंहासनाधीश्वर सार्वभौम राजा होईल, आणि त्याची कीर्ति अनंत कालपर्यंत हे भूमंडळ गात राहील.” शहाजी भोसले व लुऊजी जाधवराव यांच्यामध्ये पूर्वीपासून वांकडेपणा होता ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. लुऊजी मोगलांस जाऊन मिळाला होता. तो स्वतःस बादशाहीचा एकनिष्ठ सेवक म्हणवी, आणि भोसले व निंबाळकर यांच्याशी मुळीच संबंध ठेवीत नसे. तथापि, त्यांच्याशी समेट करून घेण्याचें प्रयत्न हरप्रकारे शहाजीने केले होते. परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग न होतां उलट भाडण विक्रीपास जाऊन दोघांचें वैमनस्य वाढतच गेले. अर्थांतच शहाजी-जिजाऊला मिळालेला देवीचा वरप्रसाद वगैरे गोष्टी लुऊजी झूट समजत असे. आणि भोळ्याभावड्या लोकांस असल्या भाविकपणा उत्पन्न करणाऱ्या भूलथापा देऊन त्यांना फसवून आपल्या बाजूला वळवून घेण्यासाठी शहाजीने हे सगळे थोताड मांडिले आहे—खूळ माजविले आहे—असे तो जाधवराव म्हणे

याच सुमारास दिल्लीचा मोगल सरदार इसामिया महाराष्ट्रांत आला होता. निजामशाही बुडवावी, व शहाजीला जमीनदोस्त करावे, हे दोन हेतु धरून तो दक्षिणेंत आलेला होता. परंतु वरील दैवी प्रसादाचे वर्तमान त्यास समजल्यानंतर या दोन हेतूखेरीज, जिजाऊस मारावें किंवा निदान कैद तरी करावें या तिसऱ्या हेतूची त्यांत भर पडली ! यास्तव इसामियानें जाधवरावास सुचविले की, ‘जिजाऊस आणवून शिंदखेडास ठेवून घ्या.’ जाधवरावास हे पसंत नव्हतें. पण, मोगलांस खुष करण्यासाठी ती गोष्ट त्याने आपली बायको म्हाळसा इच्याकडून

करविली. प्रथम जिजाबाईस दग्याचा कांहीं संशय आला नाही. तथापि, शहाजी धूर्त ! त्याने रायबा व त्याच्या विश्वासातले ४।५ सेवक पठाण-स्त्रियाच्या वेपाने तिजबरोबर संरक्षणार्थ पाठविले होते !! जिजाबाई शिदखेडास आल्यावर ती गरोदर असल्यामुळे एके दिवशी तिचे डोहाळे पुरविण्याच्या निमित्तानें म्हाळसाबाई व इतर स्त्रिया यानी मोठ्या समारंभानें जिजाऊची ओटी भरून तिच्या हौसेप्रमाणे त्यानी जिजाऊवर छत्रचामरादि सर्व राजचिन्हे धरिलीं होती. या समारंभात म्हाळसाबाईनें एक गोड, रसाळ व मातेच्या प्रेमळपणाने ओथंबलेले असे गाणे म्हटले असा प्रसंग शास्त्रीबुवानी रंगविलेला आहे. हें गाणे इतके लोकप्रिय झालें आहे कीं, महाराष्ट्रान जेथे जेथे या नाटकाचे प्रयोग झाले तेथे तेथे बायकामुलीना ते पाठ येत असते. आणि तसेच ते स्त्रीजनाच्या मुखी दीर्घकाल टिकण्याच्या योग्यतेचे आहे.

२ “आजि हौस जिजीची नुरवा । हठ गर्भवतीचा पुरवा ॥ ध्रु० ॥

सित छत्र तिच्या शिरिं धरवा । सित चामर सुंदर फिरवा ॥

गज-शिबिका-यानीं मिरवा । नव भव्य महोत्सव करवा ॥ १ ॥

पाचु-हार चुडा हिरवा । हिरवा शालु वेणित मरवा ॥

शृंगार थाटुनी बरवा । प्रिय सखिची ओटी भरवा ॥ २ ॥ ”

ही गोष्ट इसामियास समजनांच, ‘ छत्रचामरांचा मान एकट्या दिल्ली-पतीचा ! ’ असें असतां हे मराठे उन्मत्त होऊन त्यांनी हीं राजचिन्हे आपल्या सुनालेकीचीं खेळणी केल्याबद्दल त्यास राग आला, आणि जाधवरावास तो खूप रागे भरला. जाधवरावानें आपल्या घरीं चाललेला हा प्रकार पाहतांच संतापून त्याने जिजाऊची ओटी उधळिली ! जिजाबाईला आपल्या दैवी गर्भाचा झालेला हा उपमर्द सहन न होऊन ती शहाजीकडे जाण्यास निघाली. जाधवरावानें तिला अटकेंत ठेवण्याचा

१. शि. सं. अ. २ प्र. ४. २. शि. सं. पृ. ६३ ३. शि. सं. पृ. ५६.

इरादा धरिला ! जिजाऊने बापास पुष्कळ प्रकारे सांगून पाहिले, पण व्यर्थ ! शेवटीं अगदीं हातघाईवर प्रसंग आला तेव्हां रायबा प्रकट होऊन त्यानें लुकजीस त्याच्या भावासह ठार करण्याची भीति घातली ! आणि ' हिला मी अटक करीन तर माझे सप्त पूर्वज नरकात जातील ' अशा अर्थीची जाधवरावाकडून रायबांनें आणभौक करविली ! यानंतर, जाधवरावांनें जिजाऊस शहाजीकडे सुखरूपपणे जाऊं दिलें.

पुढें लौकरच इसाभिया व जाधवराव यांच्या फौजा एकत्र होऊन ते दोघे दौलताबादेवर चालून निघाले. शहाजीस याची बातमी असल्याने तो निजामशहासह दौलताबाद सोडून जुन्नर, वाई, या मार्गाने माहुलीकडे येऊं लागला. मिथ्या व जाधव त्याच्या पाठीवर होतेच. अखेर माहुलीच्या किल्ल्यास त्यांच्या सैन्याचा वेढा पडला व शहाजी किल्ल्यांत कोंडला गेला. तथापि, रात्री काळोखात मोगलास झुकाडी देऊन शहाजी निजाम-शहासह तेथून निसटला ! निजामशहाच्या मनांत शहाजीविरुद्ध विकल्प उत्पन्न करण्यासाठीं जगदेवरावाने शहाजीच्या नावचे एक पत्र लिहिले. त्यांत, 'शहाजी निजामाशहास दगा करण्याच्या वेतात आहे ' असा संशय निजामाशहास येईल असा मजकूर होता. हे पत्र निजाम-शहाच्या हाती पडेल अशी त्यानें तजवीज केली होती. त्याचा शत्रूस इष्ट असा उपयोग व्हावयाचा, परंतु शहाजीने शपथ करून निजाम-शहाची दिलसफाई केली. याच वेळी जिजाबाई थकली-भागलेली त्या मुक्कामास येऊन पोचली गरोदर धर्मपत्नीचें संरक्षण करावे की स्वामि-भक्ति आचरावी अशा विचारांत शहाजीचे मन क्षणमात्र गोधळून गेले. स्वामिनिष्ठा संभाळण्याकरितां शहाजीस निजामशहासह पळत राहणे भाग होतें. म्हणून जिजाईच्या मदतीस दोनशे माणसें ठेवून तिनें शिवनेरीस जावें असें सांगून तो निघून गेला. मिथ्या व जाधवराव पाठलाग करीतच

होते. तेव्हां वीरपत्नी व वीरसू जिजाऊ, रायबावगैरेच्या विनवणीस न जुमानितां हट्टाने तेथेच थांबली तिचा हेतु इतकाच की, थोडा वेळ तरी शत्रूची फौज थोपवून धरून शहाजीला पळण्यास अधिक अवसर मिळावा. शत्रूची फौज नजीक आली. शहाजीच्या दोनशे शिपायांनी लढण्याची शिकस्त केली ! सर्वांच्या पुढें होऊन जिजाऊने निरकमठ्याने अचूक तीर मारून मोंगलाचा निशणाचा हत्ती घायाळ केला ! मिथ्या व जाधव पुढें येऊन पाहतात तो हा सारा पराक्रम जिजाईचा ! त्याबरोबर लुकजीस प्रेमाचे भरतें आले ' व 'जिजाईस धरिले असता आपण विरोध करणार नाही ' असें इसामिथ्यास त्याने वचन दिले होते, या स्वतःच्या मूर्खपणाबद्दल त्याचा पश्चात्ताप झाला. इतक्यात म्हाळसाबाई वगैरे मंडळी स्वारीत होनी तीहि तेथें आली आणि पुढे काय करावे यासंबंधे त्याच्यात वाटाघाट सुरू असता आघाडीच्या सैन्याची तिकडे शहाजीने दाणादाण केल्याच्या बातम्या येऊं लागल्या. अर्थात् जिजाईचा नाद सोडून मोंगल सैन्यास तिकडे जाणे भाग पडले रायबा जखम लागून घायाळ होऊन पडला होता, त्याच्यासाठी पाणी शोधण्याकरितां जिजाबाई त्या अरण्यांत भटकत होनी. तशात वारा, पाऊस, काळोख यांनीं हि गर्दी केली ! अशा संधीस इसामिथ्या परत तेथें आला त्यास जिजाऊने वाण मारिला, पण त्याने मिथ्याला नुसती जखम झाली. अशा बिकट प्रसंगीं जिजाऊने जगदंबेचा वावा केला, इतक्यांत चमत्कार असा झाला की, पूर्वाचे फल देणारे स्वामी अकस्मात् पुढे येऊन उभे राहिले ! त्यांनीं तिला तीर्थ दिळे व एक तरवारहि त्यांनीं कुबडीतून काढून जिजाईच्या हातात दिली व शिवनेरीपर्यंत तिला पोचविण्यास स्वामी तिच्यासह सोबतीस निघाले. इसामिथ्या पुनः आत्रा जिजाईनें त्याच्याशी तरवारीचे दोन हात केले; या झटापटीत मिथ्याची तरवार तुटली व त्यास

जिजाऊच्या तरवारीचा जोराचा वार लागून तो कोलमडून खालीं दरीत जाऊन पडला ! अशा प्रकारें सर्व संकटाचा परिहार होऊन जिजाई शिवनेरीस सुरक्षित पोचली. शहाजीस विजय मिळून त्यानें निजाम-शहास पुन्हा दौलताबादेच्या तक्तावर नेऊन बसविले. असे जिकडे-तिकडे आनदाचे साम्राज्य प्रसार पावत असता जिजाऊ प्रसूत होऊन श्रीशिवरायाचा जन्म झाला. या जन्मोत्सवाच्या वेळच्या सुखसोहळ्यांत हें नाटक समाप्त होते. या नाटकाच्या शेवटीं शास्त्रीबुवानी महाराजाच्या जन्माचा 'पाळणा' रचून घातला आहे. हे गाणेहि स्फूर्तिदायक असून चिरतन होण्यासारखेच आहे —

“ जो जो जो जो रे । शिवराया ।

सुख पावो तव काया ॥ जो जो जो जो रे ॥ ध्रु० ॥

धर्मध्वज कडकडला । जन गडबडला । मोह महार्णविं पडला ॥

तो तूं ताराया । असहाया । येसि महाराष्ट्रा या ॥ जो जो० ॥१॥

रिपु पापमति ॥ दिशि दिशि उठती । त्राहि त्राहि जगा करिती ॥

त्यांते वाराया । निज ठायां । येसि महाराष्ट्रा या ॥ जो जो० ॥२॥”

विशेष गोष्टी—या नाटकाच्या संविधानकास इतिहासाचा व बखरीचा बहुतेक सर्वत्र आधार आहे. एकदोन किरकोळ गोष्टी व स्वामी, इसामिथ्या आणि कमालखा ही पात्रे कल्पित आहेत असा नाटकाच्या प्रस्तावनेत स्पष्ट खुलासाच केला आहे. ह्यात वीररसाचे प्रसंग अनेक आहेत. कमालखा हें एक विनोदी पात्र आहेच. हा इसम गाजेकस अमून त्याने गाजाच्या तारेत अगर गाजा मिळण्याची आशा दिसताच मोगलाच्या छावणीतल्या गुप्त बातम्या दोन तीन वेळा रायबापुढे भकून बोलून टाकिल्या आहेत ! हा इसामियाचा हेर; तोडाचा मोठा शूर; पण अगदी शेदाडशिपाई ! शहाजीराजे शूर, स्वराज्याभिमानी, धोरणी मुत्सदी व देशभक्त होणे. जिजाईदेखील तशीच असून शिवाय

मानी स्त्री आणि प्रतिव्रता साध्वी, सेवकजनाशी अत्यंत दयाळु अशी होती. उभयतां पतिपत्नींत चांगले प्रेम होते. लुकजी जाधवराव शूर, मानी, उदार, सत्यवचनी, पण संतापी आणि मोगलाशी स्वामिभक्तीने वागणारा असा होता. या पात्रांच्या स्वभावातील विशेष गोष्टीहि इतिहासास सोडून नाहीत. म्हाळसाबाईचे मुलीवरचे-जिजाईवरचे-प्रेम आणि जांवयावरचा लोभ ही स्त्रीस्वभावास साजेशीच आहेत. रायबा अत्यंत विश्वासू व इमानी आहे. या सर्व पात्रांचा स्वभावपरिपोष इतर नाटकांतल्याप्रमाणेच चांगला साधला आहे. जिजाऊ या मानवी-सुलतानी-अरिष्टांशी धैर्याने झगडत असता दैवी-अस्मानी-अरिष्टांची त्यात भर पडली. आणि तोच या नाटकांतला महत्त्वाचा आणीबाणीचा प्रसंग होय. परंतु जगदंबेच्या कृपाप्रसादाने स्वामी प्रकट होऊन सर्व विघ्नाचा निरास झाला, आणि त्या क्षणापामून पुढे सर्वच गोष्टी सुरळीत होत गेल्या.

उग्रमंगल (संगीत)

कथानक—रतनपूरचा राजा लक्ष्मणसिंग व राणी पद्मावती ही दोघे सकलगुणमंडित, पराक्रमशाली व उदार मनाची असून राणी विनयवती व स्वाधीनभर्तृका अशी होती. एकदां, पद्मावतीची विद्यार्थादशेतील मैत्रीण-माणिकदुर्गाच्या भीमसिंग नामक राजाची मुलगी-दुर्गावती तिळा भेटावयास आली होती. बोलता बोलता ' आपला बाप भीमसिंग पद्मावतीच्या पतीवर म्हणजे लक्ष्मणसिंगावर स्वारी करण्याच्या ब्रेतात

आहे असे ती बोलली. पण, यापूर्वीच ही वार्ता पद्मावतीच्या कानांवर पडली होती. राजकारणात दोघीचीं मते अगदी भिन्न ! एक सामवादी तर दुसरी दंडवादी-एक संधिवादी पण दुसरी विग्रहवादी-किंवा विशेष स्पष्ट सांगावयाचे म्हणजे “ जशास तसे ” वागणारी होती. तथापि, त्यांच्यामधील या तीव्र मताविरोधामुळे त्यांच्या स्नेहांत किंचित् सुद्धां कमीपणा येणारा नव्हता. आणि अशी दोघीची पक्की खात्री असल्या-कारणाने राणी पद्मावतीने दुर्गावतीच्या विनंतीवरून तिच्या साम किंवा संधिवादास विजय मिळणार असेल तर मिळो या बुद्धीने, आपली मुद्रिका दुर्गावतीच्या स्वाधीन केली. परंतु त्याचक्षणीं आपण आपले ‘ जशास तसे ’ हे तत्त्व सोडण्यास मुदलीच तयार नाही असे पद्मावतीने तिच्या निश्चून बजाविले !

इकडे, गणकाचार्य नावाच्या ज्योतिषाने लक्ष्मणसिगासंबंधी पद्मावतीस असे भविष्यकथन केले होते की, “ लक्ष्मणसिगमहाराजांस आठवा मंगळ आला असून हा कूर ग्रह ह्या-अष्टम-स्थानीं असेपर्यंत महाराजांवर अनर्थपरंपरा ओढवेल. आणि या ग्रहाच्या कुयोगामुळे महाराजास मृत्यूचें देखील भय आहे ! ! व त्याहून ते जगले वांचले तर त्यास द्विभार्यायोगहि आहे ” राणी पद्मावतीस अर्थात् ह्या दोनहि गोष्टीं अत्यंत अप्रिय असल्यानें त्या चुकविण्यासाठी हा दीड महिन्याचा अनिष्ट काल संपेपर्यंत लक्ष्मणसिगाचें मन नृत्यगायनादि विषयात रमवून राजकारणाच्या महत्त्वाच्या व भानगडीच्या गोष्टींचा आपल्या पतीस विसर पाडावा असे तिने ठरविले. आणि प्रधान-मंत्री यांची देखील महाराजांशी गांठ पडूं नये अशी तिने व्यवस्था केली. त्याचा परिणाम असा झाला की, लक्ष्मणसिगाकडे कोणाचीहि दाद कशी ती लागेना ! त्याच्या राज्याच्या सरहद्दीजवळची शेंकडो गांवे भीमसिगाचा मुलगा

हिरासिंग यानें लुटून जाऊन उद्ध्वस्त केली ! तरी ह्याचें वर्तमान लक्ष्मण-सिंगास नाही असे झालें. आर्त प्रजेने शेंकडों अर्ज पाठविले, प्रजा-जनांनी मंत्री-प्रधानांच्या भेटी घेतल्या, दुःखी प्रजेचे प्रतिनिधि प्रत्यक्ष राजधानींत येऊन महाराजांना भेटण्याची पराकाष्ठा करून राहिले. अखेर त्यांनी पाहारेकऱ्याबरोबर दंगा करून नृत्यगायनाच्या बैठका चालत तेथे जाऊन आरडाओरड केली. त्या वेळी लक्ष्मणसिंगास स्वतःची चूक लक्ष्यांत येऊन तो प्रजाहितदक्ष राजा कर्तव्यपरायण झाला. त्याने ताबडतोब स्वारीची सिद्धता करविली व स्वतः जातीनिशी हिरासिंगाच्या सैन्यावर चालून जाऊन त्याने त्याचा मोड केला. पण हिरासिंगाने त्याला मेजवानी देण्याच्या मिषानें बोलावून विश्वासघाताने कैद करण्याचा वाट घातला. व त्याप्रमाणे त्याचा दुष्ट बेट, लक्ष्मणसिंगाच्या दुर्दैवाने-अगर ग्रहदशेने म्हणा पाहिजे तर- सिद्धीसहि गेला !

राणी पद्मावतीनें आपल्या भर्त्यास यशःप्राप्ति व्हावी म्हणून सर्व राज्यैश्वर्याचा त्याग करून चंद्रशेखराची आराधना मनोभावे व देह-दंडनपूर्वक चालविली होती. लक्ष्मणसिंगास शत्रूंनी दगा करून पकडले असें कळताच शत्रूंचे पारिपत्य करण्यास ती स्वतः निघाली. तिकडे हिरासिंग, नीचपणाने मिळविलेल्या विजयाने शेफारून जाऊन गाफिल-पणानें सगळ्या सैन्याला रजा देऊन, स्वतः देखील अगदी बेसावध-पणाने राहूं लागला. ह्या त्याच्या बालिश वागणुकीबद्दल त्याच्या वृद्ध अनुभवी दिवाणाने त्यास वेळीच इषारा दिला होता. पण त्याचा कांही एक परिणाम त्या अविवेकी राजपुत्रावर झाला नाही ! त्या पोराच्या

१. उग्रमंगल पृ. २८ वरील लक्ष्मणसिंगाचें भाषण पाहा. सामान्य राजधर्माचा आदर्श असेंच तें भाषण आहे. प्रजावत्सल राजाची प्रजेसंबंधी खरी तळमळ व त्याची स्वकर्तव्याविषयीची जाणीव किती प्रखर असली पाहिजे हें त्या भाषणांत चांगलें व्यक्त होत आहे.

असल्या रंगेल व छांदिष्ट स्वभावाचा फायदा घेऊन पद्मावतीने आपल्या निवडक लोकांनिशी-नर्तकी व तिचे साजिदे अशा वेषांत-हिरासिंगाच्या गोटांत शिरून पाहतां पाहता हिरासिंगास बंदिवान् केले ! आणि लक्ष्मणसिंगमहाराजास सोडा नाही तर आपण भाणिकदुर्गावर स्वारी करूं असा भीमसिंगास तिने निरोप पाठविला. तेव्हां तिला फसविण्यासाठी व आपली कन्या दुर्गावती हिच्या आप्रहावरून तिच्या समाधानाकरिता, भीमसिंगानें लक्ष्मणसिंगास बंधमुक्त केल्याचा बाह्यात्कारी बाह्याणा केला. पद्मावतीने तर लढाईचा मारे धूमधडाका चाळूं ठेविला होता. सबब, तिच्या समजुतीस्तव भीमसिंगानें असा आव आणिला की, 'आपण एक दरबार भरवून लक्ष्मणसिंगास सन्मानानें सोडणार आहोत.' परंतु त्यात सुद्धा सभास्थानाचें प्रवेशद्वार ठेगणें करून तरी निदान लक्ष्मणसिंगास आपल्यापुढे मान वाकविण्यास लावून त्याचा अपमान केल्याचा क्षुद्र आनंद अनुभवावा असा डाव भीमसिंगाच्या मनांत होता ! परंतु त्याची ही गांवढळ कृति लक्ष्मणसिंगास उमजल्याखेरीज राहिली नाही. अर्थात् त्यानें दरवारांत शिरतांना मान न वांकवितां शरिराची उलटी कमान करून प्रथम आपले पाय प्रवेशद्वाराच्या आंत ठेविले ! त्यामुळे भीमसिंगाने केलेला नमस्कार सहजच त्याच्या पायांस केल्यासारखा झाला. गुरूची विद्या गुरूसच फळली !! सारांश, त्या समयीं भीमसिंग फार खजिल होऊन अतिशय चिडून गेला. त्यायोगें उभयपक्षांत दरवारांतच लढाई जुंपली ! सामवादी दुर्गावतीने तें मध्यें पडून ती सोडविली. तथापि हें अपमानशल्य खुनशी भीमसिंगाच्या मनांत इतके जांचत राहिलें कीं, "लक्ष्मणसिंगानें आपण होऊन मला प्राणाम करावा अशीच घटना घडवून आणीन ! आणि तशी न आणीन तर मी प्राणत्याग करीन !!" अशी त्याने घोर प्रतिज्ञा केली.

इकडे लक्ष्मणसिंगाच्या मुक्ततेसाठी पद्मावतीचे प्रयत्न सुरूच होते. शेवटी भीमसिंगाने पद्मावतीशी करार केला की, दोघांनीहि आपापल्या पाच लोकासह एकमेकांची भेट घ्यावी व मग काय ठरेल त्याप्रमाणे उभय-पक्षांनी वागावे. या प्रसंगी भीमसिंगाने लक्ष्मणसिंगास भेटीच्या ठिकाणापासून जवळच एका टेकडीवर त्याचा कडेलोट करण्याच्या तयारीने आणून उभे केले होते. आपण सांगुं त्या अटीवर समेट करण्यास पद्मावती कबूल झाली तर बरें; नाही पक्षां, 'तुझ्या नवऱ्याचा कडेलोट करितों' असा धाक घाडून तिला संधि करण्यास भाग पाडावे असा त्याचा बेत होता. 'या भेटीच्या मिषानें काही घात करण्याचा भीमसिंगाचा डाव नसेल कशावरून?' अशी शका पद्मावतीस आल्यावांचून राहिली नाही. म्हणून तहाची वाटाघाट चालूं असता आपल्या सैन्यानें भेटीच्या जागेच्या वरच्यः बाजूस माणिकदुर्गावर टेहळणी ठेवावी अशी तिनेहि व्यवस्था केली. ठरल्याप्रमाणे भेटीच्या वेळी भीमसिंगाने पद्मावतीस दहशत दाखविली व क्षणमात्र, तिच्या चित्तात दुःखाचें काहूर उठून राहिले !! परंतु ती दुसऱ्याच क्षणी पाहाते तो तिच्या सैनिकांनी टकमकीपामून मांगना हांकून लाविले होते. यानंतर पद्मावतीने तिच्या कैदेत असलेल्या हिरासिंगास तोफेच्या तोडी बांधून भीमसिंगाच्या पुढें आणून उभे केलें ! यापूर्वी, भीमसिंगाच्या नांवची हिरासिंगाने लिहिलेली खोटीच पत्रे त्यांस पाठवून तिने हिरासिंगाच्या खऱ्या स्थितीचा थाग भीमसिंगास लागू दिला नव्हता. उलट, यापैकी अखेरचे पत्र, ऐन वेळी हिरासिंगाच्या सैन्याची मदत आपल्याला येऊन पोचणार आहे अशा आशेच्या मजकुराचे होतें !

गणि आतां भीमसिंगाच्या डोळ्यासमोर प्रत्यक्ष असा विपरीत देखावा !! ह्यायोगे भीमसिंगाच्या तोडचे पाणी पळाले. तो गयावया करूं लागला पुत्रमोहाने व्याप्त होऊन मुलाला जीवदान मिळावे म्हणून तो पद्मा-

वतीच्या पायाहि पडला !! लक्ष्मणसिंगास तर पद्मावतीच्या लोकांनी मघाच सोडवून घेतले होते. आता भीमसिंगाच्या मनश्चक्षुंपुढे त्याची ती घोर प्रतिज्ञा पिशाच्चासारखी भेसूरपणे नाचू लागली ! भीमसिंगाच्या मोहवतीखातर, ' हिरासिंगाचें काय करावे हे आतां लक्ष्मणसिंग-महाराजच ठरवितील ' असें म्हणून भीमसिंगाचा पुत्रशोक पद्मावतीने तात्पुरता दूर केला व लक्ष्मणसिंगमहाराजांची कृपा संपादन करण्या-विषयी भीमसिंगास बजावून सांगून पद्मावती तेथून निघून गेली.

बापाच्या प्रतिज्ञापूर्तीस्तव दुर्गावतीनें अशी तोड सुचविली कीं, ' लक्ष्मणसिंगाशी आपले लग्न लावून द्यावे म्हणजे लक्ष्मणसिंग जांवई या नात्याने सासऱ्यास-भीमसिंगास-आपोआपच प्रणाम करतील ! ' पण ह्या युक्तीस तरी पद्मावतीच्या संमतीखेरीज लक्ष्मणसिंग कशी मान्यता देणार ? करिता त्याची व पद्मावतीची भेट होण्यापूर्वी दुर्गावतीनें पद्मावतीकडून मागें मागून घेतलेली तिची मुद्रिका तिच्या संमतीची खूण म्हणून लक्ष्मणसिंगास दाखवून त्याला आपल्याला वरण्याविषयी तिने प्रार्थना केली. दुर्गावतीचा प्रेमळ स्वभाव, तिचा निःस्वार्थीपणा, सरळपणा इत्यादि गुण पूर्वी एक दोन प्रसंगी लक्ष्मणसिंगाच्या प्रत्ययास आले असल्याने व पद्मावतीची समति दर्शविणारी मुद्रिका पाहून लक्ष्मणसिंग दुर्गावतीस वरण्यास सिद्ध झाला. पुढे पद्मावतीम हे समजल्यावर व दुर्गावती, भीमसिंग, लक्ष्मणसिंग, याच्या मुखातून या घटनेचे सारे कोडे उलगडले गेल्यानंतर तिलाहि त्याबद्दल वैषम्य न वाटता उलट मोठा आनंदच झाला. प्रहृष्टित द्विभार्यायोग चुकत तर नाहीच, मग इतर कोणापेक्षा सखी दुर्गावती सवत झाली याचें तिला समाधानच वाटले. शिवाय दुर्गावतीचा गोड स्वभाव तिच्या सुखास आड येणारा नव्हता. दुर्गावतीने केवळ आपल्या सामवादाच्या

विजयासाठी व पित्याच्या प्रतिज्ञापूर्तीस्तत्र ही घटना घडवून आणिली. तथापि, पद्मावती ह्यामुळे कष्टी होईल तर आपलें आयुष्य चंद्रशेखराच्या सेवेत तपस्विनीप्रमाणें घालविण्यास ती राजी होती. परतु अशा निःस्वार्थी सर्वांच्या मनांत कांही संकोच राहूं नये या बुद्धीनें पद्मावतीने दुर्गावतीचा हात पुनः आपण स्वतः लक्ष्मणसिंगाच्या हातांत घातला. हिरासिंगाचीहि मुक्ता झाली हें आतां सागावयास नकोच. दुर्गावतीच्या स्वार्थत्यागानें व विचित्र बुद्धिकौशल्याने लक्ष्मणसिंगाचा स्वयमेव केलेला प्रणाम भीमसिंगास लाभला, त्यामुळे प्राणत्याग करण्याची किंवा तसें न केल्यास 'सप्त पूर्वजांना दुर्गतीत पडावे लागणार' ही त्याची भीति नाहीशी होऊन सर्वांनाच परमावधीचा आनंद झाला. या आनंदसमयी गणकाचार्याची मुलगी कलावती आणि पद्मावतीचा सेवक विद्याधर याचाहि विवाह राणी पद्मावतीने घडवून आणिला आणि नाटकाची परिसमाप्ति मंगलमय झाली.

उपकथा—गणकाचार्य हा लक्ष्मणसिंगाच्या पदरी फलज्योतिष सांगणारा एक आश्रित होता. तो धनलोभी असून त्याची पहिली बायको वारली असल्यामुळे दुसरे लग्न करण्यास तो उत्सुक असे, व महाराज लक्ष्मणसिंगाप्रमाणें आपल्याला सुद्धा द्विभार्यायोग आहे असेंहि तो भोळसरपणें समजत असे. एकदां विद्याधराचा बाप 'घटखर्पर' असे टोपण नांव घेऊन गणकाकडे आला. त्याने आपल्या मुलास स्त्रीविष देऊन व त्याचे मोहिनी असे नांव ठेवून त्यास आपल्याबरोबर आणिलें होतें. आणि 'आपण ही मुलगी आपल्या मुलासाठी एक हजार रुपायांस विकत घेतली आहे; हिला तुमच्या इथें कांही दिवस ठेवून घ्या.' असे घटखर्पर त्यास सांगत होता. त्याचा मतलब गणकाच्या ध्यानांत आला नाही. तो मनात माडे खात होता की, युक्तिप्रयुक्तीने आपण मोहिनीला आपली बायको करूं अशा बेताने त्याने मोहिनीला ठेवून घेतलें; त्यायोगे यापूर्वीच

प्रेमबद्ध झालेल्या कलावती-विद्याधरांस आपलें प्रेम दृढ करण्यास ही आयतीच संधि मिळाली ! गणकाचार्य आपला बेत साधण्याचा प्रयत्न करीत असतां मोहिनीवेषधारी विद्याधरानें त्याच्याकडून अलंकार मात्र उेपटले ! आणि प्रेमचेष्टा करीत असतां त्याच्याशी दांडगाई केली. परंतु, घटखर्परानें उलट गणकाचार्यावरच या आगळिकीबद्दल कोतवाल्चावर्डींत किर्याद भांडिली ! ! तेव्हा आपली अधिक शोभा व्हावयाला नको म्हणून गणकाचार्याने आपली मुलगी कलावती, मोहिनीच्या बदली घटखर्पराच्या मुलास-विद्याधरास-देण्याचे कबूल करून भांडण मिटविलें ! या उपकथानकाने नाटकात विनोदाची व हास्यरसाची रूप भर पडली आहे व मुख्य कथानकाबरोबर दरेक अंकात त्याचाहि क्रमशः विकास होत गेला आहे. एवढ्याचसाठी तें येथें विस्तारानें दिले आहे. या उपकथेतहि ' जशास तसे ' ह्या तत्त्वाचा विजय दाखविला आहे.

विशेष गोष्टी—या नाटकातील पात्रापैकी पद्मावतीची भूमिका सर्वांत श्रेष्ठ दिसते. ती पानेत्रता, देवभक्त, श्रद्धालु, शूर, मोठी धोरणी, ललितकलाभिज्ञ व विश्वासू भैत्रीण आहे. दुर्गावती बुद्धिमान्, देशभक्त, पितृभक्त, सत्याग्रही अशी आहे. दोर्षीमधला तात्त्विक मतभेद आरंभी स्पष्ट केलाच आहे. परंतु त्यामुळें त्यांच्या प्रेमांत लवमात्र न्यून पडले नाही. भीमसिंग कुटिलनीतिविशारद, दुराग्रही, बढाईखोर आणि स्वसामर्थ्याचा फाजील विश्वास धरणारा आहे. लक्ष्मणसिंग प्रजावत्सल, शूर, मानी, सरळ व गुणज्ञ आहे. हिरासिंग पौरकट, थिल्लर चैनी, गाफीलपणानें वागणारा, एकंदरीत राजकारणाच्या गंभीर व खोल विचारास निरूपयोगी आहे. दिवाणजीचा पोक्त सल्ला न ऐकतां स्वतःस दरबारी म्हणविणाऱ्या स्वार्थसाधु तोडपुजे लोकांच्या नादीं लागून तो मूर्खपणाने वागला ! गणक-घटखर्परादि पात्रांचा विनोदावांचून विशेष कांही उपयोग नाटकांत दिसत नाही. मात्र गणकानें राणीस ज्योतिष सांगून

संविधानकास प्रारंभ करून दिला आहे, ही गोष्ट सत्य आहे. कोतवाल-चौकशीचा फौस, स्त्रियांचे अलंकार व गायनादि कैला ह्यांसंबंधी शब्दावरून केलेले श्लेष व गणकाचा द्रव्यलोभ, विषयलंपटपणा वगैरे गोष्टींनी विनोदाचा क्षेत्रविस्तार चांगलाच झाला आहे. लक्ष्मणसिंगाच्या सहवासात असतां पद्मावती केवळ सुकोमल शृंगारलतिका शृंगाररसपुष्ट वाक्पुष्पांनी बहरलेली दिसते. तीच भीमासिंगासारख्या रणकर्कश कठोर शत्रूशी बुद्धीने व बलाने झगडतांना कालाच्या कराल करवालाप्रमाणें मर्मभेदी भाषणांनी साक्षात् रुद्रदेवतेकडून रौद्र रसाचा वर्षाव करीत आहेशी भासते. ह्या नाटकात वीररस मुख्य व अनुपंगानें शांत व करुण इ. रसहि साधिलेले आहेत. तसेच ह्यांत एक विशिष्ट गोष्ट दिसून येते ती ही की, एकाद्या प्रवेशाच्या प्रारंभावरून त्याचा जो शेवट होईल अशी प्रथम कल्पना होते त्याच्या अगदी उलट प्रकार प्रत्यक्ष घडून येतो. त्यामुळे प्रेक्षकांचीं मने विस्मयोत्फुल्ल होऊन प्रवेशाच्या पुढच्या परिणामा-विषयी त्यांचे कुतूहल वाढत असावे असे वाटते. टकमकींखालीं घडवून आणिलेला भेटीचा योग व त्याच्या पोटात भीमासिंगाने रचिलेला दुष्ट व्यूह एकदम ढासळल्यामुळे त्याची झालेली तीव्र निराशा व उलट हिरा-सिंगाच्या नाशाची अकल्पित भीति आणि अखेर पद्मावतीच्या कार-स्थानाचा अपूर्व विजय ह्या गोष्टी अत्यंत अद्भुत व मनोवेधक आहेत.

या नाटकात गीतारहस्य, सत्याग्रह, ' शठं प्रतिर्शाठय ' अनत्याचार कीं, अत्याचार गंभीरी कावा, इत्यादिकाचा—साराश, हे नाटक लिहिलें त्या समयी आपल्या देशांत सर्वत्र चालू असलेल्या राजकीय पक्षोपपक्षाच्या वादविवादांतील नाना मतमतातराचा—या कथानकद्वारां

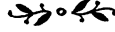
१ उ. मं. पृ. ८८. २ उ. म. पृ. ५३।५४. ३ उ. मं. अं. १, प्र. २.
४ उ. म. अं. १, प्र. ४. ५. उ. म. अं. ४, प्र. ४. ६. उ. मं. पृ. ४२.
७. उ. म. पृ. ८४. ८. उ. मं. पृ. ५९. ९. उ. मं. पृ. ८३. १०. पृ. ३५.

ऊहापोह झाला असून त्यात नाटककाराच्या मनाचा कल स्पष्टपणे “^१ ये यथा मां प्रपद्यंते तौस्तथैव भजाम्यह ” या भगवदुक्तीकडे झुकता आहे—नव्हे, प्रत्यक्ष ते वचन त्यांनी विजयी लक्ष्मणसिंगाच्या मुखांतून वदविले आहे. तथापि, दुर्गावतीचा साम—सत्याग्रहहि बराच यशस्वी झाल्याचे या संविधानकांत दाखविले आहे. मात्र तो सत्याग्रह लाडक्या लेकीने बापाजवळ धरिलेल्या हट्टाच्या स्वरूपाचा आहे. परंतु राष्ट्रांतील जित लोकांनी अधिकारमदाने धुंद झालेल्या जेव्हांशीं केलेल्या अनत्याचारी सत्याग्रहाच्या स्वरूपाचा तो नाही ! असे जरी आहे तरी सत्याग्रही दुर्गावतीच्या अतुलनीय आत्मबलाचे व स्वार्थत्यागाचे कौतुक करून धन्य दुर्गावती ! धन्य दुर्गावती ! ! अशी तिची प्रशंसा गायिल्यावांचून नाटककारास राहावले नाही ! भीमसिंगाची घोर प्रतिज्ञा, ती शेवटास न गेल्यामुळे सप्त पूर्वजांस मिळणारी दुर्गति टाळण्यासाठी कटयार खुपसून घेऊन प्राणत्याग करण्याचा त्याचा निर्धार, त्याच्या हातची ती कटयार हिसकून घेऊन तिच्या खुणेने लक्ष्मणसिंगास भेटीचा निर्वाणीचा निरोप पाठवून दुर्गावतीने त्यास बोलावून घेणे, आणि “^२ मांज्ञा स्वीकार न कराल तर हीच कटयार भोसकून घेऊन मी आत्महत्या करीन ! ” असा तिने लक्ष्मणसिंगास ऐकविलेला आपला कठोर निश्चय, ह्या उग्र प्रसंगांचा परिहार लक्ष्मणसिंग व दुर्गावती यांच्या पाणिग्रहणाने—विवाहमंगलाने—झाला, कटयार हें लढाईचे हत्यार, सबब ती उग्र वस्तु आहे; परंतु क्षत्रियांच्या कुलधर्मानुसार त्यांच्या लग्नसमारंभांतील ते महत्त्वाचे उपकरण आहे, उग्र आहे, पण मंगलहि आहे—मंगलसूचक, मंगलकारक आहे, असे दुर्गावतीनेच म्हटले आहे; त्यावरून या नाटकांचे नांव ‘उग्रमंगल’ असे ठेविले आहे.

१. उ. मं. पृ. ११२. २. उग्रमंगल, पृ ११३. ३ उ. म. पृ. ११४.

४. उग्र=कूर (कूरस्थानी) आहे मंगल=मंगलग्रह ज्यामध्ये असाहि विग्रह संभवतो.

प्रकरण ३ रे. इतिहास-ग्रंथ.

नाना फडनविसांचें चरित्र (सन १८९२)

हें चरित्र प्रसिद्ध झाले त्या वेळच्या लोकांत पेशवाईच्या अखेरच्या कित्येक व्यक्तीसंबंधी काही वेड्यावाकड्या समजुती झालेल्या असत. त्याला कारणे काय होती हे सांगण्याचा तादृश उपयोग नाही इतकें मात्र खरे की, असल्याच काहीं खोट्या समजुती किंवा प्रवाद नानाच्या बदलहि रूढ झालेले होते. एक पक्ष त्याच्या चागुलपणाविषयी व विशेषतः बुद्धिमत्तेसंबंधी इतका एका टोंकाला गेलेला असे की, 'विरबल व बादशाहा' याच्या गोष्टीसारख्या अकलहुशारीच्या कसल्याहि गोष्टी तो नानांच्या नावावर दडपून देई! उलट, दुसरा पक्ष नानांच्या कामुक वृत्तीबद्दल त्याच्यावर नाही नाही तसले घाणेरडे आरोप करी! हा सारा खेळ वस्तुतः दुसऱ्या बाजिरावसाहेबाच्या हस्तकांनी नानांच्याविरुद्ध दुष्टपणाने पिकविलेल्या कंड्यांचा होता. शास्त्रीबुवांनी लिहिलेल्या या चरित्रानें नानांच्या खऱ्या गुणावर व अलौकिक मुत्सदीपणावर चागला प्रकाश पाडिला. त्याची ईश्वरनिष्ठा, मातृभक्ति, धर्मावरील श्रद्धा व सत्य-प्रीति या सद्गुणासंबंधी विश्वसनीय गोष्टी या चरित्रांत सप्रमाण दिल्या आहेत. तसेंच, स्वतःच्या अनिवार विषयवासनेविषयी त्यास होणारा खेद व पश्चात्ताप व तन्निवारणार्थ त्यानी अतिरुद्राचे प्रखर अनुष्ठान केलें यावरून त्याची सच्छीलपणासंबंधीची कळकळ या चरित्रांत चागली व्यक्त झाली आहे. "नाना अतिशय भिन्ने होते" "तरवार पाहिली कीं, त्यांस कांपरें भरत असे" इत्यादि समजुतीहि चुकीच्या आहेत. कारण,

१. आश्चर्य हें कीं, प्रॅट्टफूसारख्या चीकस इम्रज इतिहासकारानें ह्या कंड्यांच्या खरेखोटेपणाबद्दल विशेष शोध न करितां त्या खऱ्या मानिल्या !!

सन १७५८ साली हणजे ते १६ वर्षांचे असता पेशव्यांसमागमे श्रीरंगपट्टणाच्या स्वारीत होते. पानिपतच्या लढाईत ऐन ' भाऊगर्दीत " ते भाऊसाहेबाच्या सन्निध होते. त्या वेळीं त्यांचें वय अवघे एकोणीस वर्षांचें होते ! सन १७८६त बदामी येथे टिपूशी लढाई चालूं होती तीत नाना समरभूमीवर स्वतः हजर राहून बंदोबस्त राखीत होते. सन १७९५ मध्ये खड्यांच्या स्वारीत नाना स्वतः होतेच. साराश, भित्रीपणाचा त्यांच्यावर हा वृथा आरोप आहे.

तथापि, नाना तरवारबहादर नव्हते, एवढें म्हणणे वाजवी होईल. त्यांच्या कल्पक बुद्धीने रचिलेल्या मोठमोठ्या कारस्थानात त्यास प्रथम महादजी शिद्याचें व शिद्याच्या मनात नानाविषयी मत्सर उत्पन्न झाल्यावर मग हरिपंत फडके व पटवर्धन सरदार यांचे पाठबळ मिळून त्यांच्या युद्धविषयक मसलती तडीस गेल्या. म्हणून थोरल्या माधवरावसाहेबांच्या पश्चात् मराठी राज्याचा गाडा यशस्वीपणे सुमारे २५।३० वर्षे एकटया नानानी हांकिला. राज्यास शिस्त लावून देणे, नानासाहेब पेशव्यांच्या वंशजांशी एकनिष्ठ स्वामिभक्तीने वागणे, मराठी राज्याच्या स्थैर्यासाठी, अभिवृद्धीसाठी व उत्कर्षासाठी झटणे, या गोष्टी साधण्याचा नानांनी आटोकाट प्रयत्न केला व आपल्या कारकीर्दीत त्यांनी त्या पुष्कळ अंशानें साधल्याहि. ऐ. ले संग्रह भाग ५ ते ९ मध्ये मुख्यतः 'खूब शतीनें राज्य राखणाऱ्या' नानाच्या बुद्धीचेच वैभव दिसून येतें. श्रीमंत थोरले बाजीरावसाहेब, नानासाहेब व थोरले माधवराव यांच्या पाठीमागे राज्यकारभारात त्यांचे धोरणच पुढे चालविणारे असे नाना फडनवीस हे एकच पुरुष होऊन गेले. थोरल्या माधवरावानंतर मराठी राज्याची निभावणी इतकी वर्षे केवळ नानांमुळेच झाली. ह्या

१ ही हकीकत बॉबे टाइम्समध्ये अगदी अलीकडे प्रसिद्ध झाली आहे. ता. २८।१।२७ पान ८ पहा. या लढाईत इम्रज रेसिडेंट मॅलेट हाहि हजर होता.

गोष्टी ह्या चरित्रामुळे चांगल्या कळून येतात. तथापि, हे चरित्र प्रसिद्ध झाल्यास आज ३०।३५ वर्षे झाली. अर्थात् या काळांत नवीन उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक माहितीची भर घालून ते सुधारून वाढवावे असे शास्त्रीबुवांस वाटत असे. आता ते काम त्यांच्या चिरजिवानी केले आहे.

अधिकार-योग

अथवा

‘ नानांस फडनविशी अधिकार कसा मिळला ? ’ (स. १९०८)

शास्त्रीबुवांचे सारेच ऐतिहासिक निबंध—प्रबंध किती मार्मिक, मनोरंजक व ऐतिहासिक शुद्ध माहितीने भरलेले असतात, याबद्दलची साक्ष अनेक विद्वानांच्या अभिप्रायावरून पटतेच. तथापि, या सर्व निबंधांत ‘ नानाचा अधिकारयोग ’ हा निबंध उत्तमोत्तम आहे असे म्हटले पाहिजे. याच्या उत्तम वाचिपयी स्वतः शास्त्रीबुवा वारंवार मोठ्या आत्म-विश्वासाने उद्गार काढीत ! सखारामबापू, नानाचे चुलत भाऊ मोरोबादादा फडनवीस, वगैरे प्रतिस्पर्ध्यांची कारस्थाने विफल होऊन पेशवाईतील खरी मत्ता नानांच्या हाती येईपर्यंतचा त्यांच्या कारकीर्दीचा पूर्वार्ध, महत्त्वाचे अस्सल कागदपत्र व आल्यायिका यांच्या आधारे या निबंधांत कथन केला आहे. दिल्ली येथील पेशव्यांचा वकील दामोदरराव हिंमणे याशी झालेल्या नानांच्या पत्रव्यवहारावरून नानांचे मातृप्रेम, स्वधर्मनिष्ठा व ईश्वरभक्ति ही ह्यांत चांगली व्यक्त होतात. थोरल्या माधवराव पेशव्यांची तरुण पत्नी श्री. सौ रमाबाईसाहेब यांजकडील विड्याच्या पानाचा खर्च नानांनी नामंजूर केला अशी कदर ! त्या वेळीं श्रीमंत पुण्यास नसून कर्नाटकांत हैदरअलीबरोबरच्या मोहिमेवर गुंतले होते.

तिकडून श्रीमंत परत आल्यावर ही तक्रार त्यांजपुढे आली. पण त्यांनी 'नानांचे करणेच रास्त' असा निकाल दिला ! श्रीमंत नागयणराव पेशवे यांच्या मूर्खपणाबद्दल नानांनी केलेली त्यांची कानउघाडणी, पटवर्धन व हरिपंत फडके यांच्यावर नानांचा विश्वास व त्यांचे नानांस मनोभावे सहाय्य, श्रीमंत गंगाबाईसाहेब यांच्या गर्भाच्या संरक्षणार्थ पुरुषोत्तमदाजी पटवर्धनांची योजना व दाजीचे इमान, तोतयाचे बंड, इंग्रजांची राघोबा-दादास मदत, पण, पुढे नानांशी प्रसंग पडतांचे इंग्रजांचे वेढ पांघरणे, नाना इंग्रजांचा स्वभाव व लबाडी खूप जाणून होते म्हणून ते इंग्रजांशी किती सावधपणाने वागत, इत्यादि इत्यादि गोष्टी या निबंधाच्या वाचनाने उत्कृष्टपणे समजून येतात. नानांच्या चरित्राच्या सुधारून वाढविलेल्या आवृत्तीत या निबंधांतील माहितीची फार मोठी मर पडली आहे. हा निबंध वेळोवेळी वाचल्यानंतर सुमारे एक वर्षाने छापून प्रसिद्ध झाला.

हरिवंशाची बखर (स. १९०९)

हरभटजी बावा पटवर्धनांच्या वंशजाची हकीकत त्याचेच वंशज कै. बाळाकृष्णराव हरिहर पटवर्धन आवेकर यांनी लिहिली तीच 'हरिवंशाची बखर' या नावाने प्रसिद्ध होती. ती खरेशास्त्री यांनी छापून प्रकाशित केली. व स्थलकालनिदर्शक भरपूर टिपा, इतर ऐतिहासिक पुस्तकांप्रमाणेच या बखरीतील मजकुरावर देऊन तीमधील कथांचा खरेपणा त्यांनी अधिक निश्चित केला यात गोविंद हरि, गोपाळराव गोविंद

१. श्रीमंत नारायणराव यांनी एकदा बोधाटी खेळत असतां नानांचे पागोटें बोधाटीने पाडून ते हासले. नानांनी इषारा दिला की, मी कारकून; माझे पागोटें पडलें तरी चिंता नाही. मात्र श्रीमंतांनी आपलें संभाळवें ! २. नानांचा ८वा वार्षिक उत्सव. या निबंधाचा सारांश त्यावेळी (मार्च १९०७) केसरीत हि आला होता ३. मिरज.

व वामनराव गोविंद, शिवाजी केशव, कोन्हेरराव व निळकंठराव हे बंधुद्वय, पुरुषोत्तमरावदाजी, परशुरामभाऊ इत्यादि अद्वितीय पटवर्धन कुलोत्पन्न वीरमणीच्या कथा दिलेल्या आहेत. शिवाजी केशव अतिशय स्वाभिमाना ! पालखीत बसण्याच्या निमित्ताने भावजयीने केलेला अधिक्षेप सहन न होऊन नागपुरास भोसल्याकडे गेले. आणि तेथे शिलेदारी करून स्वपराक्रमावर पालखी व तीत बसण्याचा बहुमान त्यांनी मिळविला ! दुसरी गोष्ट:-हैदराबरोवरच्या लढाईत निळकंठराव पडले. दहावे दिवशी पिंडास काकरपरी होईना तेव्हा त्याचे धाकटे बंधु कोन्हेरराव यानी पुढे होऊन प्रतिज्ञा केली की, “ भाऊ, दादा, हा कोन्हेर पडशाखोकल्याने अंथरुणावर पडून मरणार नाही. तुमच्याप्रमाणे हैदराशी लढता लढतां मरेल ! ” आणि पुढे तसेच झाले !! तिसरे, पुरुषोत्तमदाजी चतुर, मुत्सदी, साहसी व परक्रमी होते. त्याच्या प्रामाणिक-पणाविषयी नाना-वापुसारख्या कारभाऱ्यांची खात्री अशी की, “कोट रुपये पुढे ठेविले तरी इमान सोडणार नाहीत.” यानी बाल-पेशवे सर्वाई माधवराव याचे गर्भापासून तो ते मोठे होईपर्यंत परोपरीने संरक्षण केल्याच्या कथा यात अनेक आहेत. रात्रोत्रादादाचा एकंदर पटवर्धनावर राग फार, पण भर दरबारांत दादासाहेबांनीं केलेल्या शिष्टाचाराच्या अति-क्रमाबद्दल दाजींनी त्यांचा उघड निषेध केला ! हे पाहून दरबारांतील

१. मिरज २. कुरुदवाड ३. मंगळवेढे. ४. तासगाव ५. त्रिंबकराव हरि कुरुदवाडकर याची बायको पार्वतीबाई हिच्यासाठी कृष्णवर स्नानास जाण्याकरिता तयार असलेल्या पालखीत शिवाजीराव बसले असता बाई बोलली, “ भाऊजी, पालखी संगडून तीत बसले तर खरें ! ” ६. श्री गंगाबाईसाहेब गरोदर असल्या-पासून कारभाऱ्यांनी त्याच्या संरक्षणाचें काम दाजींवर सोंपविले. पुढे दरबारातहि दाजी बालपेशव्यास जवळ घेऊन बसत. त्यांनी दादासाहेबांच्या पक्षांतील अनेकांपासून श्रमिंतास वाचविले. ७. दादासाहेबांनी गारद्यास प्रथम तुरे दिले, मग इतर मानकरी यास दिले. दाजींनी सर्व मानकरी बाजकडून तुरे परत टाकविले !

इतर सर्व मानकरी आश्चर्यचकित झाले. चवथे, परशुरामभाऊंचे पराक्रम तर भारतीय योद्धयाप्रमाणे अद्भुत ! त्यांची वर्णने ऐ ले. संप्रहांतहि आलेली आहेत. शास्त्रीबुवा या पुस्तकाच्या प्रस्तवनेच्या शेवटी लिहितात, “पुरुषोत्तमरावासारखे मोहारे पूर्वीच्या काळी महाराष्ट्राच्या इतिहासप्रसिद्ध जेकडे शिलेदार घराण्यांत निर्माण झाले होते, व त्यांच्याच पराक्रमावर रामेश्वरापासून अटकेपर्यंत विस्तार पावलेले मराठी साम्राज्य चालत होते ! आणि म्हणूनच हिदुस्थानच्या इतर भागांत या महाराष्ट्र देशास “शिपाई लोकांची विसायत’ हें नाव प्राप्त झाले होते. अशा मोहोऱ्याच्या बखरी लिहून ठेविलेल्या नाहीत, किंवा लिहून ठेविलेल्या असल्यास त्या छापून प्रसिद्ध होत नाहीत ही मराठी इतिहासाची फार मोठी हानि होय !!!”

इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास (स. १९१३)

या ग्रथापैकी पहिली सुमारे दोनशे पृष्ठे घरण्याचा संगतवार इतिहास व पुढे दीडशे पृष्ठे पत्रे व यादी असा मजकूर छापठेला आहे. मूळ पुरुष नारो महादेव हे कापशीकर घोरपड्यांच्या मूळच्या ‘मराठा’ घराण्यांत ‘ब्राह्मण’ वारस हिस्सेदार कसे झाले हा वृत्तान्त मनोरंजक व स्फूर्तिदायक तर आहेच; पण हल्लीच्या जातिविषयक वादांत अजीबात विसरण्यांत येते ते तत्व म्हणजे ‘गुणाप्रमाणे स्थान’ किंवा गुणाविकासास वाव देणे, याचें हें एक नमुनेदार उदाहरण महाराष्ट्राच्या इतिहासांत विराजमान होऊन राहिले आहे. या घरण्यात विधवा स्त्रियावर राज्यकारभाराचा भार पडणे व कोल्हापूरकरांशी नेहमी कटकटी चालूं राहाणें या नित्याच्या आपत्ती होत्या हे पाहून खेद वाटतो. एक पराक्रमी पुरुष

व्यंकटराव नारायण. यांनी चिमाजीआप्पांबरोबर पोर्तुगीजांवर वसईच्या वेढ्यांत मोठा पराक्रम गाजविला होता. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची मुलगी अनूबाई यांस दिली होती. लग्नात कापशीकर घोरपडे याच्या घराण्यातील स्त्रिया गोष्टांत असणाऱ्या, त्याच मानकरिणी-मुख्य विहिणी, त्यानी हट्ट धरून बधूपक्षाकडील—पेशवे याजकडील—स्त्रियास बुरखे ध्यावयास लाविले ! अशी एक गमतीची आख्यायिका या पुस्तकात दिली आहे. या व्यंकटरावांच्या पश्चात् (स १७४५ नंतर) अनूबाईंना चाळीस वर्षे स्वतः कारभार हाकावा लागला ! मुलगा व नातू याच्या अंगी म्हणण्याजोगे कर्तृत्व नव्हते. नातू व्यंकटराव (दुसरे) हे अत्यंत व्यसनीहि होते. स. १८२७ नंतर सगळ्या कारकीर्दी दत्तकाच्या ! त्यात नेहमी परवानगीची भानगड ! या घराण्यावर करवीरकरांचा रोष असण्याचे कारण, मूळ घोरपडे व इचलकरंजीकरहि स्वतःस सातारकर महाराजाचे अंकित म्हणवीत व ते खरेच होत. करवीरकरानी सेनापति घोरपडे व त्याचेच धोरण चालविणारे इचलकरंजीकर यास आपले अंकित करण्याचे, निदान त्याचा नाश करण्याचे योजिले होते. परंतु अनूबाई यांनी पाण्यासारखा पैसा व पुष्कळ मनुष्यबळ खर्ची घालून करवीरकरांस तोंड दिले. पटवर्धनानी पूर्वापार ऋणानुबंधास स्मरून ह्या घराण्यास नेहमीच कुमक केली. या पुस्तकामधील अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे ' मराठा संस्थानिक मंडळ ' निर्माण कसे झाले व ते निर्माण

१. ही आख्यायिका व सुभेदार मल्हारराव होळकर याची, हरिवशाच्या बखरीत आलेली मगळवेढेकर पटवर्धनाकडील मेजवानीचे वेळची त्याच्या दिलदारपणाची हकीकत ह्यामधील तत्कालीन ब्राम्हण व मराठे याची खेळीमेळी वागणूक व आजचा ब्राम्हण-ब्राह्मणोत्तर वाद पाहून सखेद आश्चर्य वाटते. २. घोरपडे यांस सेनापतित्व व सरजाम सातारकरांकडून मिळालेला होता. ३. हा ऋणानुबंध हरभटजीबावा पटवर्धनापासून जडलेला होता

करणाच्या सातारकर थोरल्या शाहू छत्रपतींच्यापश्चात् अवध्या ५०।६० वर्षांत त्याची दुर्दशा का झाली, या संबंधे केलेला विस्तृत उहापोह हा होय. त्याचा संक्षिप्त वृत्तान्त पुढे एके प्रकारणी स्वतंत्रपणे दिलेला आहे.

प्रो. लठ्ठे व परशुरामभाऊंची छत्री (स. १९१४)

ही एक टीकात्मक लेखमाला आहे. प्रो लठ्ठे यानी के. प्रो बाळजी प्रभाकर मोडक याच्या ' कोल्हापूर राज्याचा इतिहास, उत्तरार्ध भाग ' या ग्रंथातील विधानाचा अनुवाद करून अगर प्रमाणभूत हकीकत म्हणून त्याचा स्वीकार करून त्यांआधारे, परशुरामभाऊंची करवीरकरांशी पट्टणकुडी मुक्कामी अखेरची लढाई होऊन भाऊ मारले गेले, त्यांचे दहन कोणी केले वगैरेसंबंधी लेख लिहून कांही भ्रामक मजकूर प्रसिद्ध केला, व भाऊ, त्याचे चिरंजीव व पटवर्धनांचा कारकून नारो हरि करंदीकर यांच्या वर्तनावर कांही आक्षेप घेतले त्याचा परिहार शास्त्रीबुवांनी या लेखमालेच्या द्वारे केला. आक्षेप असे होते —

- (१) परशुरामभाऊंनी करवीरकर महाराजावर मारेकरी घातले !
- (२) भाऊंचे उभयता चिरंजीव भितरेपणाने व अधमपणाने आपल्या जखमी पित्यास समरभूमीवर टाकून पळून गेले !
- (३) महाराजांनी भाऊंस मारविले म्हणतात ही गोष्ट खोटी आहे.
- (४) पटवर्धनांचा कारकून ' भाऊंच्या प्रेतास अग्निसंस्कार आपण केला अशी फुशारकी मारतो. पण वस्तुतः तो महाराजांनी आपल्या लोकाकडून करविला.

१. इचलकरंजी स इ. पृ. ६२ ते ६६ व ९४ ते ९८ पाहा. २. ज्ञान-प्रकाश, नवंबर व दिजंबर स. १९१४. लेखाक १ ते ६. ३. मनोरंजन. मे १९१४.

यांपैकी पाहिला आरोप तर अत्यंत भयंकर व भाऊंसारख्या प्रतिष्ठित सरदारावर अधमपणाचा कलंक आणणारा आहे हा आरोप ज्या बखरींच्या आधारें केला आहे त्या बखरींच्या खरेखोटेपणाबद्दल ऐतिहासिक सत्य माहितीच्या आधारें चिंधडयान्चिंधडया उडवून देताना शास्त्री-बुवांच्या लेखणीची धार इतकी तीक्ष्ण झाली आहे की, तिचा येथील तिखटपणा त्यांच्या लिखाणात अन्यत्र कोठे दृष्टीस पडेलसे वाटत नाही. परंतु हा दोष शास्त्रीबुवांचा नसून असल्या भिकार, कवडीमोल, गचाळ खड्डेंवजा बखरीस भलतेंच ऐतिहासिक महत्त्व (चुकून कां होईना) देणाऱ्या प्रोफेसरद्वयाचाच आहे हे उघड आहे. प्रो. मोडक यांना बखर-काराने भाऊंवर केलेल्या या किळसनाण्या, नीच आरोपाबद्दल थोडी तरी खंति वाटली आहे कारण, त्यांनी आपल्या ग्रथाच्या पृ. १६५ मधल्या टिपेंत, “ भाऊंनी ही गोष्ट आपण करविली हें असंभवनीय वाटते ” असे म्हटले आहे. (पुढे ऐ ले संग्रहाच्या ११ व्या भागात, “ गुलाब-खान रोहिला नावाच्या महाराजाच्या नोकराने आपल्या थकलेल्या पगाराच्या बाकीमुळे चिडून जाऊन महाराजांवर हल्ला केला ! व मारेकरी घातल्याचा आरोप मात्र भाऊंवर निष्कारण आला !! ” अशा अर्थाचा मजकूर छापला आहे.) असो. बाकीच्या तीनही आरोपात वरीलप्रमाणेंच बिलकुल तथ्याश नाही असे त्यांनी बाह्य प्रमाणांनी सुद्धा सिद्ध केले आहे. ‘इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास’ या ग्रंथाच्या शेवटी पत्रे दिली आहेत त्यांपैकी पत्रें नं. २३३।३४ ही कुरुंदवाड दसरांतील अस्सल बरहुकुम पत्रें आहेत; हींच ती प्रमाणे होत. ही पत्रे प्रो. मोडक यास पाहावयास मिळतां^३ त्यांनी ती शास्त्रीबुवांस दिली व आपली चूक त्यांनी प्राजलपणे त्यांजवळ कबूल केली हे सर्व या टीकात्मक लेखमालेपूर्वीच

१. इचलकरंजी सं इ. पृ. २९९. २. श्री पुरुषोत्तम गणेश पटवर्धन, जमखिंडी यांचेकडून मिळाली. पुढे कुरुंदवाडास मूळ पत्रेंहि सापडलीं.

घडून आले होते. प्रो. लठ्ठे यांनी आपल्या या चिमुकल्या ऐतिहासिक लेखांत करवीरकर महाराजपक्षास अनुकूल व पटवर्धनपक्षास प्रतिकूल असे मोठे आकाडताडव केले होते. परंतु सन १७९८ तल्या करवीरकराच्या कऱ्हाडाच्या बाजूच्या हालचाली व पुढच्याच सालात झालेली पट्टणकुडीची लढाई यांसंबंधी कागदपत्रांचे पुरावे शास्त्रीबुवाच्या जवळ विपुल व चोख असल्याने त्यांनी प्रो. लठ्ठे यांच्या लेखांतील सत्यशोधकी थाटाच्या विधानांचा नुसता धुव्वा उडवून टाकिला ! ! ! ही टीकात्मक लेखमाला पुस्तकरूपाने स्वतंत्र छापून प्रसिद्ध झाल्यास आजहि तिचे ऐतिहासिक महत्त्व इतिहासाच्या अभ्यासकांस फार आहे.

ग्रँट् डफ्च्या चुकांचे हसे (स. १९१५।१६)

डफ् साहेबांनी मराठ्यांचा इतिहास लिहिला आहे. त्यान त्याच्या गैरसमजुतीमुळे, माहिती देणारानी चुकीची माहिती दिली असण्याच्या संभवामुळे, परकी लोकांचा इतिहास लिहितांना जी सावधानता व चित्ताची निर्धिकारता ठेवणे अवश्य असते ती कांहीं प्रसंगी सदर साहेब यांस ठेविता न आल्याने किंवा जेत्या लोकाकडून जित लोकांची भूतकाळच्या वैभवाची स्मारकें—लेख, वस्तु, वास्तु इत्यादि—ज्या बेफिकीर वृत्तीने राखिली जातात तसली बेफिकीर वृत्ति त्या साहेबांच्या ठिकाणी क्वचित् प्रसंगी प्रबळ झाल्याने, त्यांच्या इतिहासांत पुष्कळ चुका होऊन गेल्या आहेत. या चुका दुरुस्त होणे अवश्य आहे असे ध्यानी येऊन या कामासाठी ' भारत इतिहास सं. मडळ पुणे ' या संस्थेतील अनेक अधिकारी इतिहासभक्तांनी शके १८३६ मध्ये (बहुधा) एक कमिटी नेमिली. तीत कै. साने, व कै. खरेशास्त्री हेहि होते. शके १८३७

(स. १९१५।१६)मध्ये खरेशास्त्री यानी त्यासंबंधी आपला निबंध मंडळापुढे वाचून नंतर तो 'ऍट् डफ्च्या चुकांचे हसे' ह्या नावाने ' मराठा ' पत्रात लेखमाला देऊन प्रसिद्ध केला अशी माहिती मिळते. शास्त्रीबुवांच्या स्वभावात असा एक गुण होता की, कोणाच्याहि अंगच्या योग्य गुणाची योग्य किंमत त्याला द्यावयाची. ऍट् डफ् हे केवळ परकीय एवढ्यासाठी त्यास नावे ठेवणे शास्त्रीबुवास पसंत नव्हते उलट, ऍट् डफ् साहेबाविषयी ते असे म्हणत की, " पाहा ! परकीयांची ज्ञानलालसा केवढी जबरदस्त ! मराठे लोक हे ऍट् डफ् साहेबांचे कोण ? पण, त्याचा इतिहास छापून प्रसिद्ध करण्यासाठी इकडची जुनी दप्तरे वगैरे तर त्यानी शोधिलीच, आणि वरती त्याच्या प्रकाशनार्थ लागेल तेवढा खर्च करण्यास देखील त्यानी मागे पुढे पाहिले नाही ! " साराश, डफ् साहेबांबद्दल त्यास मोठा आदर वाटे

तथापि, संशोधकांचे कार्य एका तऱ्हेने मोठे विकट असते लोकांत माहित नसलेला इतिहास, जुने कागदपत्र शोधून त्याआधारे सांगणे तितकेसे कठीण नाही. पण एकदा लोकांत रूढ झालेली ऐतिहासिक कल्पना संशोधनातील उपलब्ध प्रमाणानी खोटी ठरत असली तरी त्या रूढ कल्पनेला खोटी म्हणणे व त्यापेक्षाहि तिच्या जागी नवीन सत्य गोष्ट स्थापित करणे अत्यंत दुर्घट असते. व अशा प्रसंगीच संशोधकाचा नि पक्षपातीपणा व सत्याभिमान प्रत्ययास येत असतो. या न्यायाने स. १९१५ पर्यंतच्या त्याच्या सुमारे २५ वर्षांच्या संशोधनात, डफ् साहेबांनी केलेल्या ऐतिहासिक विधानांबिरुद्ध त्यांना ज्या गोष्टी उमगल्या त्या त्यानी ह्या लेखमालेच्या हप्त्यामधून क्रमशः लोकांपुढे मांडिल्या. येथे एक गोष्ट सागार्वाशी वाटते की, शास्त्रीबुवांच्या ऐतिहासिक वाङ्मयांत तरी उत्तरोत्तर ते जास्त निर्भय व बाणेदार होत गेलेले दिसतात.

निदान नाना फडनवीस यांच्या चरित्रांत डफ् साहेबांविषयी त्यांनी बरेच जपून लिहिले आहे तथापि 'इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास' ह्यांत पृ. २७ वर 'व्यंकटराव नारायण' च्या जागी 'नारायणराव' 'कृष्णाजी परशुराम'चे जागी 'कृष्णाजी भास्कर' अशा नावाच्या चुका टिपेत दाखविल्या आहेत. " पृष्ठ १०९।१० वर 'चिकोडी व मनोळी हे करवीरकराचे दोन तालुके पेशव्यांनी पटवर्धनाकडे कर्जफेडीकरितां देवविले' असे असता 'ते करवीरकराकडून जबराने काढून पेशव्यांनी पटवर्धनांस दिले,' 'रामचंद्र गणेशाच्या' जागी 'रामचंद्र हरि' व 'या रामचंद्र हरीचा येसाजी शिद्याने पराभव केला' इत्यादि अनेक चुका डफ्ने एका प्यारिग्राफात केल्या आहेत" असे म्हणून त्यांनी आश्चर्य प्रकट केले आहे. 'मालोजी व शहाजी' या निबंधांत, " मूर्तुजा निजामशहाच्या वयाचा घोटाळा ह्या साहेबानी दिलेल्या माहितीवरून झाल्याचे, आणि तुकाबोईशी शहाजीचे लग्न झाल्यामुळे जिजाबाई रुसली, किंवा तिला नवरा विचारीत नाहीसा झाला वगैरे " चुकीची माहिती दिल्याचे शास्त्रीबुधानी दाखवून दिले आहे. ह्याचप्रमाणे आपल्या सर्व ऐतिहासिक ग्रंथांत जरूर तेथे डफ् साहेबांचे दोष दाखविण्यास त्यांनी आळस केलेला नाही अशा प्रकारे चुका काढिल्याने ऐतिहासिक माहितीचें शुद्धीकरण होते व ते तसे होणे अवश्य आहे असेच कोणाई विचारी माणसास वाटेल. [उपर्युक्त मूळ लेखमाला वाचावयास न मित्राल्यामुळे तिच्यासंबंधी येथे अधिक काहीं सागतां येणे शक्य नाही]

१. प्रॅट् डफ्चा इतिहास पृ २०९. २. सदर पृ. १८९, परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधीचे पुत्र कृष्णाजी परशुराम. ३. सदर पृ. ४०० वरून. ४ मालोजी व शहाजी निबंध, पृ १३।१४, डफ् पृ. ४५. ५. मा. व श. पृ. १८, डफ् पृ. ५५.

चालू भाषेंतील ऐतिहासिक शब्द (स. १९१८)

भा. इ. सं मंडळाच्या षष्ठसम्मेलनवृत्तामध्ये हा निबंध छापण्यासून यांतील माहिती अतिशय मनोरंजक आहे. हे शब्द देण्याचा हेतु अशाच तऱ्हेने आणखी अनेक शब्दाची व्युत्पत्ति शोधक व जिज्ञासु मनुष्याने लावण्याचा प्रयत्न करावा असा त्यानी सांगितला आहे. या निबन्धात दिलेल्या शब्दांपैकी पहिले २५ वर शब्द फक्त घोडेस्वार, घोडा व त्याचे आनुप्रांगिक पदार्थ इत्यादींवरून बनलेले आहेत. त्यापुढचे तीस एक शब्द किल्ले लष्कर, हत्यारे वगैरेशी संबद्ध असून, बाकीचे दिवाणी, न्याय-मनसुबी, राजादिकांच्या चैनी, पोपाक व व्यापार-उदीम, चलन, असल्या बाबींवरून साविळलेले प्रचारात आले आहेत. त्यापैकी बरेच शब्द मूळ अर्थाला सोडून अगदी निराळ्या अर्थाने हल्लीच्या-चालू-भाषेत वापरले जात आहेत त्याची व्युत्पत्ति समजून मौज वाटते. उदाहरणार्थ :—

अनुक्रम संख्या	शब्द	मूळ अर्थ	रूढ अर्थ
१	करोल	बदूकस्वार	घडेखडे, तत्पर, अगदी तयार, भक्कम, (मनुष्य)
२	जगी	जग=लढाई, जंगी = लढाऊ, लढाईसबंधी	जगी = मोठी, धाटाची (मेजवानी, मिरवणूक इ०).
३	धोशा	अरबाचें निशाण, किवा नौबत, साहेब-नौबत.	सपाटा, गडबड, अभ्यासाचा धोशा = घोळण्याची गर्जना, आरडाओरड.
४	हूल	बिनीची बिनी, आघाडीची आघाडी	बाजारगप्प, खोटी बातमी,
५	गुळें	शत्रूस भिऊन पळालेला गाव कोठें आश्रयास गेल्यास त्यास गुळें म्हणत.	समूळ नाश, पुरी फर्जाती. गुळेकरी = दुष्काळपीडित लोकांची गांवगन्ना भटकत फिरणारी टोळी.

अनुक्रम सख्या.	शब्द.	मूळ अर्थ.	रूढ अर्थ
६	बैदा.	कर्नाटकी पेढ्यांचा हल्ला.	भानगड.
७	कडेलोट.	कड्यावरून ढकलून देणें	पराकाष्ट कडेलोटाच्या जागेस ' टकमक ' असे म्हणतात पण व्यवहारात टकमका पाहतो=घाबरून किंवा आश्चर्याने पाहतो
८	माखणन.	खजीना	कोंकणात संगमेश्वर तालुक्या- पैकी एका गावाचे नाव
९	चादरात	पगाराचा दिवस	चैन, उपरोधिक अर्थानें नाश
१०	पचाईत	पचांनी केलेला निकाल.	संकट, भानगड
११	फर्माश	आज्ञा	फर्माश=उत्तम (माल) किंवा यथास्थित चोप-मार- वगैरे
१२	ढालगज	निशाणाचा हत्ती ढाल=निशाण, गज=हत्ती	उलाढाली, कारभारी, उपध्यापी (पोर, बायको वगैरे).

शब्दांची व्युत्पत्ति पाहिल्याने कित्येक वेळा ऐतिहासिक शोधास मदत होते मराठीतल्या ' सुतक ' अथवा इंग्रजीतल्या ' डन्स ' (मूर्ख) सारख्या शब्दाचे मूळचे उत्कृष्ट अर्थ व त्यांच्या अगदी विरुद्ध

१. मूळ शब्द सूतक=जनन, जननसबधी (कुटुंबातील अशुद्धता इ.). रूढार्थ प्रसिद्धच आहे. २. युरोपीय मध्ययुगातील (Middle Ages) एका तत्त्वज्ञानी पुरुषाचे नाव ' डन्स् ' असे होते. बायबलमधील अद्भुत कथांवर त्याचा विश्वास असे. त्याच्या अनुयायास ' डन्सर्स ' म्हणत. ते आपल्या मताविषयी आप्रही असत. धार्मिक सुधारणांस ते विरोध करीत. (Brewer's Dictionary of Phrase and Fable.) या शब्दाची आमच्या कडील ' भाष ' शब्दासारखी अवस्था झाली आहे !!!

असे रूढ झालेले अपकृष्ट अर्थ पाहून चमत्कार वाटतो. व हे अर्थ इतके कसे बदलले या जिज्ञासेमधूनच काहीं ऐतिहासिक माहिती निघण्याचा संभव असतो. प्रस्तुत निबंधातील चर्चेस घेतलेल्या शब्दात एक विशेष दिसून येतो तो हा की, दीडशे वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रभर वावरत असलेल्या वीरवृत्तीसंबंधी गोष्टीत त्याचा उगम आढळतो. व ह्यामुळेच त्यास निबंधकारानी ऐतिहासिक म्हणजे इतिहास दाखविणारे शब्द असे म्हटले असावे.

'मराठे व इंग्रज' या ग्रंथाचा उपोद्घात (स. १९१८)

हा शास्त्रीबुवांच्या हातचा एक स्वतंत्र व महत्त्वाचा ऐतिहासिक निबंध आहे असे म्हटलें तरी चालेल. ह्यात त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासा-विषयी व मराठ्यांच्या अगच्या गुणदोषाविषयी आपली स्थिर झालेली मते त्यांच्या कारणासह विस्तारपूर्वक वाचकापुढे ठेविली आहेत. या त्यांच्या मतास तीस वर्षांवर केलेल्या इतिहासाच्या सशोधनामुळे व अभ्यासामुळे बळकटी आलेली आहे. कै. प्रो. हरिभाऊ लिमये यांनी या ग्रंथावर टीका करिताना इतिहास लेखकांचे दोन वर्ग कल्पिले असून त्यापैकी मुसलमान व इंग्रज यासारख्या परकी दुराग्रही लेखक वर्गास मराठ्यात सारे दोषच दिसले व त्यांस लुटारू, बंडखोर, अशी विशेषणें लावून त्यांनी जगभर मराठ्यांची नाळस्ती करण्याचा प्रयत्न केला; तर दुसऱ्या फाजील स्वाभिमानी स्वकीयांस मराठे सर्वगुणसंपन्न दिसतात, आणि मराठ्यांचें राज्य गेले त्याचे सारेंच खापर ते इंग्रजांच्या माथी मारतात, असें हरिभाऊंनी म्हटलें आहे. ह्यापुढे ते म्हणतात,

“ या दोषांच्याहि लिहिण्यापासून खरा इतिहास हाती लागणें मुष्किलीचें आहे. पूर्वजांसंबधें योग्य आदरभाव मनांत बाळगून निःपक्षपाती न्यायाविशाच्या दृष्टीने पूर्वजांच्या गुणावगुणांची छाननी करणारांच्या हातूनच खरा इतिहास लाभेल उपोद्घात लेखक खरेशास्त्री व मूळ ग्रंथकार श्री केळकर यांनी ‘ मराठे व इंग्रज ’ हे पुस्तक लिहिताना हीच दृष्टि अंगिकारिली आहे याबद्दल आम्ही त्याचें अभिनंदन करितो. ”

या पुस्तकाच्या उपोद्घातांत ‘ मराठी राज्य कशाने बुडाले ? ’ असा प्रश्न उपस्थित करून त्यासंबधी अनेक अंगांनी साधक बाधक चर्चा शास्त्रीबुवांनी केली आहे. (१) संस्था-प्रधान कारभार कण्याच्या संवयीचा अभाव, (२) शिस्त नमणें, (३) तोफखाना व पायदळ यांत सुधारणा न करणे, (४) उलट या दोनहि बाबतींत परकीय लोकांवर अवलंबून राहाण्याचा वेडेपणा करणे, (५) सरंजामी पद्धत आणि (६) मुख्यतः, मध्यवर्ती सत्तेची दिलई, (७) मराठा-संस्थान-मंडळांत उत्पन्न झालेली बेकैदी व (८) कोणी कोणी म्हणतात त्याप्रमाणे ‘ जातिभेद मराठ्यांच्या राजकारणास नडला ’ ह्यात कितपत तथ्य आहे इतक्या अंगभूत कारणांची वाटाघाट करून ‘ जातिभेदाचा अडथळा ’ या एका कारणाखेरीज खरेशास्त्री यांनी बाकीच्या कारणांच्या वाजूनें अस्तिपक्षीं निर्णय दिलेला आहे. उपोद्घाताच्या अखेरच्या परिच्छेदांत मराठ्यांच्या अंगचे काहीं दुर्गण त्यांनी ‘ अप्रियस्यतु पथ्यस्य ’ अशा दुर्लभ वक्त्याची भूमिका पतकरून स्पष्टपणे सांगितले आहेत ! ते म्हणजे-

१. ‘ म. व इ. ’ उपोद्घात, पृ. १० पहा. “ पठाण, अरब, रोहिले, रागडे, यांना पगार सातापासून दहा रुपयेपर्यंत आणि मावळ्यांना पगार तीन किंवा चार रुपये ! ह्या परदेशी लोकांनी आमच्या मोहिमा कराव्या आणि मावळ्यांनी आमची कोठी, देवघर आणि बायका-पोरें संभाळावी ! ” वगैरे मजकूर अगदीं अंतःकरणास पीळ पाडणारा आहे.

देशाभिमान-शून्यता, समूहरूपानें कार्य करण्याची नालायखी, स्वार्थ-साधनाची बेसुमार हांव, आळस, हेळसाड, दुसऱ्याच्या भोजळीनें पाणी पिण्याची संवय इ. होत. “ पूर्वी स्वराज्य होते ते याच दुर्गुणामुळे गेलें हे समजून जर आम्ही सावध झालों नाहीं, तर नवीन स्वराज्य मिळून सुद्धा व्यर्थच आहे. हाच इतिहास-डिंडिमाचा घोष प्रत्येकाच्या कानी घुमत राहिल्या पाहिजे ! ” हा त्यांचा खडखडीत इषारा स्वोन्नती-साठी झटणाऱ्या आम्ही सतत नजरेसमोर ठेवणें हितावह आहे.

मालोजी व शहाजी (स. १९२०)

या निबंधांत मालोजी व शहाजी यांच्या चरित्राविषयी चर्चात्मक विवेचन करून या चरित्रांचा व विशेषेंकरून शहाजीच्या चरित्राचा शिवाजीच्या अभ्युदयाशी किती निकट संबंध आहे ते शास्त्रीबुवांनीं दाखविले आहे. मालोजीच्या चरित्रास बखरीखेरीज दुसरा आधार नाही. तशी स्थिति शहाजीच्या चरित्राची नसून, प्रो. यदुनाथ सरकार यांनी केलेले मुसलमानी इतिहासाचे तर्जुमे व त्यांवर त्यांनी लिहिलेले चर्चात्मक लेख आणि कै. राजवाडे यांनी छापिलेले ऐतिहासिक खंड ह्यामधून शहाजीसंबंधी पुष्कळ विश्वसनीय व साधार माहिती मिळते. मालोजी, शहाजी व शहाजीचे चुलत भाऊ परसोजी, खेळोजी वगैरे मोठे पराक्रमी व कर्तृत्ववान् हांते. खेळोजी यासमोगलांच्या फौजेत पांच हजार स्वारांची मनसबदारी होती. शिवाजी महाराजांचे आजोळ म्हणजे जाधव घराणे. यांत लुकजी जाधवराव यांची मोंगल दरबारांत किती मानमान्यता होती तें प्रसिद्धच आहे. लुकजीची बायको-शिवाजीराजांची मातामही-गिरजाबाई ऊर्फ म्हळसाबाई-हिचे धैर्य व प्रसंगावधान अलौकिक होतें. हमीद-

स्नान नावाच्या बदमल्लागार वजीराच्या चिथावणीवरून निजामशहानें लुकजीस दौलताबाद येथे भेटीस बोलावून विश्वासघातानें मारेकरी घालून पुत्रपौत्र-आसेष्टासह ठार मारविले!! (स १६३० आगष्ट जेथे शकावली.) या प्रसंगीं न डगमतां धैर्य धरून म्हळासाबाई, आपल्या उरलेल्या लोकासह, आपली बाडविशाद आवरून लादून शत्रूच्या देखत देखत शिंदखेटास परत आली ! !

शिवाजीमहाराज व श्रीसमर्थ रामदासस्वामी याची भेट स. १६७२ पर्यंत झाली नव्हती असे कित्येकाचे म्हणणें आहे. परंतु स. १६३१ च्या सुमारास शहाजीची छावणी नाशिकाजवळ होती व स्वामींचे अनुष्ठान संपून ते तीर्थयात्रेस जाण्याच्या विचारांत होते. या वेळीं स्वामींच्या दैवी शक्तीची न्याति चहूंकडे पमरली होती. अशा महा सत्पुरुषाचे दर्शन घडण्याचा सुयोग शहाजीसारखा भाविक, धर्मशील गृहस्थ साधणार नाही हे संभवनीय वाटत नाही, असे या निबंधांत म्हटले आहे. हे अनुमान खरे धरिल्यास समर्थ रामदासस्वामी याचा संबंध भोसले-कुळाशी शिवार्जाच्या जन्मानंतर वर्षर्दाडवर्षांतच आला व तोहि प्रत्यक्ष शहाजीशी, असे असता, स्वामीची व शिवाजीची भेट ह्यानंतर चाळीस वर्षांत एकदासुद्धा झाली नसेल असे कसे होईल? या निबंधामधील दुसरी विशेष गोष्ट म्हणजे शास्त्रीबुवांनी शिवाजीमहाराजाच्या जन्मनिधीसंबंधी केलेली चर्चा होय. या चर्चेचा निष्कर्ष असा की, त्यानीं स. १६३० मार्च-फाल्गुन वद्य ३ शके १५५१—ही शिवाजीची जन्मतिथि ग्राह्य धरिली. व त्यानी स्वतः या निबंधात जागजागी शिवाजीच्या वयाचा उल्लेख जन्म शक १५५१ धरून त्या अनुरोधानेच केलेला आहे.

शहाजीच्या बाणेदारपणाविषयी ते लिहितात—“ राज्य करणे व युद्ध करणे हा शहाजीचा कुळधर्मच होता. शहाजाला आपल्या क्षत्रिय-त्वाची पूर्ण जाणीव असून तो क्षात्रवृत्तीचा मोठा अभिमान वाहात असे

व त्यांत भूषण मानीत असे. ” शहाजहानास सामील होऊन विजापूरच्या बादशहानें त्याच्याशीं दगलबाजी केल्याबद्दल तो मनांतून अगदीं संतापला होता व विजापूरकराने दक्षिणेतला पुणें, सुपे वगैरे व कोकणां-तील आपला मुलूख काढून घेऊन त्या ऐवजीं कर्नाटक-प्रांती आपणांस डाबून टाकिच्यादल त्याला अतिशय विपाद वाटे. म्हणून हें गमावलेलें आपले राज्य-स्वराज्य-परत मिळविण्याचा व्यवस्थेशीर प्रयत्न शिवाजी-कडून त्यानें करविला, अमा सिद्धान्त बाधून त्याच्या पुष्ट्यर्थ त्यानी यत्न निबंधाच्या अखेरीस अनेक मुद्दे वाचकापुढे मांडिले आहेत. त्यांचा इत्यर्थ इतकाच की, शिवाजीच्या यशस्वितेची सगति, केवळ अवतार-वादानें म्हणजे अकस्मात् आकाशातून कोसळल्यासारखी किंवा भूत्रिवरामधून एकदम वर उठल्याप्रमाणे न लाविता, एकदोन पिढ्यांच्या शिस्तवार प्रयत्नाची फलश्रुति जमेस धरून मग महाराजांचे लोकोत्तर धैर्य, दिव्य पराक्रम, देशाभिमान, धर्माभिमान, दीनदुबळ्या स्वजनाची दया, परवशतेचें दुःख व ते दूर करण्याची पराकाष्ठेची तळमळ, सावधानता, आणि अचुक यत्न, इत्यादि गुणांच्या समुच्चयवादानें ती लाविली पाहिजे.

“ प्रतिपच्चंद्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ।

शहासूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भाति यशस्विनी ॥ ”

अवध्या ८।१० वर्षांच्या बाल-शिवाजी-राजाची ही स १६४०तील स्फूर्तिदायक मुद्रा! शहाजीराजे स्वतः जिवंत असतां शिवाजीच्या नावची स्वतंत्र मुद्रा कां^२ या प्रश्नावर त्यानी सूचित केलेले विचार मनन करण्या-जोगे आहेत. शिवाजीचे बड बापाच्या मर्जीविरुद्ध नसून बापाच्या व त्याच्या कृतीत एकसूत्रीपणा, संगनमत व एकापुढें एक अशी स्वाभाविक कार्यकारणपरंपरेची वाढ होत गेली आहे असा त्यामधून त्यांनीं सारांश

१. ‘मुद्रा भद्राय राजते’ असा पाठ अन्यत्र आहे

काढिला आहे. शहाजीच्या हातचा लेखी पुरावा ह्यासंबंधांत काहीच कसा मिळत नाही ? या शंकेवर, “ गूढ कारस्थाने ही मुळीं पांडव्यावर काळें करण्याचे विषयच नव्हत. अत्यंत विश्वासू माणसांबरोबर निरोपानिरोपीं या गोष्टी चालवयाच्या,” असे समर्पक उत्तर शास्त्रीबुवांनी दिलेले आहे.

कांहीं किरकोळ निबंध व स्फुट लेख

(१) सरदार परशुरामभाऊ पटवर्धन यांनी आपल्या विधवा झालेल्या बालवयी कन्येच्या ‘पुनर्विवाहासंबंधीं रामशास्त्री याची संमति मिळविली व काशीहून शास्त्रार्थ आणविला’ असे पुनर्विवाहाबाबचांचे म्हणणे आहे. ह्यावरहि बऱ्याच वर्षांपूर्वी शास्त्रीबुवांनी वर्तमानपत्रांतून उत्तर दिले होते. त्यांतील मुद्दा अर्थात्च ‘ पुनर्विवाह करणे चांगले की वाईट’ हा नसून सुधारकपक्षाने आपल्याला अनुकूल अशी एकादी गोष्ट एकाद्या गतकालीन थोर पुरुषाच्या नावावर मोडत असली तरी तिचे खरेखोटेपण पारखून पाहिल्याशिवाय ती पुराव्यांत दाखल करणे चांगले नव्हे, एवढाच आहे. (१) भाऊंनी आपल्या बालविधवा कन्येच्या पुनर्विवाहाबाबदल रामशास्त्र्यास संमति विचारिली, (२) त्यांनी ती दिली व (३) भाऊंनी काशीहून शास्त्रार्थ आणविला, या तीनहि गोष्टींचा मागमूस मिरज, मळा, कुरुंद-

१. मालोजी व शहाजी पृ. ३३ परिच्छेद २ रा २. केसरी किंवा ज्ञानप्रकाश. (साल स्मरत नाही.) ‘Rise of the Maratha Power’ मध्ये पृ ३१० ते ३१३ वर निगुडकरकृत परशुरामभाऊंच्या चरित्राचा उल्लेख व त्यावर कै. न्यायमूर्ती रानडे यांची टीका सुधारकांस अनुकूल अशी आहे. शास्त्री-बुवांचे या विषयीचे साधार व विस्तृत विवेचन त्यांच्या ‘ अधिकार-योग’ या पुस्तकात पृ ११६ वर टिपेत नमूद केलेले आहे

वाड व इचलकरंजी या चार संस्थानांच्या जुन्या दसरांत आम्हांस कोठें मिळाला नाही. यावरून या गोष्टी निराधार आहेत असे सिद्ध होते, असे ते म्हणतात शिवाय त्यावेळी (स. १७६८) भाऊंच्या घरगुती अगर लष्करी कारभाराचा वडीलपणा त्यांजकडे आलेला नसून त्याचा भार अनुक्रमें त्यांचे चुलते व मातुःश्री आणि चुलत भाऊ गोपाळराव याज-वर होता. आणि भाऊ स्वतः मोठे धर्मीनिष्ठ व आचारसपन्न होते. २ रे, ही गोष्ट स. १७९० मध्ये घडली असे कोणी लिहिले आहे. पण, तेव्हा भाऊंच्या यामुलीचें वय २९ वर्षांचें असून तिचा नवरा मरून २२ वर्षे झालेली होती !! शिवाय मुख्य प्रश्न असा आहे की, त्या काळच्या धार्मिक, सामाजिक स्थितीचा विचार केल्यास भाऊंसारखा विल्यात व पदवीस चढलेला ब्राह्मण सरदार रूढ धर्माचाराविरुद्ध शुद्ध बंडा-सारखे वाटणारे विचार उघडपणें शास्त्रीपंडितांपुढे मांडितो, ते त्याला संमति देतात, आणि त्यांच्याच घराण्याच्या सागरतुल्य पत्रसंग्रहामध्ये त्यासंबंधी ब्र सुद्धा कोणी काढीत नाहींत, व एका अवाक्षराने देखील कोठेंच कांही लिहिलेले आढळत नाही हे कसे ? इतकी महत्त्वाची गोष्ट असतां तिच्यासंबंधी गवगवा न होतां ती गुप्तच कशी राहिली ? या प्रश्नाचें उत्तर अद्यापि कोणी दिलेले नाही. असो. “ पेटवर्धनी इतिहासा विषयीं ते (शास्त्रीबुवा) ‘ वेदश्रुति ’ च होते.” हे एका नामांकित विद्वानाचे उद्गार याठिकाणी वाचकानी अवश्य ध्यानात ठेवावे.

(२) इंदूर येथे प्रसिद्ध होणाऱ्या ‘मह्लारी-मार्तंड’ पत्राने देवी अहल्या-बाई यांच्या राजकीय धोरणासंबंधी शास्त्रीबुवानीं प्रकट केलेल्या विचारां-

१. स १७९० साल चूक आहे कारण, रामशास्त्री प्रभुणे स. १७८९ मध्ये वारले. (श. १७११ आश्विनमास पंत प्रधान यांची शकावलि पृ. ३४) ते १७९० मध्ये शास्त्रार्थ कसा देणार ? २. केसरी, खरे मृत्युलेख ता. १७।६।२४.

वर टीका केली होती. या टीकेस सदर पत्रातूनच शास्त्रीबुवांनी उत्तर देऊन आपल्या विधानाचे समर्थन केले होते असे ऐकिवांत आहे. सदरहू टीके-प्रतिटीकेचे लेख प्रत्यक्ष पाहाण्यांत आलेले नाहीत. देवी अहल्याबाई ह्यांच्या अतुल चारित्र्याविषयी व धर्मशीलपणाविषयी कोणाचा मतभेद असणें शक्य नाही. परंतु मराठी साम्राज्यातील एका मोठ्या स्वतंत्र जहागिरीची-माडलिक राज्याची-धनीण या नात्याने बाईंच्या साम्राज्यविषयक कर्तव्याच्या राजकारणातील कसुरीची उणीव त्यांच्या धर्मकारणांतील थोरवीने कोणी भरून काढूं लागला तर ते कोणास पटेल, कोणास कदाचित् पटणार नाही. शास्त्रीबुवा झाले तरी बाईंच्या-साम्राज्यातर्गत माडलिकाच्या-राजकीय जबाबदारीसंबंधीच कांहीं अंशी प्रतिकूल बोलले असात्रे असा आमचा तर्क आहे. (३) 'वसईचा तह' या महत्त्वाच्या विषयावरील आपले विचार त्यांनी एका व्याख्यानात सांगितले होते परंतु ते निबंधरूपाने कोठे प्रसिद्ध झालेले नाहीत.

ऐतिहासिक-लेख-संग्रह भाग १ ते १२

(सन १८९७ ते १९२४)

ऐ. ले. सं. भाग १ ते १२ पैकी पहिले ४ भाग बहुतेक थोरले माधवराव पेशवे यांच्या कर्तृत्ववर्णनानें व्यापिलेले आहेत. एका मार्मिक इतिहासवाचकाने असे म्हटले आहे की, "ग्रँट्‌डफूने ज्यांच्या वर्णनास १०।२० पेक्षा अधिक पृष्ठे खर्चिली नाहीत व जुन्या बखरीतून तर एक दोन पृष्ठे देखील मजकूर ज्यांच्यासंबंधाने आलेला नाही त्या थोरल्या माधवरावांचे वृत्त कथन करणारे ऐतिहासिक कागद-

पत्र ऐ. ले. संग्रहांत सुमारे २००० पृष्ठे व्यापून राहिले आहेत । ” यावरून बोध इतकाच निघतो की, शास्त्रीबुवाच्या संशोधनांने महाराष्ट्राच्या इतिहासात प्रचंड भर पडली आहे. या भागातच फडन-विशीचा म्हणजे पेशवाईतील मुख्य सत्तेचा अधिकार नानाच्या हाती कसकसा आला ते क्रमवार समजत जाते. दुर्दैवी पेशवे नारायणराव यांचा उद्वेगजनक अंत झाल्याचा वृत्तान्तहि या भागातच येतो असो. या पुढील ५ भागांत—९ व्या भागाच्या अखेरपर्यंत—नानाची मुत्सद्देगिरी व पाटीलबावांची तरवार याचा पराक्रम दिसून येतो पाटीलबावाच्या मृत्यूपूर्वी काही वर्षे ते व नाना याच्यात त्रिघाट आला होता. तेव्हापासून नानाची कारस्थाने सिद्धीस नेण्यास परशुरामभाऊंची तरवार त्याच्या उपयोगास आली हरिपंत तात्या फडके हे पराक्रमी व चतुर सेनापति नानाचे कायमचेच सहाय्यकारी होते. स्वतः पेशवे श्रीमंत सवाई माधवराव हे अल्पवयी असल्यामुळे राज्यरक्षणाचा भार मुख्यतः नानावरच पडला. व नाना, त्याचे सहकारी मुत्सद्दी आणि पराक्रमी सरदार ह्यांनी नानाच्या नेतृत्वाखाली तो भार बहुत शर्ताने सामाळिला. यानंतर १० व ११ या दोन भागात नानांच्या आपत्ती, रावबाजीच्या कारकीर्दीची सुरुवात व त्यांचे खेळ्ये कारभारी-अग्या वेताळी हस्तक-याचे नंगे नाच यांचा प्रारंभ होतो. तथापि प्रसंगी रावबाजीना सुद्धा नानांचें सहाय्य ध्यावें लागले व त्यामुळे त्याची सुटका झाली आजपर्यंत—२५ वर्षांहून अधिक कालपर्यंत—आपणच जोपासून वाढविलेलें राज्य कसे तरी टिको या सद्बुद्धीने नानांनी आपले अनिष्ट करणाऱ्या रावबाजीचे कारभारीपण पतकरून खुल्या दिलाने त्यांचे सहाय्य

१. शास्त्रीबुवाच्या घरच्या चरित्रविषयक टांचणात हा मजकूर आहे. हे टांचण शास्त्रीबुवा जिवंत असता त्याच्या एका प्रेमळ स्नेह्याने काही वर्षापूर्वी तयार केलेले आहे.

केले ! आणि १२ व्या भागांत नानांचा मृत्यु व बार्नारावसाहेबांचे चाले इत्यादीविषयी मजकूर आहे. या संक्षिप्तपणे वर्णिलेल्या वरील प्रमुख विषयांस धरून अनेक प्रकारच्या राजकीय उलाढालींच्या इकीकतीची सहस्रावधि पत्रे प्रकरणशः विस्तृत प्रस्तावनासह या बाराहि भागांत शास्त्रीबुवांनी प्रसिद्ध केलेली आहेत.

मराठे व मराठी इतिहास यांविषयी त्यांचा अभिमान

ऐ ले सप्रहामधून ज्यांचे वृत्तान्त छापले गेले आहेत, त्या इतिहास-प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय थोर व्यक्तीविषयी किंवा सामान्यतः मराठे लोक व त्यांचा इतिहास यांसंबंधी शास्त्रीबुवाना केवढा अभिमान होता हे होता होईल तो त्यांच्याच शब्दांत यापुढे सांगितले आहेः--

“ ज्यांनी रामेश्वरापासून अटकेपर्यंत भगवा झेडा नाचविला, ज्यांनी गिलचे, रोहिले, पठाण, शीख रजपूत, रांगडे इत्यादि शूर लोकांच्या फौजा शेकडो वेळा लढाईत गाठून, मारून, तुडवून धुळीस मिळविल्या, दूरदूरच्या प्रांतात मानी व प्रतापी राजांची सिंहासने ज्यांच्या विजय-दुदुभीच्या नाटने दर वर्षीस हदरू लागन, त्या महाराष्ट्र-वीरांनी काय काय पराक्रम केले ते लिहून ठेवण्याचे काम सुद्धा आम्हांपैकी कोणाच्या हातून अजून झाले नाही ! ते काम कि-येक इंग्रज ग्रंथकारांनी केले आहे ! परंतु सदरहू इंग्रज ग्रंथकारांनी आपले इतिहास इंग्रजांसाठी लिहिले असल्यामुळे त्यांतून आम्हांविषयी माहिती त्रोटक असावयाची व तीत जिकलेल्या लोकाची बाजू पुढे न येता फक्त जिंकणाऱ्यांचीच बाजू दाखविलेली असावयाची, हे कोणाहि विचारी मनुष्याच्या लक्षांत येण्याजोगे आहे.....काव्येतिहाससंग्रहामुळे मराठी इतिहासाचे आस्थेने पर्यालोचन करण्याची इच्छा बऱ्याच लोकांच्या मनांत जागृत झाली, दुर्दैवाने काव्येतिहाससंग्रह बंद पडला ! तथापि त्यावेळेपासून

तेच काम पुढे सुरू ठेवण्याविषयी मधून मधून प्रयत्न किलेकदां झाले व हल्लीहि होत आहेत. परंतु हे काम जिनक्या नेटानें व आस्थेने व व्यवस्थेनें व्हावयास पाहिजे तितकें ते होत नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे.”

“ परशुरामभाऊ,, नाना फडनवीस, व हरिपंत फडके या त्रिकूटाच्या अनेकविध कारस्थनांचीं व त्यांपैकी त्या दोघा सरदारांचीं, स्वाऱ्यांतील स्वहस्तलिखित अशी ती साम्र व सुसगत मजकुराची पत्रे वाचू लागले म्हणजे त्या थोर पुरुषांनीं स्वदेशासाठीं कशा हालअपेष्टा भोगिल्या, कसे पराक्रम केले, मोठमोठ्या संकटांतून कसा बचाव करून घेतला या सर्व गोष्टींचे हुबेहुब चित्र डोळ्यांपुढें उभे राहून वाचक तल्लीन होऊन जातो. व हल्लीच्या काळाचा त्यास विसर पडून तो त्या पत्र लिहिणाऱ्यांच्या सुखदुःखांचा विभागी होतो ! साराश काय की, ज्यानी कारस्थाने लढविलीं व पराक्रम केले व पाहिले त्यांनीच लिहिलेला हा पेशवाईच्या (पानिपतोत्तरकालीन) ४० वर्षांचा अस्सल इतिहास ऐ. ले. संग्रहद्वारा प्रसिद्ध केला जात आहे.”—(सन १८९७ ऐ. ले. संग्रह भाग १)

“ सर्व दर्जांचे लोक (सरदार, मानकरी, अष्टप्रधान व खुद्द महाराजांनी दिलेल्या जहागिरींचे व वतनवाडीचे मालक) वर सांगितले आहेत त्या सर्वांचा सांभाळ होऊन त्यांचें ऊर्जित व्हावें, त्यांचे परस्परांत कलह होऊन रयतेची पायमल्ली न व्हावी व ती रयत निर्भय व संतुष्ट राहावी, म्हणून शाहू महाराजांनी मराठी-साम्राज्य ‘शिवस्व’ म्हणून पेशव्याच्या हवाली केले. थोरल्या मुलावर संसाराचा व कुटुंबाचा भार सोंपवून एकाद्या मनुष्याने महायात्रेस जावे त्याप्रमाणें महाराजांनी पेशव्यांवर राज्य सोंपवून कैलासवास केला ही जबाबदारी ओळखून पेशव्यांनी हें ‘ शिवस्व ’ यथाशक्ति सांभाळिलें यांत काय संशय ? त्यांनी कोणाच्याहि दौलतीचा अभिलाष केला नाही; अपराधावांचून कोणास शासन केलें नाही; सामर्थ्याने उन्मत्त होऊन कोणास पायांखालीं

तुडविलें नाही, राजापासून रंकापर्यंत सर्वांचे मानमरातत्र व सरंजाम यथास्थित चालविले, हें त्यांस मोठें भूषणास्पद आहे महाराजांनीं भोंसले-गायकवाडास अधिकार दिला असता तरी याहून अधिक त्यांच्या हातून खचित झाले नसते ! नाना फडनवीस ह्यात होते तोंपर्यंत पेशवाईचे हे सर्व कायदे निर्बाधपणे चालले. ”

— स. १९१३ इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास, पृ. ९५।९६.

“ त्यावेळीं पटवर्धनाचे घराणे तेजस्वी होते. प्रत्येक स्वरीत १६।१७ पुरुष घरचे असत. हे सर्वच लहानमोठ्या योग्यतेचे व इतमामाचे सरदार होते. पण कधी कोणात कुरकूर देखील होत नसे. मग तक्रारी फितूर, व भांडणे याचें नाव कशाला ? वडिलांविषयीं मर्यादा, आपसात एकजूट आणि पुढाऱ्यावर पूर्ण विश्वास या तीन गोष्टींचे बाळकडूंच सर्वांस मिळाले होते. सर्वांची प्रीति व द्वेष, ग्रह व आपग्रह, मसलतींचीं धोरणे व वागणुकीच्या तऱ्हा एकच. अशा संघशक्तीच्या जबरदस्त जोरावर कसेहि संकट पडलें तरी ते डगमगत नसत. व पाहिजे ती मसलत पार पाडण्याचे सामर्थ्य त्यामध्ये होते. यांत नवल काय ? एक मेला कीं, त्याच्याच तालमेंत तयार झालेला दुसरा त्याचे काम बजावण्यास तयार आहेच. ”—(ऐ. ले. संग्रह भाग १ पान ११०.)

पटवर्धनांचें महत्त्व व कामगिरी

“ महोदारा महशूरा राजपूज्या भटा यतः ।

पुरा भवं प्रापुरार्या ' हरिवंशो ' विवर्धते ॥ ”—(खरेशास्त्री.)

या चाळीस वर्षांच्या इतिहासांत पटवर्धनांचें नांव प्रामुख्याने सर्वत्र आढळते. पानिपतच्या समरभूमीवर मराठी राज्यातल्या मोहोरा-पुतळ्या फार हरवल्या असें अलंकारिक रीतीनें एकानें म्हटलें आहे ह्या मोहोरा

१. नागपूरकर भोंसले हे त्या वेळीं पेशव्यांशीं मोठी स्पर्धा करणारे होते.

पुतळ्यांची-रणधीर, वीर-पुरुषांची-कमतरता पटवर्धन घराण्यांतील वीर-श्रेष्ठानीं भासूं दिली नाही. उत्तरेकडील राजकारण जरी बहुतेक शिष्टांनीं आवरणें होते तरी मराठी साम्राज्याची मुख्य सत्ता दक्षिणेत महाराष्ट्रात होती. व तिच्या तीन बाजूंस निजाम, हैदर व त्याच्यामागून टिपू, आणि करवीरकर ह्या विरोधी सत्ता होत्या. त्यांखेरीज पाळेगार देसाई व बेरड वगैरे याचा उपद्रव दक्षिणेच्या बाजूने पोचत असे. या सर्वांचा बंदोबस्त आणि वेळप्रसंगी इंग्रजांकडून होणाऱ्या विरोधाचा परिहारसुद्धा पटवर्धनांना करावा लागत असे. तथापि निजाम, हैदर-टिपू व करवीरकर यांचे धकेचपेटे नित्याचे होते व ते सोसून या तीन बाजूंनी मराठी सत्ता सांवरून धरल्याचें श्रेय बहुतांशी एकट्या पटवर्धन-कुळासच दिले पाहिजे. गोविंदराव हरि, रामचंद्र हरि, शिवाजी केशव हे थोरल्या बाजीरावसाहेबाच्या वेळीच प्रसिद्धीस आले होते. नानासाहेब पेशव्याच्या कारकीर्दीत बाजीरावाच्या वेळचे अनुभवी पुरुष म्हणून गोविंद हरीची गणना होई. थोरल्या माधवरावाच्या वेळी गोविंद हरि स्वतः वृद्ध झाले होते तरी आपले पुत्र गोपाळराव यास ते सल्लामसलत आणि अडीअडचणीत धैर्य देत असत गोपाळराव स्वतः व पर्यायाने सर्व पटवर्धन मंडळी, माधवरावाचे पक्षपाती, ह्यास्तव राघोबादादा पेशवे त्याचा द्वेष करीत. राघोबादादा व माधवराव यांचें प्रथम बनत नसे. पण मध्यंतरीं चुलतेपुतणे एरू झाले होते. त्या संधीत मिरजेवर स्वारी करून व मिरजेच्या किल्ल्यावर मारगिरी करून राघोबादादांनी पटवर्धनांचे वैर उगविण्याचें साधून घेतले ! राघोबादादांच्या जिगजिगी-मुळें गोपाळराव रागावून काहीं दिवस निजामाकडे निघून गेले होते. ह्याबद्दल त्यांना त्या काळात व आताहि कोणी दूषणें लाविली आहेत. परंतु खुद्द निजाम असे म्हणो की “ यांस पेशव्यांची माया तुटत

नाही ” यापेक्षा गोपाळरावांच्या स्वामिनिष्ठेचा कोणता पुगवा पाहिजे ? गोपाळरावांना आश्रया कर्तृत्वाविषयी मोठा अभिमान असे. यासंबंधी एक गमतीची गोष्ट ‘ हरिवंशाच्या बखरी ’त आहे. त्या काळात ‘ राव ’ शब्द आजच्या इतका स्वस्त नव्हता ! कारकुनी पेशाच्या फडनविशी दर्जापर्यंतच्या मुत्सद्दयांस देखील ‘ पंत ’ हे उपपद लावीत. गोपाळरावांचा मुक्काम एकदां पुण्यास असता, आपल्या नांवापुढे ‘ राव ’ पद योजून स्वतःस संबोधणाऱ्या गोपाळराव ताबवेकर नांवाच्या बड्या सावकराच्या घराची वरातीची मिरवणूक त्यांनी बंद पाडिली ! दुसरे दिवशी माधवराव पेशव्यांच्या दरबारात ही फिर्याद आली. त्या प्रसंगी पेशव्यांच्या आज्ञेवरून गोपाळराव यांनी खुलासा केला की, “ आजकाळ पेशवाईत ‘ राव ’ तीन ! एक, आपण म्हणजे श्रीमंत माधवराव पेशवे, दुसरे मुरारराव घोरपडे, व तिसरे गोपाळराव पटवर्धन ! ” असे आपले नांव विनयाने सूचित केले. या उत्तराने माधवरावांचे समाधान झाले. ह्या गोपाळरावांनी हैदराबोरच्या लढायात चांगले पराक्रम गाजविले होते. परंतु, मराठी राज्याच्या दुर्दैवाने रावसाहेब पेशव्याप्रमाणे गोपाळराव पटवर्धनही अकालीच वारले !

‘ मिरज प्रकरण ’ (सन १८९८) व ‘ हैदरअल्लीवर तिसरी स्वारी ’ (सन १९०१)—ही पुस्तके मुख्यतः पटवर्धनांच्या इतिहासासंबंधीच आहेत असे म्हटल्यास चालेल. यांपैकी ‘ मिरज प्रकरण ’ हें ऐ. ले. संग्रह मासिक, वर्ष १ ले, अंक ५. ६, ७ यतून वेगळे काढून पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले होते. यांतील कथानकाची कालमर्यादा स. १७६२ नवंबर ते स. १७६३ फेब्रुवारी. वरील परिच्छेदांत मिरजेवरील स्वारीची हकीकत आलीच आहे. “ कांही दिवस गोविंद हरि यांनी मिरजेचा किल्ला लढविण्या. गोपाळरावांची कुमक वेळेवर येऊन

पोचली नाही, व गोविंद हरीचे मराठे शिलेदार पेशव्यांस फित्तर झाले—निदान त्यांनी पेशव्यांविरुद्ध लढण्याचे साफ नाकारिलें; आणि अखेर तह होऊन हें प्रकरण मिटले.” इ मजकूर ह्यांत आहे. ‘हैदरअल्लीवर तिसरी स्वारी’ हे प्रकरण ऐ. ले. संग्रहाच्या ४ थ्या भागामधील आहे तेच पुस्तकरूपाने निराळे छापून प्रसिद्ध केले होते. ह्या स्वारीचा भार गोपाळरावप्रभृति पटवर्धन वीरांच्या पराक्रमावर विशेष होता. असो ही दोनहि पुस्तके हल्ली विकत मिळत नाहीत.

गोपाळरावाचे बंधु वामनराव व पादुरंगराव हे उभयतांही शूर असून हैदरवगैरेवरीळ मोहिमांवर गेलेले होते. तसेंच कुरुंदवाड घराण्यांतील कोन्हेरराव व निळकंठराव या बंधूंच्या पराक्रमासंबंधी एक गोष्ट मागें दिलीच आहे. पुरुषोत्तमरावदार्जी हे एक प्रकारे सव्यसाची होते. कारण, श्री व सरस्वतीप्रमाणे, बुद्धिवैभव व पराक्रम हीं एकत्र अशी निदान त्या काळी तरी कांहीं थोड्याच पुरुषात नादत होती त्यांतच पुरुषोत्तमदार्जीची गणना केली पाहिजे. आणि या गुणसमुच्चयामुळेच त्यांनी पुष्कळ प्रसंगी राधोबादादा व आनंदीबाई यांजकडून गुदरलेल्या संकटांमधून पटवर्धन भाऊवंदाना व सवाई माधवराव पेशव्यांना निभावून नेले. यानंतर, परशुरामभाऊ पटवर्धन यांनी (शेवटचा किंचित् अपवादात्मक काळ सोडून) नाना फडनविसांना अनन्यभावाने मदत केली. पुढें रामचंद्र परशुराम व चितामणराव पादुरंग (हेच थोरले आपासाहेब सांगलीकर) हेहि पेशवाईच्या पडत्या काळांत मराठी सत्ता सावरून टिकविण्याच्या कामी शक्य तितके झटले. सारांश, बहुतेक तीन पिढ्यांचे सारे पटवर्धन सरदार पेशवाईच्या अखेरच्या चाळीस वर्षांत तिच्या कल्याणासाठी—पर्यायाने मराठी राज्याच्या संरक्षणासाठी व उत्कर्षासाठी—नानासाहेब पेशव्यांच्या गादीनशीन वंशजांशी एकनिष्ठ स्वामिभक्तीने वागले असे हा इतिहास सांगत आहे.

फडनवीस व पाटीलबावा

पेशवाईचा कारभार सर्वस्वी कारभाज्यांच्या अंगावर पडला त्या वेळे-
पासून—म्हणजे, नारायणराव पेशवे यांची स्त्री गंगाबाई गरोदर असल्या-
कारणाने तिच्या नांवाची द्राही फिरवून सुदैवाने तिला पुत्र झाल्यास तो
वयांत येईपर्यंत, मराठेशाहीतल्या 'बारभाई' नामक कारस्थानांत सामील
असलेल्या कर्त्या पुरुषांनी एकचित्ताने राहून, स्त्री-बुद्धीने चालणाऱ्या
दादासाहेबांस कारभारांत हात घालूं न देतां नानासाहेब पेशव्याच्या
वंशजांचे ऊर्जित करावयाचे असे ठरले त्या वेळेपासून—नाना फडनवीस
आणि महादजी शिंदे ह्यांच्यात वितुष्ट असेल असे वाटत नाही. शिंदे व
होळकर दूर उत्तर प्रातात असल्यामुळे प्रथमारंभी—बारभाईचें कारस्थान
उभे राहिले त्यासमयी—त्यांना त्यात सामील करून घेणे अशक्य होतें.
पुढे गंगाबाई प्रसूत होऊन सर्वाई माधवरावाचा जन्म झाला व राघोबा-
दादास पेशवाईची गादी मिळण्याचा संभव नाहीसा झाला त्यासमयीं
दादासाहेब, निजमावरील मोहिमेत गुंतले होते, त्याच्या मनांत आलें
कीं, शिंदे-होळकरांच्या सहाय्याने पुण्यावर स्वारी करावी. म्हणून ते
नर्मदापार होऊन शिंदे-होळकरांस भेटले व त्यांनींहि दादासाहेबास
यथाशक्ति मदत देण्याचे कबूल केलें. कारभारी बापू व नाना यांनीं
दादासाहेबांची समजूत काढण्याचा परोपरीनें यत्न केला त्याचा कांहीं एक
उपयोग झाला नाही. परंतु शिंदे व होळकर यांना वश करण्यात त्यास
बरेच यश आलें व दादासाहेबांचा पक्ष शिंदे-होळकरांनीं सोडून दिला.

उत्तरेकडील राजकाणांत शिंदे दिवसेंदिवस प्रबल होत चालले होते.
दिल्लीच्या बादशहाच्या दरबारांत शिंदांचें तेज उत्तरोत्तर वाढूं लागलें
होते. दिल्लीकर बादशहा नामधारी बनले होते. व बादशाहींतल्या

निरनिराळ्या सुभ्यांचे अम्मलदार आपापली सत्ता स्वतंत्र व बळकट करू लागले होते अर्थात् मुख्य बादशाही सत्तेशी सगळे बेपर्वाईनेच वागत. अशा तऱ्हेने डळमळू लागलेली मध्यवर्ती मोगल बादशाही सत्ता, आपल्या स्थिरतेसाठी प्रसंग पाहून मराठ्यांच्या मदतीचा उपयोग करून घेऊं लागली होती ! अशी मदत देण्यास उत्तर हिंदुस्थानात शिंघावाचून दुसरा कोणी नव्हता. गाइकवाडांनी राजकारणाचा विशेष व्याप यापूर्वीच टाकिला होता, व त्याच्यात गृहकलह माजून राहिले होते असे दिसते. होळकर राजकारणात शिंघांबरोबर एकमताने कधी वागत, कधी वागत नसत. पानिपतच्या लढाईच्या आधीपासूनच हे वितुष्ट त्याच्यात पडले होते. रजपुतांची सत्ता आटोपण्याचे शिंघांनी मनात आणिले तर होळकर त्यास विरोध करीत ! याचा अर्थ, होळकर रजपुतांशी अगदीं खेहभावाने वागत होते असा मात्र नव्हे होळकराची कर्तबगारी स्वतंत्रपणे अशी फारशी दिसून येत नाही शिंदे जेव्हां दिल्लीस उत्कर्ष पावत होते तेव्हां होळकरशाहीत (१) देवी अहल्याबाई ह्या आपल्या पुण्यशील चारित्र्याने व अपूर्व धर्मकृत्यांनी लौकिक संपादन करीत होत्या, आणि (२) तुकोजीराव होळकर हे दौलतीचा कारभार पाहात असत. ते मोठे शूर व पराक्रमी होते. परंतु शिंघांप्रमाणे त्यांनी स्वतंत्रपणे स्वायत्त्या-शिकाऱ्या अगर मुलुखगिरी केल्याचे इतिहासांत नमूद नाही. त्यांना सरदारी देवविण्यांत नानांचा बराच उपयोग झाला होता. तरी ते केव्हां केव्हा नानांच्या विरुद्ध शिंघांच्या मसलतीत सामील झाले होते. तथापि, एकंदरीत पाहाता तुकोजीराव होळकर हे शिंघापेक्षां नानांशी अधिक सहकार्य करीत यात संदेह नाही.

“ शिंघांनी १०१२ वर्षे एकसारखे खपून सर्व बादशाही आपल्या स्वाधीन करून घेतली होती. त्यांनी बादशहाच्या शत्रूंचा नायनाट करून पंजाब, बंगाल व अयोध्या ह्या प्रांतांखेरीज बाकीचा

सर्वे उत्तर-हिंदुस्थान आपल्या ताब्यात आणिली ! ” महादजी शिंदे हे अलौकिक पुरुष होते यांत शंका नाही. या रणशूर, सद्गर्तनी, धर्मनिष्ठ पण महत्वाकांक्षी बहादुराने थोरल्या शिवाजी महाराजाची अप्रकट आणि थोरल्या शाहूमहाराजांची प्रकट इच्छा परिपूर्ण केली. या मध्यंतरी लोटलेल्या बारा वर्षांच्या अवधीत एकमेकापासून दूर असल्यामुळे नाना आणि महादजी यांजमध्ये थोडा मानीव बेवनाव उत्पन्न होण्याचा संभव होता. “ खुद्द पुण्यास राहून नानांचा कारभार माझ्या मदतीवांचून चालला आहे. त्यापक्षा, माझा दिल्लीकडील उत्कर्ष त्यांना कितपत महत्वाचा वाटतो कोणास ठाऊक ? ” असे शिंद्यांना वाटले असेल; तर, “ उलटपक्षां आपल्या पराक्रमाने दिगंत कीर्ति गाजविलेले महादजी शिंदे आमच्या पुण्यातील कारभाराची मुर्वत ठेवतील की नाही कोण जाणे ” असे नानासहि वाटण्याचा संभव होता. आणि सन १७९१ मध्ये शिंदे पुण्याकडे येण्यास निघाले, ते ता. १३ जून स. १७९२ रोजी वानवडीवर येऊन दाखल झाले ते अठरा महिने पुण्यास होते. त्या अवधीत पुण्यास जे जे प्रकार घडले त्यावरून परस्परात वितुष्ट उत्पन्न झाले होते इतकें निश्चित ठरते. श्रीमतांची भेट झाली त्यावेळी पाटीलबावांनी श्रीमतांच्या पायावर डोई ठेविली आणि श्रीमतांनी भेटतेसमयी आपल्या गळ्यांतील मोत्यांची माळ पाटीलबावांच्या गळ्यांत घातली. पाटीलबावांची विनम्रवृत्ति पाहून सामान्य जनास सकौतुक आनंद वाटला. परंतु मुत्सद्दयाच्या मनाची स्थिति काही वेगळी झाली असावी. पुढे पाटीलबावांनी बादशहाकडून मिळविलेली बहु-

१. हें व या पुढील कित्येक अवतरणें प्रो. भानु याच्या लेखांतून घेतली आहेत. (चतुर्थ सभ्मेल्न वृत्त भा इ सं. मं. शके १८३८ पृ. ८३ ते ९७.) या लेखांत ऐ. ले. सं. मधील अनेक पत्रांचे व शास्त्रीबुवाच्या लिहिण्याचेच आधार घेतले आहेत. व अनेक ठिकाणी टिपेंत त्यांचे पत्रांक दिले आहेत.

मानाची सनद पेशव्यांनीं स्वीकारावी अशी विनंती केली. “ हा बहुमान मोठासा नव्हे, पेशवे सातारकर महाराजांचे चाकर, ” इ. वाटाघाट होऊन पाटीलबावा कार्यकर्ते सेवक, त्यांचा आग्रह विशेष; सबब, साताऱ्याहून परवानगी आणवून हा बहुमान स्वीकारण्याचे श्रीमंतानीं ठरविले. या वकील-ई-मुतालिकीच्या हक्कानें हिंदुस्थानांत होणारी दर्शनी महती या दृष्टीने पेशव्यांनी हा मान घेतला, हें चांगलें झालें. खऱ्या महत्त्वाच्या दृष्टीने त्यात काहीं विशेष नव्हतें, इतकाच विरोध दाखविणाऱ्यांच्या मनांतील आशय. ह्यांत खरा विरोध वगैरे काही नसून नानांनी आपला आग्रह सोडून समारंभ साजरा केला भेटी-परत-भेटीचे समारंभ आटोपल्यावर पुढें लौकरच हिंदुस्थानांतील शिष्टांच्या बारा वर्षांच्या कारभाराची वाटाघाट सुरू झाली. नाना शिष्टांच्याजवळ १२ वर्षांचा हिशेब मागू लागले. मध्यवर्ती सत्तेने हिशेब मागणे यात गैर ते काय होतें ? पण, आपल्या अपूर्व कामगिरीने आपण मध्यवर्ती सत्तेच्या नियंत्रणाच्या कक्षेच्या बाहेर गेलों आहों असे वाटूनच की काय महादजीनी नानांच्याजवळ सर्व राज्याचा हिशेब मागितला ! आणि येथे नानांचें व महादजीचें खरे भांडण जुंपलें. शेवटीं महादजी फौजबंद सरदार; त्यांचा उपयोग राज्यरक्षणास जितका होईल तितका आपल्या बुद्धिबलाचा होईलच असे नाही असा विचार करून नानांनीं श्रीमंताकडून काशीस जाण्याची ता. ३१ आक्टोबर स. १७९२ रोजी परवानगी घेतली. महादजी शिंदे नानांची योग्यता ओळखून होते. म्हणून शिष्टांनी नानांच्या काशीस जाण्याच्या बेतास जोराचा प्रतिरोध केला.

पेशव्यांच्या बखरींत “ श्रीमत नौकाक्रीडा करीत असतां एकांतात महादजीने कारभाराच्या गोष्टी काढिल्या तेव्हां ‘ नाना माझे उजवे हात

१. या समारंभाचें सुंदर वर्णन ऐ. ले. संग्रह पत्र नं. ३४८२ त आहे.

२. उर्वरित पत्रें ऐ. ले. संग्रह नं. १३२६।२७.

व पाटील तुम्ही माझे डावे हात, 'असे श्रीमंतांनी महादजीस सांगितले.' अशी कथा आहे. इतर कोणी वडीलधारें माणूस नसणाऱ्या श्रीमंतांनी आपल्या दुसऱ्या लग्नाचीहि वधू 'नानाच्या विचारास येईल ती निश्चित करावयाची,' असे ठरविल्याचे रघुनाथराव कुरुंदवाडकर यांच्या पत्रांत लिहिलेले आहे. ह्याचप्रमाणे आणखी १।२ राजकारणी प्रकरणांवरून सुद्धा श्रीमंत नानांच्या धोरणाने वागतात ही गोष्ट शिष्टांच्या नजरेस आलेली होती, असो. अखेर " राजकारस्थानी नानांचे व रणधीर वीर पाटीलबावांचे निखालस ऐकमन्य झाले. हा योग हरिपंत तात्यांनी जमवून आणिला. दोघेहि समजसच. निजाम, टिपू, हिंदुस्थान, इंग्रज वगैरे संबंधात कसे वागावे व मराठी पादशाहीचे परंपरागत धोरण कायम राखण्यास प्रत्येकानें काय करावयाचे हे ह्या वेळीं ठरले असावे." नानांचे व शिष्टांचे ऐक्य झालेले ऐकून " निजामाचें दरबार भ्याले. पण, इंग्रज जोरावर, ते भ्याले नाहीत. " प्रस्तुत मुख्यत्वे सागण्याचा मुद्दा हा नसून मुख्य गोष्ट ही की, ह्या ऐक्याने पेशवाईमधील बुद्धीचे व तरवारीचे ऐक्य होऊन या विरोधपरिहारानें पेशवाईला-किबहुना मराठेशाहीला-जोरदार वळण लागणार अशी चिन्हें दिसूं लागली. फडनविसानी व पाटीलबावांनी स्वतःच्या मानापमानाकडे दुर्लक्ष्य करून मराठेशाहीच्या हितार्थ थोर मनानें परस्परांस सहाय्य करण्याचे मनात आणिले ही मराठी इतिहासांत अपूर्व गोष्ट झाली. या महत्त्वाच्या हकीकतीस पोषक पत्रें शास्त्रीबुवांच्या सशोधनात आली असून ऐ. ले. संप्रदांत तीं प्रसिद्धी झालेली आहेत.

१. ऐ. ले. सं. पत्र. न. ३५०२ मार्च १७९३. २. ऐ. ले. सं. पत्र. नं. ३६३६. ३. हे अवतरण प्रो. भानु याच्या लेखातलेच आहे. प्रो. भानु यांनी आपल्या उपर्युक्त लेखाच्या शेवटीं पत्रें नं. ३५०६।०७ ह्यांचा उल्लेख सुद्धा केला आहे.

नानाविरुद्ध महादजी या वादात कित्येकांनी नानांवर अनेक वृथा आरोप केले आहेत एका ग्रंथकाराने “पेशव्याचे राज्यात जे इंग्लिश लोकांचे प्राबल्य होत गेले तें केवळ नाना फडनविसाचे भिन्नेपणामुळे झाले.” “नाना फडनविसास आपल्याशिवाय दुसऱ्याचे वर्चस्व अगदी सहन होत नव्हते हे प्रसिद्ध आहे व त्यांनी या दुष्ट बुद्धीने मोठमोठे सरदार लोकांस जेर केले हांते.” वगैरे विधाने केली आहेत. परंतु, ‘भले बुद्धिचे सागर नाना’ हे अनेक प्रसंगी, राजकारणात आकाशपाताळ एक झाले तरी बिलकुल डगमगले नाहीत असले त्यांचे बुद्धिकौशल्य पाहून शास्त्रीबुवा अिहितात :—

“एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका ।

नंदोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु सागान्मम ॥”

असे म्हणणाऱ्या आर्थ चाणक्याचें स्मरण झाल्याशिवाय राहात नाही !” नानाच्या बुद्धिमत्तेची योग्यता व पाटीलबाबांच्या तरवारीची मातब्बरी ते उभयता परस्पर पुरती ओळखून होते हे वरील विवेचनात स्पष्ट झालेच आहे वरील पक्षपाती लोकांस खरेशास्त्री यांनी एक इषारा देऊन ठेविला आहे तो असा :—“नानाची व्यर्थ निंदा केली म्हणजे त्या मानानें पाटीलबाबाची योग्यता अधिक वाढत्ये असे नाही. दोघांचेहि अलौकिक गुण, दोघेहि आपआपल्यापरी मराठी राष्ट्र अभ्युदयाच्या शिखरास नेण्यास झटत होते. त्या दोघामध्ये कशीहि स्पर्धा असली तरी मराठे लोकांस दोघांचीहि चरित्रें सारखीच प्रिय व दोघांचीहि नावे सारखीच पूज्य असली पाहिजेत.” नाना फडनविसांच्या चरित्रात पृ. ८६ ते पृ. १०५ पर्यंत “नानाफडनविसांची पत्रे” या नांवाचें एक स्वतंत्र प्रकरण छापिलेले आहे. त्या सर्व पत्रांच्या वाचनानंतर असे वाटते की, शिद्याच्या

१. सरंजामेकृत शिंदे-घराण्याचा इतिहास, पृ. ३७. २. नाना फडनविसांचें चरित्र, पृ. १४३।४४.

मनांत नानाविषयी कांहीं विकल्प येऊन ते दरेक पत्रीं नानांस उरेंबुरे लिहांत असतां, नाना मात्र, मराठशाहीच्या कल्याणावर अढळ दृष्टि ठेवून त्यांस परोपरीने आळवीत आहेत —“ पाटीलबावांचे वांकडें व्हावें हें चित्तांतहि नाहीं. अखत्यार इंग्रजांचे मसलतीचा पाटीलबुवांवर आहे. कोणेहि प्रकारे मसलत चांगली शेवटास जावी, पाटीलबावांस यश यावे, भाऊपणा दिवसेंदिवस अधिक चालवावा, हीच इच्छा आहे. ” “घैरांतील गोष्ट तर एक आईची लेकरे. संदेह टाकले म्हणजे स्वच्छताच आहे. नवे जडावें लागत नाहीं ” इत्यादि. हा बहुतेक पत्रव्यवहार सर्वाई रावसाहेबांच्या जन्मानंतर स. १७७६ ते १७८२ मधला आहे. नंतरची हकीकत वर आलीच आहे या नाना-महादजीसंबंधांत विस्ताराने लिहिण्यास पुष्कळच अवसर आहे, व या प्रकारणीं नवीन नवीन वादाचे मुद्देहि पुढे येत आहेत. परंतु त्याचा येथे विचार करणे अशक्य आहे.

नाना आणि इंग्रज

“ पेशव्यांच्या राज्यात जे इंग्लिश लोकांचें प्राबल्य होत गेलें ते केवळ नाना फडनविसांच्या भित्रे-स्वभावामुळे झालें ” असा एक आरोप नानांच्यावर एका ग्रंथकाराने केल्याचा उल्लेख मागच्या प्रकरणांत आला आहे तो कितपत खरा आहे याचा विचार या प्रकरणांत करवयाचा

१. नाना फडनविसाचें चरित्र, पृ. ९२. २. नाना फडनवीस चरित्र पृ. ९९.
३. हें प्रकरण नानाचें जुनें चरित्र व नवें चरित्र ह्यांच्या आधारें लिहिलें आहे नवें चरित्र लिहिताना रा. यशबतराव यानी नानाचा अधिकारयोग व ऐ. ले. संग्रहाचे सर्व भाग व खेरीज अलीकडील इतर संशोधित ऐतिहासिक माहिती विचारात घेऊन ते लिहिलें आहे. तात्पर्य, ह्यातील विचार ३०।४० वर्षांपूर्वीचे नसून आजचे आहेत मात्र सांगण्यास अभिमान वाटतो की, आजहि शास्त्रीबुवांच्या मूळच्या विधानांत सांगण्यासारखा फरक झालेला नाही.

आहे. नाना भिन्ने होते कीं धैर्यनिधि होते--कसल्याहि घोर आपत्तीत त्यांची बुद्धि मेरुपर्वताप्रमाणे अचल राहात असे कीं, वावटळीत सापडलेल्या पालापांचोळ्याप्रमाणे गांगरून तात्काळ ती वाऱ्यावर लागे-याचे साधार विवेचन मागील एक दोन प्रकरणात आलेले आहेच. नानांनी स्वतः तरवार हाती धरिली नसली तरी स. १७८६ साली बदामीच्या लढाईत ऐन तोफेच्या मान्यांत ठोकलेल्या तंबूंत बसून रण-मैदानावरील हालचालीचे नियमन ते करीत होते. 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' असल्या राजकारणाच्या कर्माकर्माच्या कचार्टीत नित्य गवसलेले असून व साऱ्या हिंदुस्थानांतील भिन्न स्वभावाच्या अनेक दरबारामधील अनेक मुत्सद्दयाशी संबंध पडला असता एकाद्या पहाडा-मधून आपला मार्ग फोडीत चाललेल्या पाणलोटसारखी त्यांची बुद्धि मोरोबादादांच्या कारस्थानापासून तो महाडच्या कारस्थानापर्यंत त्यांच्यावर व पर्यायाने मराठी राज्यावर गुदरलेल्या लहान मोठ्या संकटाशी टकरा खात होती. त्यांतलेच एक संकट हिंदुस्थानात इंग्रजी सत्तेची वाढ होत जाणे हे होते. परंतु खरेशास्त्री लिहितात कीं," मराठी राज्यास उतरती कळा लागली असूनहि केवळ आपल्या अतुल बुद्धीच्या प्रभावामुळेच इंग्रजांसारख्या अनिवार्य शत्रूस वीस वर्षेपर्यंत नानानी मराठी राज्यांत पाय ठेवू दिला नाही !"

नाना इंग्रजांना पुरते ओळखून होते व होता होईल तो त्यांचा जेवढा कमी संबंध मराठी राज्याशी येईल तेवढे बरे अशा धोरणानेच ते वागत. जर हा संबंध अजीबात त्यास टाळितां येता तर बरे झाले असते, पण जेव्हां हा संबंध त्यास जोडावा लागला तेव्हा तो अपरिहार्य म्हणूनच जोडावा लागला. कारण त्यावेळी कलकत्ता व मद्रास येथे इंग्रजांनी आपले पाय तिकडील राजकारणांत पक्के रोविले होते, व आता मुंबई-कडेहि राघोबादादांचे मध्यस्थ या नात्याने, पुणे दरबारांत प्रवेश होण्याचा

लाग दिसतांच इंग्रज ह्या संधीचा फायदा घेण्यास चुकले नाहीत. अशा तऱ्हेने नानास मनांतून अप्रिय, अनिष्ट व पुढे मागे मराठी राज्यास अपायकारक वाटणारा इंग्रजाचा संबंध प्रथम पेशवे दरबाराशी आला. तथापि ते इंग्रजांचा फारसा बडेजाव ठेवीत नसत. उलट, सेट ल्युबिन् नावाचा फ्रेचांचा वकील, जेव्हा काहीं अटीवर ' पुणे दरबारास इंग्रजांविरुद्ध आम्ही (फ्रेच) मदत करण्यास तयार आहो ' वगैरे बोलणे करण्यास आला तेव्हा नानानीं मुद्दामच त्यास मोठ्या मानमरातवाने वागविले, ह्याबद्दल इंग्रज वकिलाने मुंबईच्या गव्हर्नराकडे अगदी जळफळाटाने गाऱ्हाणे केलें ' तसेच, नानानीं इंग्रज वकिलास एकादा बजावून दिले की, आम्ही साऱ्याच गोऱ्या लोकास पुण्याबाहेर काढून लावणार आहों. आमचा जसा एक कारकून मुंबईस असतो तसा तुमच्यातर्फें तुम्हीं एकादा कारकून येथे ठेविला म्हणजे झाले ! वारमहा तुम्ही येथें राहाण्याचे काय प्रयोजन आहे ?

' साल्वार्डच्या तहाच्या वेळी ' शास्त्रीबुवा लिहितात, " नानांच्या मनात इंग्रजास अत्यंत दीन करून त्याजकडून साधीसुद्धा सर्व मुलुख सोडवावयाचा होता. (साधी सोडावयाची नाही हा इंग्रजाचा हट्ट होता.) व हैदरअल्लीकडील खडणीची रक्कमहि वसूल करावयाची होती. म्हणून, ते इंग्रजाशीं बोलण्यांत असा डौल घालीत कीं, हैदर व आम्ही एक, इंग्रजाशी तह करणे झाल्यास आम्ही हैदराच्या संमतीनें करूं. इकडे, हैदराच्या वकिलास ते धाक घालीत कीं, पाहा, हैदराने आमची बाकी चुकती केली तर बरे आहे, नाहीतर आम्ही इंग्रजांशीं तह करूं." या-

१. नाना फडनवीस जुनें चरित्र पृष्ठ. ५८, नवे चरित्र पृष्ठ. ६२ (Selections from State Papers. Bombay, p. 289). २. सदर जुनें चरित्र पृ ५९ (Selections from State Papers, Bombay, p. 302)
३. जुनें चरित्र पृ. ८०.

प्रमाणे त्यांनी-नानांनी-चाळवाचाळवी चालविली असता गाढीचा वकील साष्टी देण्यास देखील कबूल झाला होता." परंतु अखेर हा तह शिंद्याच्या मार्फत ठरला. ह्याच सुमारास कर्नल क्यामॅक व कर्नल मूर हे शिंद्याच्या राज्यात धुमाकूळ माजवून बसले होते. त्यांस लढाई बंद करून परत जाण्यास लावण्यासाठी व दिल्लीकडील आपलें राजकारण चालविण्यास आपला मार्ग निर्वेध व्हावा या हेतूने शिंद्यांनी हा तह ठरविला. त्यांत साष्टी इंग्रजांकडे राहाण्याचे ठरले; आणि आणखीहि दोन तीन कलमे राजकारणाच्या दृष्टीने नानास नापसंत अशी या तहात ठरली. पाटीलबावांच्या मुर्वतीस्तव व दिल्लीच्या राजकारणावर नजर देऊन नानांनी या तहास मोठ्या कष्टाने मान्यता दिली. तथापि, साष्टी गेच्याचे दुःख त्यास फार वाटे. एका पत्रात ते लिहितात, "मौजे वेळ्यास हा गांव आमचा वतनी आहे. तो इंग्रजांकडे कोकणात बाणकोटाखाली आहे, तो सोडवून घ्यावा असे मनांत होते. परंतु साष्टी सरकारची सुटली नसता आपला गांव सोडवून घ्यावा हे ठीक नाही !"

इंग्रजांची दृष्टि किती दूर आहे व या तहाच्या कामी त्यांचे आतले पेंच काय आहेत हे शिंद्यांपेक्षां नाना फडनविसास चांगले कळत होते. ते म्हणत की "इंग्रज हे मोठे मसलती असून या भरतभूमीचे आक्रमण करण्याचा त्यांचा विचार आहे. त्यांस दावात ठेवण्यास एक मराठ्याचे राष्ट्र मात्र समर्थ आहे. हे त्यास पक्के माहीत आहे, व याकरिताच मराठी राष्ट्रांत फाँटाफूट उत्पन्न करण्याचा त्यांनी प्रयत्न चालविला आहे."

१. कर्नल गॉडर्ड इंग्रजाचा सेनापति बोरघाटात लढाई चालू होती तिकडे होता. २. जुने चरित्र पृ ७३, नवे चरित्र पृ. १०४. ३. जुने चरित्र पृ. ८१. ४. या बाबतीत नाना एकदा नागपूरकर मुधोजी भोंसल्याचा दिवाण देवाजीपंत यांजपार्शी बोलताना 'इंग्रज बहादुराच्या मनांत दादासाहेबास पुढे करून दक्षिण घ्यावी असे आहे' असे स्पष्ट म्हणाले होते. (ना भों, बखर पृ. १२६.) टीप पुढे चालू:—

हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानाबाहेरहि इंग्रज, फ्रेंच व इतर गोरे लोक ह्यांच्या काय चळवळी चालल्या आहेत इकडे नानांचे लक्ष्य असे. 'फ्रेंचांचा सरदार बुसी हा फ्रान्स देशाहून फौज घेऊन मॉरिशस बेटास आला;' 'युरोपांत फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज हे इंग्रजावर उठले आहेत' असन्ही देखील वर्तमाने त्यास कळत; व परराज्यांतल्या गुप्त बातम्या राखून त्यांचा जो फायदा स्वराज्यासाठी झटणारे सर्वच मुत्सद्दी घेत असतात तोच नानाहि जागरूकपणे घेत असले पाहिजेत यात संदेह कोणता ?

सालबाईचा तह घडून येण्यापूर्वी दक्षिणेत व उत्तरेकडे-माळव्यात-इंग्रजाशी लढाया सुरू असतां नाना व शिंदे यांच्यामध्ये जो पत्रव्यवहार चालला होता त्यावरून नानांचे इंग्रजासंबंधी काय धोरण होते ते स्पष्टपणे समजून येते.-

^२(१) अशी विक्षेपाच्या मजकुराची पत्रे वाटेच्या गर्दीमुळे इंग्रजाकडे धरली गेली असल्यास (इंग्रज) काय मनांत आणितील याचाहि विचार करावा

^३(२) " माघारे जाऊं धा म्हणून इंग्रजांचा संदर्भ आला आहे, त्यास ते दगाबाज आहेत. त्याचे कदापि ऐकूं नये सदर्थ लावून फौज चोहोकडे गेली म्हणजे मागती चाल करितील. आयते मैदानांत सांपडले आहेत. पारिपत्य होय ते करावे. "

^४(३) " इंग्रज दगाबाज आहेत...तिकडील इंग्रजाचे संदर्भ वगैरे येतील ते कदापि ऐकूं नयेत पारिपत्यच व्हावे. तिकडील मैदानहि मोठें

जुनें च. पृ. ६४, न. च. पृ. ९९. पेशव्यांच्या घराण्यात गृहकलह उपास्थित होण्याचा संभव आहे काय या शोधात इंग्रज माधवरावांच्या वेळेपासून होते. (Selections from State Papers, Bombay, Page 142.)

१. जुनें चरित्र पृ १७१. २. जुनें चरित्र पृ. ९३. ३. जुनें चरित्र पृ. १०१. २. सदर पृ. १०२.

आहे. इकडील मैदान वडगांवासून पूर्ण बारा कोस एक पैक्याची अडचण भारी, यास मात्र लाचार आहे. श्रीमंतांचे दैव आहे चिंता नाही. ”

तहाचे बोलणे सुरू करण्यापूर्वी नाना, शिंदे यांस इशारा देतात:—

३(४) “ इंग्रजाशी तहनामा करणे तो फार विचार करून करावा लागतो. त्यांचे बोलण्यात व लिहिण्यांत एका अक्षरांत फार पेच असतात. पुरती माहितगारी येथे आहे. पाटीलबावांस ही माहितगारी सर्व असावी याकरितां पूर्वी येथून हप्टनच्या तडनाम्याच्या नकला व कलमा-कलमाचे अर्थ सविस्तर लिहून पाठविले होते.....असो. इंग्रजांशी तहनामा करणें त्यास पुढील मार्गील गुणदोष फार पाहावे लागतात व एक एक अक्षरास जपावें लागते याकरिता पूर्वील व हल्ली लिहिले हे अर्थ सविस्तर मनांत चांगळे आणून करावे. ”

४(५) हैदरखान वारले तेव्हा इंग्रज शेर होतील. हैदरखानाचे चिरंजीव टिपू आहेत त्यांचा दाब व कर्तृत्व कसे पडेल कळत नाही. या करिता इंग्रजाचा तह लवकर पक्का व्हावा. याउपर विलब लावू नये एखादा पेंच बसल्यास वाईट पडेल. याकरिता सूचना लिहिली आहे..... हैदर-खानाचा दाब इंग्रजांवर मातव्बर होता यामुळे इंग्रज खानास वचकत होते.’

अशी आणखी अनेक पत्रे आहेत. या सर्व पत्रावरून शास्त्रीबुवा लिहितात:—“ ज्योप्रमाणे स्वच्छ आरशात एखाद्या वस्तूचे प्रतिबिंब दिसावे त्याप्रमाणे येथे (या पत्रांत) नानाच्या मनोगताचा शानदार ठसा उमटलेला आहे! जे जे कोणी नाना फडनविसावर कुटिलत्वाचा, मत्सराचा, किंवा महत्त्वाकांक्षेचा आरोप करीत असतील त्यांनी हे नानाचे लेख लक्ष्यपूर्वक वाचून पाहावे, म्हणजे त्यांच्या दुराग्रहाचे निरसन झाल्या-शिवाय राहणार नाही.’.आणि “ या पत्रांच्याद्वारे मन मोकळे-

१. जु. च. पृ. १०३. (नवें चरित्र पृ. १०७) २. जुनें चरित्र पृ. १०४
३. सदर जु.च. पृ. ८८.

करून इंग्रजांच्या लढाईचा ओघ जसा जसा अनुकूल किंवा प्रतिकूल दिशेने वाहात गेला त्याप्रमाणे उत्साह, भीति, निराशा, चिंता इत्यादि मनोविकार स्पष्टपणे प्रकट करणारा, पेशवाईच्या सरदारास कधी उत्तेजन देऊन, कधी व्याजोक्तीने ताडून करून, कधी आर्जेवेंकरून इंग्रजांशी लढण्या-करितां उद्युक्त करणारा व आपल्या स्वामिभक्तीने उद्दीपित अशा अतः-करणाची त्यावर छाप पाडणारा, बुद्धि बळाच्या डावाप्रमाणे इंग्रजांनी कोठे कांही चळवळ केली असता तिजवर तत्काळ तोड करणारा, असा हा चौकस, सावध, दूरदृष्टि फेकणारा, नानाफडनवीस निराळाच होय ! ”

सं. १७९९ च्या नवंबरमध्ये विलायतच्या बादशहाचे एक फर्मान स्वीकारण्याविषयी दुसऱ्या बाजीरावसाहेबास इंग्रजांनी विनंति केली. मात्र, तें स्वीकारिताना पाळावयाच्या पाच अटी त्यांनी श्रीमंतास कळविल्याः-

(१) या फर्मानाचा स्वीकार करण्यासाठी श्रीमंतानी मुद्दाम बाहेर डेरे घ्यावे व तेथे दरबाराचा समारंभ व्हावा. (२) आम्ही फर्मान घेऊन येऊं तेव्हा श्रीमंतांनी आम्हास सामोरें यावे. (३) मागे वकील मुतलखीच्या वेळेस फर्मानवाडीचा समारंभ झाला होता तसा याहि वेळेस थाटमाट व्हावा. (४) आम्ही फर्मान दरबारात हजर करूं तेव्हां सन्मानार्थ श्रीमंतानी उभे राहून ते हाती घ्यावे. (५) त्या प्रसंगानिमित्त खुशालीच्या शंभर तोफा माराव्या. ह्या सर्वंधान श्रीमंतांनी नानाचा सल्ला विचारिला. राज्यकारभाराची आस्था नानास आतां विलकुल राहिली नव्हती. तरी पेशवाईचा अभिमान त्याच्या मनात जाज्वल्य होता. त्यांनीं इंग्रजांचा कावा ओळखून पाच कलमाची उत्तरे सांगितलीं ती अशीं - “ १।२।३, फर्मान घेण्याकरिता मुद्दाम डेरे देणे वगैरे सन्मान फक्त दिल्लीपतीखेरीज पेशवे सरकार कोणासहि देत नाहीत. मागे माधवराव बल्लाळ याच्या वेळी असेच विलायतच्या बादशहाचें फर्मान

घेऊन माष्टीन आला होता. त्याने नेहमींच्या दरबारात ते आणून दिले तसेच याहि वेळीं धावे. (४) श्रीमतांनी पत्र उभे राहून ध्यावे असे इंग्रज म्हणतात, तर जेव्हा श्रीमंत दरबारात जातील तेव्हां बसण्या-पूर्वी इंग्रजांनी त्यास पत्र धावे म्हणजे झाले! श्रीमतांनी ते पत्र घेऊन वाचण्याकरिता मुनशीच्या हवाली करावे. (५) हा खुशालीचा विशेष प्रसंग समजून शंभर तोफा माराव्यात असे इंग्रज सांगतात. पण तसे करण्याचे कारण नाही. खुशालीच्या इतर सामान्य प्रसंगाप्रमाणें तोफाचे वीस बार मात्र करावे. ” या बाबतीत इंग्रजांनी पुष्कळ जिकीर केली. तथापि त्यांचे कांही चालले नाही. अखेर नानाच्याच म्हणण्याप्रमाणे ता. ७।१।१८०० रोजी विलायतच्या बादशहाचे फर्मान वाचण्याचा समारंभ घडून आला.

‘ टिपूविरुद्ध इंग्रज ’ या वाटात नानांनी टिपूचा पक्ष कां धरिला नाही असा एक प्रश्न उपस्थित करण्यांत येत असतो, त्याचा जातां जाता थोडक्यात विचार करून हे प्रकरण संपवूं. टिपूचा बाप हैदर व पेशवे यांच्यामधील कटकटी फार जुन्या--स. १७५८ पामूनच्या--होत्या. व या बापलेकांनी दक्षिणेच्या बाजूने धारवाडपर्यंत मराठ्यांच्या मुलखास ३०।४० वर्षे सतत भारी उपद्रव दिला. हैदर स. १७८२ त मरण पावला. त्याने पेशव्याचा जो मुलुख घेतला होता त्यापैकी नरगुंद हे संस्थान त्याने राखिले होते, पण टिपूच्या मनांत हे ब्राह्मणी संस्थान बुडवावयाचे होतें म्हणून तो त्या संस्थानिकांजवळ जबर खंडणी मागूं लागला. नरगुंदकरांच्या वतीने नानांनी रदबदली चालविली तेव्हा टिपूने त्यांचे म्हणणें तुच्छतेनें धिक्कारून टाकिले, विश्वास दाखवून नरगुंदकरांस कुटुंब सुद्धा कैद केले व हाल हाल करून ठार मारिले, जणूं काय पेशव्यांस आपण मुळीच जुमानीत नाही हें दाखविण्यासाठीं कृष्णा

नदीच्या पलीकडील जिंकलेल्या मुलखात त्याने बलात्काराने पुष्कळ हिंदु लोकांच्या सुंता करविल्या, या अपमानापेक्षां मरणे बरे असे समजून दोन हजार ब्राह्मणांनी आत्महत्या केली ! ही वर्तमाने नानांस समजतांच त्यांस मानस्वी राग आला.

आज आपल्या देशात एकराष्ट्रीयत्वाची कल्पना लोकात पुरती पसरली असून, हिंदु व मुसलमान दोनही समाज परकी अमलाखाली सुखदुःखाचे समभागी असता व वजनदार पुढारी हिंदुमुसलमान ऐक्याची हाकाटी जवळ जवळ अर्धशतक करीत असतांही गेली ५१४ वर्षे आपण अनुभव काय घेत आहो ? शिवाय, राष्ट्रीयदृष्ट्या हर्षविषादाच्या किंवा आपपरभावाच्या आजच्या कल्पना वेगळ्या, अव्वल इंग्रजीतल्या वेगळ्या, तर अर्थात् नानाच्या वेळच्या यांहूनहि वेगळ्या असणारच. नानांच्या हानी सत्ता होती, आणि टिपूचे वरील कृत्य जुलमीपणाचें व परधर्म-द्वेषाने केलेले होते, त्यांचे शामन, त्यांचे दमन करण्याचा नानामन्यायतः हक्क होता. उलटपक्षी असली कांही भीति इंग्रजांपासून त्यास त्या वेळी वाटत नव्हती. तथापि, इंग्रजांवरील आपला नक्ष कायम राखण्या-साठी टिपूस अजीवात न बुडवितां त्याची सत्ता आपल्या दावाखाली राखून जिवंत ठेविता आली तर पाहावी ह्याविषयी शक्य तो प्रयत्न करण्यास नाना चुकले नाहीत मराठी सत्ता वादविणे, निदान आहे तेथें ती सुस्थिर करून राखणे हे नानांचे ध्येय होते. या कामीं निजाम, टिपू, इंग्रज ह्यांपैकी जुळेल त्या साधनाने 'काडीने काडी झाडावी' अशी त्यांच्या राजकारणाची रीत स्पष्ट दिसते. तिघेहि शत्रूच ! त्यात नरम-गरम पाहून जरूर लागेल त्याप्रमाणें त्यांनी कोणाशी कधी संधि तर कोणाशीं विग्रह केला. ह्यात विघडले काय ? इंग्रजांचा धूर्तपणा त्यांनी पुरतेपणी ओळखिला होता. ह्याची प्रमाणे इतकी विपुल मिळत

असतां एक 'टिपूविरुद्ध इंग्रजां'च्या मसलतींत ते शिरल्यामुळें त्यांस इंग्रजांचा कावा कळला नाहीं असें म्हणणें म्हणजे त्यांच्या साऱ्या चातुर्यपूर्ण कारकीर्दी (Wise rule) वर 'टाकाऊ' असा शेरा मारणेच होय!!! नानांनीं इंग्रज किंवा फ्रेंच या परद्वीपस्थांवर कायमचा विश्वास असा कधीच टाकिला नाहीं. शिद्यांनीं तसा विश्वास या लोकां-वर टाकून त्यांच्या देखरेखीखाली कवायती पलटणें तयार करविली. त्यांत रजपूत, रांगडे, पठाण, रोहिले, शीख वगैरे सतरा जातींच्या लोकांची भरती असे. त्यांच्या मनांत स्वराज्य, स्वधर्मविषयक अभिमानास फारसे अधिष्ठान नसे त्यामुळे फंदाफितूर, त्याच्यात ताबडतोब होत असे. आणि खुद्द पाटीलबावांच्या वेळीं जरी नाहीं तरी त्यांच्या पश्चात् 'पेरॉन' नामक फ्रेंच सरदाराने दौलतराव शिद्यास दगा दिल्याची गोष्ट प्रसिद्धच आहे !!

प्रधानाधिष्ठित-संयुक्त-संस्थानिक-मंडळाचें राज्य

'इचलकरंजी संस्थानच्या इतिहासांत या संबंधात दिलेली माहिती पुढें एके प्रकरणी येईल' असें मागे लिहिले आहे ती यापुढे दिली आहे. तिजवरून या संयुक्त-संस्थानिक-मंडळाची काहीं कल्पना येईल हा मजकूर संपूर्ण जशाचा तसा न देता त्यापैकी महत्त्वाचा वाटला तेवढाच भाग येथें उतरून घेतला आहे.

१. गोऱ्या लोकांनीं कवायत शिकवून तयार केलेल्या शिपायास गारदी असें म्हणत. या गारदी लोकांवर नानांचा मुळीच विश्वास नसे जुनें चरित्र पृ. १७१.
२. स. १७८७ त जयपुराजवळ लालसोट येथें रजपूत व पठाणांशी जें युद्ध झालें त्यांत शिद्यांच्या लष्करातले हेच लोक फितूर झाले !! यासबधीं शिद्यांचे उद्गारः— "हिंदुस्थानवासीयाच्या विश्वासावर गेलो त्याचें फळ पावलो?" नवें चरित्र पृ. १३८. ४. इचलकरजी स इतिहास पृ. ६२ ते ६६ व पृ. ९४ ते ९८.

“ आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाचा व त्यांनी स्थापिलेल्या राज्याचा (सातारकर थोरल्या) शाहूमहाराजास पराकाष्ठेचा अभिमान होता. ते राज्य वृद्धिंगत करण्याविषयी त्याचा उत्साह वर्णनीय होता. ते उदार, शूर, धार्मिक व प्रजावत्सल होते याबद्दल वाद नाही. पण एवढे गुण अंगी असते म्हणजे राजाच्या हाती राज्य राहते असे मुळीच नाही. राज्य हे करणाऱ्याचे आहे, भोगणाऱ्याचे राज्य नाही. स्वसुखाविषयी निरपेक्ष होऊन राजाने प्रत्येक महत्त्वाच्या राजकार्यांत शरीर व मन शिणवावे तेव्हाच त्याचे प्रभुत्व कायम राहाते. पहिल्या तीन महाराजाप्रमाणे स्वारीत हजर राहून अंगमेहेनत व दगदग सोसून सरदार व फौज कव्हात ठेवणे हे त्याचे कर्तव्य होते पण ते त्यास झेपत नव्हते व आवडतहि नव्हते ! राज्य वाढविण्याचा तर हव्यास मोठा ! आणि दगदग तर करावयास नको, अशी त्याची स्थिति होती. त्यामुळे मोंगलावर स्वाऱ्या करून त्याचे मुख्य जिकण्याचे काम त्यांनी आपल्या सरदारावर सोंपविले !.....कोणी सरदाराने एखादा प्रात जिकला म्हणजे तोच त्याच्या फौजेच्या खर्चास सरंजाम म्हणून नेमून घावा आणि हुजूर खर्चाकरिता काही नियमित रक्कम त्याजपासून घेत जावी असा शाहूमहाराजांनी प्रथमपासून प्रघात ठेविला होता. यायोगे सरदार लोकांस व कार्यकर्त्या पुरुषांस अधिकाधिक उत्तेजन येऊन ते राज्य वाढवीत सुटलं. शाहूमहाराज नुसते ‘ महाराष्ट्रवादी ’ नसून आपल्या पूर्वजांप्रमाणे ‘ महत्तर राष्ट्रवादी ’ होते, तो त्याचा हेतु वर सांगितल्याप्रमाणे उत्तम प्रकारे सिद्धीस गेला ! ते गादीवर बसले तेव्हां भीमा व कृष्णा या नद्यामधला मुखुख देखील धडपणे त्याच्या ताब्यात नव्हता. पण मरणसमयी त्याच्या नावाचा शिक्का काशीपासून रामेश्वरपर्यंत चालत होता ! पण हे लक्ष्यांत ठेविले पाहिजे की, हे सारे राज्य सरदारांनी मिळविले असून ते त्याच्या पूर्ण ताब्यांत होते. ”

“महाराजाच्या ज्या सरदारानी एवढे अवाढव्य नवीन राज्य संपादिले ते प्रतिनिधि, दाभाडे, गायकवाड, भोसले व पेशवे हे होत. या सर्वांत पेशव्यांचे प्राबल्य विशेष होते. किंबहुना बाकीच्या सरदारानी जेवढे राज्य मिळविले त्याच्या जवळ जवळ तितके एकट्या पेशव्यानी मिळविले होते. आपल्या अभ्युदयाचा उगम महाराजाच्या कृपेपासून आहे हे ओळखून हे सर्व सरदार महाराजाशी नम्रपणाने व आज्ञाधारकपणाने वागत, ते त्यांचे वर्तन सर्वथा औपचारिक होत असे वाटत नाही त्यात भक्तीचा व कृतज्ञतेचा अंशही अर्थात् असला पाहिजे. एवढ्यावरून राज्यातले हे व दुसरे सरदार शाहूमहाराजाशी जसे वागत होते तसेच ते रामराजाशी वागतील असा काही नेम नव्हता ! स्वतः रामराजात काही ‘ राम ’ नव्हता. त्या अर्थी नुसत्या पोकळ छत्रपतिपदास कोण जुमानणार ? शाहूमहाराजाचे तेज, दरारा, सारे त्याचे त्याच्याबरोबरच ! त्याशी इमानेइतबारे वागण्याबद्दल सरदारांनी घेतलेल्या आणा शपथा रामराजाशी पाळण्यास हे सरदार बांधले गेले नव्हते ! यांचे कारण आम्हा पौरस्त्य लोकांचे राजकीय कारभार सस्थाप्रधान नसून ते प्रायः व्यक्तिप्रधान अमतात. शपथ घेणारा व घेवविणारा या दोहोतून एक मेला की दुसरा वाटेळ ते करण्यास मोकळा झाला ! ”

“ आपण मेल्यानंतर आपल्या इच्छेप्रमाणे सर्व व्यवस्था पुढे सुरळीतपणे चालवील व राज्य संभाळील असा कोणी सरदार सर्व राज्याचा

१. नागपूरकर रघोजी भोसले. २ महाराजाच्या आज्ञेवाचून स्वारीसाठी लागणारा फौजफांटा जमविण्यास व मुलुखगिरी करिताना येणारे अडथळे नाहीसे झाले नसते, हा सत्तेच्या पाठबळाचा उपयोग. ३. बाळाजी बाजीराव शाहूमहाराजास पत्रोपत्री ‘ तीर्थरूप ’ लिहीत व त्याच्या मरणोत्तर ते त्याच्या—महाराजाच्या—पादुकांची नेहमी पूजा करीत हे प्रसिद्ध आहे ४. कोल्हापूर घराण्यातून सातारकर शाहूमहाराजांनी घेतलेला दत्तक.

शास्ता व नेता म्हणून नेमिला पाहिजे; तसें न करावें तर राज्यांतले बलाढ्य सरदार रामराजास गुंडाळून ठेवून यादवी माजवितील व राज्याचा नाश करतील हें त्यास स्पष्ट दिसत होतें. ह्या नेतृत्वाचा अधिकार कोणास द्यावा या विवंचनेत ते (शाहूमहाराज) पडले होते. संभाजी-महाराज व फैत्तेसिंग भोसले यास हे काम ज्ञेपण्यासारखे नव्हतें. दाभाडे, गायकवाड, नागपूरकर भोसले यापैकी कोणाच्या हवालीं हे काम करावे तर त्या तिघास महाराजांनी मरणापूर्वी वारंवार निकडीचीं पत्रे पाठविलीं असतांही कोणी साताऱ्यास आले नाहीत. शेवटीं निरुपाय होऊन त्यांनीं नानासाहेब पेशव्याच्या हातीं राज्याचा मुख्य अधिकार सोंपविला. राज्याची नांवाची मालकी मात्र आपल्या वंशजाकडे, आखत्यारी आपापल्या मुलखापुरती ज्या त्या सरदाराकडे आणि सर्व राज्याची ' वडीलकी ' मात्र पेशव्याकडे अशी ही महाराजांची योजना होती. पेशव्यांनीं सर्व राज्य संभाळावे व तें संभाळण्याचें कामीं व वृद्धिंगत करण्याच्या कामीं योग्य दिसेल ती व्यवस्था करावी व सर्व सरदारांस आपल्या कक्षात वागवावे असे या वडीलकीच्या अधिकाराचें स्वरूप होते. पण एवढयावरून केवळ अनियंत्रित सत्ता चालविण्याची सनद त्यांस शाहूमहाराजांकडून मिळाली असे मात्र कोणीं समजूं नये. ”

शाहूमहाराजांच्या ज्या सनदेनें पेशव्यास अधिकार मिळाला त्याच सनदेने मराठी राज्यात आपापल्या क्षेत्रापुरते असंख्य पेशवे निर्माण झाले ! राज्यकारभाराचें सर्व चातुर्य काय ते 'जुनें मोडू नये, नवे करूं नये' या वाक्यद्वयांत समाविष्ट होऊन बसलें ! महाराजांच्या वेळचे सरंजाम तैनाता अधिकार या सर्वांस मिरासदारीचा हक्क प्राप्त झाला. पेशव्यांस एखादा किल्ला पाहिजे असला तरी त्यास किल्लेदाराचा मिराशी हक्क आडवा येऊं लागला ! कारण की, सरकारचे धान्य, खजिना व बंदिवान् हें सर्व

हवाली करून घेऊन राखणे व परचक्र आले तर त्याशी लढाई करणे हे जेथपर्यंत आपण करीत आहोत, जेथपर्यंत आपण राज्याशी हरामखोरी केली नाही तेथपर्यंत आपणास काढण्याचा पेशव्यांस अधिकार नाही हे किल्लेकऱ्यांस माहीत होते ! एखाद्या १०० स्वाराच्या पथक्यास 'तू स्वारांचे पथक मोडून पायदळाचे पथक तयार कर' असे पेशव्यांनी सांगितले तर तो पथक्या म्हणणार की, "महाराजांच्या वेळेस जसा सरंजाम होता तसा बाळगून मी चाकरी करीत आहे. त्यावाहेरची गोष्ट मला करावयास सांगण्याचा तुम्हांस अधिकार नाही !" यद्यपि एखादा पथक्या कबूल झाला तरी त्याचे कारभारी, मुजुमदार, फडणीस, स्वारसुद्धा असली गोष्ट कबूल करावयाचे नव्हत ! कारण, तेही सारे मिरासदारच ! या मिरासदारीमुळे सरदारांस भय नाहीसे झाले. कशीबशी चाकरी करून दिवस काढण्याची चाल पडली. आणि त्यामुळे राज्याची वाढ खुंटली. राज्यातल्या फौजा गोळा करून पेशव्यांनी परमुखी स्वाऱ्या करून महाराष्ट्रांत दौलत आणावी, राज्य वाढवावे व त्यांतले तेज व उत्साह कायम राखावा अशी शाहूमहाराजांची मनीषा होती.

परंतु सातारकर छत्रपति व शिवशाहींत अंतर्भाव पावणारे पण, स्वतः पुरते स्वतंत्र असे करवीरकर छत्रपति हे वरिष्ठ-धनीच-होते. नागपूरकर व अक्कलकोटकर भोसले, गायकवाड, प्रतिनिधि, सचिव, आंग्रे व वाडीकर सावंत, हे बरोबरीचे सरदार; यांपैकी काही जणांस लष्करी चाकरी करावी लागे, तर आंग्रे, सचिव व सावंत यास लष्करी

१. कारण, या स्वारांचे वर्णन मोठे गमतीचे आहे हजेरी कारकून, घोड्याचे चार पाय व स्वाराचे दोन पाय असे सहा पाय दिसले की हजेरी लावी. असले प्रकार लांचलुचपतीने चालत. स्वार म्हणजे स्वार व घोडे म्हणजे घोडे ! डागास डाग झाला की पुरे ! ! अशी लष्करी चाकरी करणाराची स्थिति झाली होती. ('मराठे व इंग्रज' उपोद्घात पृ १३.)

चाकरीचे कलमच लागू नव्हते. आसपास कोठे जुजबी काम पडले तर तितक्यापुरती त्यास चाकरी करावयाची असे इतकेंच ! ! तसेच, पाटणकर, घोरपडे वगैरे हुजुरातीचे मानकरी पेशव्याच्या बरोबरीचेच होते. त्यात कित्येक मातबर तर कित्येक पाच दहा स्वाराचे धनी व त्यांसाठी एखाटें खेडेच सरंजामास असलेले ! ! यासुद्धा सारे मानकरी फक्त लष्करी नोकरी करणारे होते. इतक्याशी येणारे वरिष्ठ व बरोबरीचे नाते संभाळून शिवाय, पेशव्यानी स्वतः निर्माण केलेल्या सरदान्या उपभोगणारे शिंदे, होळकर, रास्ते, पटवर्धन, विंचूरकर वगैरे असंख्य होते. त्यांच्यावर वचक चालवून पेशव्यास त्याजकडून चाकरी ध्यावी लागे अगळे हे अगडबब स्वरूप या संयुक्त-संस्थानिक-मंडळाचें होते. ह्यावरून आता वाचकाचे ध्यानी येईल की, इतकी तोडे संभाळून मिळती राखणे ही किती विकट जबाबदारी पेशव्यावर पडली होती.

सातारच्या महाराजास नामधारी बाहुले बनवून पेशव्यांनी राज्याधिकार भोगिला असे म्हणण्याची प्रवृत्ति काही लोकांत दिसते. परंतु काही एक दगदग न पडता पेशव्याच्या जिवावर राज्यविलास उपभोगणाऱ्या महाराजांपेक्षा वरील जबाबदारी पार पाडीत असतां पेशवे काय सुख पावले असतील याचा वाचकांनी आपल्याशीच विचार करावा. हे संयुक्त-संस्थान-मंडळ किंवा ज्याच्या पुण्यस्मृतीस हा ग्रंथ-इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास-अर्पण केला आहे ते रा. सा. रानडे ज्यास 'मराठा-कॉन्फिडरेसी' म्हणत असत त्याचे स्वरूप नीट लक्षात यावें म्हणून

1. Rise of the Maratha Power, Chapter X, Pp. 210-218. शास्त्रीजुवांचें वरील विवेचन काहींसे ह्यासच पुरवणीसारखे आहे. 'मराठे व इम्रज' ह्याच्या उपोद्घातातहि हा मुद्दा त्यांनी मांडिला आहे. प्रो. हरिभाऊ लिमये आपल्या लेखात (वि. ज्ञा वि. स. १९१८ च्या १०११ अंकांत) ह्याणतात की, 'मराठा कॉन्फिडरेसी' सारखी कांहीं सस्था अस्तित्वांतच नव्हती!!

या विषयावरील शास्त्रीबुवांचे विवेचन येथें एवढ्या विस्तागनें दिलें आहे. शिवाय, “पेशवाईतीळ मुत्सद्दी व सरदार याच्या कृत्याविषयीं, अमक्यानें अमुक केळें असते तर अमुक झालें असते असे पुष्कळ टीकाकार बोलत व लिहीत असतान; परंतु पेशवाईची घटना कशी होती आणि तिचे अधिकारी कोणत्या बंधनांनी बांधले गेले होणे हें माहीत नसल्यामुळें ही टीका अप्रयोजकपणाची असते हें समजून आपल्या देशाच्या इतिहासाचें यथार्थ ज्ञान वाचकास व्हावे या बुद्धीने हे विचार प्रदर्शित केले आहेत” असे या विवेचनासंबंधी स्वतः शास्त्रीबुवांनींही स्पष्टीकरण केलेले आहे. इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास या ग्रथापैकी उपर्युक्त मजकूर हा खरेशास्त्री याच्या एकंदर संशोधनाचाच एक सर्व-सामान्य महत्त्वाचा भाग असल्याने तो ऐ. ले. सप्रह या प्रकरणाखाली देणेच योग्य वाटल्यावरून आम्ही तसे केले आहे.

ऐ. ले. सं. च्या १२ भागांचा समारोप

ऐ. ले. संग्रहाच्या बाराहि भागात आलेल्या सर्व प्रकरणांची तप-शीलवार यादी परिशिष्टरूपानें पुढें दिली आहे, ती वाचकानी एकवार अवश्य वाचून पाहावी. म्हणजे त्या नानाविध प्रकरण—समूहावरून त्याच्या घ्यानी येईल की, पानिपतानंतरच्या ४० वर्षांत मराठी सत्तेस सभोंवार पसरलेल्या स्वजातीय व परकीय सत्ताधान्यांबरोबर नित्य झगडावें लागलें निजाम, हैदर व टिपू, कोल्हापूरकर आणि इंग्रज, याखेरीज म्हैसूरचें राज्य व मराठ्यांचा मुळुख यांच्या सरहद्दावरील पाळंगार पुंड, बेरड आणि धोंडजी वावासारखे उपटसुंब यांचे उपद्रव दक्षिणेत होत. जाट, रेहिले दिल्लीकर वगैरेशी कटकटीचे प्रसंग उत्तरेत येत. आणि नागपूरकर भोसले रावोबादादा व त्यांचे दोस्त इंग्रज आणि अखेर अखेर शिंदे व होळकर इतके हे मध्यवर्ती मराठी सत्तेचे अगदी घर्चेच विरोधक !

निदान थोरल्या बाजीरावांपासून थोरल्या माधवरावांअखेर चालू असलेले राजकीय धोरणच पुढे चालत्रिणाऱ्या नाना फडनवीसप्रभृति पुण्यांतील प्रमुख कारभाऱ्यांच्या धोरणास तरी हा विरोध पदोपदी बाधक झाला, असे म्हटल्यावांचून गत्यंतर नाही. त्यांत दक्षिणेंत एकट्या पटवर्धनांनी मात्र निजाम, हैदर व टिपू आणि कोल्हापूरकर इत्यादीपासून अमेव तटबंदी-प्रमाणे मध्यवर्ती मराठेशाहीचे सरक्षण केले व त्या कामी त्यांनी कधी जीवित-वित्ताचीदेखील क्षिति बाळगिली नाही. थोरले माधवराव साहेब आणखी ५।१० वर्षे जगते तर कदाचित् मराठी इतिहास वेगळाच झाला असता ! तथापि सातारकर महाराज नामधारी सर्व राज्याचा भार मुख्यतः पेशव्यांच्या शिरावर, त्यांच्या घरात कलह व पेशवे सर्वाई माधवराव केवळ लहान मूल ! अशा स्थितीत २०।२५ वर्षे नानांनी, फडके व पटवर्धन यांच्या तरवारीच्या मदतीने आपले राजकार्यकौशल्य प्रकट करून तोल जाऊ न देता राज्य संभाळिले, ह्याची तारीफ कोठवर करावी !! इ. स. १८०० मध्ये नाना वारले त्यासमयी कर्नल पामर साहेब म्हणाले, “ नाना भेले व त्यांबरोबर मराठेशाहीतील शहाणपणा व बेतबातही गेला ! ” त्यावेळचे ग. ज. लॉर्ड वेलस्ली साहेबांनी दुसरे बाजीराव पेशवे यांस पाठविलेल्या सात्वनपर पत्रात त्यांनी नानांच्या अंगच्या टापटीप, नेमस्तपणा, सचोटी व चातुर्य इत्यादि गुणांची अतिशय प्रशंसा केलेली आहे. अर्थात् नानाचे हें यश तसें पोवाडे गाण्याजोगेंच होतें, हे कोण अमान्य करील ! पटवर्धनांनीं तर कमीत कमी १५।२० पुरुष स्वामिकार्यार्थ अर्पण केले !! आणि उत्तरेत पाटीलबावांनीं दिल्लीस ‘ किंग मेकर ’ सारखी कामगिरी करून तीनशें वर्षे बादशाही भोगीत असलेले इस्लामी राजसिंहासन पेशव्यांच्या हातचे खेळणें बनवून टाकिले ! पाटीलबावांच्या अंगच्या बुद्धि-चातुर्याची व त्यांच्या

१. त्या वेळीं पुण्यात असलेले इंग्रज रेसिडेंट.

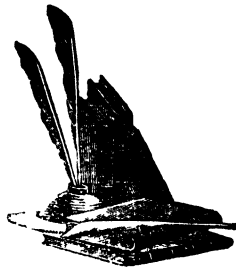
हातच्या तरवारीची ही करामत प्रशंसनीय नाही असे कोण म्हणेल ? महादजीचा यशोदुंदुभी त्या काळांत दिगंत गाजला ! तसेच स्वतः अप्रसिद्ध राहून राज्याच्या कल्याणार्थ कलमबहादर नाना व करवाल-बहादर शिंदे यांचे हात एकांत एक घालून देणाऱ्या चतुर हरिपंत फडक्यांचे महनीय यश कोण बरे गाणार नाही ? हरिपंताचे नानावरील प्रेम अद्वितीय खरे !

तथापि, एकदरीत पडता काळ; पानिपताम गमाविलेले कीर्तिवैभव परत प्रस्थापित करितात न करितात तोच योरले माधवाराव वारले ! पेशव्यांच्या घरात प्रत्यक्ष चुलतीच्या हातून पेशवेपदस्थ पुतण्याचा वध झाला !! ही गोष्ट अत्यंत तिरस्करणीय व निघ झाली. तरी असल्याहि अरिष्टांतून कारभाऱ्यांनी पेशवाई सत्ता शीरसलामत शावूद राखिली. व स. १७९५ मधील खडक्यांच्या लढाईने फिरून एकवार मराठ्यांचे यश उज्वलित केले. पण पुढे—पुढे काय ? शिंदे व हरिपंत दोघेहि सेना-नायक यापूर्वीच इहलोक सोडून गेले होते ! श्रीमंत सवाई रावसाहेब यांनी आत्महत्या केली !! परशुरामभाऊंस काय दुर्बुद्धि सुचली कोणास ठाऊक ? त्यांनी याच संधीस नानांचा पक्ष सोडिला; पंतप्रधान पेशवे ह्यांच्याशिवाय, 'मराठी राज्य राखावे' ही सद्भावना राजमडळांतील अष्टाधिकार्यांच्या मनातून यापूर्वी कितीतरी वर्षे निर्मूल झालेली होती, आणि ते स्वतंत्रपणे आपले पद व जहागीर संभाळून राहू लागले होते, सातारकर हे करवीरकराचे मुळी वोणी नव्हेतच अशी स्थिति झाल्यालाहि बहुत वर्षे लोटली होती. तसेच नागपूरकर भोंमले, गायकवाड, शिंदे, होळकर हे उत्तरेकडील मराठे सरदार हळु हळु स्वतंत्र होत होते व त्यांच्यांतसुद्धा गृहकलह माजलेले होते ! अशातच रावबाजीची कारकीर्द सुरू झाली. त्यांनी नानांस कैदेत घातले ! पण त्यांच्या मसलतीची जरूर भासू लागली, तेव्हां रावबाजींनी त्यांना कारभारावर घेतले. पुढे

सन १७९९त पट्टणकुडीच्या लढाईत परशुरामभाऊ मारले गेले ! सहा महिन्यांनी नानाहि वारले. मग काय, “ छिद्रेष्वनर्था बहुली भवन्ति. ” जिकडे तिकडे अनवस्था, फाटाफूट, चीरफाट, झाल्याकारणाने धूर्त इंग्रजांनी सहजीच या परिस्थितीचा फायदा घेऊन आपले हित साधून घेतले. या ४० वर्षांच्या इतिहासापैकी हा शेवटचा भाग कितीहि उद्वेगजनक असला तरी व त्याच्या वाचनाने मन क्षोभ होण्याचा कितीहि संभव असला तरी तो आपले दोष दाखविणारा व म्हणून एक प्रकारे अत्यंत बोधप्रद असल्यामुळे आत्मसुधारणेचा धडा त्यापासून मिळण्यासारखा आहे. आणि, पडत्या काळात पडता पडतां देखील, निराश न होतां अधिक उत्साहाने डोके वर काढून स्वाभिमानाने जगण्यासाठी किंवा ‘ मरण पुरवले पण अपयश नको ’ या भावनेने अगदी अखेरची धडपड करणाऱ्या—शत्रूबरोबर लढता लढतां मरणाऱ्या—कैक वीरमणीची चरित्रे चकित करून सोडणारी आहेत, ह्यात तिळप्राय संदेह नाही.

शास्त्रीबुवांनी या सर्व हकीकती, अतिशय परिश्रमाने जुन्या कागदपत्रांतून त्यांनी शोधून काढिलेल्या माहितीच्या आधारे लिहिलेल्या आहेत. ४० वर्षांचा इतिहास सांगण्यास प्रत्येकी पांचसहाशे पृष्ठांच्या १२।१४ खडाची आवश्यकता काय असे कोणास वाटण्याचा संभव आहे. पण गेल्या महायुद्धाच्या पाच वर्षांच्या मुदतीतल्या वृत्तान्ताचे ह्यांहुन मोठाले असे पंधरा वीस खंड छापिले गेले आहेत असे ऐकिते म्हणजे वरील गोष्टीचे आश्चर्य मुळीच वाटेनासे होते. हीं सर्व माहिती जशी विपुल तशीच ती प्रत्यंतर प्रमाणाशीं ताडून पाहून शक्य तितकी यथार्थ—निर्भळ सत्य सांगणारी—आहे असेच त्यांच्या संशोधनलेखनासंबंधे अभिप्राय देणाऱ्या विद्वानांचे एकमताने म्हणणे आहे. “ ते तोलून लिहितात. ” “ मोठ्या पायावर लहान इमारत रचितात. ” “ सान्याप्रमाणे विवेचक बुद्धि ठेवून लिहितात ” “ ते विकार रहित इतिहास लेखक (Sober

Historian) होते.” “त्यांची विधाने जशीच्या तशी उचलून घेण्यांत धोका वाटत नाही” वगैरे अभिप्रायोक्ती वरील विधानास पुष्टि देण्यास पुरेशा आहेत. त्यांची माहिती किती विविध प्रकारची असते ही गोष्ट, तंतूंच्यांचे निकाल, बाजारभाव, काशीयात्रा व लग्नकार्यासंबंधी जमाखर्चांची टिपणें, पागेकडील माहिती, शिक्षा, ग्रामण्यें, इत्यादि विषयांचे कागद-पत्र ऐ. ले. संग्रहांत त्यांनी प्रसिद्ध केले आहेत त्यांवरून स्पष्ट होते. ह्या बाबतींत त्यांनी पाश्चात्यांची इतिहास-लेखनाची शास्त्रीय दृष्टि अंगी-कारिली असून राजकारणाबरोबर तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक, व्यापार-विषयक व इतर अनेक व्यावहारिक बाबींचे थोडे बहुत तरी ज्ञान होईलसे त्यांनीं केले आहे. हे सर्व लिहिणे मनोरंजक, विनोदी, साध्या, सरळ, जोरदार पण सौप्या भाषेत आहे. त्यांची ही लिहिण्याची धाटणी इतरा-हून निराळी-ओळखितां येईल अशी स्वतंत्र-आहे. आणि खुल्याशाच्या भरपूर टिपा देऊन त्यांनीं आपले जुन्या कागदपत्रांचे प्रकाशन वाचकांस अत्यंत सुबोध व सुलभ करून ठेविले आहे. यापेक्षां गुरुवर्य खरेशास्त्री-बुवा यांच्या योग्यतेस साजेसे अधिक प्रशंसापर लिहितां न आल्याबद्दल त्यांच्या चाहाल्या वाचकांची क्षमा मागून हें प्रकरण येथे संपवितो.

परिशिष्ट १ लें

ऐ. ले. सं.मधील पत्रांतील प्रकरणांची यादी

भाग १ ला—स. १७६० जानेवारी ते १७६३ मेपर्यंत. नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीची अखेर—मधवरावास पेशवाईची वखें—मोगलांची पुण्यावर स्वारी—लढाया व तह—माधवराव व दादासाहेब यामध्ये वितुष्ट—घोडनदीची लढाई—समेट—राघोबाची पटवर्धन वगैरे सरदारांवर गैरमर्जी—मिरजेचा वेढा—मोगलाची पुण्यावर दुसरी स्वारी—पुण्याचा त्रिध्वस—पेशव्यांची मोगलाईवर स्वारी.

भाग २ रा—स. १७६३ मे ते स. १७६४ डिसेंबरापर्यंत. राक्षस-भुवनची लढाई—मोगलांशी तह—हैदरअल्लीचे मनोवेषक चरित्र—पेशव्याची हैदरअल्लीवर पहिला स्वारी—रटेहळ्ळी, अनवठी, हावेरी येथील लढाया—सावनूरचे रक्षण—धारवाडचा वेढा.

भाग ३ रा—स. १७६४ डिसेंबर ते १७६९ ऑक्टोबरापर्यंत. अनतपूर व विदनूर येथील लढाया—हैदरअल्लीशी तह—भोसल्यावर पहिली स्वारी—तोतया प्रकरणाचा उद्भव—राघोबाची गोहद वगैरे उत्तरप्रांती स्वारी—पेशव्यांची हैदरअल्लीवर दुसरी स्वारी—शिरें—मदगिरी, चैनरायदुर्ग येथील लढाया—तह—माधवराव व राघोबा यांची आनंदवल्लीस भेट—धोडपची स्वारी व राघोबास कैद—भोसल्यावर दुसरी स्वारी.

भाग ४ था:—स. १७६९ ऑक्टोबर ते १७७३ ऑगस्टपर्यंत. भोसल्याशी तह—हैदरअल्लीवर तिसरी स्वारी—कोल्हार, बाळापूर, नंदिदुर्ग वगैरे ठिकाणां लढाया—हैदराचा गोपाळरावावर छापा—निजगलचा वेढा—पेशवे देशी येतात—गोपाळरावांचा मृत्यु—त्रिंबकराव मामाचे पराक्रम—

मोतीतलावाची लढाई—श्रीरंगपट्टणाचा वेढा—तह—त्रिनीवाल्यांची फत्तर-गडावर स्वारी—जाटांशीं लढाई—बादशाहाची स्थापना—दिल्लीची लढाई—रोहिल्यांवर सूड—पेशव्यांचा आजार व त्यांतील अनेक हृदयद्रावक प्रसंग—मृत्यु—रमाबाईचे सहगमन—नारायणरावाची पेशवाईवर स्थापना—छोटी कारकीर्द व खून.

भाग ५ वा:—स. १७७३ ऑगस्ट ते १७७५ जुलैपर्यंत. बारभाईचे कारस्थान—निजामअल्लीशी लढाई व भेट—गंगाबाईची स्थापना—कांसे-गावची लढाई—राघोबाचा पाठलाग—समेटाची खटपट—राघोबाचें पलायन गुजराथची मांहीम—इंम्रजाशीं लढाया—पुगदरचा तह—कोळ्याचा दंगा—प्रतिनिधीचा दगा—कोल्हापूरकराशी लढाया—तोतयाच्या बंडाची सुरुवात.

भाग ६ वा —स. १७७६ ऑगस्ट ते स. १७७८ एप्रिलपर्यंत. तोतयाच्या बंडाचा बीमोड—परशुरामभाऊंची कोल्हापुरावर मोहीम—पाडुरंग-रावाची धारवाडप्राती स्वारी—सांवशीची लढाई व सैन्याची वाताहत—परशुरामभाऊ कुमकेस जानात—त्याच्या गनीमी हालचाली—पाळेगारांचे पारिपत्य—भाऊ व हरिपत यांची धारवाडप्रातो छावणी—हैदरअल्लीवर पाचवी स्वारी—महादजी शिंद्याची कोल्हापुरावर स्वारी—मोरोबादादांचे कारस्थान—उभारणी व चलती—कर्नाटकच्या फौजा देशी येतात.

भाग ७ वा:—स. १७७८ एप्रिल ते स १७८४ एप्रिलपर्यंत. मोगेबा-दादांचे कारस्थान (उत्तरार्थ) व पारिपत्य—दरवारची डडमळ—परशुराम-भाऊ स्वारीस निघतात—ब्रेड बंडखोरांचा दंगा—भाऊंची सुरापुरावर स्वारी—इंम्रजांची पुण्यावर स्वारी—पराभव व वडगावचा तह—करवीरकरांचा बंदोबस्त—कित्तूरकरांचे पारिपत्य—इंम्रजांशी तिमरा विघाड—इंम्रज गुजराथ व्यापिनात—यसई व कल्याण घेतात—पुण्यावर चालून येतात—पट-वर्धनांशीं निकराने लढतात—रसदेची छूट व पीछेहाट—साब्बाईचा तह—स्वस्थतेचीं दोन वर्षे—काशीयात्रा—करवीरकराचा पुन्हां बंदोबस्त व तह.

भाग ८ वा :—स.१७८४ मे पासून स.१७९१ फेब्रुवारीपर्यंत. मराठे व मोगल यांच्या यादगीर येथे भेटी-टिपूचा नरगुंदास वेढा-नरगुंदाकरांची मर्दुमी-परशुरामभाऊ कुमकेस येतात-झटापटी-तह-टिपू दंगा करून नरगुंद व कित्तूर घेतो-टिपूवर पहिली मोहीम-होळकर व बेहरे कित्तूरप्रांती येतात-मराठे व मोगल यांच्या पुन्हां-भेटी बदामी-आदवानी-टिपू, मराठे व मोगल यांस छापे घालून हैराण करितो-तह-स्वस्थतेची पुन्हा तीन वर्षे-पेशवे नाशिकास जातात-परभू ग्रामण्यप्रकरण पुन्हां उद्भवते-सोनार व वेदोक्त-टिपूवर दुसरी मोहिम—मराठे, मोगल व इंग्रज एकत्र होतात-परशुरामभाऊंचा धारवाडास वेढा-निकराच्या लढाया-इंग्रजांची मर्दुमी-बातेच्या, पेठ, रेवणी व खंडक यांजवर हल्ले.

भाग ९ वा —स १७९१ मार्च ते स. १७९६ नोव्हेंबरपर्यंत-धारवाड काबीज होतें-म्हैसूरच्या राज्यावर स्वारी-बांकी नवाबाचा पराजय-इंग्रजांची श्रीरंगपट्टणावर स्वारी व पीछेहाट-इंग्रज व मराठी लष्करांच्या भेटी-इंग्रजांचा पट्टणास वेढा-घाशीराम कोतवाल-पाटीलबाबा देशी येतात-श्रीमताची कृष्णास्नानार्थ स्वारी-साताऱ्यास महाराजांची भेट-टिपूशी तह-पाटीलबाबांचा पुण्यास मुक्काम-वर्काळ सुतलखी-नानांशीं वैमनस्य-सचिवप्रकरण-गायकवाडांची सरदारी-पाटीलबाबांचा मृत्यु-अळत्याची लढाई-करवीरकरांवर मोहीम-खडर्गाची लढाई-सवाई राव-साहेबांचा मृत्यु-बाजीरावसाहेब पुण्यास येतात-शिंवांचें प्राबल्य-नाना साताऱ्यास जानात-शेणवी कारभारी व पटवर्धन सरदार यांचा मिलाफ-चिमाजी आप्पाची स्थापना व छोटा कारकीर्द-नाना वाईस जातात-महाठाकडे पळनात-महाडचें कारस्थान-शेणवी व पटवर्धन यांचा पाडाव-परशुरामभाऊंस कैद.

भाग १० वा :—स.१७९६ डिसेंबर ते स.१७९८ डिसेंबरअखेर बाजीराव साहेबांची स्थापना-नवाब, भोंसले, शिंदे, होळकर यांच्या

लष्करांचा पुण्यास मुक्काम—पेशवे व शिंदे यांजविषयी नानाचा बेभरंवसा—
शिंघांकडून नानांच्या द्रव्यहरणाची सुरुवात—नबाब शिंदे व भोसले यांचे
लढे व समजूत—काशीराव होळकरास सरदारीची वखे—खुन्या मुरलीधर-
मल्हारराव होळकरावर छापा व त्याचा मृत्यु—नाना व शिंदे यात द्रव्य-
मूलक वितुष्ट—मुंकीराची (१) दगलबाजी—नानांचा कारागृहवास—घाटगे-
शाहीच्या राक्षसी लीला—अब्दुदर धनित्रांचा अमानुपुल्ल—शेणवी
सरदारावर साडेसाती—शिंदे-बायांचे बंड उद्भवते—वड जोरावने—घ टग्याचा
अमृतरावावर छापा—पेशवे व शिंदे यात ब्रेवनाव—सातारकर महाराजाचा
दंगा—रास्त्यांची त्रेधा—परशुरामभाऊंची सुटका—नानाची सुटका—भाऊंच्या
सातारकरांशी लढाया—सातान्यावर हल्ला व लूट—महाराजांचा बदोबस्त—
पेशव्यांकडून नानाची पायबरेणी—नाना पुन्हा कारभारी होतात—परशु-
रामभाऊंची शेवटची स्वारी—पुरापूरची गंडणी—कर्नाटकची मुत्तुखगिरी.

भाग ११ चा :—स. १७९८ सप्टेंबर ते स. १८०० फेब्रुवारी
मागच्या दोन प्रकरणांची अधिक तपशीलवार माहिती—चतुरसिंगाचा
रास्त्याच्या लष्करावर छापा—रास्ते चतुरसिंगाचे बंड मोडतात— विश्राम-
बाग राजवाडा—शितोळे व निपाणीकर—पंढरपुरी डुकरीचे कौतुक—
दक्षिणप्रांती बायाच्या फौजेचा दंगा—बाया व वरवीरकर याचा मिलाफ—

१ मुकीर हें नाव मिचेल, मायकेल, असे काही असावे. नाना फडनविसाच्या
जुन्या चरित्रात पृ. २१४।१५ वर 'कर्नेल मिचेल फिलोज' असे या दगल-
बाजाचे नाव आढळते ! हा जातीने फ्रेंच होता. नवे चरित्र पृ. २०४
२. चंद्रभागेत स्नान करून पुंडलिकाच्या देवळास प्रदक्षिणा घादून प्राण
सोडणाऱ्या डुकरीची गोष्ट ही त्या वेळची धार्मिक भावनेची दर्शक आहे. नानास
तपकीर लागे; व परशुरामभाऊ चहा कॉफी घेत, त्याची चहादाणी चांदांची होती,
इत्यादि गमतीन्या गोष्टी ह्या भागात आहेत. राजकारणाखेरीज इतर बाबीसंबंधी
हकीकतीचीं पत्रें दुसऱ्या भागातून अशीच मधून मधून आहेत

पेशवाईतले नामांकित वैद्य-बाळोबातात्यांची सुटका व पुन्हां कारभारावर स्थापना-पेशव्यांरुद्ध परशुरामभाऊंस सरंजामाची मोकळीक, — बहुमान व धारवाडचा किल्ला मिळतो-नाना, भाऊ व बाळोबा यांचा मिलाफ-बाळोबांच्या मध्यस्थीने बायांची समजूत-भाऊ करवीरच्या बाजूस येतात-गोकाक, हुकेरी व चिकोडी वगैरे ठाणी घेतात—भाऊंवर जारण-मारणाचा प्रयोग व त्यामुळे शरीराची हैराणगत-सानारच्या संस्थाना-करितां चतुरसिंगाचा आणखी प्रयत्न-इंग्रज टिपूचे राज्य घेतात-वाघाच्या बंडाची सुरुवात-भाऊ व करवीरकर यांच्या हातूंचा-पट्टण-कुडीची लढाई-भाऊचा मृत्यु व त्याच्या सैन्याची वानाहत-पुणे दरवार कऱ्यात आणण्याविषयी इंग्रजांचा कावा-घाटग्याची सुटका-घाटग्या, शिंदे-बायांवर मारेकरी घालतो-रामचंद्र परशुराम करवीरराज्यावर स्वारी करितात-पुण्याहून फौज व पलटणे कुमकेस आणितात-शिरोळ काबीज करितात-करवीरच्या फौजेवर छापा घालून नासधूस करितात-करवीरावर चालून जातात-करवीरची लढाई.

भाग १२ वा :—स १८०० मार्च ते डिसेंबरपर्यंत-करवीरचा वेढा-हल्ले-प्रतिहल्ले-तोफाचा भडिमार—पलटणवाल्याची दगाबाजी—वेढा उठतो-मराठी फौजेची पांगाबांग—नाना फडनवीस यांचा मृत्यु-बाळोबा तात्यास पुन्हा कैद—सर्जेरावाची राक्षसी लीला--जुन्या मुत्सद्द्यावर सक्रांत-पुण्यांत आरब रोहिल्यांचा सुळसुळाट--शिंदे बायांची मर्दुमर्फी--हिंदुस्थानांतील राजकारण- शिंदे कपूची आवाडाव--सातारकर छत्रपति, यशोदाबाई, पंतप्रतिनिधि यांजवर गहजब-धोंडजी वाघाचे बड वाघाचे धाडस आणि गनीमी कात्रा-इंग्रजांची ताराबळ-वाघाच्या बंडाचा शेवट-जुन्या राजिकाचा नाश-शेणवी सरदार व मुत्सद्दी यांचा सहार-श्रीमंतांचें कारस्थान-लोचटपणाबद्दल इंग्रजास प्रायश्चित्त-श्रीमतांचें स्वभाव-वैचित्र्य—शिंद्यांचे हिंदुस्थानात प्रयाण.

परिशिष्ट २ रें

ऐ. ले. संग्रहासंबंधी विद्वानांचे अभिप्राय

१. कै. प्रो. विष्णु गोविंद विजापूरकर, एम्. ए. (स. १८९९).

“या मासिक पुस्तकाची टापटीप व वेळेवर प्रसिद्ध होण्याची कमाल आहे! ह्यास मदत करणे म्हणजे सर्वभक्षक काळाच्या तडाक्यांतून वांचलेली आपल्या पूर्वजाची आपणासाठी मागे ठेवलेली दौलत राखणेच होय. मागे एका अकांत वर्णिलेल्या रा. रा. राजवाडे यांच्या वेडाप्रमाणे हे शास्त्रीबुवांचे वेड आहे. अशा लोकांस देशसेवा करता करतां कर्जाच्या काळजीने झुकून मरण्याचे प्रसंग महाराष्ट्र येऊ देईल काय ?”

२. श्रीयुत दे. भ. तात्यसाहेब केळकर संपादक ‘केसरी,’

“रा. खरे याचे लेखांत मान्यांप्रमाणेच विवेकता व नेमस्तपणा असून जमविलेल्या ऐतिहासिक सामग्रीवरून संगतवार इतिहास-प्रबंध लिहिण्यास तेच फार योग्य आहेत.”

“इतिहासाने जुने-नवे बेमालुमरीतीने सांधले जाते. व कालाच्या ओघाबरोबर मानवी भावनांचा ओघहि अग्वंड वाडान असल्याचे प्रत्ययास येते. व हाच इतिहासाचा खरा उपयोग ! तो खरेशास्त्र्यांच्या प्रस्तुतसारख्या ग्रंथानी चांगला साधतो.”

“जुन्या-पुराण्या पत्रांच्या भाराभर गळाठ्यातून नेमकी महत्त्वाची पत्रे निवडून काढणे, व मग त्यातला वेचक भाग वाचकापुढे व्यवस्थितपणे

१. ग्रंथ-माला वर्ष ६ अंक ८ नवबर १८९९. कै. विजापूरकर संपादक होते.

२. इतिहास विहार पृ. १२९. ३. इतिहास विहार पृ. २०. ४. खरे-मृत्युलेख, केसरी, ता. १७ जून स. १९२४.

मांडणें ह्यामुळें त्यांचें ऐतिहासिक संशोधनकार्य भरीव व इतके सुव्यवस्थित झालें आहे की, कोणाहि आग्लविद्याविभूषित पदवीधराला ते शोभेसे आहे. त्यांचे अंगी कोणत्याहि युनिव्हर्सिटीचे उच्च पदवीधर अगर फर्डा वकील किंवा बॅरिस्टर होण्याच्या योग्यतेची बुद्धिमत्ता होती. पारसनिर्सा-प्रमाणे साधनानुकूलता व राजवाड्यांप्रमाणे संचार-स्वातंत्र्य नसताहि शास्त्रीबुवांचें संशोधनकार्य सूत्रबद्ध व व्यवस्थित झाले. पारसनिर्साचा संग्रह मौल्यवान् व मातबर असेल आणि राजवाडे यांची कल्पनेची भरारी व शीघ्र ग्रहणशक्ति त्यांचे ठिकाणी नसेल. तथापि, खरेशास्त्री यांचे अंगी या उभयतापेक्षा निकोप अशी विवेचक बुद्धि होती, इतकेच नव्हे तर त्याच्या ग्रंथप्रसिद्धीमध्ये जी सारासार बुद्धि, प्रमाणबद्धता, शिस्त, पद्धत व वाचकाना आपल्याशी समरस करण्याची हातोटी होती ती खरोखरच अवरणीय होय. पारसनिर्साचा ऐतिहासिक संग्रह पाहून मनुष्यास हेवा वाटेल आणि राजवाड्यांची संशोधकीय आतपवाजी पाहून मनुष्य क्षणभर आश्चर्यचकित होऊं शकेल ! ! ! परंतु ऐतिहासिक चिकित्सक बुद्धीला रुचकर सहज पचणारे व कायमची पुष्टि देणारे खाद्य खरेशास्त्री यांच्या ग्रंथांत जसें मिळतें तसें इतरत्र काचित्च मिळेल. मोठ्या पायावर लहान इमारत ते रचीत ह्यामुळे त्यांची अनुमाने सहसा अबाधित राहात व आपल्या ऐतिहासिक माहितीचा ते कधीहि ' भीनावझार ' करून माडीत नसल्यामुळें त्यांच्या निबंधप्रबधातील प्रमेये आपल्या अवाक्यांतील आहेत असेच सर्वास वाटे. त्यांच्या लिहिण्यांत सुबकपणा, सुव्यवस्थितपणा व उपयुक्तता दिसून येते. खेदाची गोष्ट ही की, ज्या घराण्यांचा लौकिक वाङ्मयद्वारां चिरंतन करण्याचे श्रेय खरेशास्त्री यांनी घेतलें, त्या घराण्यांतील संस्थानिकांनी त्यांस भरपूर सहाय्य केलें नाहीं. उपास-तपास करून पायानें मजला मारीत ! प्रहरानुप्रहर दप्ते चिवडून हातानें नकला करून, पुढच्या ग्रंथाच्या विक्रीनें मागच्या ग्रंथाचे

छापखान्याचें कर्ज पे.डीत !! ते चतुरस्त, निरलस, मार्भिक व निष्ठावंत सशोधक होते.” इत्यादि.

३ श्री. गोविंद सखाराम सरदेसाई रियासतकार, (सं १९२६)

“रा. राजवाड्यांव्यतिरिक्त दुसरा विवेचक ग्रंथकार सागूं म्हटले तर कें. खण्यांचें नांव पुढे येते. खण्यानी पटवर्धनी दसरांतील महत्वाचे कागद छापण्याचें काम स्वीकारून मुख्यतः पानिपतोत्तरकालीन इतिहासाची सगति जुळवून दिली आहे. विशेषतः पेशव्यांच्या राज्यकारभाराचे स्वरूप समजून घेण्यास खण्याच्या लेखाचाच आपणास विशेष उपयोग होतो. शे दोनशे पत्राचे प्रकरण हाती घेऊन त्याचा मतलब आरंभी दिल्याने पुढील पत्रें सुगम होतात तशी गोष्ट राजवाड्यानी केलेली नाही. तथापि, ऐतिहासिक महत्वाची व तात्त्विक बोधसरणीची राजवाड्यांची कल्पकता खण्यांचे लेखांत आढळत नाही.” “राजवाडे तात्त्विक, पारसनीस व्यावहारिक व खरे सुटसुटीत, असे म्हणता येईल. मराठ्यांच्या इतिहासाचा सागाडा राजवाडे यानीं रचून तयार केला; पारसनिनीसांनी त्यास रक्तमांसाची भर घालून त्याची मूर्ति सुबक दिसेल अशी केली; आणि खण्यांनी त्याच्या एका भागाची प्राणप्रतिष्ठा केली.”

“स्वतंत्र इतिहास लिहिण्याचे काम त्यास (खरे शास्त्रीबुवास) अंगावर घेता आले नाही. पटवर्धन—दसरातच (त्याचा) सर्व वेळ गेला. दक्षिणहिंदुस्थानांतील पेशवाईच्या घडामोडीचे त्यांचें ज्ञान व मनन अगाध होते परंतु उत्तरेतील माहिती जी अलीकडे थोडी थोडी बाहेर येत आहे ती त्यांचे डोळ्यापुढे नव्हती म्हणून नाना फडनविसांचे कारभारांतील शिंदे, होळकर वगैरे सरदारासंबंधीचें त्यांचें विवेचन, मला वाटते, आनां कांहींसे बदलावें लागेल. ”

१. हा उतारा मासिक मनोरंजन सप्टेंबर १९२६ मधील लेखातून घेतला आहे.
२. श्री. सरदेसाई यांजकडून आलेल्या पत्रावरून. (पत्र, ता. ५।१।२८.)

४ श्री. रा. ड्यंबक शंकर शेजवलकर, बी. ए., (स १९२४)

“मराठी इतिहासास कै. शास्त्रीबुवांच्या गाढ संशोधनाची जोड मिळाली आहे. प्रारब्धकार्य पेशवाईच्या शेवटास नेण्याची त्यांना तळमळ लागली होती. साने, पारसनीस, राजवाडे, भावे, खरे, हे इतिहाससंशोधन-पंचायतन ’ होते. ह्यांत अत्यंत व्यवस्थेशीर व अभ्यासक्रमास सोयीचें असें काम शास्त्रीबुवांचें आहे. ‘ इतिहास शहाणपणा शिकवितो ’ या बेकनूच्या वचनाप्रमाणें मिळणारें मार्मिक ज्ञान व खोल शहाणपण शास्त्रीबुवांचे अंगी मुरलेलें होते. भाषाप्रभुत्व, रसिकता, विनोद, हे त्याच्या वाङ्मयांतले गुण (विशेष) होत.”

५. प्रो. पोतदार व श्री. रा दत्तात्रेय विष्णु आपटे, बी. ए.

“कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांची महाराष्ट्राची इतिहाससेवा फार थोर दर्जाची झालेली आहे. प्रतिकूल परिस्थितीशी विलक्षण झगडा करून करूनच हे इतिहाससंशोधनाचे महत्कार्य महाराष्ट्रांत वाढीस लागले आहे. कीर्तने, साने, राजवाडे, खरे किंवा पारसनीस यापैकीं कोणासहि त्यांचे उमेदीप्रमाणें अथवा योग्यतेप्रमाणे राष्ट्राने सहाय्य केले नाही ! या सर्व इतिहाससेवकांत राजवाडे यांची सर कोणासहि यावयाची नाही. इतके त्यांचे स्थान उंच व थोर आहे. रा. खरेशास्त्री यांचा कार्यारंभ राजवाडे यांचे आधी झाला. आणि ह्या पवित्र कार्यांतच त्यांचा अखेर अंत झाला ! गाजावजा करून जाहिराती देण्याची खोड शास्त्रीबुवाना नव्हती. आपले काम बाणेदारपणानें परंतु अगदीं व्यवस्थितपणें करावयाचें यासंबंधीं ते अतिशय दक्ष असत. सुदैवाने त्यांना मळेटतरासारखे एकगटी महत्त्वाचे साधन मिळाल्यानें त्यांना संशोधन-संचार फार करावा लागला नाही. परंतु एका जागी बैठक मारून त्यांनीं अशी चोख मेहेनत

१. खरे-मृत्युलेख, ‘नवाकाळ’ ता. १३ जून १९२४. २. उभयताकडून मुद्दाम मागाविलेला अभिप्राय. (पत्र, ता. २१।१२।२६.)

अंगीकृत कार्यांत केली कीं, त्यांचें नांव सकल महाराष्ट्रास वद्य झालें. मराठ्यांच्या पानिपतोत्तरकालीन इतिहासाबद्दल खरेशास्त्री यांच्या इतका सूक्ष्म माहितगार कोणीहि उभ्या महाराष्ट्रांत नव्हता. त्यांची बुद्धि कुशाग्र, स्मरणशक्ति प्रखर, त्यामुळे त्यांनी वाचलेल्या एकूण चार लक्षावर पत्रांतील वृत्त त्यांचे डोळ्यासमोर सारखे खेळत राही ! राजवाड्यांनीं एके ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें 'खरेशास्त्री यांच्या एवढा अवाढव्य माहितीचा माणूस एकाद्या राष्ट्रांत वारंवार उपजत नसतो ?' त्यांना त्रिपत्तीत दिवस काढावे लागले हे आमचें इतिहासप्रेम पुढील पिढ्यांना कळेल त्या वेळीं त्यांना काय वाटेळ ? ग्रंथ साक्षेपाने तयार करण्याची वासुदेवशास्त्र्याची पद्धति फारच लोकप्रिय व त्रिद्विप्रियहि होती. तथापि, राष्ट्र जागरूक असतें, विद्यापीठें कार्यतत्पर असती, पूर्वजप्रीति देशात नादत असती, तर शास्त्रीबुवांसारख्या मोद्दोऱ्यांच्या हातून १०।१२ च नव्हे तर खरोखर यांच्या दसपट खंड बाहेर पडले असते ! ! (शास्त्रीबुवा जसे संस्कृत पंडित होते तसेच ते मोठे रसिक व मार्मिक कवि, टीकाकार व नाटककारहि होते.) त्यांच्या इतका विनोदी कथाकथक तर आम्हीं पाहिलाच नाही शास्त्रीबुवाची कामगिरी संस्मरणीय झाली आहे. त्याची योग्यता यापुढें अधिक प्रतीत होईल ! ! ! ”

६ महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश—

“ त्यांनीं दोन (अडीच) तपे जे संशोधनाचे भरीव व सुव्यवस्थित आणि सूत्रबद्ध काम केलें ते कोणत्याही उच्च प्रतीच्या विद्वानाला शोभण्यासारखे व अभिमानास्पद होतें. त्यांचीं विवेचक व सारग्राही बुद्धि अत्यंत प्रखर होती ”“अशा अडचणींतही त्यांनीं श्रेष्ठ इतिहाससंशोधक व उत्तम ग्रंथकार म्हणून नांव कमाविले हें त्यांच्या बुद्धिमत्तेचें व ध्येयनिष्ठेचें लक्षण होय. ”

७ श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव वा ए., एल्एल्. बी (सं. १९२६)

“कै. वासुदेशास्त्री यांना महाराष्ट्राची बहुमोल सेवा केली आहे. आम्ही, त्यांचे अवशिष्ट काम त्यांचे चिरंजाव रा. यशवतराव यांचे हातून पार पडो असे इच्छितो. ”

९ श्री. रा. यशवंत नरसिंह केळकर (सं १९२६)

“ लौकिक जगांत मनुष्य जिवंत असेल तोंपर्यंतच त्याला महत्त्व ! पण, इतिहास कालाच्या चितेत दग्ध झाला म्हणजे त्याच्या ज्या अस्थि शिल्लक उरतात त्यांसच अकल्पित महत्त्व प्राप्त होत असते ऐतिहासिक कागदपत्राच्या बिंडोळ्याच्या जांण अस्थि गोळा करणे, त्या जेथल्या तेथे साधणे-जाडणे, आणि शेवटी अस्थ्यांमून बनविलेल्या वज्राप्रमाणे त्यातून सर्जाव, सगतवार इतिहास निर्माण करणे ही गोष्ट परार्थाभलाषा-शिवाय शक्य नाही. कै. वासुदेशास्त्री खरे हे अशा लोकांत अग्रेसर होते. सबध आयुष्यभर हे इतिहाससंशोधनाचे काम त्यांनी केलेच, पण, या कार्याचा त्यांचा व्याप एवढा मोठा होता व त्यांनी जमविलेल्या अस्सल ऐतिहासिक कागदपत्रांचा संग्रह एवढा विपुल आहे की, तो प्रसिद्ध करण्याला त्यांचा जन्महि त्यांना पुरा पडला नाही ! आणि पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत इतिहास तडीस नेण्याची त्यांची कल्पना तशीच अर्धवट राहिली. त्यांनी आरंभिलेले हे कार्य बाणपुत्राप्रमाणे अधिकारी अशा त्यांच्या पुत्रांना उचलून धरून चागल्या तऱ्हेने पुढे चालविले. हे रा. रा. यशवतराव खरे यांचे यश विशेष आहे ! ”

समाप्त.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
पुरस्कार, २.	२	आनुषषिक	आनुषगिक
दोन शब्द, १.	१०	आजरामर	अजरामर
,, ,, २	२३	अदवाद	अपवाद
जन्मपत्रिका.	१४	चरित्र या	चरित्र व या

चरित्र-(पूर्वार्ध)

१२	११	विजयानगरचे	विजयनगरचे
१७	१४	ऊर्जित	ऊर्जित
२१	८	म्हणतात,	म्हणतात)
३०	११	अजापुत्रो	अजापुत्रं
३३	६	दुर्ग	दुर्ग
४०	३	ब्रम्हावर्तास	ब्रह्मावर्तास
४०	४	यान्ग	त्याच्या
४६	१८	परिच्छेदाना मथळा —	पुण्यास प्रयाण—
६५	१५	मनस्थितीस	मन स्थितीस
७०	१४	महति	महती
८४	२०	बालकर्वाच्या	या बालकर्वाच्या
८७	३	खरनखर विद्रावितमहा	खरनखरविद्रावितमहा
९०	१४	मान	मनि
९५	२०	कवितसे	कवि तसे
९८	२३	शरीर	शरीर
११०	२१	परिच्छेदाचा मथळा —	या प्रकरणी दोन महत्वाचे उतारे—
११०	१	आठव्य	आठव्या
१२१	२२	चपाने ककाची	चपलेने ककाची
१२९	१९	तारताम्य	तारतम्य
१३३	२३	सिद्धन्त	सिद्धान्त
१७७	५	पथा	पथो
१८३	२३	केल्याधिणा	केल्याधिण

ग्रंथपरिचय—(उत्तरार्ध)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२	२१	धनवत्त्वं	धनवत्त्वं
२	२३	गिरशि	गिरिश
२	२३	तू	तू गा !
५	१०	बळा	बळी
५	१३	पळे	पळे
१२	७	राजावळचे	राजा जवळचे
२२	११	उत्तारे	उतारे
२९	६	सत्कुलवत	सत्कुलवत
३०	१५	कर्तव्य	कर्तव्य
३३	१३	सखे	मुखे
४४	२	सार	सारे
४४	१५	गाम्त्र	गाम्त्र
४७	१०	कनुकरण	अनुकरण
६७	१०	राश्रच्या	राश्राच्या
७७	२३	आला	आला.
९४	८	विसायत	विन्नायत
१०५	१८	यासमोगलाच्या	यास मोगलाच्या
१०७	५	टाकिल्याहल	टाकिल्याबहल
१२४	६	चालवावा	चालावा
१४६	२२	महाठाकडे	महाडाकडे
१४९	१०	तात्यासाहेब	तात्यासाहेब
१४९	१४	इतिहासानं	इतिहासानं

काना, मात्रा, वेलांटी, अनुस्वार, वगेरे कमी जास्ती होऊन झालेल्या आणखी कांही चुका ह्या शुद्धिपत्रात दिलेल्या नाहीत

